

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

5

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ВИЗАНТИЙСКИЕ ИСТОЧНИКИ

I

ПРОКОПИЙ КЕСАРИЙСКИЙ

ПЕРЕВОД С ОРИГИНАЛА,
ПРЕДИСЛОВИЕ И ПРИМЕЧАНИЯ
Р. М. БАРТИКЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

Е Р Е В А Н

1967

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԻՏՈՒՏ

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Ա

ՊՐՈԿՈՂՈՒՄ ԿԵՍԱՐԱՇԻ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲՆԱԳՐԻՉ,
ՍՈՒՑԱԲԱՆ ԵՎ ԾԱՆՈՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՀԲԱԶ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆԻ

A II
40245

9/495.02/

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

1967

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Շ Ա Ր Ի Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ Ս. ԵՐԵՄՅԱՆ (գլխավոր խմբագիր)
Ա. ՂԱՐԻԲՅԱՆ, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ թղթակից-անդամ Լ. ԽԱԶԻԿՅԱՆ, Հ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ
Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ (գլխավոր խմբագրի տեղակալ), Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ, Հ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ
(գիտական ֆարտուղար):

Հ ա ա ո Ր Ի Խ մ ք ա գ ի Ր
Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՊՐՈՒԿՈՊԻՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑԻՆ ԵՎ ՆՐԱ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ¹

Պրոկոպիոս Կեսարացին բյուզանդական խոշորագույն պատմադիրն է. ծնվել է V դարի վերջում կամ VI դարի սկզբում՝ Պաղեստինի Կեսարիա քաղաքում: Նրա կենսագրության մասին շատ բան չգիտենք, և մեր հիմնական աղբյուրները Կեսարացու ուսումնասիրությունների մեջ հանդիպող առանձին տվյալներն են: Նա 527 թվականին դառնում է Միջագետքի դուքս նշանակված զորավար Բելիսարիոսի խորհրդականը կամ քարտուղարը (ἐπιβοηθός, πρέσβος կամ ὑπεργραφεύς) և 527—531 թթ. մասնակցում առաջին պարսկական պատերազմին: 533—534 թթ. նա Բելիսարիոսի հետ մասնակցում է Աֆրիկայի վանդալների դեմ կայսրության մղած պատերազմին, իսկ Բելիսարիոսի հեռանալուց հետո ծառայում է ռոմեստիկոս Սողոմոնի մոտ: 536 թվականին նա արդեն իտալիայում էր, ուր մասնակցում է Բելիսարիոսի իտալական արշավանքին՝ ընդդեմ օստրոթերի: 542 թ. Կեսարացին լինում է Կոստանդնու-

¹ Պրոկոպիոս Կեսարացու մասին կա հսկայական գրականություն: Անցյալ դարում լույս տեսած լավագույն զործերից է. F. Dahn, Prokopius von Caesarea, ein Beitrag zur Historiographie der Volkerwanderung und des sinkenden Romertums, Berlin, 1885. Նորագույն ուսումնասիրություններից հիշատակում ենք հետևյալները. E. Stein, Histoire du Bas-Empire, t. II, Paris-Bruxelles-Amsterdam, 1949, pp. 709-723, 837: Յ. В. Удалцова, Прокопий Кесарийский и его „История войны с готами“. В кн. Прокопий из Кесарии. Война с готами, перевод с греческого С. П. Кондратьева, Москва, 1950, стр. 3—60: O. Veh, Zur Geschichtschreibung und Weltauffassung des Prokop von Caesarea, I—III. Bayreuth, 1951—1953; B. Rubin, Prokopius von Kaisareia, Stuttgart, 1954: Վերահրատարակվել է Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Bd. XXII, 2: Լիակատար բիրլիոգրաֆիան կարելի է գտնել հետևյալ զործերում. M. E. Colonna, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo. I. Storici profani, Napoli, 1956, pp. 105—111; G. Moravcsik, Byzantinoturcica, Bd. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker. Zweite durchgearbeitete Auflage, Berlin, 1958, S. 489—500: Տես նաև Procopii Caesariensis Opera omnia, recognovit J. Hauriy, vol. I, editio stereotypa correctior, Lipsiae, 1962, p. LXXVII—LXXXVII:

պոլսում, ուր ստանում է իլլյուստրիոսի աստիճան: Այնուհետև նա լինում է Բյուզանդիայի արևելյան շրջաններում՝ բյուզանդա-պարսկական երկրորդ պատերազմի ամբողջ ընթացքում: Պրոկոպիոսի մահվան ձշգրիտ թվականը հայտնի չէ, համենայն դեպս 563 թվականին նա դեռ կենդանի էր:

Կեսարացին ապրել է Հուստինիանոս կայսեր ժամանակաշրջանում, որը Բյուզանդիայի պատմության ամենափայլուն, բայց միաժամանակ ամենամռայլ էջերից մեկն է²: Հուստինիանոսը 527 թ. տիրանալով բյուզանդական գահին, նպատակ է դնում վերականգնել հռոմեական կայսրության վաղեմի սահմանները, նրա անցյալի փառքը: Այդ է պատճառը, որ նրա երկարամյա թագավորության ընթացքում չէին դադարում պատերազմները պարսիկների դեմ Արևելքում, գոթերի դեմ Արևմուտքում, վանդալների դեմ Լիբիայում: Ճիշտ է, Հուստինիանոսին հաջողվեց զգալի չափով ընդարձակել պետության սահմանները, որոնց պաշտպանության համար երկիրը ծածկեց բերդերի, ամրոցների և այլ ամրությունների խիտ ցանցով, բայց այդ բոլորը կատարվում էին աշխատավոր բնակչության ամենաանխիղճ շահագործման ու կեղեքման գնով: Նրա հրապարակած օրենսդրական փաստաթղթերի մեծ մասում կարմիր թելի նման անցնում է մի պահանջ՝ հարկերը հպատակներից ժամանակին հավաքելու մասին: Գյուղացիությունը, շկարողանալով տանել կեղեքումները, փախչում էր գյուղերից դեպի քաղաքները՝ իր գոյությունը մի կերպ քարշ տալու համար: Հուստինիանոսը ջանում էր այդ փախուստը կանխել, հրապարակելով բազմաթիվ օրենքներ, բայց անօգուտ: Նման պայմաններում խորացավ գյուղատնտեսական ռեզնացիան, որն էլ ավելի կրճատեց պետության առանց այն էլ սպառվող ռեսուրսները:

Հսկայական չափերի հասավ կաշառակերությունը: Կաշառքով կարելի էր տիրանալ քաղաքական և ռազմական ամենաբարձր պաշտոններին, կարելի էր գնել նաև հոգևոր ամենաբարձր պաշ-

² Աղբյուրների տվյալների համաձայն 562—563 թթ. ընթացքում Կոստանդնուպոլսում հիշատակվում է Պրոկոպիոս անունով մի Praefectus urbis — քաղաքապետ, որ ուսումնասիրողների կարծիքով ոչ այլ ոք է, քան մեր պատմիչը:

Հուստինիանոսի և նրա ժամանակաշրջանի մասին կա հսկայական գրականություն: Բացի Ն. Աղոնցի մեծարժեք աշխատությունից՝ Армения в эпоху Юстиниана, նորագույններից նշում ենք հետևյալները. E. Stein, Histoire du Bas-Empire, t. II; P. N. Ure, Justinian and his Age, London, 1951; B. Rubin, Das Zeitalter Justinians. Persönlichkeit, Reichsidee, Ostpolitik, Berlin, 1960:

տոնները: Suffragium, ահա այս էր կաշառքի պաշտոնական անվանումը: Կաշառակերությունը մուտք էր գործել նույնիսկ արդարադատության մեջ, մի հիմնարկություն, որը կոչված էր պաշտպանել օրենքները: Կաշառքով կարելի էր մուտք դործել նույնիսկ արքունական գվարդիայի մեջ: Պրոկոպիոս Կեսարացիին իր «Գաղտնի պատմության» մեջ մեծ դառնությամբ է գրում, որ արքունական գվարդիան, որն անցյալում կազմվում էր ելնելով հավաքագրվողների բացառապես ռազմական և ֆիզիկական կարողություններից ու ընդունակություններից, գվարդիա, ուր մուտք էին գործում միայն հայերը, Հուստինիանոսի ժամանակ մատչելի դարձավ ամեն մի վճարողի համար. գվարդիայի անգամ կարող էր դառնալ նույնիսկ ստրուկը, եթե դրամ ուներ: Բյուզանդական պետության վերոհիշյալ ախտերը տարածված էին նաև Բյուզանդական Հայաստանում: Մենք ունենք փաստաթուղթ, որը վկայում է կաշառակերության լայն տարածման մասին նաև Առաջին Հայքում, Երկրորդ Հայքում և Մեծ Հայքում: Աշխատավոր ժողովրդի ընդվզումը Հուստինիանոսի ռեժիմի դեմ հանդես էր գալիս զանազան աղանդների քողի տակ, աղանդներ, որոնք տվյալ ժամանակաշրջանում տարածվել էին ամբողջ կայսրության մեջ: Հուստինիանոսի թագավորության շրջանում հսկայական չափերի հասան տարբեր աղանդների կողմնակիցների հալածանքները, որոնց նպատակներից մեկն էլ աղանդավորների ունեցվածքի բռնագրավումն էր: Աշխատավոր մասսաների ցասումը Հուստինիանոսի դեմ արտահայտվեց նաև «Նիկայի» 532 թ. նշանավոր ապստամբությամբ, որը, սակայն, խեղդվեց արյան մեջ կայսեր զորավարների կողմից: Կայսրության կողմից ստրկացված ժողովուրդների ընդվզումը հանդես էր գալիս անդադար ապստամբությունների ձևով՝ ընդդեմ կայսրության: Հուստինիանոսի թագավորության օրոք հայերը և լազերը մի քանի անգամ ապստամբության գրոշ են բարձրացրել:

Հուստինիանոսի թագավորությունը մի աղետ էր հայ ժողովրդի գլխին: Նա վերջնական հարված հասցրեց հայկական ինքնուրույն պետականության պահպանված նշույլներին, այն է հարավային Հայաստանի նախարարություններ-սատրապություններին, փորձեց սասանել հայոց ժառանգական դարավոր իրավունքը⁴: Բյուզանդա-

⁴ Տե՛ս *Н. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, гл. VII. նաև Լ. Սանանդյան, Հուստինիանոսի նովելները հայերի ժառանգելու կարգի մասին, հետևյալ հրատարակության մեջ. «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հտ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960, էջ 125—140:

կան Հայաստանը Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանում վերածվեց մի սովորական կայսերական նահանգի բյուզանդական զորահրամանատարի՝ Magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes—գլխավորությամբ: Հայկական զինված ուժերը, որոնք այնքան անհրաժեշտ էին հայրենիքի պաշտպանության համար, պաշտպանում էին կայսրության շահերը Աֆրիկայում, Իտալիայում, Թրակիայում, Լազիկայում և այլուր: Պրոկոպիոսը հանվանե հիշատակում է 17-ից ոչ պակաս հայ զորահրամանատարներ բյուզանդական բանակում՝ Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանում⁵, անխտիր ընդգծելով յուրաքանչյուրի ուղղմական մեծ ընդունակությունները և քաջությունը: Նշանավոր Արտավան և Արշակ Արշակունիներ, ամենակարող Նարսես ներքինի, Սիտտաս, Հրահատ, Սահակ և Նարսես Կամսարականներ, Ակակիոս, Ադոլիոս, Արտավազդ, Հովհաննես Գուղես, Համազասպ, Գիլակիոս-Գլակ, Անզալաս-Ընջուղ, Ֆազաս և շատ ու շատ ուրիշներ, ահա այն փայլուն զորավարների անունները, որոնք բոլորն էլ ընկան ուղմի դաշտում՝ պաշտպանելով իհարկե ոչ թե հայ ժողովրդի շահերը, հաճախ նույնիսկ գոռոթելով ընդդեմ հայ ժողովրդի: Հուստինիանոսը հարկերի հսկայական բեռ դրեց իրեն ենթակա Հայաստանի վրա: Այդ բոլորը չէր կարող չլցնել հայերի համբերության բաժակը, չէր կարող չգրգռել հայերի ատելությունը ընդդեմ կայսեր և չնայած Բյուզանդիայի բոլոր ժողովուրդներն էին հեծում Հուստինիանոսի լծի տակ, բայց միայն հայերն էին, որոնք փորձեցին վերջ տալ այդ բանին, ճիշտ Բանհաջող, մահափորձ կատարելով Հուստինիանոսի դեմ:

Ահա այսպիսի ժամանակաշրջանում էր ապրում Պրոկոպիոս Կեսարացիին և այդ շրջանի սլատմությունն է շարագրել իր բազմաթիվ դորժերում: Առանց նրա աշխատությունների մենք լրիվ պատկերացում չէինք ունենա Հայաստանի, հատկապես V դարի վերջի և VI դարի առաջին կեսի Բյուզանդական Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական վիճակի, այնտեղ կատարված քաղաքաշինության, բերդաշինության և այլ հարցերի մասին: Պրոկոպիոս Կեսարացու երկերը և Հուստինիանոս կայսեր՝ Հայաստանին վերաբերող մի քանի օրենսդրական փաստաթղթերն են մեր հիմնական աղբյուրները դեպքերով լի այդ կարևոր ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության համար:

Կոստանդնուպոլսում Պրոկոպիոս Կեսարացին 549—550 թվականների ընթացքում գրում է իր նշանավոր «Պատերազմների մա-

⁵ P. Charanis, The Armenians in the Byzantin Empire, Lisboa, 1963.

սին» (Ἰπέρ τῶν πειραιῶν) աշխատությունը, որը հրատարակ է դալիս 551 թվականին: Այդ բաղկացած է 7 գրքից և բովանդակում է Հուստինիանոս կայսեր պատերազմների պատմությունը՝ շարադրված աշխարհագրական սկզբունքով: Առաջին երկու գրքերում պատմվում է Բյուզանդիայի՝ պարսիկների դեմ մղած պատերազմների մասին Անաստասիոս կայսեր ժամանակվանից մինչև 449 թվականը: Երրորդ և չորրորդ գրքերում խոսվում է այն պատերազմների մասին, որ կայսրությունը մղել է վանդալների դեմ մինչև 548 թ., իսկ հինգերորդ, վեցերորդ և յոթերորդ գրքերում՝ օստգոթերի դեմ Իտալիայում: Պրոկոպիոսը 553 թ. լույս է ընծայում իր պատմական երկի ութերորդ գիրքը, որն ի տարբերություն մնացած յոթի, չի շարադրված աշխարհագրական սկզբունքով: Այնտեղ տրված են 551—553 թթ. դեպքերը, որոնք տեղի ունեցան պետության բոլոր սահմաններում: Այսպիսով, լրանում է Պրոկոպիոս Կեսարացու «Պատերազմների մասին» ութ գրքից բաղկացած պատմական աշխատությունը, ինչպես որ այն վերնագրված է Փոս պատերազմի կողմից (Ἰστορικῶν ἐν βιβλίῳ οὐκ ὅκτω), որն իր նշանավոր Բեթլեհեմցի կամ Մսրիսթեթուս-ում տալիս է նրա համառոտ բովանդակությունը՝ Հրատարակիչները վերոհիշյալ գրքերը վերնագրել են հետևյալ կերպ. առաջին երկու գիրքը De Bello Persico (Պարսկական պատերազմի մասին), երրորդ և չորրորդ գրքերը՝ De Bello Vandalico (Վանդալական պատերազմի մասին), իսկ մնացածները՝ De Bello Gotthico (Գոթական պատերազմի մասին):

Կեսարացին 555 թ. Հուստինիանոս կայսեր պատվերով գրում է այդ կայսեր ներքոգյանը՝ վեց պլիսից բաղկացած «Կառուցումների մասին» գիրքը, որն աշխարհագրական, տեղագրական, տրնտեսական և պատմական տեղեկությունների մի անսպասողաբար է: Պրոկոպիոսը այս գրքում պատմում է Հուստինիանոս կայսեր ժամանակ Բյուզանդիայի տերիտորիայի վրա տեղի ունեցած քաղաքացիական, ռազմական, եկեղեցական և այլ շինարարության մասին:

X դարի հեղինակ՝ Սուրիզասը իր հռչակավոր բառարանում Պրոկոպիոս անվան տակ ցույց է տալիս, որ պատմիչը բացի նշված աշխատություններից գրել է նաև մի աշխատություն՝ «Անեկդոտա» (Ἀνεκδοτα), այսինքն հրատարակման ոչ ենթակա, գաղտնի գիրք, որի մեջ ծաղր ու ծանակի են ենթարկված Հուստինիանոս կայսրը

⁶ Photius, Bibliothéque. Texte établi et traduit par René Henry, tome I, Paris, 1959, p. 64—76, cod. 63:

և նրա կին Քեոդորան, ինչպես նաև զորավար Բելիսարիոսը և նրա կինը⁷: «Անեկդոտա»-ն կամ «Գաղտնի պատմություն»-ը, ինչպես նա հայտնի է գիտության մեջ (Historia arcana) հայտնաբերվեց 1623 թվականին՝ Վատիկանի գրադարանի ձեռագրերից մեկում՝ Ալեմանիի կողմից: Գրքի հրատարակումից հետո գիտական հասարակայնության մեջ բուռն վիճաբանություններ սկսվեցին այդ գործի՝ Պրոկոպիոսի գրչին պատկանելու շուրջը: Պրոկոպիոսը ճանաչված էր որպես մի հեղինակ, որն իր բոլոր մինչ այդ հայտնի աշխատություններում միմիայն գովաբանել է Հուստինիանոսին և նրա թագավորությունը, իսկ «Գաղտնի պատմության» մեջ սամեն ինչ ենթարկվում է սուր քննադատության, ամենավերջին խայտառակության: Այդ աշխատության մեջ ծաղրի է ենթարկվում Հուստինիանոսի քաղաքական, ռազմական, տնտեսական և շինարարական գործունեությունը, դեռ ավելին, նրա անձնական ու ընտանեկան կյանքը: Հուստինիանոսը, այդ «աստծու ընտրյալը» ինչպես նա հանդես է գալիս Պրոկոպիոսի մյուս աշխատություններում, այստեղ բռնակալ է, գե:իոզ, ավազակ, նա «դեերի արքան» է (τω, βασιλεύω) ἀρχω): Այդ գործի մանրադնին ուսումնասիրությունը գիտնականներին բերեց այն եզրակացության, որ «Գաղտնի պատմությունը» պատկանում է Պրոկոպիոս Կեսարացու գրչին և դրվել է 550 թվականին, երբ Պրոկոպիոսը գրեց «Պատերազմների մասին» իր աշխատության 7 դրոքերը: Կայսրության վիճակն այն ժամանակ անասելի վատ էր և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական, և թե՛ ռազմական տեսակետից: Նա ուսախաբ և դառնացած դրի է առնում իր մտքերը Հուստինիանոսի և ընդհանրապես պետության մասին, նպատակ շունենալով հրապարակել դրանք: Գոյություն ունեցող ռեժիմի պայմաններում նա չէր էլ կարող մտածել այդ գործը լույս աշխարհ հանելու մասին, այլ ուղում էր այն թողնել ապագա սերունդներին: Նա «Գաղտնի պատմության» ներածության մեջ գրում է, որ այն, ինչ դրված է այնտեղ, հնարավոր չէր բացահայտել, արձանագրել իր նախորդ գործերում, որ նա իր մյուս գործերում բազմաթիվ փաստեր լուծության է մատնել, վախենալով կայսեր հաշվեհարդարից: Ամբողջ երկրով մեկ, գրում է նա, վխտում են լրտեսները: Այնուլիսի վիճակ է ստեղծվել, որ նույնիսկ ազգականների և ամենամոտիկ բարեկամների վրա հույս դնել չի կարելի⁸: Չնայած այդ բոլորին, Պրոկո-

⁷ Suidae Lexicon, s. v. Προκωπιος.

⁸ Historia arcana, pr.

պիոսը իր «Պատերազմների մասին» աշխատությունն մեջ միշտ չէ, որ փառաբանում է Հուստինիանոսին: Նա իր բացասական վերաբերմունքը դեպի կայսրը մեծ վարպետությամբ արտահայտում է պատմության մեջ հանդես եկող բյուզանդիայի թշնամիների բերանով: Գոթերի առաջնորդ Ուիտտիգիսի երկու դեսպանները, գնալով պարսից արքա Խոսրովի մոտ, ասում են նրան հետևյալը Հուստինիանոսի մասին. «Նա (իմա՝ Հուստինիանոսը) ի բնե նորամուծությունների սիրահար է, իրեն չվերաբերող հարցերի շուրջը վեճեր սարքող և շկարողանալով բավարարվել բնեցածով, ցանկանում է ամբողջ աշխարհին տիրանալ, ջանք է թափում հափշտակել բոլոր պետությունները»: Ամենից սուր քննադատությունը Հուստինիանոսի հասցեին Պրոկոպիոսը տալիս է ապստամբ հալեթի միջոցով: Վերջիններս Վասակի զլխավորությամբ գնալով Խոսրովի մոտ ի միօի այլոց ասում են նրան և հետևյալը. «...քեզ խոսքով բարեկամ, բայց դործով թշնամի (Հուստինիանոսը), շտապողվելով ոչ բարեկամների և ոչ էլ թշնամիների մասին, մարդկային ամեն ինչ իստեղ է ու տակնուվրա արել:... Նա սահմանվածից ո՞ր մեկը չխախտեց: Նա տակնուվրա շարե՞ց ամեն մի ներդաշնակություն: Նա չէ՞ր. որ մեղ վրա սահմանեց հարկերի աննախընթաց դումար: [Նա չէ՞ր], որ մեր սահմանակից և անկախ ապրող ճաներին ստրկառոեց, իսկ դժբախտ լազերի թաղավորի վրա նշանակեց հոռմայեցի կառավարիչ: Այդ բոլորը բնության հակառակ են և ոչ մի ձևով հնարավոր չէ արդարացնել: ...Ամբողջ աշխարհը նրան [փոքր է թվում], նա չի կարողանում այնտեղ տեղավորվել: Նրա համար քիչ է ամբողջ մարդկության վրա տիրելը: Նա իր հայացքը հառել է երկնքին և հետախուզում է օվկիանոսից վերև գտնվող խորշերը, ցանկանալով ձեռք բերել ինչ-որ ուրիշ երկիր էլ»⁹:

Պրոկոպիոսը իր աշխատությունը շարադրելիս աշխատել է նմանվել իր խոշոր նախորդներին՝ Հերոդոտոսին և Թուկիդիդեսին՝ օգտագործելով նրանց ոճը և շարադրելու ձևը: Նա, ինչպես Թուկիդիդեսը, իր աշխատության մեջ օգտագործում է գիտությունների, հառերի և ելույթների ձևը, գիալոգներ, որոնք, անկասկած, երբեք էլ տեղի չեն ունեցել, բայց ինչ խոսք, որ նրանց մեջ օգտագործվել են իսկապես իրական փաստերը:

Պրոկոպիոսի արյուրները ծով են և բազմադան: Խոսելով նրա

⁹ De bello Persico, II, 2:

¹⁰ De bello Persico, II, 3:

աղբյուրների մասին, պետք է նախ և առաջ ընդգծել, որ նա իր նկարագրած իրողությունների մեծ մասի ականատեսն է: Այդ մասին նա բազմիցս է հիշատակում: «Պատերազմների մասին» աշխատության հենց սկզբում ցույց է տալիս, որ «նրա (իմա՝ Պրոկոպիոսի) բոլորից լավ գիտենալու և այգ բոլորը գրի առնել կարողանալու միակ պատճառն այն է, որ դեպքերի բերմամբ ընտրվելով զորավար Բելիսարիոսի խորհրդականը, նա տեղի ունեցած բոլոր իրադարձությունների մասնակիցն էր»¹¹: Բայց Պրոկոպիոսը չի բավարարվել իր տեսածով միայն: Նա օգտվել է ամենաբազմազան սկզբնաղբյուրներից: Նրանից մի փոքր հետո ապրած բյուզանդական պատմիչ Ադաթիասը, գրելով Պրոկոպիոս Կեսարացու մասին, նշում է, որ նա խոշոր գիտելիքների տեր մարդ էր և կարգացել էր ամբողջ պատմությունը¹²: Մենանդր Պրոտեկտորը¹³. VI դարի վերջում և Փոտ պատրիարքը¹⁴ IX դարում ընդգծում էին Պրոկոպիոսի անմար փառքը: Երբ Պրոկոպիոսը մի որևէ իրողության ականատես չէ, ապա դիմում է ականատեսներին՝ մանրամասնություններ իմանալու համար: Պրոկոպիոսի հետաքրքրասիրությունը շափ ու սահման չունի: Նա դիմում է ամեն մեկին, նոր տեղեկություններ ստանալու համար:

Ասվածը վերաբերում է Պրոկոպիոս Կեսարացու սեփական գիտողականությանը և նրա բանավոր աղբյուրներին: Մակրյան նա ունեցել է նաև գրավոր սկզբնաղբյուրներ, որոնցից հաճախ օգտվում է: Եվ, ի պատիվ Պրոկոպիոսի, այդ աղբյուրները ոչ միայն հունալեզու են և լատինալեզու, այլև գրված են ուրիշ ժողովուրդների լեզուներով: Մեզ համար առանձնապես մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նրա օգտագործած «Հայոց պատմությունը»: Նա «Պատերազմների մասին» աշխատության մեջ երկու անգամ հիշատակում է «Հայոց պատմությունը» մեկ անգամ դեպի *Ἄρμενίων* *στύγροφῆ* (*De bello Persico*, I, 5) և մյուս անգամ դեպի *Ἄρμενίων* *ἱστορίαι* (*De bello Persico*, I, 6) ձևով: Իսկ «Կառուցումների մասին» աշխատության մեջ նորից է հիշատակում մի ինչ-որ գիրք, որտեղ գրված է եղել հայոց հին պատմությունը¹⁵: Պրոկոպիոս Կեսարացու

¹¹ *De bello Persico*, I. 1:

¹² *Agathiae Historiae*, IV, 26, p. 264 (ed. Bon.):

¹³ *Menandri Protectoris Fragmenta Historicorum Graecorum*, t. IV, (frgm. 27).

¹⁴ *Photius*, *Bibliothèque*, cod. 160.

¹⁵ *De aedificiis*, lib. III, 1.

սարացին օգտվել է նաև անտիկ ժամանակաշրջանի հեղինակների գործերից: Նա հանվանե հիշատակում է Հոմերոսին, Հերոդոտոսին, Թուկիդիդեսին, էսքիլեսին, Արիստոտելին, Արրիանոսին, Ստրաբոնին և շատ ու շատ ուրիշներին:

Պրոկոպիոս Կեսարացին իր օգտագործած աղբյուրներին քննադատաբար է մոտենում, մեջ բերելով աղբյուրների տվյալները, միաժամանակ ցույց է տալիս իր վերաբերմունքը և արտահայտում իր սեփական կարծիքը: Եթե այս կամ այն հաղորդումը հավանական է թվում Պրոկոպիոսին, ապա նա չի մոռանում ընդգծել, որ ինքը համաձայն է դրան: Նրա աշխատության մեջ շատ հաճախ կարելի է հանգիպել այսպիսի դարձվածքների. «ասում են և ինձ թվում է, որ գա ձիշտ է» և այլն: Սակայն լինում են դեպքեր, երբ հաղորդված փաստը Պրոկոպիոսին սոսկ հավանական է թվում, բայց և այնպես նա մեջ է բերում այն, միաժամանակ ընդգծելով, որ ինքը դրան չի հավատում, որ ինքը համաձայն չէ դրան, բայց չի էլ ուզում իր կարծիքը փաթաթել ընթերցողի վզին, վերջինիս թողնելով հանգելու իր եզրակացությանը:

Եթե Պրոկոպիոսի ձեռքի տակ եղած աղբյուրները հակասական տվյալներ են տալիս, ապա պատմիչը ընդգծում է այդ: Լինում են դեպքեր, երբ նա արձանագրում է նույն դեպքի մասին իր ձեռքի տակ ունեցած երկու իր սր հակասող տվյալներ և թողնում ընթերցողին, որ ընդունի այդ երկու փաստերից մեկն ու մեկը:

* * *

Ձեռնարկելով Պրոկոպիոս Կեսարացու Հայաստանին և հայերին վերաբերող տվյալների թարգմանությանը, մենք որոշ չափով ավելի լայն ենք ընդգրկել նյութը այն իմաստով, որ չենք անտեսել նաև հայերին սահմանակից լաղերին և իբերներին վերաբերող փաստերը, քանի որ նրանք հայ ժողովրդի պատմության հետ սերտ առնչություն ունեն: «Պատերազմների մասին» աշխատության առաջին և երկրորդ գրքերը թարգմանել ենք ամբողջությամբ, չնայած առանձին, ծավալով փոքր մասեր, հայ ժողովրդի պատմության հետ անմիջական կապ չունեն: Ռա արել ենք այն նպատակով, որ շանդամահատենք մի ամբողջական դործ: Նույն տեսակետից ենք մոտեցել նաև Պրոկոպիոսի «Կառուցումների մասին» աշխատության: Բացի երրորդ գրքից, որն ամբողջությամբ վերաբերում է Հայաստանին, մենք թարգմանել ենք նաև նրա երկրորդ գիրքը, որը վերաբերում է Ասորիքին և Միջագետքին, որովհետև երկրորդ գրքի

բովանդակությունը անմիջականորեն կապվում է «Պարսկական պատերազմի մասին» աշխատության հետ և հաճախ լրացնում այն: «Վանդալական պատերազմի մասին» և «Գոթական պատերազմի մասին» աշխատություններից վերցվել են առանձին հատվածներ, ոչոնք որպես կանոն լույս են սփռում բյուզանդական բանակում ծառայող հայ գործիչների գործունեության վրա, գործունեություն, որը ծավալվում էր գերազանցապես Հայաստանի սահմաններից դուրս: Բացառություն է կազմում, իհարկե, «Գոթական սլասերազմի մասին» աշխատության շորրորդ գիրքը, որի մեջ տրվում է նաև պարսկա-բյուզանդական պատերազմի մասին շարադրանքի շարունակությունը: «Գաղտնի պատմությունից» մեջ բերված հստակվածները լրացնում են «Պատերազմների մասին» աշխատության առաջին և երկրորդ գրքերը: Ծանոթագրությունները գրելիս ղխավոր ուշադրությունը սևեռել ենք «Պարսկական պատերազմի մասին» և «Կառուցումների մասին» աշխատությունների վրա, քանի որ այդ աշխատությունների տվյալներն անմիջականորեն վերաբերում են բուն Հայաստանին:

Պրոկոպիոս Կեսարացու աշխատությունների թարգմանությունը կատարել ենք Յ. Հաուրիի գիտական հրատարակության հիման վրա, որը լույս է տեսել Լայպցիգում մի քանի հատորով¹⁶:

Մեր աշխատության վերջում որպես հավելված տրվում է Հուստինիանոս կայսեր Հայաստանին և հայերին վերաբերող չորս օրենքների բնագրի թարգմանությունը: Այդ փաստաթղթերը, ժամանակակից լինելով Պրոկոպիոս Կեսարացու գործերին, լրացնում են նրանց և հնարավորություն տալիս ավելի լիակատար պատկերացում կազմելու հայ ժողովրդի պատմության մասին VI դարի առաջին կեսում:

¹⁶ *Procopii Caesariensis Opera omnia, recognovit Jacobus Haury, Lipsiae, 1905--1913*: Հատորի կազմած բնագիրը վերահրատարակվել է 7 գրքով Loeb-ի հույն և լատին հեղինակների հայտնի մատենաշարում. *Procopius, with an English translation by H. B. Dewing, in seven volumes, Cambridge—London, 1954*, ինչպես և Լայպցիգում չորս հատորով 1962--1964 թվականների ընթացքում:

Պ Ր Ո Կ Ո Պ Ի Ո Ս
Կ Ե Ս Ա Ր Ա Ց Ի

«ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ» ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

[ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ]

1. Պրոկոպիոս Կեսարացին գրեց Հուստինիանոս կայսեր¹ արևելքի և արևմուտքի բարբարոսների² դեմ մղած պատերազմների մասին, թե ինչ տեղի ունեցավ յուրաքանչյուր [պատերազմի]* ժամանակ, որպեսզի անեզր ժամանակը մոռացութեան չտա նշանավոր դեպքերը, և նրանց հիշատակը, գրի առնված շիինելու պատճառով, լրիվ չջնջվի: [Պրոկոպիոսի] կարծիքով, հիշատակութունն այդ մասին կարևոր է և օգտակար՝ ներկա և ապագա սերունդների համար, երբ նրանք հանդիպեն նմանօրինակ իրադարձություններին: Նման պատմությունը պիտանի է պատերազմի կամ մարտի պատրաստվող մարդկանց այն իմաստով, որ ցույց է տալիս նրանց, թե ինչպիսի վախճան ունեցան անցյալում նմանօրինակ իրադարձությունները: Այն միաժամանակ ակնարկում է, թե մոտավորապես ինչ վախճան կունենա տվյալ իրադրությունը, եթե մարդ խելացիորեն տնօրինի գործերը: Նրա [Պրոկոպիոսի] բոլորից լավ գիտենալու և այդ ամենը գրի առնել կարողանալու միակ պատճառն այն է, որ դեպքերի բերմամբ ընտրվելով զորավար Բելիսարիոսի³ խորհրդական, տեղի ունեցած բոլոր իրադարձությունների մասնակիցն էր: Նա առաջնորդվում է այն սկզբունքով, որ հոետորութեան վայել է ուժը, պոեզիային՝ առասպելներ հորինելու հմտությունը, իսկ պատմութեան՝ ճշմարտությունը: Նա լռութեան չմատնեց նույնիսկ իր ամենամտերիմ մարդկանց արատավոր գործերը, այլ ընդհակառակը, ճշգրիտ կելպով դրի առավ յուրաքանչյուրի կատարածը, լինի այն լավ կամ վատ:

Ճշմարտութեան դեմ շեղանչելու համար պետք է ասել, որ հիրավի այս պատերազմներից ավելի կարևոր ու սարսափելի պատերազմներ չեն եղել: Սրանց ժամանակ տեղի ունեցան այնպիսի զարմանալի դեպքեր, որ ամեն ինչով գերազանցում են այն բոլորը,

* () Կլոր փակագծերի մեջ վերցված բառերը հեղինակին են:

[] Քառակուսի փակագծերի մեջ վերցված բառերը թարգմանչին են:

ինչ մենք գիտենք անցյալի մասին, եթե իհարկե շատնվի այնպիսի մեկը, որ կարողալով սույն գրվածքը, նախապատվութունը տա անցյալին, իսկ իր ժամանակի դեպքերը համարի հիացմունքի ոչ արժանի: Ինչպես օրինակ, այժմ որոշ մարդիկ զինվորներից ոմանց [արհամարհաբար] պարզապես անվանում են աղեղնավորներ, իսկ հնագույն [զինվորներին] կոչում ձեռնամարտիկներ և վահանակիրներ: Նման անուններ տալով, նրանք գտնում են, որ վերջիններիս արիութունը ներկա ժամանակներին ամենևին չի հասել, և դրանով իսկ ցույց են տալիս, որ այդ հարցում միանգամայն մակերեսային և իրականութունից կտրված հասկացութուն ունեն: Նրանք անգիտանում են, որ ովքեր Հոմերոսի մոտ իրենց կոչման առիթով արհամարհաբար աղեղնավորներ են անվանվել, շեն ունեցել ոչ ձի, ոչ նիզակ, պաշտպանվելու համար՝ վահան, ոչ էլ մարմինը պաշտպանող զրահ: Նրանք մարտի էին գնում հետիոտն և ստիպված էին պաշտպանվել ընկերոջ վահանի, կամ էլ որևէ մահարձանի ետև, այնպես որ ոչ փախուստի դիմելով կարող էին փրկվել, ոչ էլ հարձակվել փախուստի մատնված թշնամու վրա: Նրանք ի վիճակի չէին նույնիսկ բաց մարտի բռնվել, միշտ թաքնված էին վարում մարտը: Այդ բոլորից բացի նրանք այնպես ապաշնորհ կերպով էին օգտվում աղեղից, լարը ձգելով մինչև կուրծքը, որ բաց թողած նետը լինելով թեթև և անուժ, հակառակորդին որևէ վերք հասցնել չէր կարող: Ահա այսպիսին էր հնում աղեղնավորների վիճակը:

Իսկ ժամանակակից աղեղնավորները մարտի են գնում զրահակիր, հագնելով նաև մինչև ծնկները հասնող սոնապաններ: Նրանց աջ կողմից կախված է լինում կապարճը. իսկ ձախից՝ թուրը: Կան և այնպիսիք, որոնք [այդ բոլորից բացի] կրում են նաև նիզակ և ուսերից կախված փոքր, առանց բռնակի վահան՝ դեմքն ու ծոծրակը ծածկելու համար: Նրանք առաջնակարգ հեծյալներ են և կարող են աղեղը լարել նույնիսկ ձիու ամենասրբնթաց վալքի ժամանակ և հարվածել թշնամուն նրա հարձակման և փախուստի միջոցին: Նրանք աղեղի լարը ձգում են մինչև ճակատը, նույնիսկ մինչև աջ ականջը և նետն այնպիսի ուժ է ստանում, որ նրա թափին չի կարող դիմանալ ո՛չ վահանը, և ո՛չ էլ դրահը: Ահա [այժմ] կան այնպիսի մարդիկ, որոնք մոռանալով այս բոլորը, գտնում են անցյալը և հիսնում նրանով՝ ոչ մի արժեք չտալով նորագույն հայտնագործութուններին: Այսպիսով, անժխտելի է, որ այս պատերազմների ժամանակ տեղի ունեցան ամենամեծ և արժանահիշատակ իրադարձութունները. նս կսկսեմ մի քիչ հեռվից պատմել հոմոայեցիների՝ և մարերի՝ պա-

տերազմների ժամանակ փոխադարձ կերպով նրանց կատարածն ու կրածը:

2. Երբ Բյուզանդիոնում հռոմայեցիների կայսր Արկադիոսը՝ վախճանվելու վրա էր (նրա Թեոդոս⁸ որդին դեռ կրժքի երեխա էր), նա մտահոգության մեջ էր և՛ որդու և՛ կայսրության համար, որովհետև չէր կարողանում ո՛չ մեկի և ո՛չ մյուսի համար որևէ ելք գտնել: Նա մտածում էր, եթե Թեոդոսի համար պետության խնամակալ նշանակի, ապա ինքը իր ձեռքով նախապատրաստած կլինի որդու սպանությունը՝ ստեղծելով թագավորական իշխանությամբ օժտված թշնամի, իսկ եթե որդուն մենակ թողնի իշխանության գլուխը, շատերը, հենվելով երեխայի անօգնականության վրա, ինչպես պետք է սպասել, ձեռք կկարկառեն դեպի իշխանությունը: Նրանք ապստամբելով, առանց դժվարության կսպանեն Թեոդոսին և կգրավեն իշխանությունը, որովհետև ինքը Բյուզանդիոնում ոչ մի ազգական չուներ, որը կարողանար նրան նեցուկ լինել: Երեխայի հորեղբորորդի Հոնորիոսի⁹ վրա բոլորովին հույս չէր դնում, որովհետև Իտալիայում դրությունն արդեն վատ էր¹⁰: Նրան պակաս չէր հուզում նաև մարական¹¹ [վտանգը]: Նա վախենում էր, որ այդ բարբարոսները, տեսնելով կայսեր մանկահասակությունը, մեծ վնասներ կպատճառեն հռոմայեցիներին: Այսպիսի անելանելի դրության մեջ էր Արկադիոսը: Թեպետև ինքը շատ էլ խելացի մարդ չէր, բայց կա՛մ խորհրդակցելով արքունիքում եղած բազմաթիվ իմաստուն մարդկանցից մեկի հետ, կա՛մ աստուծո ներշնչմամբ մի ելք է հղանում, որ իսկապես փրկարար դարձավ և՛ որդու, և՛ թագավորության համար: Նա կտակ գրեց, որի համաձայն գահը թողեց իր որդուն, իսկ խնամակալ նշանակեց պարսից արքա Հազկերտին¹², որին նա կտակում աղաչում էր փրկել Թեոդոսի իշխանությունը՝ ուժով և իմաստությամբ: Արկադիոսը ահա այսպես կարգի բերելով իր պետական և անձնական գործերը, վախճանվեց: Պարսից արքա Հազկերտը, որն հռչակված էր իր արտակարգ մեծահոգությամբ, երբ ստացավ այդ դրությունը, ցուցաբերեց զարմանալի առաքինություն: Նա մեծագույն խնամքով կատարեց Արկադիոսի կտակը, երկարատև կայուն խաղաղություն հաստատելով հռոմայեցիների հետ և փրկելով Թեոդոսի իշխանությունը: Անմիջապես նամակ գրեց հռոմայեցիների սենատին, որ շի առարկում լինել Թեոդոս կայսեր խնամակալը և [սպանում էր] պատերազմ սկսել, եթե որևէ մեկը փորձի ոտնձգություն կատարել Թեոդոսի դեմ:

Երբ Թեոդոսը հասունացավ և հասակ առավ, իսկ Հազկերտը մահացավ, պարսից արքա Վարարանը¹⁵ մեծ զորքով հարձակվեց հռոմայեցիների երկրի վրա, բայց ոչ մի վնաս չհասցնելով, վերադարձավ իր երկիրը: Դա պատահեց այսպես. Թեոդոսը Արևելքի զորավար¹⁶ Անատոլիոսին մենակ ուղարկել էր Պարսկաստան որսյես դեսպան: Բավական մոտենալով մարաց զորքին, նա իջավ ձիուց և ոտքով դնաց դեպի Վարարանը: Վերջինս նրան տեսնելով, հարցրեց ներկաներին, թե ով է ներկայացողը: Նրանք պատասխանեցին, թե հռոմայեցիների զորավարն է: Արքան զարմացավ իրեն ցուցաբերված այդ մեծ պատվից, շրջեց ձիու ընթացքը և ետ շարժվեց, իսկ պարսից ամբողջ զորքը հետևեց նրան: Ոտք դնելով իր երկիրը, նա մեծ սիրալիրություն ցուցաբերեց դեպի դեսպանը և հաշտություն կնքեց Անատոլիոսի ցանկացած պայմաններով, որոնց համաձայն, ոչ ոք իրավունք չուներ սահմանամերձ դոտում որևէ նոր ամրություն կառուցելու¹⁵: Այդ կատարելուց հետո սակայն երկու կողմերն էլ իրենց ուզածն էին անում:

3. Որոշ ժամանակ անց պարսից Պերոզ արքան¹⁶ հոների հփթաղ ցեղի¹⁷ դեմ, որոնք սպիտակ [հոներ] են կոչվում, սահմանային վեճերի պատճառով պատերազմ սկսեց և մեծ զորքի զլուխն անցած արշավեց նրանց վրա: Հփթաղները թեև հոնական ժողովուրդ են, բայց չեն շփվում և հարաբերության մեջ չեն մտնում այն հոների հետ, որոնց մենք գիտենք, որովհետև ոչ սահմանակից են նրանց, ոչ էլ նրանց մոտիկ են բնակվում, այլ ապրում են Պարսկաստանի հյուսիսային հեռավոր ծայրամասերից մեկում, ուր դտնվում է Գորդո քաղաքը¹⁸: Ահա այս վայրում հաճախ սահմանային [վեճերի] կապակցությամբ կռիվներ էին ծագում: Սրանք հոնական մյուս ժողովուրդների նման քոչվոր չեն, այլ վաղուց նստակյաց են՝ բարեբեր երկրի վրա: Այդ [ժողովուրդը] առանձին երբևիցե որևէ արշավանք չի կատարել հռոմեական երկրի վրա, այլ միայն պարսից զորքի հետ միասին: Հոներից միայն սրանք են սպիտակամորթ և տզեզ չեն: Բացի դրանից, սրանց կենցաղը տարբերվում է մյուս [հոների] կենցաղից, և անասնական կյանք չեն վարում ինչպես նրանք: Սրանք ղեկավարվում են թագավորի կողմից, օրինական պետություն ունեն. միմյանց, ինչպես և հարևանների հետ վարվում են օրինավոր և արդար կերպով, ոչ պակաս, քան հռոմայեցիներն ու մնացած բոլոր [ժողովուրդները]: Սրանց հարուստներն ընտրում են մինչև քսան ընկեր, գուցե և ավելի, որոնք հավիտ-

յան սեղանակիցներ են դառնում: Նրանց բոլոր դրամական միջոցները ընդհանուրին են, և յուրաքանչյուրը տնօրինում է հավասար իրավունքներով: Երբ նրանցից որևէ մեկը վախճանվում է, ապա, ըստ սովորութեան, [մնացած] բոլոր տղամարդիկ նրա հետ ողջ-ողջ դերեզման են իջնում:

Երբ Պերոզը արշավում էր այդ հիթաղների վրա, նրա մոտ էր Եվսեբիոս անունով մի դեսպան, որին ուղարկել էր Զենոն կայսրը¹⁹: Հիթաղները ձևացրին, թե վախեցած նրանց հարձակումից փախուստի են դիմում և սրբնթաց հասան մի վայր, որը բոլոր կողմերից շրջապատված էր զառիթափ և անտառախիտ լեռներով: Լեռների միջով երևում էր մի լայն ու բավական երկար ձգվող ճանապարհ, որը սակայն ելք չուներ և վերջանում էր լեռների կազմած շրջանակով: Պերոզը բոլորովին անգիտանալով թշնամու խորամանկութունը, նաև շուգենալով հասկանալ, որ թշնամու երկրով է գնում, առանց մտածելու հալածում էր [նրանց]: Հոներից միայն քչերն էին փախչում, շատերը դժվարանցանելի վայրերից գաղտագողի անցան թշնամու զորքի թիկունքը: Նրանք չէին շտապում հայտնվել, սպասում էին, որ [թշնամիներն] ավելի խորանան թակարդի մեջ և ընկնելով լեռնալին վայրերը, չկարողանան ետ վերադառնալ: Այդ զգացին մարերը (որովհետև վտանգն արդեն որոշ չափով ակնհայտ էր), սակայն վախենալով Պերոզից լուում էին: Նրանք թախանձագին պաղատում էին Եվսեբիոսին, որպեսզի նա համոզի արքային՝ հրաժարվել այդ վտանգավոր գործից, խոհեմութուն հանդես բերի և մտածի փրկութեան որևէ ելքի մասին, անտեղի բաջութուն չցուցաբերի: Եվսեբիոսը գնաց Պերոզի մոտ, բայց ամենևին չխոսեց սպառնացող վտանգի մասին: Նա սկսեց մի առակ պատմել, թե ժամանակին առյուծը հանդիպեց նոխազին, որը ոչ շատ բարձր տեղում կապված մայում էր: Առյուծը հարձակվեց զոհի վրա հռչատելու և ուտելու, բայց ընկավ մի խոր փոս, որտեղ կար կլոր և նեղ մի ճանապարհ՝ առանց որևէ ելքի: Նոխազի տերերը դիտմամբ էին այդ սարքել և փոսի վրա կապել նոխազին, որպես խաչժ առյուծի համար²⁰: Պերոզը լսելով այդ, երկյուղի մեջ ընկավ, որ մի գուցե թշնամիների վրա հարձակվելը մարերի գլխին դժբախտութուն բերի: Նա դադարեցրեց առաջխաղացումը և կանգ առնելով սկսեց մտածել իրերի վիճակի մասին: Արդեն բացահայտորեն հետևող հոները բռնեցին վայրի մուտքը, որպեսզի թշնամիներից և ոչ ոք ի վիճակի չլինի նահանջել: Այն ժամանակ պարսիկների համար պարզ դարձավ, թե ինչ աղետալի դրութեան մեջ են ընկել և կորցրին

վտանգից խուսափելու բոլոր հույսերը: Հփթաղների թագավորը²¹ իր մարդկանցից մի քանիսին ուղարկեց Պերողի մոտ՝ սլախարակելու նրան՝ իր անմիտ քաջության համար և խոստացավ, որ չի սպանի նրան. ոչ էլ պարսիկներից որևէ մեկին, տեղի կտա, մի խոսքով, նրանց փրկություն կշնորհի, եթե Պերողը իրեն երկրպագի ռպես տիրոջ և երգվելով իր հայրենի երդումներով, հավաստիացնի իրեն, որ պարսիկներն այլևս երբեք չեն արշավի հփթաղ ցեղի վրա: Լսելով այս, Պերողը խորհրդակցեց ներկա եղող մոզերի²² հետ, թե կարելի է արդյոք ընդունել հակառակորդի պայմանները: Մոզերը պատասխանեցին, որ երդման հարցը նա կարող է լուծել ըստ իր ցանկության, բայց ինչ վերաբերում է երկրորդ հարցին, ապա նա պետք է խորամանկությամբ գերազանցի թշնամուն: [Պարսիկների համար] օրենք է ամեն օր երկրսլագել արևածագը: Նրանք խնդրեցին, որ ճիշտ ժամանակը նկատի առնելով, առավոտյան հանդիպի հփթաղների թագավորին և ծագող արևի դեմ կանգնած երկրպագի: Այդ ձևով նա կկարողանա խուսափել անպատվաբեր արարքից: Պերողը [հփթաղների թագավորին] տվեց խաղաղության հավաստիացումները, երկրպագեց թշնամուն այն ձևով, ինչպես խորհուրդ էին տվել մոզերը, և մարերի ամբողջ զորքով, ուրախությամբ ու անվնաս ճանապարհ ընկավ դեպի իր երկիրը:

4. Քիչ ժամանակ անց Պերողը, ցանկանալով վրեժ լուծել հոներից՝ իրեն պատճառած խայտառակության համար, դրժեց իր երդումը: Ամբողջ երկրից հավաքելով պարսկական և դաշնակից [զորքերը], նա շարժվեց հփթաղների վրա: Իր որդիներից միայն մեկին՝ Կավադին²³ չվերցրեց (որովհետև այն ժամանակ նա դեռ պատանի էր), իսկ մնացած բոլորին՝ շուրջ երեսուն հոգի, տարավ իր հետ: Հփթաղները, իմանալով նրա արշավանքի մասին, զայրացան, որովհետև խաբվել էին թշնամիներից և կշտամբում էին իրենց թագավորին, որ նա ամբողջ գործը թողեց պարսիկներին: Նա ծիծաղելով հարցնում էր, թե իր ունեցվածքից ի՞նչն է թողել պարսիկներին՝ երկիրը, զենքերը, և կամ էլ որևէ ուրիշ շատ կարևոր բան: Նրանք պատասխանեցին, ոչ այլ ինչ, բայց հարմար առիթը, որը մնացած բոլորն արժե: Նրանք մեծ պատրաստակամություն հայտնեցին դիմադրելու, սակայն [թագավորը] արգելեց այդ, որովհետև դեռ ոչինչ սլարդ չէր [պարսիկների] արշավանքի մասին և նրանք իրենց երկրից դեռ դուրս չէին եկել: Տեղում մնալով նա ձեռնամուխ նդավ հետևյալ գործին: Մի դաշտում, որտեղից սլարսիկները սլետք

է մտնեին հփթաղների սահմանները, լայն տարածութեան վրա փոքրեց բավական խոր և լայն մի փոս, մեջտեղում թողնելով չփորված մի փոքր տարածութիւն, այնքան, որ բավական լինի նրա վրայով տաս ձի անցնելու համար: Փոսը նա ծածկեց եղեգով, եղեգն էլ հողով և այդ ձևով լավ քողարկեց: Այնուհետև նա կարգադրեց հոներին փոքր խմբերով դանդաղ նահանջել, անցնել այդ նեղ ամուր դետնի վրայով, խուսափելով փոսն ընկնելուց: Իր թագավորական դրոշի ծայրին նա կախել էր այն աղը, որով նախապես երդվել էր Պերոզը²⁴, բայց դրժելով իր երդումը՝ արշավել հոների վրա: Քանի դեռ նա լսում էր, որ թշնամիներն իրենց երկրում են, նա հանգիստ էր: Բայց երբ լրտեսների միջոցով իմացավ, որ նրանք հասել են Գորգո քաղաքը, որը գտնվում է պարսից երկրի ամենահեռավոր սահմանների վրա, և որ այնտեղից ճանապարհ են ընկել դեպի իրենց, հփթաղների [երկիրը], ապա նա իր զորքի մեծ մասով մնաց փոսի ներսի կողմում, իսկ մի մասին հրամայեց, որ հեռվից երևան հակառակորդներին՝ դաշտում և միայն նրանց կողմից նկատվելուց հետո շտապ ետ փախչեն, շմոռանալով իր խորհուրդները, երբ մոտենան փոսին: Նրանք այդպես էլ արեցին և երբ մոտեցան անցնելու տեղին, քիչ-քիչ բոլորն էլ անցան և միացան մնացած զորքին: Պարսիկները ոչինչ չիմանալով խորամանկութեան մասին և անշափ զայրացած լինելով, ամբողջ թափով հալածում էին թշնամուն տափարակ դաշտի վրայով:

Այդպիսով բոլորն էլ ընկան փոսը՝ ոչ միայն առաջից ընթացողները, այլև նրանք, որ ետևից էին գալիս: Մեծ թափով, ինչպես ասացինք, հալածելով [թշնամիներին] և տեղյակ չլինելով այն դժբախտութեանը, որ պատահեց առջևից գնացողներին, նրանք ձիերով ու նիզակներով ընկան նրանց վրա և, ինչպես պետք էր սպասել, սպանեցին, իրենք էլ ոչ պակաս շափով կոտորվելով: Նրանց մեջ էր նաև Պերոզն իր բոլոր որդիների հետ միասին²⁵: Պատմում են, որ Պերոզը զգաց դժբախտութիւնը և երբ ընկավ փոսը, իր աջ ականջից կախված շատ սպիտակ, շափազանց մեծ ու թանկագին մարգարիտը հանեց ու գցեց, որպեսզի իրենից հետո ոչ ոք չկրի: Այդ մարգարիտը շատ գեղեցիկ էր, և նրա նմանը [Պերոզից] առաջ ոչ մի թագավոր չէր ունեցել: Ես շեմ հավատում այս պատմութեանը, որովհետև նման աղետի պահին Պերոզը դժվար թե այդպիսի բանի մասին մտածեր: Ինձ թվում է, որ այդ դժբախտութեան ժամանակ նրա ականջը կտրվել է [մարգարիտի] հետ միասին, իսկ մարգարիտը անհայտացել: Հռոմայեցիների կայսրն այն ժամանակ մեծ

ցանկություն ունենալ այն հիթադներին, սակայն ոչինչ գուրս չեկավ, որովհետև բարբարոսները, թեև շատ փնտրեցին այն, բայց չգտան: Պատմում են նաև, որ հիթադները գտան այն և հետագայում տվեցին Կավագին: Այնուամենայնիվ, ինչ որ պարսիկներն են պատմում այդ մարգարիտի մասին, արժանի է հիշատակության, որովհետև նրանց պատմածը վստահելի է, այնքան էլ անհավանական չի թվում:

Պարսիկները պատմում են, որ այդ մարգարիտը գտնվում էր Պարսից ծոցում մի խխունջի մեջ, որը լողում էր ծովափից ոչ շատ հեռու: Երբ խխունջը բացվում էր, երևում էր մարգարիտը՝ մի շտեսնված գեղեցիկ պատկեր: Նրա նմանը ոչ մեծությամբ, ոչ էլ գեղեցկությամբ գեռևս չէր եղել: Հսկայական և ահավոր մի շնածուկ այս տեսարանի սիրահարը դարձած, ոտնկոխ հետևում էր նրան՝ գիշեր ու ցերեկ: Երբ նա ստիպված էր լինում իր սնունդը հոգալ, նայում էր շուրջը, գտնում որևէ ուտելու բան, շտապ կլանում և նորից հասնելով խխունջին, դիտում էր հաճելի տեսարանը: Պատմում են, որ մի ձկնորս տեսավ այդ, սակայն վախենալով գիշատչից, չհամարձակվեց որևէ բան անել, բայց ամեն ինչ պատմեց Պերոլ արքային: Երբ այդ լսեց Պերոլը, պատմում են, որ նա մեծ ցանկություն հայտնեց տիրանալ մարգարտին և երկար համողեց ու հուսադրեց ձկնորսին: Պատմում են, որ վերջինս շկարողացավ մերժել »տիրոջ խնդրանքը և Պերոլին ասաց. «Ո՛վ տեր, մարդուն իհարկե, »ջանկալի է դրամը, դրանից ավելի թանկ է կյանքը, սակայն բոլորից թանկ են երեխաները, որոնց սիրո համար մարդ ստիպված է լինում ամեն ինչի դիմել: Ես հուսով եմ, որ կկարողանամ գիշատչին (սպանել) և քեզ մարգարտի տեր դարձնել: Եթե այդ փորձությունից հաղթող դուրս գամ, հասկանալի է, կգասվեմ այսպես »կոչված երանելիների շարքը, իսկ դու, որպես արքայից արքա »լիուլի կփոխհատուցես ինձ բոլոր բարիքներով և ինձ գոհ կթողնես: »Եթե նույնիսկ դու ինձ ոչինչ չտաս, այնուամենայնիվ ես բավաբարված կլինեմ, որ կարողացա ծառայություն մատուցել իմ »տիրոջը: Բայց եթե ես այդ գիշատչի գոհը դառնամ, քո պարտքը լինի, ով արքա, հոր մահվան համար փոխհատուցում տալ իմ »երեխաներին. թեև ես վախճանված կլինեմ, այնուամենայնիվ »կվարձատրվեմ՝ ի դեմս իմ սիրելիների, իսկ դու ձեռք կբերես շատ »առաքինի մարդու համբավ: Օգտակար լինելով երեխաներին, դու »ինձ ես լավություն արած լինում, հոգ չէ, որ ես քո բարեգործությունից շնորհքը բոլորովին չեմ տեսնելու: Իսկական երախտագի-

»տուրքները վախճանվածներին ցուցաբերվողն է»։ Նա այսքանն ասաց ու հեռացավ, հասավ այն վայրը, ուր լողում էր խխունջը, իսկ շնածուկն էլ ըստ իր սովորության հետևում էր նրան, և մի ժայռի վրա նստած սպասում էր հարմար առիթին, երբ մարգարիտը իր սիրահարից հեռու լինի։ Այնպես պատահեց, որ շնածուկն զբաղված էր իր կերակրով. ձկնորսը ծովի ափին թողնելով իր օգնականներին, անմիջապես հասավ խխունջին, բռնեց և շտապեց գուրս գալ։ Շնածուկը տեսնելով նրան, աճապարեց նրա ետևից։ Ձկնորսը զգալով, որ շուտով բռնվելու է, որսը ամբողջ ուժով նետեց ափ, իսկ ինքը [շնածուկի] զոհը գարձավ։ Ափում կանգնած մարզիկ մարգարիտը տարան արքային և պատմեցին կատարվածի մասին։ Ահա և մարգարտի մասին պարսիկների պատմածը։ Իսկ ես վերադառնում եմ [ընդհատածս] պատմության շարունակությանը։

Այսպես ուրեմն, Պերոզը և պարսիկների ամբողջ զորքը ոչնչացվեց։ Եթե նույնիսկ նրանցից որևէ մեկը պատահամամբ փրկվեց, նա էլ սպանվեց թշնամու ձեռքով։ Դրանից հետո պարսիկների համար օրենք դարձավ՝ օտար երկրով գնալիս ոչ մի դեպքում չհալածել թշնամուն, նույնիսկ եթե նա գլխովին փախուստի է դիմում։ Նրանք, ովքեր Պերոզի հետ գուրս չէին եկել արշավանքի, և մնում էին իրենց երկրում, արքա հայտարարեցին Պերոզի ամենակրտսեր որդի Կավադին²⁶, որովհետև [ոբդիններից] միայն նա էր ողջ մնացել։ Այն ժամանակներից սկսած պարսիկները հարկատու դարձան հփթաղներին, մինչև Կավադը հզորացավ և դադարեց վճարել տարեկան հարկը։ Այդ բարբարոսները պարսիկների վրա տիրեցին երկու տարի։

5. Կավադն սկսեց շարաշահել իշխանությունը և զանազան փոփոխություններ մտցրեց պետության մեջ։ Նա օրենք հրապարակեց կանանց ընդհանրացման մասին²⁷, մի բան, որ բոլորովին դուր չեկավ ժողովրդին։ Այդ կապակցությամբ ապստամբություն բռնկվեց, Կավադը տապալվեց և շղթայակապ բանտ նետվեց։ [Ալբստամբներն] իրենց արքա հայտարարեցին Վլասին²⁸ Պերոզի եղբորը, որովհետև ինչպես ասվեց, Պերոզից ոչ մի արու զավակ չէր մնացել, իսկ պարսից օրենքների համաձայն, եթե արքայական սերունդը յրիվ վերացած չէ, իրավունք չկա զահ բարձրացնել հասարակ ծաղում ունեցող մարդուն։ Վլասը, իշխանության գլուխն անցնելուց հետո, իր մոտ հրավիրեց պարսից մեծամեծներին խորհրդակցելու՝ ինչպես վարվել Կավադի հետ, որովհետև շատերը չէին ուզում մա-

հապատժի ենթարկել նրան: Այնտեղ բազմաթիվ թեր և ղեմ կարծիքներ արտահայտվեցին: Պարսից մեծամեծներից մեկը՝ Գուսանաստադես²⁹ անունով, որ խանարանգեսի³⁰ աստիճան ուներ (պարսիկների մոտ դա զորավարի պաշտոն է), և տիրում էր Պարսկաստանի՝ հիթաղներին սահմանակից հեռավոր վայրերից մեկին, ցույց տալով մի մատնաչափ երկարութուն և մատի մեկ երջուրդ մասից էլ պակաս լայնութուն ունեցող դանակը, որով սլարսիկներն իրենց եղունգներն են կտրում, ասաց. «Տեսնում եք այս փոքրիկ ռանակը: Ինչքան էլ նա փոքր լինի, նրանով այժմ կարելի է անել այն գործը, որը մի քիչ անց, ո՛վ ամենասիրելի պարսիկներ, երկու թյուր զրահակիր մարդիկ ի վիճակի չեն լինի գլուխ բերել»: Նա այսքանն ասաց, հասկացնելով, որ եթե Կավադին շսպանեն, վերջինս փրկվելով՝ պարսիկների գլխին փորձանք կբերի: Մյուսները չէին ուզում սպանել արքայական արյուն ունեցող մարդուն, և առաջարկեցին բանտարկել նրան մի բերդում, որը կոչվում էր Անհուշ բերդ³¹: Այդպես էր կոչվում այն, որովհետև օրենքի համաձայն, ով հիշատակեր այն մարդու անունը, որ այդ բերդում էր բանտարկված նրա դատավճիռը մահն էր: Ահա այդ էր պատճառը, որ պարսիկները նշված բերդը այդպես կոչեցին: Հայոց պատմութունը³² պատմում է, թե Անհուշ բերդի մասին պարսկական օրենքը միայն մի անգամ խախտվեց՝ հետևյալ կերպ:

Պարսիկների և հայերի միջև պարսից Պակուր արքայի³³ և հայոց Արշակ Արշակունու³⁴ ժամանակ երեսուն երկու տարի չհայտարարված պատերազմ էր գնում: Այս պատերազմի երկարատևության պատճառով երկու կողմերն էլ անչափ վնաս կրեցին, մասնավորապես հայերը: Երկուսի միջև անվստահութունն այնքան խորացավ, որ ոչ ոք չէր կարողանում բանակցութունների մեջ մտնել մյուս կողմի հետ: Այդ միջոցին պատերազմ ծագեց պարսիկների և հայերից ոչ հեռու բնակվող այլ բարբարոսների միջև: Հայերը, ցանկանալով պարսիկներին ցույց տալ դեպի նրանց ունեցած իրենց բարյացակամութունը և հաշտութուն կնքելու պատրաստակամութունը, անսպասելիորեն հարձակվեցին այդ բարբարոսների երկրի վրա (նախօրոք տեղյակ պահելով պարսիկներին) և թշնամիների գրեթե բոլոր տղամարդկանց կոտորեցին: Պակուրը կատարվածից անչափ գոհ մնալով, Արշակի մոտ ուղարկեց մեծամեծներից ոմանց, հավատարմության նշանակներ տվեց և հրավիրեց իր մոտ: Երբ վերջինս հասավ [Պակուրի] մոտ, արքան նրան հյուրընկալեց և եղբոր նման հավասար համարեց: Այնտեղ երկուսն էլ մեծ

երդում տվեցին, որ պարսիկները և հայերը միմյանց բարեկամ են և դաշնակից, որից հետո Պակուրը թողեց, որ Արշակը դնա իր հայրենիքը: Քիչ ժամանակ անց, ոմանք զրպարտեցին Արշակին, իբր նա ուզում է ապստամբութիւն բարձրացնել: Այդ բանին Պակուրը հավատաց և անմիջապես Արշակին իր մոտ կանչեց, ասելով, որ լավ կլինե՞ր բոլոր հարցերի շուրջը նրա հետ խորհրդակցել: [Արշակն] իսկույն գնաց նրա մոտ՝ իր հետ տանելով ամենառազմունակ հայերից ոմանց, ինչպես նաև Վասիլիոսին³⁵, որը նրա զորավարն էր և խորհրդականը՝ շատ քաջ և խելացի: Պակուրը և՛ Արշակին և՛ Վասիլիոսին սկսեց բացեիբաց պախարակել և ամբաստանել, որ նրանք դրժել են երդումը և ուզում են շուտով ապստամբութիւն բարձրացնել, մի բան, որ նրանք մերժեցին, անվերջ երդրվելով, որ իրենք երբեք նման մտադրութիւն չեն ունեցել: Պակուրն սկզբում նրանց կալանավորեց, ապա հարցրեց մոգերին՝ ինչպես վարվել նրանց հետ: Մոգերը արդար չէին համարում դատապարտել, քանի որ նրանք չէին ընդունում մեղադրանքը և բացեիբաց չէին խոստովանում և խորհուրդ տվեցին այնպես անել, որ Արշակը ստիպվի ինքն իրեն մեղադրել: Մոգերը առաջարկեցին արքայական վրանի հատակը ծածկել գոմաղբով³⁶՝ կեսը պարսից երկրի, իսկ մյուս կեսը՝ հայոց: Արքան այդպես էլ արեց: Այն ժամանակ մոգերը վրանի շուրջը մոգութիւններ կատարելուց հետո առաջարկեցին արքային, որ նա Արշակի հետ պտույտ կատարի և մեղադրի Արշակին դաշինքը խախտելու և երդմնազանցութեան մեջ: Մոգերը ևս պետք է ներկա լինեին այդ խոսակցութեանը՝ որպես զրույցի վկաներ: Պակուրը հրավիրեց Արշակին, նրա հետ շրջեց վրանում, ուր ներկա էին մոգերը, և հարցրեց՝ թե ինչու է նա, դրժելով երդումը, պատճառ դառնում պարսիկների և հայերի մեծ դժբախտութեան: Քանի դեռ խոսակցութիւնը տեղի էր ունենում այն մասում, ուր պարսկական հողն էր փոկված, Արշակը չէր ընդունում մեղադրանքը, ամենասարսափելի երդումներով հաստատում էր և վստահեցնում, որ ինքը Պակուրի հավատարիմ ծառան է: Բայց երբ խոսակցութեան ընթացքում հասնում էին վրանի կենտրոնը, ապա անցնում հայոց երկրի գոմաղբով ծածկված վայրը, ահա այստեղ Արշակը անսպասելի կերպով, չգիտեմ ինչից դրդված, ոչ միայն փոխում էր խոսակցութեան շեշտը դեպի ավելի հանդուգնը՝ սպառնալով Պակուրին և պարսիկներին, այլև հայտարարում էր, որ վրեժ կլուծի նման անպատվութեան համար, երբ ինքը շուտով իր անձի տերը դառնա: Համարձակութեամբ այդ ասելով նա ճեմում էր.

մինչև որ շրջելով հասավ պարսից ծրկրի գոմաղբը: Այստեղ նա նորից նույն երգն էր երգում, որ ինքը Պակուրի ծառան է և այլ ողորմագին խոսքեր ասում: Երբ նորից հասավ հայոց հողի վրա, նա անցավ սպառնալիքներին: Եվ այսպես բազմիցս մի հողի վրայից մյուսն անցնելով, ոչ մի գաղտնի բան չթողեց: Ահա զրանից հետո մոզերը մեղագրեցին նրան դաշինքը խախտելու և երզմնաղանցության մեջ: Պակուրը Վասիկիոսին մորթազերծ արեց³⁷, մորթին լցրեց ծղոտով և կախեց շատ բարձր ծառից: Իսկ Արշակին (քանի որ չէր կարող սպանել արքայական արյուն ունեցող մարդուն) բանտարկեց Անհուշ բերդում³⁸:

Որոշ ժամանակ անց, Արշակին պարսից երկիրը ուղեկցող ամենամերձավոր մարդկանցից³⁹ մի հայ մասնակցեց սլարսիկների արշավանքին՝ բարբարոս մի ժողովրդի դեմ: Պակուրը, տեսնելով այդ մարդու պատերազմում ցուցաբերած քաջադործությունները և այն, որ նա սլարսիկների հաղթության պատճառ դարձավ, պահանջեց նրանից ուղածր խնդրել, խոստանալով բավարարել նրա ամեն մի ցանկությունը: Սա միայն մի բան խնդրեց, որ իրեն թուլատրվի մեկ օր ծառայել Արշակին: Դա [արքային] շատ դժվար դրուժյան մեջ գցեց, որովհետև նա ստիպված էր խախտել վաղեմի օրենքը, սակայն ցույց տալու համար, որ իր խոսքի տերն է, թույլ տվեց, որ խնդիրքը կատարվի: Արքայի թուլատրությամբ նա մտավ Անհուշ բերդը, համբուրեց Արշակին և երկուսը գրկախառնված ողբացին իրենց ճակատագիրը⁴⁰ և հազիվհազ իրարից բաժանվեցին: Ողբից հետո, հայր լողացրեց Արշակին և արեց ինչ որ ընդունված էր. հագրեց նրան արքայական հանդերձանքը ու բազմեցրեց բազմոցի վրա: Այնտեղ Արշակը արքայավայել, ըստ նախկին սովորության, հյուրասիրեց ներկա եղողներին: Ճաշկերույթի ժամանակ բազմաթիվ կենացներ խմվեցին և այլ խոսքեր ասվեցին, որոնք շատ դուր եկան Արշակին: Գինարբուլք երկարեց մինչև գիշեր և խոսակցությամբ շատ ուրախացան և անշափ բավարարություն ստացած հազիվ բաժանվեցին իրարից: Պատմում են, որ այն ժամանակ Արշակն ասել է, թե լավագույն օրն է անցկացրել, հանդիպել է իր ամենասիրած մարդուն, և որ այլևս ի վիճակի չէ տանել կյանքի տառապանքները: Այդ ասելուց հետո ինքնասպանություն է գործել այն դանակով, որ ճաշկերույթի ժամանակ դիտմամբ թաքցրել էր. և ահա այդ ձևով վախճանվել: Արշակի մասին այս [վկայությունը] Հայոց պատմությունն է⁴¹ տալիս և, ինչպես վերևում ասվեց, այդ ձե-

վով Անհուշ բերդի մասին օրենքը խախտվեց: Իսկ ես շարունակում եմ ընդհատածս [պատմությունը]:

6. Բանտ նետված Կավադին սպասավորում էր կինը, որ կարողացել էր մուտք գործել նրա մոտ և բերում էր ինչ որ անհրաժեշտ էր: Այդ շատ գեղեցիկ կնոջը սիրահարվեց բանտապետը: Երբ Կավադն այդ մասին իմացավ [իր] կնոջից, ասաց նրան, որ թույլ տա մարդուն անել ինչ որ ուզում է: Այդպիսով բանտապետը հարաբերության մեջ մտավ կնոջ հետ, սիրեց նրան կաթոգին և թույլ տվեց, որ առանց որևէ արգելքի, ցանկացած ժամանակ ազատ ելք ու մուտք ունենա իր ամուսնու մոտ: Այդ բանտին մոտիկ էր բնակվում պարսից մեծամեծներից մեկը՝ Սեոսես⁴² անունով, որ Կավադի շատ մոտիկ ընկերն էր և հարմար առիթի էր սպասում, որ նրան ազատի: Կնոջ միջոցով նա լուր ավեց Կավադին, որ ձիերն ու մարդիկ պատրաստ են և գտնվում են բերդից ոչ հեռու, տալով վայրի անունը: Մի գիշեր Կավադը համոզեց կնոջը, որ տա իր շորերը, իսկ կինը, հագնելով նրա հագուստները, նստի բանտում, որտեղ որ ինքը, Կավադն էր նստում: Ահա այդ ձևով Կավադը բանտից դուրս եկավ: Բանտապանները տեսնելով նրան, ենթադրեցին, որ կինն է և ոչ մի արգելք չհարուցեցին, ոչ էլ որևէ անհանգստություն պատճառեցին: Նույնիսկ ցերեկը, երբ սենյակում տեսան ամուսնու հագուստները հագած կնոջը, դեռ չէին հասկանում, թե ինչ է կատարվել և ենթադրում էին, որ դա Կավադն է: Նրանք այդպես էլ կարծում էին բազում օրեր, երբ Կավադն արդեն հասել էր մի հեռավոր վայր: Աետագայում թե ինչ պատահեց այդ կնոջ հետ, երբ բանն իմացվեց, և ինչպես նրան պատժեցին, ճշգրիտ չեմ կարող ասել, որովհետև այդ մասին պարսիկների պատմածները իրար չեն համընկնում, դրա համար էլ ես այդ զանց եմ առնում:

Կավադը բոլորից աննկատ Սեոսեսի հետ միասին գնաց հիթադ հոների մոտ⁴³, որոնց թագավորն իր աղջկան նրան կնության տվեց. ապա մեծ զորք տալով Կավադին, որպես իր փեսայի, Պարսկաստան ուղարկեց: Այդ զորքին պարսիկները ի վիճակի չէին դիմադրելու և բոլորը փախուստի դիմեցին: Երբ Կավադն հասավ իր երկիրը, որի իշխանությունը գտնվում էր Գուսանաստադեսի⁴⁴ ձեռքում, ասաց պարսից մեծամեծներից ոմանց, թե նա խանարանգես⁴⁵ կնշանակի այն պարսիկին, ով առաջինը կգա իր մոտ ծառայելու: Նա այդպես ասաց, բայց իսկույն զղջաց, որովհետև օրենքի համաձայն պարսիկներին չի թույլատրվում պատահած մարդուն պաշտոններ

տալ, այլ պաշտոն տրվում է նրան, ում այդ պատիվը սլատկանում է ըստ տոհմի: Նա վախենում էր, որ հանկարծ առաջինն իր մոտ կգա մեկը, որ խանարանգեսի ծագում չունի, և ինքն իր խոսքին հաստատ մնալու համար ստիպված կլինի խախտել օրենքը: Երբ նա մտած-մունքի մեջ էր, այնպես պատահեց, որ ո՛չ օրենքը խախտեց, ո՛չ էլ դրժեց իր խոստումը, որովհետև առաջինը նրա մոտ ներկայացավ Ադերգուդունբադեսը⁴⁶, մի երիտասարդ, Գուսանաստադեսի ազդական և քաջ պատերազմող: Նա Կավադին տեր անվանեց և առաջինը երկրպագեց որպես արքայի և սլատրաստակամություն հայտնեց որպես ծառա կատարել նրա բոլոր ցանկությունները: Կավադը հեշտությամբ մտավ պալատ, ձերբակալեց անպաշտպան Վլասին և կուրացրեց⁴⁷ նրան այն ձևով, ինչպես պարսիկները կուրացնում են շարագործներին՝ բաց աչքերի մեջ եռացրած յուղ թափելով, կամ շիկացած ասեղ խրելով, ապա բանտարկեց նրան: Պարսիկների վրա նա իշխել էր երկու տարի: [Կավադն] այնուհետև սուլանեց Գուսանաստադեսին և նրա փոխարեն խանարանգեսի իշխանությունը տվեց Ագերգուդունբադեսին, իսկ Սեոսեսին անմիջապես հայտարարեց ադրաստադարան սալանես⁴⁸: Դա քաղաքական և ռազմական դիվանդոր հրամանատարի պաշտոնն էր: Սեոսեսն առաջինն ու վերջինն էր պարսիկներից, որ արժանացավ այս պաշտոնին, որովհետև նախկինում, ինչպես և հետագայում, այդ պաշտոնը ոչ ոք չունեք և չունեցավ: Իսկ Կավադը լինելով շատ խոհեմ և գործունյա մարդ, ամրապնդեց իր իշխանությունը և անվտանգ պահեց այն:

7. Կավադը հիթադների թագավորին պետք է հատուցեր իր դրամական պարտքը, սակայն ի վիճակի չլինելով այն վճարելու, խնդրեց Անաստասիոսից՝ հռոմայեցիների կայսրից, որ նա իրեն դրամ փոխ տա⁴⁹, վերջինս խորհրդակցեց գործին տեղյակ մարդկանց հետ՝ խնդիրքը կատարելու նպատակահարմարություն մասին: Նրանք խորհուրդ չտվեցին, ասելով, որ ձեռնտու չէ սեփական դրամով իրենց թշնամիներին բարեկամացնել հիթադների հետ, այլ շատ ավելի տեղին է այդ երկուսին իրար հետ կռվացնել: Դրա համար էլ Կավադը առանց որևէ առիթի որոշեց արշավել հռոմայեցիների վրա⁵⁰: Նախ ինքը Իսնձամբ հարձակվեց Հայաստանի վրա⁵¹ և մեծ ավար վերցրեց. այնուհետև անսովոր կերպով հասավ Միջագետքում գտնվող Ամիդ քաղաքը և ձմռանը սպառեց այն⁵²: Ամիդցիք զբաղված լինելով խաղաղ աշխատանքով, զորք չունեին և բոլորովին անպատրաստ էին, բայց շցանկացան ենթարկվել թշնամուն

և անսպասելի մեծ դիմացկունութիւն ցուցաբերեցին դժվարութիւններէ հանդեպ:

Հակոբ անունով⁵³ մի արդար ասորի կար, իսկական հավատացալ: Նա Ամիդից մեկ օր հեռավորութեան վրա գտնվող էնդիելուն⁵⁴ վայրում բազմաթիվ տարիներ անապատականի կյանք էր վարում, որպեսզի կարողանա անկաշկանդ զբաղվել աստվածապաշտութեամբ: Տեղացիներն այս մարդու խնդրանքով նրա ապրած տեղը շրջապատել էին ոչ խիտ ցանկապատով, որպեսզի եկողները կարողանան նրան տեսնել և հարաբերվեն հետո. մի փոքր էլ ծածկ սարքեցին նրա համար՝ անձրևից և ձյունից պաշտպանվելու: Այս մարդն այնտեղ վաղուց էր ապրում, տեղի շէր տալիս շողին կամ սառնամանիքին և սնվում էր ինչ-որ բույսերով, այն էլ ոչ ամեն օր, այլ շատ հազվադեպ: Այդ վայրերն արշավող հիթաղներից ոմանք տեսել էին Հակոբին և շտապ լարել իրենց աղեղները, ցանկանալով նետահար անել: Բայց նրանց ձեռքերն անշարժացել էին և շէին կարողացել դործի դնել աղեղները: Այդ լուրը տարածվելով բանակատեղում, հասավ Կավադին, որն ուզեց անձամբ ստուգել այդ: Կավադը և ներկա եղող պարսիկներն ականատես լինելով դեպքին ապշեցին և աղաչում էին Հակոբին ներողամիտ լինել բարբարոսների [մտադրած] շարադործութեան հանդեպ: Նա անմիջապես ներեց և մարդիկ փրկվեցին դժբախտութիւնից: Կավադը նրան ասաց, որ խնդրի այն, ինչ ցանկանում է: Ենթադրելով, որ նա շատ դրամ կաղերսի, մեծամտորեն ասաց, թե ինչ որ ուզի՝ կտա: Հակոբը խնդրեց խնայել այն մարդկանց կյանքը, որոնք այս պատերազմի ժամանակ փախչելով ապաստան են դտնում իր մոտ: Կավադը կատարեց նրա խնդրերը և այդ մասին գրավոր երաշխավորութիւն տվեց: Այսպիսով, բազմաթիվ մարդիկ, ամեն կողմից հավաքվելով այնտեղ, փրկվում էին, քանզի այդ դեպքի համբավը տարածվել էր ամենուրեք: Այդ մասին այսքան:

Կավադը պաշարեց Ամիդը և բաբաններով սկսեց հարվածել պարսպին: Ամիդցիք այդ մեքենան շարունակ կեռ գերաններով ետ էին շարտում, սակայն [Կավադը] շթուլացրեց պաշարումը, մինչև շամոզվեց, որ պարսպն անառիկ է: Նա բազմիցս փորձել էր բաբանով նրա մի մասը քանդել կամ տեղից խախտել, բայց ոչ մի արդյունքի չէր հասել, որովհետև հին մարդիկ պարսպը շատ ամուր էին կառուցել: Կավադը անհաջողութեան մատնվելով, քաղաքի պարսպի կողքին մի ձեռակերտ հողաբլուր է կառուցում, որ բարձրութեամբ գերազանցում էր պարսպին: Պաշարյալները պարսպի

ներսից ստորգետնյա անցք փորեցին, որը հասնում էր մինչև այդ բլուրը, և գաղտնի կերպով հողը դուրս քաշելով՝ բլուրը ներսից գրեթե լրիվ դատարկեցին: Դրսից բլուրը որևէ փոփոխութիւն չէր կրում և ոչ ոք գլխի չէր ընկնում կատարվածի մասին: Պարսիկներից շատերը կարծես ամուր գետնի վրայով, բարձրանում էին բլրի գագաթը և մտածում բարձրից հարվածել պարսպի ետևում գտնվողներին: Երբ պարսիկների բազմութիւնը վազքով բարձրանում էր բլրի վրա, վերջինս հանկարծակի փուլ եկավ և գրեթե բոլորին թաղեց: Կավադը կատարվածից շփոթվեց, որոշեց վերացնել պաշարումը ու հրամայեց զորքին հաջորդ օրը ճամփա ընկնել: Այդ ժամանակ պաշարվածները, կարծես վտանգն արդեն վերացել էր, պարսպի ներսից սկսեցին ծաղրել բարբարոսներին, իսկ մի քանի պոռնիկներ անամոթաբար բարձրացրին շորերը և շատ մոտիկ կանգնած Կավադին ցույց տվեցին կանացի մարմնի այն մասերը, որոնք չի կարելի տղամարդուն ցույց տալ: Մոռեբը տեսնելով այդ, ներկայացան արքային և արգելեցին հեռանալ, որովհետև նրանց կարծիքով տեղի ունեցածը նշանակում էր, որ ամիդցիք շուտով Կավադին ցույց կտան իրենց ամբողջ թաքցրածն ու պահածը: Ահա դրա համար էլ պարսից զորքը մնաց տեղում:

Մի քանի օր հետո պարսիկներից մեկը մի աշտարակի մոտ տեսավ հին առվի հունը, որը ծածկված էր ոչ խիտ խճաքարերով: Գիշերը նա մենակ գնաց այնտեղ, առվի հունով անցավ պարսպից ներս: Յերեկը նա ամեն ինչ պատմեց Կավադին: Հաջորդ գիշերը այդ մարդը աստիճաններ պատրաստեց և մի քանի հոգով եկավ նույն տեղը: Նրա գործի հաջողութեան պատճառը հետևյալն էր. առվի մոտ գտնվող աշտարակը պաշտպանում էին ամենաբարեպաշտ քրիստոնյաները, որոնց մենակյաց են անվանում: Այնպես պատահեց, որ այդ օրը նրանք նշում էին տարին մեկ անգամ կատարվող տոն: Գիշերը, բոլորը տոնախմբութեան ժամանակ շատ հոգնած լինելով, մանավանդ որ սովորութեան համաձայն լավ կերել ու խմել էին, քաղցր ու հանգիստ քուն էին մտել և չէին զգում, թե ինչ է կատարվում: Պարսիկները փոքր խմբերով առվի միջով սողոսկեցին պարսպից ներս, բարձրացան աշտարակը և մենակյացներին քնած գտնելով, բոլորին կոտորեցին: Երբ այդ իմացավ Կավադը. հրամայեց աստիճանները դնել սլարսպի պատերին՝ աշտարակի մոտ: Արդեն լուսացել էր: Հաջորդ աշտարակը պահող ամիդցիք, իմանալով փորձանքի մասին, շտապ կերպով օգնութեան դիմեցին: Այստեղ մեծ խառնաշփոթութեան մեջ անխնա կոտորում էին

միմյանց: Ամիդցիք գերալիշուցին և բարձրացած թշնամիներից շատերին սպանեցին, ես մղեիով նրանց, ովքեր ուզում էին աստիճանների վրայով բարձրանալ, և կարծես շուտով փրկվելու էին վտանգից, երբ Կավաղը քաշեց դաշույնը և անցնելով աստիճանից աստիճան սկսեց ահաբեկել պարսիկներին՝ թույլ շտալով նրանց իջնել. նա մահ էր սպառնում նրան, ով կհամարձակվեր նահանջել: Պարսիկները գերազանցելով թշնամիներին, այդ մարտում հաղթանակ տարան և քաղաքը գրոհով գրավեցին՝ պաշարման ութսուներորդ օրը⁵⁵: Սկսվեց ամիդցիների մեծ կոտորած⁵⁶, որը տևեց այնքան ժամանակ, մինչև որ Կավաղը քաղաք մտնելուց հետո ամիդցիներից մի ծեր քահանա մոտեցավ նրան և ասաց, թե արքային վայել չէ սպանել պարտվածներին: Կավաղը դեռ ցասումով լի պատասխանեց. *ինչո՞ւ էիք իմ դեմ կոչում: Քահանան պատասխանեց, որ կոչում էինք ոչ թե մեր կամքով, այլ աստուծո, որովհետև նա ուզում էր Ամիդը ընձեռել քեզ՝ քաջիդ: Այդ խոսքը Կավաղին դուր եկավ և նա կարգադրեց այլևս ոչ ոքի չսպանել, բայց հրամայեց պարսիկներին ավարի առնել քաղաքը, ստրկացնել պարտվածներին՝ իր համար առանձնացնելով լավագույններին:*

Այնուհետև մի պարսկի՝ Գլոնեսի գլխավորությամբ հազար հոգուց բաղկացած կայազոր թողնելով՝ այնտեղ, ինչպես նաև փոքր բանակությամբ խեղճ ու կրակ ամիդցիների, որոնք պետք է ծառայեին պարսիկներին, Կավաղը ամբողջ զորքով և գերիներով շարժվեց դեպի իր երկիրը: Այս գերիների հանդեպ Կավաղը ցուցաբերեց արքայավայել մարդասիրություն. քիչ անց նա իր մոտից փախչելու ձևով հնարավորություն տվեց նրանց բոլորին վերադառնալ իրենց հայրենիքը: Այդ այն ժամանակ էր, երբ Անաստասիոս կայսրը սրանց նկատմամբ հոգատար վերաբերմունք էր ցուցաբերում: Նա քաղաքին զիջեց յոթ տարվա բոլոր հարկերը, ինչպես բոլոր քաղաքացիներին, այնպես էլ առանձին մարդկանց բազմաթիվ բարիքներ շնորհեց, որպեսզի նրանք հնարավորին չափ շուտ մոռանան իրենց տառապանքները: Այդ բոլորը տեղի ունեցավ հետագայում:

8. Անաստասիոս կայսրը, իմանալով Ամիդի պաշարման մասին, շտապ կարգով բավական մեծ բանակ ուղարկեց: Յուրաքանչյուր գունդ ուներ իր հրամանատարը, իսկ ամբողջ բանակը ղեկավարում էին շորս վորավար, որոնք էին մի փոքր առաջ Արևմուտքի թագավոր, իսկ այժմ Արևելքի զորավար Արեոբինդոսը՝ Օլյուբրիոսի փեսան, Կելերը՝ պալատական զորքերի հրամանատարը (հռոմայե-

ցիները այդ աստիճանավորին անվանում են մագիստրոս), Բլուզանդիոնի դորքերի հրամանատարներ՝ Պատրիկիոս Փոլուգիացին ու կայսեր եղբորորդի Հյուպատիոսը: Այս շորսը ղորավարներ էին: Սրանց հետ էին նաև Հուստինոսը⁵⁸, որը Անաստասիոսի մահից հետո դարձավ կայսր, Պատրիկիոլոսը իր որդի Վիտալիանոսի հետ, որը որոշ ժամանակ անց Անաստասիոս կայսեր դեմ ապստամբեց և բռնատիրեց, ապա քաջ պատերազմող, ծագումով կոլխիդացի Փարեսմանեսը⁵⁹, Գոդիգիսիոլոսն ու Սբեսասը՝ այն գոթերից, որոնք շմիացան Թևդերիքոսին, երբ վերջինս Թրակիալից Իտալիա էլ արշավում: Երկուսն էլ անշափ քաջ էին և պատերազմական գործերի մեջ փորձված: Հետևում էին նաև այլ բազում կովոզներ: Պատմում են, որ հռոմայեցիները այդպիսի մեծ բանակ ոչ անցյալում, ոչ էլ դրանից հետո չեն հանել պարսիկների դեմ: Այդ պորահրամանատարները, սակայն միասին չէին, ոչ էլ մի բանակ կազմած շարժվեցին, այլ թշնամիների վրա արշավեցին առանձին-առանձին, իրենց ղինվորների գլուխն անցած: Որպես դորքի մատակարար ուղարկվեց եգիպտացի Ապիոնը, պատրիկների մեջ ձանաչված և անշափ գործույնյա մի մարդ: Կայսրը նրան հրովարտակում հայտարարեց կայսրության տեղապահ, որպեսզի նա իր հայեցողությամբ տնօրինի ծախսերը:

Զորքը գումարվում էր շատ դանդաղ և շարժվում առանց շտապելու: Այդ պատճառով նրան շհաջողվեց բարբարոսներին հանդիպել հռոմեական հողի վրա. պարսիկները հանկարծակի հարձակվելուց հետո, ամբողջ ավարով վերադարձել էին իրենց երկիրը, իսկ [հռոմեական] ղորավարներից ոչ ոք չէր ուզում զբաղվել Ամիդում մնացած [պարսիկների] սաշարմամբ, որովհետև հայտնի էր դարձել, որ նրանք իրենց արդեն պարենով լիուլի ապահովել են: Գրա համար հռոմայեցիները որոշեցին շտապ ներխուժել թշնամու երկիրը: Նրանք բարբարոսների վրա արշավեցին բաժան-բաժան: Այդ իմանալով Կավադը (նա հեռու չէր գտնվում) առանց հապաղելու հասավ հռոմայեցիների սահմանները՝ վերջիններս առաջխաղացումը կանխելու: Հռոմայեցիներն ամենևին տեղյակ չէին, որ Կավադը հարձակվում է իրենց վրա ամբողջ ղորքով, նրանք կարծում էին, որ այդտեղ գտնվում է պարսիկների մի փոքր ղորաբանակ միայն: Արեոբինդոսի ղորքը ճամբարեց Կոստանդինե քաղաքից⁵⁰ երկու օրվա հեռավորության վրա գտնվող Արղամենոն վայրում⁶¹, իսկ Պատրիկիոսի և Հյուպատիոսի [ղորաբանակները]՝ Ամիդ քաղաքից ոչ պակաս, քան երկու հարյուր հիսուն ասպարեղ հեռավոր-

րության վրա գտնվող Սիֆրիոս վայրում⁶²: Կելերր գեռ տեղ չէր հասել:

Երբ Արեւոքինդոսը համոզվեց, որ Կավազն ամբողջ զորքով հարձակման է անցել, լքեց ճամբարը և իր բոլոր մարզկանցով դիմեց փախուստի դեպի Կոստանդինն: Թշնամիները մի քիչ հետո տեղ հասան և գրավեցին ճամբարը, որտեղ և ոչ մի զինվոր չկար: Այդտեղից նրանք շտապեցին արշավել հռոմայեցիների մյուս զորքերի վրա: Պատրիկիոսի և Հյուպատիոսի զորքերը, հանդիպելով ութ հարյուր հփթաղների, որոնք պարսից զորքի ավանգարդն էին կազմում, գրեթե բոլորին կոտորեցին: Սակայն այդ հռոմայեցիները ոչինչ չդիտեսին Կավազի զորքի և [մնացած] պարսիկների մասին, և որպես հաղթողներ չէին զգուշանում: Զենքերը ցած դրած նրանք ձաշ էին պատրաստում, քանի որ այդ ժամը հասել էր արգեն: Այդ վայրով հոսող փոքր գետակում հռոմայեցիները սկսեցին լվանալ իրենց ճաշի միսը: Նրանցից ոմանք, չկարողանալով դիմանալ խեղդող շոգին, սկսեցին լողանալ և գետակի ջուրը պղտորվեց: Կավազը իմանալով հփթաղների դժբախտության մասին, շտապ կարգով շարժվեց թշնամիների վրա: Երբ նա տեսավ գետակի պղտորված ջուրը, հասկացավ, թե ինչ է պատահել, ենթադրեց, որ հակառակորդն անպատրաստ է և հրամայեց ամբողջ ուժով հարձակվել նրա վրա: Նա [հակառակորդին] գտավ ճաշի պահին, անղեն վիճակում: Հռոմայեցիները չդիմացան հարձակմանը և չէին էլ փորձում կռվել, այլ յուրաքանչյուրը, ինչպես կարողանում էր փախուստի էլ դիմում: Նրանցից ոմանք, ընկնելով թշնամու ձեռքը կոտորվում էին, մյուսներն էլ ապաստանելով մոտակա լեռներում, սարսափահար, խուճապից գլորվում էին ժայռերից: Պատմում են, որ ոչ ոք չփրկվեց. միայն Պատրիկիոսին ու Հյուպատիոսին հաջողվեց հարձակման հենց սկզբում փախչել: Դրանից հետո Կավազը, իմանալով, որ թշնամի հոները մոտք են գործել իր երկիրը, ամբողջ զորքով շարժվեց Պարսկաստան և իր երկրի հյուսիսում երկարատև պատերազմ վարեց այդ ժողովրդի դեմ: Այդ միջոցին վրա հասավ հռոմայեցիների մյուս զորաբանակը, բայց ոչ մի աչքի ընկնող բան չկատարեց, որովհետև ընդհանուր զորահրամանատարությունը մի մարդու ձեռքում չէր գտնվում. զորավարները [աստիճանով] իրար համահավասար լինելով, հակադրվում էին մեկը մյուսի կարծիքին և ոչ մի կերպ չէին ուզում միատեղ լինել: Կելերր իր զորաբանակով անցավ Նիմֆիոս դետր⁶³ և հարձակվեց Արղանենեի վրա⁶⁴: Այդ գետը հոսում է Մարտիրուպոլսին շատ մոտիկ, իսկ Ամիդից՝ մոտ

երեք հարյուր ասպարեղ հեռավորութեան վրա: Ավարի առնելով այդ երկրի բնակավայրերը, քիչ անց նրանք վերադարձան: Այդ արշավանքը կարճատև էր:

9. Դրանից հետո Արեոբինդոսը կանչվեց կայսրից և դնայ Բյուզանդիոն, իսկ մյուսները, հասնելով Ամիդ, ձմռանը սկսեցին [քաղաքի] պաշարումը: Նրանք շատ ջանք թափեցին, որպեսզի գրոհով վերցնեն քաղաքը, բայց այդ շտապվեց և որոշեցին հաջողութեան հասնել պաշարվածներին սովի մատնելով: Պաշարվածները զրկված էին ամեն ինչից, բայց զորավարները այդ մասին ոչինչ չգիտեին: Երբ նրանք տեսան, որ դինվորները դժգոհում են [երկարաձգվող] պաշարումից և սառնամանիքից, նաև, որովհետև, ենթադրում էին, որ շուտով իրենց վրա կհարձակվի պարսից զորքը, մտածեցին մի կերպ հեռանալ այդտեղից: Պարսիկներն էլ չգիտենալով, թե ինչպիսի ելք կունենա այդ դժվարին իրավիճակը, խելացի կերպով թաքցնում էին պարենի պակասութունը, կարծել տալով, որ ամեն ինչով լիովի ապահովված են և ուզում են պատվով գնալ իրենց երկիրը: Նրանք բանակցութունների մեջ մտան հոռմայեցիների հետ և ասացին, թե քաղաքը կտան նրանց հաղար լիտր ոսկու դիմաց⁶⁵: Երկու կողմերն էլ համաձայն էին այդ պայմաններին: Գլոնեսի որդին ստանալով դրամը, Ամիդն հանձնեց հոռմայեցիներին⁶⁶: Ինքը՝ Գլոնեսը արդեն վախճանվել էր: Ահա թե ինչպես:

Երբ հոռմայեցիները ճամբարել էին Ամիդ քաղաքից ոչ հեռու, գյուղացիներից մեկն⁶⁷ իր սովորութեան համաձայն, գաղտնի մտնում էր քաղաք և շատ թանկ գնով հավեր, հաց ու բաղամաթիվ այլ մթերքներ վաճառում Գլոնեսին: Այդ գյուղացին գալիս է զորավար Պատրիկիոսի մոտ և խոստանում է նրա ձեռքը հանձնել Գլոնեսին՝ երկու հարյուր պարսիկների հետ միասին՝ դրա փոխարեն հատուցում ստանալու պայմանով: Պատրիկիոսը խոստացավ տալ այն, ինչ ուզում էր այդ մարդը և ճամփու դրեց նրան: Գյուղացին պատառտեց իր հագուստները և լալով մտավ քաղաք: Նա գնաց Գլոնեսի մոտ և իր մաղերը փետելով ասաց. «Ո՛վ տեր, գյուղից քեզ շատ մթերք էի բերում, բայց ինձ հանդիպեցին հոռմայեցի դինվորները» (նրանք փոքր խմբերով շրջում են գյուղերը և բռնանում խեղճ գյուղացիների վրա) և դաժան կերպով ծեծեցին ինձ, քանզի նրանց մաղեմի սովորութունն է պարսիկներից վախենալը և երկրագործների վրա բռնանալը: Ո՛վ տեր, դարձիր դու բո՛, մե՛ր և պարսիկների պաշտպանը: Եթե քաղաքի ծայրամասերում դու որսի դուրս

»գաս, ապա վատ որս ձեռք չես բերի, որովհետև այդ անիծյալները
 »ավազակությամբ են զբաղվում շորս-շորս կամ հինգ-հինգ հոգով»։
 Նա այսքանն ասաց։ Գլոնեսը հավատաց նրան և հարցրեց, թե քանի
 պարսիկով կարելի է այդ գործը գլուխ բերել։ Նա պատասխանեց,
 որ հիսուն հոգին էլ բավական է, որովհետև նրան նանապարհին
 հինգից ավել [հոռմայեցիներ] չեն պատահի, բայց որևէ անակնկա-
 լից խուսափելու համար վատ չի լինի, եթե գործին մասնակից
 դառնան հարյուր հոգի, իսկ եթե կրկնակի շափով վերցնի, ապա
 լրիվ բավական է, որովհետև այդ դեպքում ոչ մի մարդ վնաս չի
 կրի։ Գլոնեսը ընտրեց երկու հարյուր ձիավոր և հրամայեց գյուղա-
 ցուն իրենց առաջնորդի։ Վերջինս ասաց, որ լավ կլինի ինքը
 նախօրոք առաջ գնա հետախուղելու համար, և եթե այդ գյուղերում
 նկատի հոռմայեցիների, ապա իմաց տա, որպեսզի պարսիկները
 ժամանակին անցնեն հարձակման։ Գլոնեսը գտավ, որ նա ա՛իշտ է
 և թույլ տվեց, որ գնա։ [Գյուղացին] եկավ զորավար Պատրիկիոսի
 մոտ և ամեն ինչ պատմեց։ Վերջինս ընտրեց երկու հոգի իր թիկնա-
 պահներից և հազար զինվոր ուղարկեց գյուղացու հետ։ Սա նրանց
 թաքցրեց Ամիդից քառասուն ասպարեզ հեռավորության վրա գտնը-
 վող Թիալասամոն⁶⁸ կոչված գյուղում. անտառների մեջ և ծառաշատ
 վայրերում կարգադրեց դարան մտնել, իսկ ինքը փութաց դեպի
 քաղաք ու ասաց Գլոնեսին, որ որսը պատրաստ է։ Վերջինս այդ
 երկու հարյուրի գլուխն անցած, [գյուղացու] առաջնորդությամբ
 շարժվեց դեպի թշնամու դարանը։ Երբ պարսիկները հասան այն
 վայրը, որտեղ դարան էին մտել հոռմայեցիները և առաջ անցան,
 գյուղացին Գլոնեսից և պարսիկներից աննկատ փախավ, ապա
 դարան մտած հոռմայեցիներին վեր կացրեց և ցույց տվեց թշնա-
 միներին։ Պարսիկները, երբ տեսան իրենց վրա արշավող հոռմայե-
 ցիներին, ապշեցին անակնկալից և անելանելի դրության մեջ ըն-
 կան։ Նրանք չէին կարող ոչ նահանջել, որովհետև թշնամիներն
 իրենց թիկունքում էին գտնվում, ոչ էլ առաջ անցնել, որովհետև
 այնտեղ արդեն թշնամու երկիրն էր։ Նրանք տեղն ու տեղը մարտի
 պատրաստվեցին՝ դիմադրելու հակառակորդին, սակայն թվով շատ
 ավելի քիչ լինելով, պարտություն կրեցին և բոլորն էլ Գլոնեսի հետ
 միասին կոտորվեցին։ Երբ այդ մասին իմացավ Գլոնեսի որդին,
 շատ տխրեց, խիստ զայրացավ և շկարողանալով լուծել հոր վրեժը,
 հրկիզեց սուրբ Սիմեոնի տաճարը, որտեղ [նախկինում] ապաստա-
 նել էր Գլոնեսը, հակառակ այն բանի, որ ո՛չ Գլոնեսը, ո՛չ Կավադը,
 ո՛չ էլ որևէ այլ պարսիկ չէր քանդել որևէ շենք, ո՛չ էլ որևէ կերպ

ավերել թե՛ Ամիգում, թե՛ նրանից դուրս¹⁹: Ես վերադառնում եմ նախկին պատմության շարունակությանը:

Ահա այսպես, հռոմայեցիները դրամ տալով ստացան Ամիգը՝ թշնամիների կողմից նրա գրավվելուց երկու տարի հետո: Երբ հռոմայեցիները մտան քաղաք, նրանց պարզ դարձավ պարսիկների պարենային անմխիթար վիճակը և տեսան որ շտապողականություն են ցուցաբերել: Հաշվելով քաղաքում մնացած պարենամթերքը, ինչպես նաև դուրս եկած թշնամու քանակը, որոշեցին, որ քաղաքում ընդամենը շուրջ յոթ օրվա պարեն էր մնացել, հակառակ նրան, որ Գլոնեսը և նրա որդին երկար ժամանակ պարսիկներին շատ ավելի պակաս պարեն էին բաց թողնում, քան պետք էր: Պարսիկներն իրենց հետ քաղաքում մնացած հռոմայեցի բնակիչներին, ինչպես նախապես ասացի, քաղաքը թշնամու կողմից պաշարվելու օրվանից, այլևս ոչինչ չէին տալիս: Այդ պատճառով նրանք սկսեցին սնվել նախ շուտվող բաներով, ապա դիմեցին ամեն տեսակ զզվելի բանի, իսկ երբ արդեն սովամահ էին լինում, սկսեցին իրար ուտել: Զորավարների համար պարզ դարձավ, որ բարբարոսների կողմից խաբվել են և պախարակում էին զինվորներին՝ նրանց անհամբերության համար, որ եթե նրանք անկարգապահություն չցուցաբերեին, հնարավոր կլիներ գրավել քաղաքը և այդքան պարսիկներին գերի վերցնել, նրանց թվում նաև Գլոնեսի որդուն: Իսկ այժմ հռոմայեցիները թշնամուն դրամ տալով, անչափ խայտառակվեցին և Ամիգը դրամով գնեցին պարսիկներից: Հետագայում, երբ պարսիկների և հոների միջև պատերազմը երկարեց, պարսիկները հռոմայեցիների հետ յոթ տարով հաշտություն կնքեցին²⁰: Հռոմայեցիների կողմից Կելերը, իսկ պարսիկների կողմից՝ Ասպերեդեսն²¹ էին հաշտությունը կնքողները: Ապա երկու կողմն էլ քաշվելով իրենց երկրները, ապրեցին խաղաղության մեջ: Ինչպես ասվեց, հռոմայեցիների և պարսիկների միջև ծագած պատերազմն ահա այսպես ավարտվեց: Այժմ ես պատմելու եմ, թե ինչ պատահեց Կասպից դռներում²²:

10. Կիլիկիայի Տավրոս լեռը ձգվում է Կասպոզովկիայի, Հայաստանի²³ և Պերսարմենիայի²⁴ վրայ: Ը մինչև Ալբանիա²⁵, Իբերիա²⁶ և այն մյուս ժողովուրդների [տերիտորիան], որոնք ապրում են նշված երկրներում՝ ինքնավար կամ պարսիկներին հպատակ վիճակում: Նա շատ է երկարում և գնալով լայնանում ու բարձրանում: Իբերիայի սահմաններից այն կողմ շատ նեղ վայրում գտնվում

վում է մի լեռնակածան, որի երկարութունը հասնում է հիսուն ասպարեզի: Այդ լեռնակածանը վերջանում է մի գահավեժ և բոլորովին անանցանելի վայրում: Այլևս ոչ մի անցք չի երևում, բացի մի փոքր, կարծես ձեռակերտ բնական դռնից, որը հնուց կոչվում է Կասպից [դուռ]: Մյուս կողմից դաշտերը լայնատարած են և շատ ջրառատ. տարածության մեծ մասը տափարակ է և հարմար ձիաբուծության համար: Այդ շրջաններում մինչև Մեոտիս լիճը⁷⁷ բնակվում են գերազանցապես հոնական ժողովուրդներ: Նրանք լավ ձիերով և առանց որևէ դժվարության անցնում են սյարսիկների և հոռմայեցիների սահմանները հիշված դռնով՝ առանց զգալու շրջանցիկ ճանապարհի կարիքը: Նրանք չեն հանդիպում գահավեժ վայրերի, բացի վերևում հիշատակած այն հիսուն ասպարեզ երկարությամբ լեռնակածանից, որ գտնվում է Իբերիայի սահմանում: Սակայն եթե ուզենան ուրիշ ճանապարհով գնալ, ապա կհանդիպեն մեծ դժվարությունների և չեն կարողանա օգտվել ձիերից, որովհետև ստիպված կլինեն դիմել բազմաթիվ շրջանցիկ, այն էլ զառիթափ ճանապարհների: Փիլիպպոսի որդի Ալեքսանդրը⁷⁸ գիտեր այդ մասին և նշված վայրում դարպասներ ու ամրոց⁷⁹ կառուցեց: Այդ [ամրոցը] ժամանակի ընթացքում շատերի ձեռքն անցավ, որոնց թվում նաև Ամբաղուկեսի, որը ծագումով հոն էր և հոռմայեցիների ու Անաստասիոս կայսեր բարեկամը: Ամբաղուկեսը, երբ խոր ծերության հասավ և մահամերձ էր, մարդիկ ուղարկեց Անաստասիոսի մոտ՝ առաջարկելով դրամի դիմաց հոռմայեցիներին զիջել ամրոցը և Կասպյան դռները: Անաստասիոս կայսրը (նա սովորութուն չունեի առանց կշռադատելու գործել, ոչ էլ դյուրահավատ էր) մտածեց, որ բոլոր բարիքներից զուրկ այդ վայրում, նրա մոտակայքում՝ հոռմայեցիներին հպատակ որևէ ժողովրդի բացակայության պայմաններում անկարելի է զորք պահել, խոր շնորհակալութուն հայտնեց այդ մարդուն իրեն ցուցաբերած սիրալիրության համար, բայց այդ գործին ոչ մի ընթացք չտվեց: Որոշ ժամանակ անց Ամբաղուկեսը վախճանվեց, իսկ Կավազը, բռնանալով նրա որդիների վրա, տիրացավ դռներին:

Անաստասիոս կայսրը Կավազի հետ հաշտութուն կնքելուց հետո, Դարա վայրում մի անշափ ամուր և կարևոր քաղաք կառուցեց⁸⁰ և նրան շնորհեց իր անունը: Այն գտնվում է Նիսիբիս քաղաքից⁸¹ իննսունութ ասպարեզ հեռավորության վրա և հոռմեա-պարսկական սահմանից՝ մոտավորապես քսանութ [ասպարեզ]: Պարսիկները ջանում էին խանգարել շինարարության գործին, բայց այդ

չէր հաշոդվում, որովհետև իրենք զբաղված էին հոնների դեմ մղվող դժվարին պատերազմով: Երբ Կավաղը ավարտեց [այդ պատերազմը], շտապ կարգով պատվիրակություն ուղարկեց հոռոմայեցիների մոտ, մեղադրելով նրանց սահմաններին շատ մոտիկ քաղաք կառուցելու մեջ, մի բան, որ մարերի և հոռոմայեցիների միջև անցյալում կնքված հաշտության պայմանագրի համաձայն արգելված էր: Անաստասիոսը մի կողմից սպառնում էր նրան, մյուս կողմից՝ խոստանում բարեկամություն և նվերներ՝ դրամական մեծ գումար, ցանկանալով վերացնել [պատերազմի] առիթը: Անաստասիոսը [Պարայի] նման մի ուրիշ քաղաք էլ կառուցեց Հայաստանում, Պերսարմենիայի սահմանին շատ մոտիկ, ոտն անցյալում գյուղ լինելով անունով էր քաղաք և Թեոդոսուպոլիս էր կոչվել Թեոդոս կայսեր կողմից⁸²: Անաստասիոսը այն շրջապատեց ամրագույն պարսպով և այդ պարսիկներին պատճառեց ոչ պակաս անհանգստություն, քան [Պարան], որովհետև երկու ամրոցներն էլ պարսիկների երկրի դեմ պատվարներ դարձան:

11. Որոշ ժամանակ անց Անաստասիոսը վախճանվեց և իշխանությունն անցավ Հուստինոսին⁸³, որը պաշտոններից հեռացրեց Անաստասիոսի բոլոր ազգականներին, շնայած նրանք բազմաթիվ էին և շատ երևելի: Այդ բանը առիթ տվեց Կավաղին մտահոգվելու, որ գուցե պարսիկներն էլ իր մահից հետո իր սոհմի դեմ որևէ խռովություն բարձրացնեն: Նա շատ լավ գիտեր, որ որդիներից մեկին իշխանություն հանձնելը հաշտ ու խաղաղ չէր անցնի: Ըստ օրենքի իշխանությունը պետք է ժառանգեր որդիներից ավագագույնը՝ Կոստեսը⁸⁴, բայց նա Կավաղին բոլորովին դուր չէր գալիս: Հոր կամքը հակառակ էր գնում և՛ բնության, և՛ օրենքին: Օրենքը արգելում էր նաև, որ [արքա դառնա] երկրորդ որդին՝ Ջամեսը⁸⁵, որովհետև նա մի աչքից կույր էր: Պարսիկների օրենքը չի թույլատրում, որ արքա դառնա մի աչքից կույր կամ ֆիզիկական որևէ պակասություն ունեցող անձնավորություն: Հայրը շատ էր սիրում խոսրովին⁸⁶, որը ծնվել էր Ասպեբեդի քրոջից⁸⁷, բայց տեսնում էր, որ գրեթե բոլոր պարսիկները հիացած են Ջամեսի արիության վրա (նա քաջ կռվող էր) և խոնարհվում են նրա առաքինությունների առաջ: Կավաղը վախեցավ, որ պարսիկները ապստամբություն կբարձրացնեն խոսրովի դեմ և մեծ փորձանքներ կբերեն իր սոհմի ու թագավորության գլխին: Նա խելացի համարեց վերջ տալ հոռոմայեցիների դեմ մղած պատերազմին ու պատերազմ ծնող առիթներին,

և Խոսրովին դարձնել Հուստինոս կայսեր որդեգիրը: Նա գտնում էր, որ այդ ձևով միայն հնարավոր էր ապահովել իշխանության անվտանգությունը: Այդ առթիվ նա դեսպաններ և նամակ ուղարկեց Բյուզանդիոն. նամակում հայտնում էր հետևյալը. «Գիտեմ, որ դուք,» հռոմայեցիներդ, արդար չեք եղել մեր հանդեպ, բայց այնուամենայնիվ ես որոշել եմ անտեսել ձեր բոլոր վատությունները, որով» հետև ըստ իս հաղթում են նրանք, ովքեր արդար են և կամավոր» կերպով, հանուն բարեկամների, զիջումների են դիմում: Այդ առ» թիվ քեզանից շնորհք եմ խնդրում՝ ոչ միայն մեր միջև, այլև յուրա» քանչյուրիս հպատակ ժողովուրդների միջև բարեկամական կապեր» հաստատենք և խաղաղության բարիքները քաղելու հնարավորու» թյուն ստեղծենք: Ես նկատի ունեմ այն, որ իմ Խոսրովը՝ թագավոր» թությանս ժառանգը քո որդեգիրը դառնա»:

Այդ նամակը Հուստինոսին շատ ուրախացրեց, ինչպես նաև կայսեր եղբորորդի Հուստինիանոսին⁸⁸, թագավորության հավանական ժառանգորդին: Շտապ կարգով նրանք գործի անցան, դրավոր ձևով հաստատելու որդեգրումը, ըստ հռոմեական օրենքների, սակայն Պրոկլոսը, մի արդար և անչափ անկաշառ մարդ, որն այն ժամանակ կայսեր մոտ քվեստորի⁸⁹ պաշտոնն ուներ, արգելեց այդ անել: Նա հեշտությամբ ոչ նոր օրենքներ էր սահմանում, ոչ էլ ուզում էր խախտել որևէ հաստատված [օրենք]: Նա դեմ դուրս եկավ և այդ առթիվ ասաց հետևյալը. «Ես սովորություն չունեմ նորամուծու» թյունների դիմել, այլ ընդհակառակը, շատ եմ վախենում դրանցից,» լավ գիտենալով, որ նորամուծությամբ ոչ մի կերպ չես ապահովի» անվտանգությունը: Ըստ իս, ամենախիզախ մարդն անգամ կվա» խենալը նման գործից և կսարսափեր դրա պատճառով պայթելիք» փոթորկից: Տվյալ դեպքում դուք մտածում եք մի բանի մասին, որ» հռոմայեցիների պետությունը քաղաքավարի կերպով հանձնեք» սլարսիկներին: Վերջիններս առանց որևէ քոզարկման, բացեիբաց» հայտնում են իրենց մտադրությունը, նրանք անամոթաբար ուղում» են մեղ զրկել թագավորությունից՝ բացահայտ խաբեությունը քո» ղարկելով միամտությամբ, իսկական խայտառակությունը՝ խաղա» ղասիրության քողով: Դուք պետք է բարբարոսների և՛ մեկ, և՛» մյուս սուաջարկը կտրականապես մերժեք, որպեսզի դու, ո՛վ» կայսր, հռոմայեցիների վերջին կայսրը չլինես, և դու, ո՛վ դորա» վար⁹⁰, որպեսզի ինքդ թագավորությանդ համար խոչընդոտ» չստեղծես: Մնացած խարդավանքները նրանք մեծամասամբ սքո» ղում են վերամբարձ խոսքերով և հնարավոր է, որ դրանք հաճախ

»թարգմանի կարիք զգան, բայց և այնպես սույն ղեսպանության
 »առաջին և հիմնական նպատակն այն է, որ այս խոսքովին, ով !,
 »նա լինի, դարձնի հոռոմայեցիների կայսեր ժառանգորդը: Ըստ իս
 »հա այսպես պետք է հասկանալ հարցը: Ի բն որդիք են ժառան-
 »գում իրենց հորը և շնայած տարբեր ժողովուրդների օրենքները
 »իրար նման չեն, և հաճախ նույնիսկ հակասում են իրար, բայց
 »և այնպես այս հարցում և՛ հոռոմայեցիների, և՛ բոլոր բարբարոս-
 »ների օրենքները համընկնում են և համաձայն են իրար, որ հոր
 »ժառանգության տերը որդիներն են դառնում: Արդ, եթե դուք ըն-
 »դունեք առաջին առաջարկը, ապա պետք է ակնկալեք նաև դրանից
 »ծագած հետևանքները»:

Պրոկոսն այսքանն ասաց: Կայսրը և կայսեր եղբորորդին հա-
 վանութիւն տվեցին ասվածին և մտածում էին իրենց ձեռնարկելիքի
 մասին: Այդ միջոցին Կավազը Հուստինոս կայսեր մի ուրիշ նամակ
 էլ ուղարկեց, խնդրելով, որ նա լիազորված մարդկանց ուղարկի իր
 մոտ՝ խաղաղութիւն կնքելու համար և գրավոր հայտնի իրեն, թե
 ինչ պայմաններով նա կցանկանար, որ կատարվի որդու որդեգրու-
 թյունը: Պրոկոսը առավել քան պախարակում էր պարսիկների
 խորամանկութիւնը և հաստատակամորեն ցույց տալիս, որ նրանք
 որոշակիորեն ուզում են յուրացնել հոռոմայեցիների պետութիւնը:
 Նա խորհուրդ տվեց պարսիկների հետ իսկույն խաղաղութիւն
 կնքել՝ Կավազի մոտ ուղարկելով այդ գործի համար կայսեր կողմից
 լիազորված մարդկանց. խոսքովի որդեգրության պայմանների մա-
 սին [արքայի] հարցին որոշակի պատասխանել, որ դա կլինի ինչ-
 պես ընդունված է բարբարոսների մոտ. բարբարոսները որդեգրու-
 թյունը կատարում են ոչ թե գրավոր ձևով, այլ ղենքով: Եվ այսպես,
 Հուստինոս կայսրը ճամփու դրեց [պարսից] ղեսպաններին՝ խոս-
 տանալով անհապաղ ուղարկել ամենսահայտնի հոռոմայեցիներին,
 որոնք բարեհաջող կերպով կլուծեն հաշտության, ինչպես նաև
 խոսքովի հարցը: Նա նույն ոգով պատասխանեց նաև Կա-
 վազի նամակներին: Ահա [բանակցութիւնների համար] ու-
 ղարկվում են հոռոմայեցիներից Հյուստիոսը, նախորդ՝ Անաս-
 տասիոս կայսեր եղբորորդին, Արևելքի զորավար Պատրիկիո-
 սը, ապա երևելի սպարիկ Հռուփինոսը՝ Սիլվանոսի որդին, որը
 Կավազի վաղեմի ծանոթն էր: Իսկ պարսիկներից մեծ լիազո-
 րութիւններով ուղարկվում են ամենակարող Սեոսեր⁹¹, որն ուներ
 ազրաստադարան սալանեսի⁹² աստիճանը, և Մերոզեսը⁹³, որը մա-
 գիստրոսի աստիճան ուներ: Նրանք հավաքվեցին հոռոմայեցիների և

պարսիկների սահմանամերձ մի վայրում ու իրար հանդիպելով աշխատում էին լուծել վիճելի հարցերը և բարեհաջող հաշտություն կնքել: Խոսքովն էլ եկավ Տիգրիս գետի մոտ, որն հոսում է Նիսիբիս բաղաբից մոտ երկու օր հեռավորության վրա, որպեսզի, եթե երկու կողմերի միջև հաշտության գործը հաջողությամբ լուծվի, գնա Բյուղանդին: Այնտեղ երկու կողմն էլ երկար խոսակցություն ունեցան զանազան վիճելի հարցերի շուրջը: Սեոսեսն ասում էր, թե Կոլխիս երկիրը, որն այժմ Լադիկա է կոչվում⁹¹, մշտապես պարսիկներին էր հպատակ, և որ այժմ այնտեղ, առանց որևէ իրավունքի, հռոմայեցիներն են բռնությամբ տիրում: Հռոմայեցիներին վրդովեցրեց, որ պարսիկները Լադիկայի հարցն էլ են վիճելի համարում: Երբ [հռոմայեցիներն] ասացին, որ խոսքովի որդեգրությունը պետք է տեղի ունենա բարբարոսական սովորույթի համաձայն, պարսիկներն այդ անընդունելի համարեցին: Երկու կողմերն էլ վերադարձան իրենց երկիրը, իսկ խոսքովի այդ դեպքից անշափ վիրավորված, ձեռնունայն ճամփա ընկավ դեպի իր հայրը, երգվելով վրեժ լուծել հռոմայեցիներին՝ իրեն պատճառած վիրավորանքի համար:

Մեբոդեսն այնուհետև Կավադի առաջ զրպարտեց Սեոսեսին, որը իբր միտումնավոր կերպով, վիժեցնելու համար հաշտության գործը, առանց տիրոջ հրամանի Լադիկայի մասին խոսք բացեց՝ նախապես համաձայնության դալով Հյուպատիոսի՝ կայսեր հետ սրված հարաբերություններ ունեցող մեկի հետ և այդպիսով, հնարավորություն չտվեց գլուխ բերել հաշտության և խոսքովի որդեգրության դերծր: Սեոսեսի թշնամիները այլ մեղադրանքներ էլ էին հարուցում նրա դեմ և պահանջում դատի տալ նրան:

Պարսից ամբողջ ժերակույտը հավաքված, դատում էր ավելի նախանձից դրդված, քան թե օրենքից, որովհետև նա չէր կարող տանել այդ մարդու իշխանությունը և բնավորությունը: Սեոսեսը բացարձակապես անկաշառ մարդ էր, արդարության ամենաթունդ պահապանը, սակայն բոլորից շատ ավելի էր տառապում մեծամտության ախտով, որ բնորոշ էր պարսից իշխանավորների համար: Նույնիսկ նրանք գտնում էին, որ Սեոսեսի մոտ այդ կիրքը չափից անցել է: Բացի վերոհիշյալից, ամբաստանողները նրան մեղադրում էին այն բանում, որ նա խախտում է հաստատված կանոնները, չի ուզում պահպանել պարսից օրենքները: Նրան մեղադրում էին նաև, որ նոր աստվածներ է պաշտում, որ վերջերս վախճանված կնոջը թաղել է, իսկ պարսկական օրենքներով արգելվում է հողի մեջ թաղել մեռելներին: Դատավորները նրան մահվան դա-

տապարտեցին: Կավաղը ցույց էր տալիս, թե իբր ցավակցում է Սեոսեսին՝ որպես իր ընկերոջ, բայց ամենևին էլ չէր ուղում փրկել, ձևացնում էր, որ ոչ թե զայրույթն է իրեն ստիպել այդպես վարվելու նրա հետ, այլ պարսից օրենքների պաշտպանության ձգտումը, թեպետև այդ մարդուն էր պարտական իր կյանքը, որովհետև Կավաղի կենդանի մնալու և արքա դառնալու գլխավոր երախտավորը Սեոսեսն էր: Այսպիսով Սեոսեսը դատապարտվեց և մահապատժի ենթարկվեց⁹⁵, իսկ նրանից սկիզբ առած պաշտոնը նրա հետ էլ վերացավ, որովհետև Սեոսեսից հետո ոչ ոք ադրաստադարան սալանես չդարձավ⁹⁶: Իր հերթին էլ Հուսիսոսը կայսեր առաջ զրպարտեց Հյուսպատիոսին, որի համար կայսրը վերջինիս պաշտոնանկ արեց և նրա մերձավորներից մի քանիսին ամենադաժան պատիժների ենթարկեց: Բայց հետագայում կայսրը այդ ամբաստանության մեծ որևէ ճշմարիտ բան չգտնելով, Հյուսպատիոսին ոչ մի այլ վատություն չարեց:

12. Կավաղը, թեև ուղում էր իսկույն հոռմայեցիների երկրի վրա արշավել, այնուամենայնիվ ի վիճակի չեղավ: Այդ բանին խանգարեց հետևյալը. Ասիայի իբերներն⁹⁷ ապրում են իրենցից հյուսիս գտնվող Կասպից դռների մոտ: Իբերների ձախ կողմում՝ դեպի արևմուտք կազիկան է, իսկ աջ կողմում՝ դեպի արևելք ապրում են Պարսկաստանին ենթակա ժողովուրդներ: [Իբերները] քրիստոնյա են և հավատքի հարցում մեղ ծանոթ բոլոր ժողովուրդներից առավել նախանձախնդիր: Նրանք պարսից արքայի վաղեմի հպատակներն են: Ահա Կավաղն ուղում էր [իբերներին] պարտագրել իր հավատքը և նրանց թագավոր Գուրգենին⁹⁸ նամակով հրամայեց ղեկավարվել պարսից օրենքներով և ի միջի այլոց մեռելներն այլևս հողի մեջ չթաղել, այլ բոլորը թռչուններին և շներին նետել: Դրա պատճառով Գուրգենն ուղում էր Հուստինոս կայսեր կողմն անցնել և երաշխիք էր խնդրում այն մասին, որ հոռմայեցիները իբերներին երբեք չեն տա պարսիկների ձեռքը: Հուստինոսը մեծ հաճույքով երաշխավորեց և նախկին կայսր Անաստասիոսի եղբորորդի պատրիկ Պրոբոսին մեծ գումարով Բոսպորոս⁹⁹ ուղարկեց, որպեսզի այդ դրամով նա կարողանա համոզել հոններին՝ զորք ուղարկելու իբերներին օգնության: Բոսպորոսը ծովափնյա քաղաք է և գտնվում է Եվքսինյան Պոնտոսի ձախ կողմում, Խերսոն¹⁰⁰ քաղաքից՝ հոռմեական պատության ծայրագույն [քաղաքից] քսան օրվա հեռավորության վրա: Այդ երկու [քաղաքների] միջև ընկած տարածության վրա հոններն

են բնակվում: Բոսպորիտները, որոնք նախապես անկախ վիճակում էին գտնվում, վերջերս ենթարկվել էին Հուստինոս կայսեր: Այն պատճառով, որ Պրոբոսը այստեղից հեռացավ ձեռնունայն, կայսրը զորավար Պետրոսին՝ հոների մի փոքրաքանակ խմբով ուղարկեց Լադիկա՝ Գուրգենին հնարավորին շափ օժանդակելու համար: Այդ միջոցին Կավազը մեծ բանակ ուղարկեց Գուրգենի և իբերներէի դեմ, պարսիկ զորավարի գլխավորութեամբ, որը Վարիդի պաշտոնն ուներ¹⁰¹: և կոչվում էր Բոես: Գուրգենը տեսնելով, որ ի վիճակի չէ դիմադրել պարսիկներին, իսկ հռոմայեցիների օգնութիւնը բավարար չէր, իբերների բոլոր մեծամեծների հետ միասին փախավ Լադիկա, իր հետ տանելով կնոջը, երեխաներին և եղբայրներին, որոնցից ավագը Պերանիոսն էր¹⁰²: Հասնելով Լադիկայի սահմանները, նրանք կանգ առան և պաշտպանվելով նեղանցքներում, դիմադրում էին թշնամիներին: Նրանց հալածող պարսիկները ոչինչ չկարողացան անել, որովհետև նրանց խանգարում էր դժվարանցանելի տեղանքը:

Այնուհետև իբերները եկան Բյուզանդիոն, իսկ Պետրոսն էլ ետ կանչվելով կայսեր կողմից, գնաց նրա մոտ: Կայսրը տեսնելով, որ լազերը այլևս չեն ուզում միասին պաշտպանել երկիրը, հրամայեց բանակ ուղարկել Իրինեոսի գլխավորութեամբ: Լադիկայում, Իբերիայի հենց սահմանների մոտ, երկու ամբոց կա, որոնց պաշտպանութիւնը հնուց ընկած էր տեղացիների վրա, շնայած, որ վերջիններս շատ դժվար վիճակում էին ապրում. այստեղ ոչ հացահատիկ է աճում, ոչ որթատունկը, ոչ էլ բրնձ է այլ բարիք, դրսից էլ հնարավոր չէ որևէ բան ներմուծել՝ վայրի դժվարանցանելիութեան պատճառով: Մարդիկ ստիպված բեռները իրենք են տեղափոխում: Այստեղ բուսնում էր ինչ-որ կորեկ, որը լազերի սովորական սնունդն էր և որով նրանք պահպանում էին իրենց գոյութիւնը: Կայսրը այդ պահակներին հեռացրեց այնտեղից և հրամայեց ամրոցների պաշտպանութիւնը հանձնել հռոմայեցի զինվորներին: Լազերը սկզբում դժվարութեամբ էին բերում [կայագորին] անհրաժեշտ պարենը, իսկ այնուհետև հրաժարվեցին այդ ծառայութիւնն անելուց և հռոմայեցիներն [ստիպված] թողեցին այդ ամրոցները, պարսիկներն էլ առանց որևէ դժվարութեան տիրացան նրանց: Ահա այս բոլորը տեղի ունեցավ լազերի երկրում:

Հռոմայեցիները Սիտտասի¹⁰³ և Բելիսարիոսի գլխավորութեամբ ներխուժելով պարսիկներին ենթակա Պերսարմենիա, մեծ տարածութիւն ավարի առան և գերեվարելով բազմաթիվ հայերի,

հետոյան: [Սիտտասն ու Բելիսարիոսը] դեռ երիտասարդ էին, նոր էր բուսնում նրանց ազվամազը և նրանք զորավար Հուստինիանոսի՝ ապագայում իր հորեղբոր Հուստինոսի հետ միասին թագավորողի թիկնապահներն էին: Հալաստանի վրա հռոմայեցիների մի ուրիշ արշավանքի ժամանակ անսպասելի կերպով նրանց վրա հարձակում գործեցին Նարսեսն¹⁰⁴ ու Արատիոսը¹⁰⁵ և մարտի բռնվեցին: Վերջիններս քիչ անց կամավոր կերպով անցան հռոմայեցիների կողմը՝ և Բելիսարիոսի հետ արշավեցին Իտալիայի վրա¹⁰⁶, բայց տվյալ դեպքում կովելով Սիտտասի և Բելիսարիոսի դեմ, նրանք հաղթանակ տարան: Հռոմայեցիների մի այլ զորք թրակացի Լիբելարիոսի ղեկավորությամբ, ներխուժեց Նիսիբիս քաղաքը, թեպետև ոչ ոք չէր գիմադրում, փախուստի գիմեց և վերադարձավ: Այդ պատճառով էլ կայսրը պաշտոնանկ արեց Լիբելարիոսին և Դարայի զորքի հրամանատար նշանակեց Բելիսարիոսին: Հենց այդ ժամանակ էր, որ նրա խորհրդական ընտրվեց Պրոկոպիոսը՝ այս գրքի հեղինակը:

13. Որոշ ժամանակ անց Հուստինոս կայսրը վախճանվեց, նախապես իր եղբորորդի Հուստինիանոսին իր հետ թագավորեցնելով: Ահա նրա մահից հետո Հուստինիանոսը թագավորեց միահեծան: Նա հրամայեց Բելիսարիոսին ամբողջ կառուցել Մինդուոս վայրում¹⁰⁷, պարսից սահմանների մոտ՝ Նիսիբիս տանող ճանապարհի ձախ կողմում: Վերջինս շտապ կարգով ձեռնամուխ եղավ կատարելու: Կայսեր հրամանը և աշխատող մարդկանց շատության սպառնառով այդ ամրությունը շատ շուտով բարձրացավ: Պարսիկները առաջարկում էին դադարեցնել աշխատանքները և սպառնում շուտով ոչ միայն խոսքով, այլև զործով խանդարել զրան: Երբ այդ իմացավ կայսրը, հրամայեց մի ուրիշ զորք էլ ուղարկել այնտեղ, ինչպես և Լիբանանի այն ժամանակվա զորահրամանատարներ՝ Կուցեսին ու Բուղեսին, որովհետև Բելիսարիոսը իր ունեցած զորքով ի վիճակի չէր գիմադրել պարսիկներին: Կուցեսն ու Բուղեսն եղբայրներ էին՝ թրակիացից, և երկուսն էլ երիտասարդ լինելով, թշնամիների դեմ էին դուրս գալիս առանց երկար կշռադատելու: Ահա հակառակորդ ուժերը հավաքվեցին և փութացին գեպի կառույցը, պարսիկները՝ ամբողջ ուժով խանդարելու համար շինությունը, իսկ հռոմայեցիները՝ կառուցողներին պաշտպանելու: Մեծ ճակատամարտ տեղի ունեցավ, որի ժամանակ հռոմայեցիները սլարտվեցին, նրանցից շատերը սպանվեցին, իսկ մի մասն էլ գերի ընկավ թշնամիների ձեռքը: Գերիների մեջ էր նաև Կուցեսը: Պարսիկները դերիներին

տարան իրենց երկիրը և շղթայակապ վիճակում պահում էին մի քարայրի մեջ. կառուցվող ամրոցն էլ ղրկված լինելով պաշտպաններին, դեռնին հավասարվեց:

Հուստինիանոս կայսրը Արևելքի զորավար նշանակեց Բելիսարիոսին և հրամայեց արշավել պարսիկների վրա: Նա, մեծ բանակի ղեկին անցած, եկավ Դարա: Կայսրը նրա մոտ ուղարկեց և Հերմոգենեսին, որպեսզի միասին զլխավորեն զորքը: Հերմոգենեսը մագիստրոսի աստիճան ուներ և նախկինում Վիտալիանոսի խորհրդականն էր, երբ վերջինս թշնամացել էր Անաստասիոս կայսեր հետ: Կայսրը Հուստինոսին էլ ուղարկեց որպես ղեսպան և հրամայեց մինչև իր կարգադրությունը մնալ Եփրատ գետի ափին գտնվող Հիերապոլսում¹⁰⁸, որովհետև երկու կողմից էլ հաշտության շուրջը երկար բանակցություններ էին գնում: Հանկարծ մեկը Բելիսարիոսին և Հերմոգենեսին հայտնեց, որ հոռմայեցիների երկրի վրա սլարսիկների ներխուժում է սպասվում՝ Դարա քաղաքը գրավելու մտադրությամբ: Նրանք լսելով այդ, պատրաստություն են տեսնում: Դեպի Նիսիբիս նայող դարպասից ոչ հեռու՝ մեկ քարնկեց հեռավորության վրա, բազմաթիվ ելքեր ունեցող մի խոր խրամատ փորեցին: Սակայն այդ խրամատը ուղիղ գծով չփորվեց. կենտրոնում մի կարճ և ուղիղ խրամատ փորվեց, նրա երկու ծայրին՝ ուղիղ անկյան տակ երկու այլ խրամատ, իսկ նրանց ծայրերից սկսած երկար տարածության վրա նորից ուղիղ խրամատներ: Պարսիկները քիչ անց մեծ զորքով եկան և ճամբարեցին Դարա քաղաքից քսա՛ն ասպարեզ հեռավորության վրա գտնվող Ամմոգիոս վայրում¹⁰⁹: Նրանք ունեին բազմաթիվ զորահրամանատարներ, որոնց թվում էին Պիտյուաքսեսը¹¹⁰ և միակնանի Բարեսմանասը¹¹¹: Ընդհանուր հրամանատարությունը գտնվում էր մի պարսկի ձեռքում, որը միրրանեսի¹¹² աստիճան ուներ (պարսիկները այդպես են անվանում այդ պաշտոնը), իսկ անունը Պերոզ էր: Նա անմիջապես մարդ ուղարկեց Բելիսարիոսի մոտ և առաջ, որ բաղնիքը տաքացնեն, որովհետև ուղում է հաջորդ օրը այնտեղ լողանալ: Դրա համար էլ հոռմայեցիները տենդագին պատրաստվում էին հաջորդ օրվա ձակատամարտին:

Արևածագին [հոռմայեցիները] տեսնելով, որ թշնամիներն իրենց վրա են շարժվում, ձակատ կազմեցին հետևյալ կերպ. ուղիղ գծով փորված ներսի խրամատի ձախ կողմում մինչև բլուրը բռնեցին Բուդեսը՝ բազմաթիվ հեծյալներով և էրուլոս¹¹³ Ֆարասը՝ երեք հարյուր ցեղակիցներով: Նրանցից աջ, խրամատից դուրս՝ այն անկյուն-

նում, որն ստեղծվում էր երկու ուղիղ խրամատների հատման կետում, գտնվում էին Սունիկասը և Այդանը՝ ծաղումով մասսագետներ¹⁴, վեց հարյուր հեծյալներով: Նրանց պարտուկանությունն էր՝ երբ Բուզեսի և Ֆարասի [զինվորները] ստիպված լինեն նահանջել. իրենք կողքից շտապ անցնեն թշնամիների թիկունքը և կարողանան հաջողությամբ պաշտպանել հոռմայեցիներին: Աջ թևում դասավորությունը նույնն էր: Ուղիղ խրամատի ծայրը գրավել էին բաղամաթիվ հեծյալներ, որոնց գլխավորում էին Նիկիտայի որդի Հովհաննեսը, Կիրիլլոսն ու Մարկելոսը: Նրանց հետ էին նաև Գերմանոսն ու Դորոթեոսը: Աջ անկյունում շարվեցին վեց հարյուր հեծյալ՝ մասսագետներ Սիմմասի և Ասկանի գլխավորությամբ, որսյեսզի նույն ձևով՝ եթե Հովհաննեսի զորքը նահանջի, նրանք այնտեղից հարձակվեն, անցնեն պարսիկների թիկունքը: Ամբողջ խրամատի երկարությամբ կանգնած էր հեծելազորն ու հետևակը, իսկ նրա հետևում, կենտրոնում շարվեց Բելխարիոսի և Հերմոգենեսի գլխավորած զորքը: Հոռմայեցիներն այնտեղ գուրս բերեցին քսանհինգ հազարանոց զորք, իսկ պարսիկների բանակը բաղկացած էր քառասուն հազար հեծելազորից ու հետևակից և բոլորը կանգնած էին ամբողջ ձևակառուցված, որպեսզի այն հնարավորին չափ խոր լինի: Երկար ժամանակ ոչ ոք չէր սկսում մարտը: Պարսիկները հիանում էին հոռմայեցիների կարգապահությամբ և չգիտեին տվյալ դեպքում ինչ ձեռնարկել:

Երեկոյան մոտ, աչ թևը պահող հեծյալների մի խումբ, անջատվելով մնացած զորքից, հարձակվեց Բուզեսի և Ֆարասի վրա, որոնք մի փոքր նահանջեցին: Պարսիկները նրանց չհալածեցին, այլ մնացին տեղում, ըստ երևույթին վախենալով, որ կըրջապատվեն թշնամիների կողմից: Այնուհետև նահանջող հոռմայեցիները հանկարծակի հակահարձակում գործեցին նրանց վրա, իսկ վերջիններս առանց դիմադրություն ցուցաբերելու նահանջեցին դեպի իրենց զորաշարքը: Բուզեսի և Ֆարասի մարդիկ նորից գրավեցին իրենց [նախկին] դիրքերը: Այդ ընդհարման ժամանակ սպանվեց յոթ պարսիկ, որոնց դիակներն անցան հոռմայեցիների ձեռքը: Դրանից հետո երկու կողմերն էլ ոչինչ չէին ձեռնարկում: Մի ուժեղ պարսիկ իր ձին քչեց հոռմայեցիների զորքին շատ մոտիկ և դիմեց բոլորին, մենամարտի հրավիրելով ցանկացողին: Ոչ ոք չխիզախեց իրեն վտանգի ենթարկել, բացի ոմն Անդրեասից, Բուզեսի մտերիմներից: Նա զինվոր չէր, ոչ էլ երբևիցե մասնակցել էր պատերազմի: Նա պարզապես մարմնամարդկության դասատու էր, և Բյուղանդիոնում

ըմբռնամարտութեան դպրոց ունեւր: Ծագումով բուլղանդացի էր¹¹⁵ և ծառայում էր բանակում որպէս Բուզեսի բաղնեպան: Միայն նա խիզախեց և կամավոր, առանց Բուզեսի կամ որևէ մեկի հրամանի, մենամարտի դուրս եկավ պարսկի դեմ: Նա մոտեցավ բարբարոսին և, երբ վերջինս դեռ մտածում էր ո՞ր կողմից հարձակվի, նիզակով հարվածեց նրա կրծքին: [Պարսիկը] չդիմացավ այդ ուժեղ մարդու հարվածին և ձիուց գլորվեց: Անդրեասը փոքր դաշույնով, կարծես պարսիկը գետնին պռկած զոհելու անասուն լինեք, մորթեց նրան: Ե՛վ պարսպից, և՛ հոռմայեցիների ճամբարից շատ մեծ աղաղակ բարձրացավ: Պարսիկներն անշափ տխրեցին կատարվածից, և նույն գործի համար մի ուրիշ հեծյալ ուղարկեցին, որը քաջ էր, խոշորակազմ, բայց ոչ երիտասարդ, որոշ չափով ալեհեր: Նա մոտենալով թշնամու զորքին, անընդհատ շարժում էր մտրակը, որով սովորաբար մտրակում են ձին և մարտի հրավիրում հոռմայեցիներին՝ ով որ ցանկանար: Ոչ ոք դուրս չէր գալիս, բայց Անդրեասը, շնայած Հերմոգենեսը նրան արգելել էր, բոլորից աննկատ ասպարեզ իջավ: Նրանք մեծ կատաղութեամբ իրար վրա շարտեցին նիզակները, որոնք դեմ առնելով զրահներին, վայր ընկան, իսկ ձիերը իրար գլխի բախվելով տապալվեցին՝ գլորելով հեծյալներին: Երկուսն էլ իրարից ոչ հեռու ջանում էին անմիջապէս ոտքի կանգնել, բայց պարսիկին խանգարում էր իր հսկա մարմինը, իսկ Անդրեասը ավելի շուտ վեր կենալով (նա դրան սովոր էր ըմբռնամարտութունից) ծնկով հարվածեց պարսիկին, երբ վերջինս փորձում էր կանգնել, նորից գետնին տասալալեց ու սպանեց նրան: Պարսից և հոռմեական զորքերի կողմից ավելի ուժեղ աղաղակ բարձրացավ, քան առաջ: Պարսիկները, խախտելով իրենց կազմած հոծ շարքը, ձգվեցին դեպի Ամմոգոիոս վայրը, իսկ հոռմայեցիները հաղթական երգերով անցան պարսպի ներսը, որովհետև արդեն մթնում էր: Երկու կողմն էլ այդպէս գիշերեցին:

14. Հաջորդ օրը պարսիկներին միացավ Նիսիբիսից ուղարկված տաս հազարանոց զորքը: Բելիսարիոսն ու Հերմոգենեսը Միրրանեսին ուղարկեցին հետևյալ բովանդակութեամբ մի նամակ. «Բոլոր մարդիկ, եթե նրանք մի քիչ խելք ունեն, մեծագույն բարիքն են» համարում խաղաղութունը: Հետևապէս, եթե մեկը խախտում է այն, դառնում է ոչ միայն իր հարևանների, այլև իր ազգակիցների համար շարիքների գլխավոր պատճառ: Կավագույն զորավարը նա է, ով ի վիճակի է պատերազմի փոխարեն խաղաղութուն հաստա-

»տել: Հոռմայեցիների և պարսիկների միջև բարենպաստ փոխհա-
»րաբերությունների գոյությունն ժամանակ դու, առանց որևէ պատ-
»ճառի մեզ պատերազմ ես հայտարարում, շնայած որ երկու կողմի
»թագավորներն էլ խաղաղասեր են: Հեռու չեն [մեր] դեսպանները,
»որոնք կարճատև բանակցություններով կլուծեն վիճելի հարցերը,
»եթե իհարկե քո հարձակման հետևանքով որևէ դժբախտություն
»չպատահի և մեր այդ հույսերն ի չիք վերանան: Հետևաբար, դու
»ինչքան հնարավոր է քո զորքը տար պարսից երկիրը և խոչընդոտ
»մի դարձիր մեծագույն բարիքներին, որպեսզի դու շղառնաս պար-
»սիկների գլխին գալիք փորձանքների պատճառը»: Միրրանեսը,
կարդալով նամակը, պատասխանում է. «Ես կընդառաջեի ձեզ,
»հավատ ընծայելով գրվածքին, եթե դա հոռմայեցիների գրած նա-
»մակը չլիներ, որոնց համար շատ հեշտ է խոստանալը, բայց խոս-
»տումն իրականացնելը՝ անհուսալի, եթե նույնիսկ երդումներով
»հաստատած լինեն համաձայնությունը: Մենք մերժում ենք ձեր
»խաբեությունը և ստիպված ենք զինված դուրս գալ ձեր դեմ, իսկ
»դուք, ով սիրելի հոռմայեցիներ, ուրիշ բանի մասին մի մտածեք,
»այլ միայն այն մասին, որ պետք է պատերազմեք պարսիկների
»դեմ: Մենք այստեղ պետք է կամ մեռնենք, կամ էլ ծերանանք,
»մինչև որ դուք գործով՝ արդար կերպով լուծեք հարցը»: Միրրանեսը
այսպես պատասխանեց, իսկ Բելիսարիոսը գրեց նրան հետևյալը.
«Միշտ պետք չէ, ով լավագույնը Միրրանես, գոռոզությամբ տարվել
»և հարևաններին անտեղի վատաբանել: Մենք ասացինք, որ դես-
»պան Հոուփինոսը հեռու չի գտնվում և դու դրանում շուտով կհա-
»մողվես: Եթե դուք շատ եք ցանկանում պատերազմել, Եսպա մենք
»աստժու օգնությամբ կդիմադրենք և հուսով ենք, որ նա վտանգի
»ժամանակ մեզ օգնության կհասնի, որովհետև նա գնահատում է
»հոռմայեցիների խաղաղասիրությունը և ատում պարսիկների գո-
»ռոզությունը, այն, որ դուք մերժեցիք մեր առաջարկած խաղաղու-
»թյունը: Ճակատամարտի ժամանակ մեր երկուսի գրածը մենք
»կամրացնենք մեր դրոշների ծայրին»: Նամակում այդքանն էր
գրված, իսկ Միրրանեսը նորից պատասխանեց այսպես. «Մենք
»նույնպես պատերազմի դուրս չենք դալիս առանց մեր աստված-
»ների, այլ նրանց հետ միասին ձեր վրա ենք հարձակվելու և հույս
»ունենմ, որ նրանք վաղը պարսիկներին կմտցնեն Դարու: Բայց դուք
»ինձ համար բաղնիքը և ճաշը պատրաստ ունեցեք պարսպից ներս»: Բելիսարիոսն այդ կարդալով սլաուրաստվեց մարտի:

Հաջորդ օրը արևածագին Միրրանեսը բոլոր պարսիկներին հա-

վաքեց և այսպես ասաց. «Ես դիտեմ, որ պարսիկներին ո՛չ թե
 »իրենց ղեկավարների խոսքերն են մղում արհամարհելու վտանգ-
 »ները, այլ իրենց սեփական արիությունն ու փոխադարձ հարգանքը:
 »Տեսնում եմ, որ դուք այժմ մտածում եք, թե ինչպես պատահեց, որ
 »հռոմայեցիներն իրենց սովորության հակառակ՝ առանց խուճապի
 »և անկարգության են մարտի գնում և քիչ առաջ հարձակվող պար-
 »սիկներին դիմադրեցին իրենց ոչ հատուկ կարգապահությամբ: Այդ
 »առթիվ ես նպատակահարմար գտա ձեզ մի խորհուրդ տալ, որպես-
 »ղի դուք հանկարծ ճիշտ պատկերացում չունենալով՝ շտապվեք:
 »Մի՛ կարծեք, որ հռոմայեցիները հանկարծակիորեն քաջ պատե-
 »րաղմոզ դարձան, ոչ էլ որ նրանք ձեռք են բերել առավել արիու-
 »թյուն և փորձառություն: Նրանք նախկինից էլ ավելի վախկոտ են,
 »սլարսիկներից այնքան են վախեցած, որ նույնիսկ շհամարձակվե-
 »ցին ճակատ կազմել առանց դիմելու խրամատի օգնության: Նրանք
 »և ոչ մի մարտի նսխահարձակ չեղան և որովհետև մենք նրանց
 »դեմ մարտի դուրս չեկանք, ուրախությամբ՝ իրենց դործերը հուսա-
 »ցածից էլ լավ ընթացած համարելով, դեպի պարիսպը նահանջեցին:
 »Այդ է պատճառը, որ նրանք իրար չեն անցել, որովհետև դեռ պա-
 »տերաղմի վտանգին չեն ենթարկվել: Բայց երբ սկսվի մարտը, ապա
 »նրանք սարսափահար կլինեն և շփոթված, ըստ իրենց սովորու-
 »թյան, խուճապի կմատնվեն: Հենց այսպիսին է թշնամին: Չեր վրա
 »է, ով պարսիկներ, արքայից արքայի դատաստանը: Եթե ներկա
 »[պատերազմում] դուք չցուցաբերեք պարսիկներին հատուկ արիու-
 »թյունը, ձեզ սպասում է խայտառակ պատիժ»: Միրրանեսն այսսլի-
 »սի կոչով դեպի թշնամին էր առաջնորդում զորքը: Իսկ Բելիսա-
 »րիոսն ու Հերմոզենեսը, բոլոր հռոմայեցիներին հավաքելով պարսպի
 »առաջ, դիմեցին նրանց հետևյալ խոսքերով. «Որ պարսիկները բոլո-
 »րովին անպարտելի չեն, ոչ էլ անմահ, դուք դրանում համոզվեցիք
 »նախկին մարտի ժամանակ: Ոչ ոք չի առարկի այն բանի դեմ, որ
 »դուք, ճիշտ է, գերազանցում եք նրանց արիությամբ և մարմնի
 »ուժեղությամբ, սակայն զիջում եք կարգապահությամբ: Բայց ձեզ
 »համար դժվար չէ այդ վերացնել: Ոչ մի ձիգ չի կարող փոխել
 »բախտի անիվի ընթացքը, բայց մարդ խոհեմությամբ կարող է
 »սեփական դժբախտությունները կանխել: Արդ, եթե դուք նահանգ-
 »վեք հրամաններին, իսկույն ևեթ կշահեք պատերազմը, որովհետև
 »[թշնամիները] մեզ վրա են գալիս միայն ու միայն հույս գնելով
 »մեռ անկարգապահության վրա: Բայց այժմ այդ հույսից զրկված,
 »նրանք, ինչպես նախկին ընդհարման ժամանակ, կնահանջեն: Ինչ

»վերաբերում է թշնամու քանակական դերակշռությանը, որից սո-
 »վորաբար վախենում են, այն արժանի է ձեր արհամարհանքին,
 »որովհետև նրանց ամբողջ հետևակը ուրիշ բան չէ, քան ողորմելի
 »գյուղացիների մի ամբոխ, որը կռվի է դուրս գալիս ոչ թե ինչ-որ
 »նպատակներով, այլ միայն պարիսպների տակ գետնափորներ փո-
 »րելու, դիակապուտությամբ զբաղվելու և զինվորներին սպասավո-
 »րելու: Դրա համար էլ նրանք հակառակորդներին հարվածելու ոչ
 »մի գեներ չունեն, այլ միայն առաջից տանում են ահա այսպիսի
 »մեծության վահաններ, որպեսզի պաշտպանվեն թշնամիների նե-
 »տերից: Արդ, եթե դուք այս պատերազմում քաջություն ցուցաբե-
 »րեք, ապա ոչ միայն կհաղթեք սլարսիկներին, տյլև կսլատեք
 »նրանց իրենց հիմարամտության համար, որպեսզի նրանք այլևս
 »հոռմայեցիների երկրի վրա երբևիցե շարշավեն»:

Բելիսարիոսն ու Հերմոգենեսը ահա այսպես սրտապնդեցին
 [զինվորներին] և երբ տեսան, որ պարսիկները շարժվում են իրենց
 վրա, շտապ կարգով զինվորներին գասավորեցին նախկին ձևով,
 իսկ պարսիկները նրանց մոտենալով, շարվեցին ամբողջ ճակատով:
 Միրրանեսը ոչ բոլոր սլարսիկներին կանգնեցրեց թշնամու դեմ, այլ
 միայն կեսը, իսկ մնացածներին թողեց, որ հետևում մնան: Նրանք
 պետք է փոխարինեին առաջից մարտնչողներին՝ որպես թարմ ուժ,
 և բոլորը հերթով մասնակից լինեին կռվին: Նա հրամայեց, որ միայն
 այսպես կոչված անմահների գունդը¹¹⁶ հանգիստ վիճակում մնա,
 մինչև իր նշան տալը: Ինքը կանգնեց ճակատի կենտրոնում, աջ
 թևում կանգնեցրեց Պիտյուաքսեսին, իսկ ձախ թևում՝ Բարեսմանա-
 սին: Երկու կողմերն ահա այսպես շարվեցին: Այն ժամանակ Պա-
 րասը ներկայացավ Բելիսարիոսին ու Հերմոգենեսին և ասաց. «Ինձ
 »թվում է, որ էրուլների հետ մնալով այստեղ, ես չեմ կարողանա
 »թշնամիներին զգալի վնաս հասցնել: Բայց եթե թաքնվենք այդ
 »բարձունքի ետևում, և երբ պարսիկները սկսեն մարտը, կբարձրա-
 »նանք նրա վրա, թիկունքից կհարվածենք նրանց անակնկալ կեր-
 »պով և անկասկած ավելի մեծ վնաս կհասցնենք»: Նա այսքանն
 ասաց, և որովհետև Բելիսարիոսին այդ դուր եկավ, այսպես էլ որո-
 շեց անել:

Մինչև կեսօր ոչ ոք նախահարձակ չէր լինում, բայց որովհետև
 կեսօրն անցնում էր, գործի անցան բարբարոսները: Նրանք հարձա-
 կումը դիտավորյալ ձգձգեցին, քանի որ իրենք սովոր են ճաշել
 միայն ուշ երեկոյան, իսկ հոռմայեցիները՝ կեսօրից առաջ, և ենթա-
 դրում էին, որ հոռմայեցիները չեն կարողանա սոված մարտնչել:

Սկզբում երկու կողմն էլ միմյանց դեմ նետեր էին արձակում, և [արձակված] նետերի տարափր կարծես մթազնում էր [երկինքը]։ Երկու կողմից էլ շատերն էին ընկնում։ Բարբարոսների նետերի տարափր շատ ավելի ուժեղ էր, որովհետև թշնամուց թաքուն փոխարինաբար թարմ ուժեր էին մասնակցում մարտին։ Հակառակ դրան հռոմայեցիները նրանց չէին զիջում։ Իրենց կողմից փշոզ բարենպաստ քամին չէր թողնում, որ նրանց նետերը նպատակին հասնեին։ Եվ երբ երկու կողմերն էլ սպառեցին իրենց բոլոր նետերը, դիմեցին նիզակներին և մարտն արդեն ստացավ ձեռնամարտի բնույթ։ Հռոմայեցիների ձախ թևը շատ էր հոգնել, որովհետև բազմաթիվ կադիշցիներ¹¹⁷, որոնք Պիտյուլաքսեսի հետ միասին մարտնչում էին հռոմայեցիների այս թևի դեմ, անսպասելիորեն հարձակման անցան, փախուստի մասնեցին թշնամիներին և ուժգնությամբ հալածելով փախչողներին, շատերին կոտորեցին։ Այդ տեսնելով Սունիկասն ու Այգանը մեծ թափով հարձակվեցին նրանց վրա։ Ֆարասի գլխավորած երեք հարյուր էրուլները բարձունքից անցնելով թշնամու թիկունքը, մեծ խիզախություններ ցուցաբերեցին մյուս [պարսիկների և հատկապես] կադիշցիների դեմ։ Վերջիններս, երբ տեսան, որ կողքից իրենց վրա են գալիս նաև Սունիկասի մարդիկ, փախուստի դիմեցին։ Փայլուն հաջողության պատճառն այն էր, որ հռոմայեցիներին հաջողվեց միանալ իրար և դրա հետևանքով բազմաթիվ բարբարոսներ սպանվեցին։ Աջ թևում գտնվողներից այդ կովում սպանվեց երեք հազարից ոչ պակաս մարդ, իսկ մնացածները հազիվ հասնելով իրենց զորաշարքին՝ փրկվեցին։ Հռոմայեցիները այլևս չէին հալածում փախուստի մատնված [պարսիկներին] և երկու կողմն էլ իրար դիմաց շարվեցին։ Ահա այդպես՝ վերջացավ այս [ընդհարումը]։

Միրրանեսը գաղտնի մի այլ բազմաքանակ զորք և այսպես կոչված անմահներին ձախ թևն ուղարկեց։ Բելիսարիոսն ու Հերմոգենեսը, նկատելով նրանց, Սունիկասի և Այգանի վեց հարյուր զինվորներին հրամայեցին գնալ դեպի աջ անկյունը, այնտեղ, ուր գտնվում էին Սիմմայի և Ասկանի զինվորները, իսկ նրանց թիկունքում կանգնեցին Բելիսարիոսի բազմաթիվ զինվորներ։ Բարեսմանասի գլխավորությամբ ձախ թևում գործող պարսիկներն անմահների հետ միասին վազքով հարձակվեցին իրենց դիմաց գտնվող հռոմայեցիների վրա։ Վերջիններս չզիմագրեցին և փախուստի դիմեցին։ Հենց այդ ժամանակ հռոմայեցիները և բոլոր նրանք, ովքեր նրանց թիկունքում էին գտնվում, մեծ արագությամբ հետապնդեցին

հալածողներին՝ կողքից հարվածելով բարբարոսներին: Նրանց զորքը բաժանվեց երկու մասի. մեծ մասը մնաց աջ կողմում, իսկ ոմանք էլ՝ ձախ: Բարեսմանասի դրոշակակիրը պատահամամբ այս վերջիններես մեջ էր գտնվում, և Սունիկասը հարձակվեց նրա վրա ու նիզակահար արեց: Պարսիկները, որոնք հալածելով առաջ էին ընկել, տեսնելով թե ինչպիսի ծանր դրուժյան մեջ ընկան, դադարեցրին հակառակորդի հետապնդումը, շուռ եկան և հարձակվեցին հոռոմայեցիների վրա, բայց այս անգամ արդեն երկու կողմից ենթարկվեցին թշնամիների հարվածին, որովհետև փախուստի դիմող [հոռոմայեցիները], տեսնելով կատարվածը, նորից հարձակման անցան: Մյուս պարսիկները և անմահների գունդը, նկատելով խոնարհվող և գետին ընկնող դրոշակը, Բարեսմանասի գլխավորությամբ հարձակվեցին այնտեղի հոռոմայեցիների վրա: Հոռոմայեցիները դիմադրում էին: Սունիկասն ամենից առաջ սպանեց Բարեսմանասին և ձիուց ցած գլորեց: Այդ բարբարոսներին շատ սարսափեցրեց, նրանք մոռացան արիության մասին և խառնիճաղանջ փախուստի գիմեցին: Հոռոմայեցիները, շրջապատելով նրանցից մի մասին, կոտորեցին մոտ հինգ հազար մարդ: Այսպիսով, երկու բանակներն էլ տեղից շարժվեցին, պարսիկները նահանջի էին դիմում, իսկ հոռոմայեցիները՝ հալածում նրանց: Այս մարտում պարսիկների բանակում եղած հետևակները, գցելով վահանները [փախուստի էին դիմում, բայց] ընկնելով թշնամու ձեռքը՝ անխնա կոտորվում էին: Հոռոմայեցիները սակայն երկար չհալածեցին թշնամուն: Բելիսարիոսն ու Հերմոգենեսը թույլ չտվեցին զորքին ավելի առաջ գնալ, նրանք վախեցան, որ անտեղի հալածելով պարսիկներին, վերջիններս ստիպված կլինեն վերադառնալ և իրենց փախուստի կմատենեն. նրանք գերադասում էին արդեն ձեռք բերած հաղթանակը վտանգի չենթարկել: Այդ օրվա մարտում ի վերջո, երկար ընդհատումից հետո, հոռոմայեցիներին հաջողվեց պարսիկներին պարտության մատնել: Ահա այսպես երկու կողմերն էլ բաժանվեցին իրարից: Պարսիկները այլևս չէին ուղում հոռոմայեցիների դեմ բացահայտ պայքար մղել: Այնուամենայնիվ երկու կողմից էլ տեղի ունեցան անակնկալ հարձակումներ, որոնց մեջ հոռոմայեցիները բազմիցս հաղթող դուրս եկան: Ահա այսպիսին էր պատերազմական վիճակը Միջագետքում:

15. Կավաղը հոռոմայեցիներին ենթակա Հայաստանի վրա ուրիշ զորք ուղարկեց, որը բաղկացած էր պարսկահայերից և ալաններին

սահմանակից սունիտներից¹¹⁸: Այդ զորքին միացան նաև երեք հազար հոներ, որոնք սաբեյրներ են կոչվում¹¹⁹: Սրանք շատ մարտունակ ցեղ են: Ընդհանուր զորահրամանատարն էր պարսիկ զորավար Մերմերոեսը¹²⁰: Հասնելով Թեոդոսուպոլսից երեք օրվա հեռավորության, ճամբարեցին Պարսկահայաստանում և նախապատրաստվում էին ներխուժման: Հայաստանի զորավարն էր Դորոթեոսը, մի խելացի և պատերազմական մեծ փորձ ունեցող մարդ: Իսկ Սիտտասը, Բյուզանդիոնի զորավարը, Հայաստանի բոլոր զորքերի հրամանատարն էր¹²¹: Նրանք, իմանալով, որ թշնամիները Պարսկահայաստանում զորք են կուտակում, անմիջապես ուղարկեցին երկու նիզակակիր, որպեսզի հետախուզեն, իմանան և տեղեկություններ հաղորդեն թշնամու ընդհանուր ուժի քանակի մասին: Այդ երկուսը եղան բարբարոսները՝ ճամբարում և ամեն ինչ ճշգրիտ իմանալով, հեռացան: Սակայն [Պերսարմենիայի] ճանապարհին, մի գյուղում անսպասելիորեն հանդիպում են թշնամի հոներին: Նրանցից մեկը՝ Դագարիսը գերվեց, իսկ մյուսին հաջողվեց փախուստի դիմել և ամեն ինչ պատմել զորավարներին: Վերջիններս ամբողջ զորքը մարտական վիճակի բերելով, հանկարծակի հարձակվեցին թշնամիների ճամբարի վրա, որոնք անակնկալից սարսափած այլևս չէին մտածում խիզախություն ցուցաբերելու մասին, և ամեն մեկը ինչպես որ կարող էր փախուստի էր դիմում: Հռոմայեցիներն այստեղ շատերին կոտորեցին և ավարառելով ճամբարը, վերադարձան: Որոշ ժամանակ անց Մերմերոեսը ամբողջ զորքի գլուխն անցած, ներխուժեց հռոմայեցիների երկիրը և Սատալա¹²² քաղաքի մոտ հասավ թշնամիներին. պարսիկներն այստեղ, քաղաքից հիսուն և վեցասույարեզ հեռավորության վրա գտնվող Օկտաբե գյուղում ճամբարեցին և հանգստանում էին: Սիտտասը հազար հոգով թաքնվեց բլուրներից մեկի հետևում, ինչպիսիք շատերը շրջապատում են տափարակ վայրում գտնվող Սատալա քաղաքը: Իսկ Դորոթեոսին հրամայեց մյուս զորքի հետ մնալ պարսպի ներսում, որովհետև երեսուն հազարից ոչ պակաս թշնամիներին՝ նրանց կեսը կազմող ուժով հարթավայրում դիմադրելը հնարավոր չէր: Հաջորդ օրը բարբարոսները մոտեցան պարսպին և ջանում էին որևէ կերպ պաշարել այն: Հանկարծ նրանք տեսան բարձունքից իրենց վրա իջնող Սիտտասի զորքերին և հնարավորություն չունենալով հաշվել նրանց քանակը (ամառ էր, նրանք շատ փոշի էին բարձրացնում, և պարսիկներին թվաց, որ շատ շատ են), հրաժարվեցին պաշարումից՝ շտապելով կենտրոնանալ մի փոքր վայրում: Հռոմայեցիները, հաս-

նելով նրանց, բաժանվեցին երկու մասի և հարձակվեցին սլարսպից հեռացողների վրա: Երբ այդ տեսավ հռոմեական զորքը, սրտապնդվեց և մեծ արագությամբ պարսպից դուրս հոսելով, շարժվեց հակառակորդի վրա, որը երկու կողմից հարված ստանալով փախուստի դիմեց: Ինչպես ասվեց, բարբարոսները քանակապես գերադանցում էին թշնամիներին և դրա շնորհիվ դեռևս դիմանում էին. հանկարծ կռիվը կատաղի բնույթ ստացավ, վերածվեց ձեռնամարտի. փոխեփոխ միմյանց էին հալածում, որովհետև բոլորը հեծյալ էին: Այստեղ թրակացի Ֆլորենտիոսը, որը հեծելազորի հրամանատարն էր, մխրճվեց թշնամիների կենտրոնը, հափշտակեց նրանց զորահրամանատարի դրոշը և այն գետին խոնարհեցնելով հնարավորին չափ արագ ետ քաշվեց: Թեև նա ընկնելով թշնամիների ձեռքը խողխողվեց, տեղն ու տեղը սպանվեց, սակայն հռոմայեցիների հաղթանակի պատճառը դարձավ, որովհետև թշնամիները, այլևս չտեսնելով իրենց դրոշը, խուճասլի և սարսափի մեջ ընկան, ետ նահանջեցին և հասնելով իրենց ճամբարը հանդարտվեցին՝ մարտի դաշտում թողնելով բաղձաթիվ զոհեր: Հաջորդ օրը նրանք մեկնեցին իրենց երկիրը, թեև նրանց ոչ ոք չէր հալածում, որովհետև հռոմեական զորքերին բարբարոսների այսքան բաղձությանը նրանց սեփական երկրում [սլարտության] մատնելը, այդ մասին ես վերևում ասացի, մեծ բան էր թվում և խոսքի արժանի, ինչպես և այն, որ [պարսիկները], մտնելով թշնամու [երկիրը], անհաջողության մատնվեցին և ավելի փոքրաքանակ զորքից պարտություն կրելով՝ հեռացան:

Այդ ժամանակ էր, որ հռոմայեցիները Պերսարմենիայում գրավեցին պարսկական վայրեր՝ Բոլոս¹²³ ամրոցը և Ֆարանգիոն¹²⁴ կոչվածը, ուր պարսիկները ոսկի էին հանում հանքերից և բերում արքային: Մի փոքր առաջ [հռոմայեցիներն] իրենց էին հպատակեցրել նաև ճաներին¹²⁵, որոնք վաղուց ինքնավար վիճակում բնակվում էին հռոմայեցիների երկրում: Այժմ ես կպատմեմ, թե ինչպես տեղի ունեցավ այդ: Հայաստանից Պարսկահայաստան գնացողի աջ կողմում է գտնվում Տավրոսը, որը ձգվում է մինչև Իբերիա և, ինչպես վերևում ասացի¹²⁶, նրա շրջակա ցեղերի [հողերը]: Իսկ ձախից ձգվում է մի ճանապարհ, որը գնալով դառնում է ղառիթափ, նրա վրա մշտապես կախված են ամպերով և ձյունով ծածկված գահավեժ լեռները: Այնտեղից դուրս է գալիս Ֆասիս գետը¹²⁷ և հոսում Կոլխիս երկիրը¹²⁸: Այնտեղ ի սկզբանե բնակվում էր ճաների բարբարոսական ժողովուրդը, որը ոչ ոքին հպատակ չէր: Հնում նրանք կոչվում էին սաներ, ղբաղված էին հարևան հռոմայեցիներին կողոպտելով, վա-

րում էին շատ դաժան կյանք, և մշտապես ապրում էին կողոպուտով, որովհետև երկրում սնվելու պիտանի ոչինչ չի աճում: Այդ իսկ պատճառով հռոմայեցիների կայսրը ամեն տարի որոշված քանակով ոսկի էր ուղարկում նրանց, որպեսզի ավարի շառնեն այդ երկրի բնակավայրերը: Չնայած նրանք պապենական երդումներով հաստատեցին այդ, բայց հաճախ դրժելով իրենց երդումը անակնկալ հարձակվում և վնաս էին հասցնում ոչ միայն հայերին, այլև նրանց հարևան հռոմայեցիներին, ընդհուպ մինչև ծովը: Կարճատև հարձակումներ դորժելով, նրանք իսկույն վերադառնում էին իրենց տեղերը. հաճախ հանդիպելով հռոմայեցիների զորքին, մարտում սլարտուիթյուն էին կրում, բայց վայրի անմատչելիության պատճառով երբեք չէին ենթարկվում: Նախքան այս պատերազմը Սիստասը նրանց մարտում հաղթեց, և հրապուրիչ խոսքերով ու գործերով կարողացավ ճաներին լրիվ հպատակեցնել, որից հետո նրանք սկսեցին ավելի մեղմ կյանք վարել, ծառայել հռոմեական բանակում և այսուհետև հռոմայեցիների զորքի հետ միասին դուրս էին գալիս թշնամիների դեմ. փոխեցին նաև իրենց դավանանքը, բոլորը դարձան բարեպաշտ՝ ընդունելով քրիստոնեությունը: Ահա այսքանը ճաների մասին:

Նրանց սահմաններն անցնելուց հետո հանդիպում է մի խոր և զառիթափ կիրճ, որը ձգվում է մինչև Կովկասյան լեռները: Այստեղ կան մարդաշատ բնակավայրեր, լավ են աճում որթը և մրգատու ծառերը: Այդ կիրճը մոտ երեք օրվա տարածության վրա հռոմայեցիներին է ենթակա, որից այն կողմ սկսվում են Պերսարմենիայի սահմանները, ուր և ոսկեհանքերն են գտնվում, որոնց, Կավադի թույլտվությամբ տնօրինում էր Սիմեոն անունով մի տեղացի: Այս Սիմեոնը, երբ տեսավ, որ երկուսի միջև գնացող պատերազմը գազաթնակետին է հասել, որոշեց այլևս Կավադին չվճարել դրամական մուտքը: Նա և՛ իրեն, և՛ Ֆարանգիոնը¹²⁹ հանձնեց հռոմայեցիներին, բայց և այնպես որոշեց ոսկեհանքերից արդյունահանած ոսկին ոչ ոքի չտալ: Հռոմայեցիները այդ բանի դեմ չէին առարկում, բավարարված լինելով, որ թշնամիները կղրկվեն այդտեղի հասույթից: Պարսիկներն էլ տեղանքի դժվարանցանելիության պատճառով հնարավորություն չունեին ուժի դիմելու տեղացի բնակիչների դեմ:

Այդ նույն ժամանակն էր, երբ Նարսեսն ու Արատիոսը, որոնք, ինչպես ես վերևում նշել եմ¹³⁰, այս պատերազմի սկզբում մարտնչում էին Բելիսարիոսի և Սիստասի դեմ Պարսկահայերի երկրում, իրենց

մոռ հետ միասին կամավոր անցան հոռմայեցիների կողմը: Նրանց ընդունեց կայսեր գանձապահ Նարսեսը¹³¹, սա ևս ծագումով պարսկահայ էր, և գրամական մեծ գումար նվիրեց նրանց: Երբ այդ մասին իմացավ նրանց ամենակրտսեր եղբայր Իսաակեսը¹³², գաղտնի բանակցությունների մեջ մտավ հոռմայեցիների հետ և Թեոդոսուպոլսի սահմաններին շատ մոտ գտնվող Բոլոս ամրոցը հանձնեց նրանց: Նա հանձնարարել էր [հոռմայեցիներին] զինվորներ ուղարկել [ամրոցին] մոտիկ և թաքնվել, իսկ ինքը գիշերով ծածուկ բացելով դարպասը՝ նրանց ներս թողեց ամրոց: Դրանից հետո նա ևս եկավ Բյուզանդիոն:

16. Հոռմայեցիների գործերը՝ ահա այդպիսի վիճակում էին: Իսկ պարսիկները, շնայած Դարայում Բելիսարիոսի կողմից սլարտության էին մատնվել, բայց և այնպես շէին մտածում այնտեղից հեռանալ, մինչև որ Հոուփինոսը հանդիպելով Կավադին ասաց հետևյալը. «Ինձ ուղարկեց, ով արքա, քո եղբայրը¹³³, որպեսզի ես »քեզ արդարացիորեն կշտամբեմ այն բանի համար, որ պարսիկները, առանց որևէ պատճառի զինված հարձակում գործեցին իր »երկրի վրա. մեծ և այնքան ուղղամիտ արքայի համար ավելի »վաչել է պատերազմը խաղաղության վերածել, քսոն թե խաղաղ »իրավիճակի պայմաններում և՛ իր, և՛ հարևանների անդորրը »խանդարել: Ահա ես բարի հույսերով եմ ժամանել այստեղ, որ »այսուհետև երկու կողմն էլ վաչելեն խաղաղության բարիքները»: Հոուփինոսն այսքանն ասաց: Իսկ Կավադը ուլատասխանեց այսպես. «Ո՛վ Աիլվանոսի որդի. մի՛ փորձիր մեղքը ուրիշի վրա գցել. »դու շատ լավ գիտես, որ ամբողջ խառնակության գլխավոր սլատ »ճառը դուք եք, հոռմայեցիներդ: Մենք Կասպից դոներին տիրեցինք »պարսիկների և հոռմայեցիների բարօրության համար՝ վոնդելով »տեղացի բարբարոսներին այն բանից հետո միայն, երբ հոռմայե »ցիների կայսր Անաստասիոսը, դու այդ գիտես, շուզեց այդ [դոնե »րը] գնել դրամով, որպեսզի ստիպված չլինի ամբողջ ժամանակ »այնտեղ դորք պահել և մեծ միջոցներ վատնել երկուսիս համար »էլ: Այդ էր պատճառը, որ մենք այսսլիսի մի մեծ կայագոր հաստա »տեցինք այնտեղ, որը և մինչև այժմ պահում ենք, և հնարավոր »րություն տվեցինք ձեզ բարբարոսներին հարևան այդ շրջաններում »անվտանգ ապրել, հեշտ ու հանգիստ տնօրինել ձեր գործերը: Բայց »կարծես դա ձեզ համար բավական չէր, դուք Դարա մեծ քաղաքը »պարսիկների դեմ պատվար դարձրիք, հակառակ նրան, որ դա,

»ըստ Անատոլիոսի՝ պարսիկների հետ կնքած հաշտության պայմանագրի¹³⁴, բացարձակապես արգելված էր: Դրա հետևանքը եղավ այն, որ պարսիկների գործերը վատացան, որովհետև նրանք ստիպված եղան ծանրաբեռնվել երկու զորք պահելու հոգսով ու ծախսով, մեկը՝ որպեսզի թույլ չտա մասսագետներին աներկյուղ տակն ու վրա անեն մեր երկուսի երկիրը, իսկ մյուսը՝ ձեր հարձակումների առաջն առնելու: Մենք մի փոքր առաջ բողոքեցինք զրա գեմ, պահանջելով ձեզանից երկուսից մեկը, կա՛մ մեզ հետ զորք ուղարկեք Կասպից գոները պահելու համար, կա՛մ էլ Դարա քաղաքը քանգեք: Դուք չեք ընդունում մեր առաջարկները, այլ շարանենգորեն ուզում եք ուժեղացնել ոտնձգությունները պարսիկների գեմ, հիշենք գոնե Մինգուտսում կատարված շինարարությունը: Այժմ հոռմայեցիները թող ընտրեն՝ կա՛մ խաղաղությունը, կա՛մ էլ պատերազմը: [խաղաղություն]՝ եթե ընդունեն մեր արդար պահանջները և [պատերազմ], եթե մերժեն դրանք: Պարսիկները ղենքը ցած չեն դնելու, քանի հոռմայեցիներն արդարացիորեն իրենց հետ միասին չպահեն դռները և կամ էլ չքանդեն Դարա քաղաքը»: Կավադն այսքանն ասելով ճամփու դրեց դեսպանին, նախապես հասկացնելով, որ ինքը հոռմայեցիներից եթե դրամ ստանա, վերջ կտա պատերազմի առիթներ որոնելուն: Հուստինոսն դալով Բյուզանդիոն, այդ բոլորի մասին հայտնեց կայսեր: Նրանից մի քիչ հետո Հերմոգենեսն էլ ժամանեց: Ձմեռը վերջանում էր, վերջանում էր նաև Հուստինիանոս կայսեր ինքնակալության շորրորդ տարին¹³⁵:

17. Գարնան սկզբին պարսից զորքը Ազարեթի¹³⁶ դիսավորությամբ ներխուժեց հոռմայեցիների երկիրը: Նրանք տասնհինգ հազար էին, բոլորը հեծյալ: Նրանց միացավ նաև Սակկիկ Ալամունգարոսը¹³⁷, բազմաթիվ սարակինոսներից բաղկացած խմբի զուխն անցած: Պարսիկների այս ներխուժումը սովորականի պես տեղի չունեցավ: Նրանք շներխուժեցին Միջագետք, ինչպես անցյալում, այլ հնում Կոմմագենե, իսկ այժմ Եփրատեսիա կոչված երկիրը: Պարսիկները նախկինում ոչ մի անգամ, ինչքան մենք գիտենք, այգտեղից չեն արշավել հոռմայեցիների վրա: Թե ինչու այդ երկիրը Միջագետք է կոչվում, և թե ինչու պարսիկները հարձակումը չկատարեցին այդտեղից՝ այժմ ես կպատմեմ:

Հայաստանում, Թեոդոսուպոլսից քառասուն երկու ասպարեղ հեռավորության վրա դեպի հյուսիս գտնվում է մի ոչ շատ զառիթավ

լեռ: Այստեղից բխում են երկու աղբյուր, որոնք հենց այնտեղ կազմում են երկու գետ՝ Եփրատը և Զիգրիսը՝ ձախից: Տիգրիսը ուղիղ իջնում է Ամիգ քաղաքը և նրա հյուսիսային կողմից հոսում գեպի Ասորեստան: Իսկ Եփրատը սկզբում որոշ տեղերում հոսում է սովորականի պես, բայց առաջ գնալով անհայտանում է, ոչ թե նրա համար, որ գետնի տակով է հոսում, այլ այն պատճառով, որ մի շատ հետաքրքիր բան է կատարվում նրա հետ: Ջրի վրա առաջանում է տիղմի բավական հաստ շերտ՝ մոտ հիսուն ասլարեզ երկարությամբ և քսան [ասպարեզ] լայնությամբ: Այդ տիղմի վրա առատորեն աճում է եղեգր: Հողն այստեղ այնքան է պինդ, որ մարդկանց թվում է, թե ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ցամաքը: Նրա վրայով աներկյուղ անցնում են հետիոտն մարդիկ և ձիավորներ, նույնիսկ բազմաթիվ սայլեր, առանց վախենալու, թե տիղմը կարող է տեղի տալ. ոչ ոքի մտքովն անգամ չի անցնում, որ նրա տակից ջուր է հոսում: Տեղացիներն ամեն տարի այրում են եղեգնուտը, որպեսզի իրենց ճանապարհին արգելք չլինի, և եթե հանկարծ ուժեղ քամի է փչում, կրակը հասնում է մինչև [եղեգնուտի] արմատների ծայրը և փոքր տարածության վրա ջուրը երևում է: Բայց որոշ ժամանակ անց հողը նորից պնդանում է և ստանում իր նախկին տեսքը: Այստեղից գետը հոսում է Կելեսենե կոչված երկիրը¹³⁸, որտեղ գտնվում է Տավրոսյան Արտեմիսի տաճարը: Պատմում են, որ Ագամեմնոնի [ղուտոր] Իֆիգենիան, Արտեմիսի արձանն առած, Օրեստեսի և Պյուլադեսի հետ հենց այստեղից փախան, որովհետև մյուս տաճարը, որը մինչև այժմ գոյութուն ունի Կոմանա քաղաքում, Տավրոսյանը չէ: Թե ինչպես պատահեց, ես կպատմեմ:

Երբ Օրեստեսը իր քրոջ հետ միասին դուրս եկավ Տավրոսից, հանկարծ հիվանդացավ: Այդ առիթով նա դիմեց պատգամախոս մեհյանին և պատասխան ստացավ, որ նա չի առողջանա մինչև Արտեմիսին տաճար չկառուցի մի այնպիսի վայրում, որը նման լինի Տավրոսյան տաճարի [վայրին]: Նա այնտեղ պետք է իր մագերի կտրի և քաղաքին տա նրանց անունը: Ահա Օրեստեսը, անցնելով այդ վայրերից, հասավ Պոնտոս, ուր տեսավ մի զառիթափ լեռ, որի լանջից հոսում էր Իրիս գետը¹³⁹: Օրեստեսը, ենթադրելով, որ պատգամախոսը հենց այս վայրը նկատի ուներ, հիմնում է այնտեղ մի նշանավոր քաղաք և [կառուցում] Արտեմիսի տաճարը: Նա կտրում է իր մագերի, և քաղաքին տալիս նրանց անունը, որ մինչև օրս էլ կրում է՝ Կոմանա¹⁴⁰: Թեև Օրեստեսը այդ բոլորը կատարեց, հիվանդութունը գնալով ուժեղանում էր: Զգալով, որ նա պա-

հանջվածին պես շկատարեց պատգամարանի ասածը, նորից ճամփա
 րնկավ և ամենուրեք փնտրելով, Կապադոկիայում գտավ մի վայր,
 որը Տավրոսյան վայրին շատ նման էր: Այդ [վայրը] ես բազմիցս
 տեսել եմ ու անշափ հիացել. ինձ թվում էր, որ Տավրոսում եմ
 գտնվում, որովհետև լեռը շատ նման էր նրան, քանի որ սա էլ Տավ-
 րոս է, իսկ Սարոս գետն¹⁴¹ էլ նման է Եփրատին: Այստեղ Օրեստեսը
 գեղեցիկ քաղաք կառուցեց և երկու տաճար՝ մեկը Արտեմիսին, իսկ
 մյուսը իր քրոջ՝ Իֆիգենիային: Քրիստոնյաները այդ տաճարները
 եկեղեցիների վերածեցին՝ կառուցվածքի մեջ ոչ մի փոփոխություն
 չմտցնելով: Այդ քաղաքը այժմ էլ կոչվում է ոսկե Կոմանա, Օրես-
 տեսի մաղբրի անունից, որովհետև ինչպես պատմում են, նա այս-
 տեղ կտրեց իր մազերն ու առողջացավ: Ոմանք պատմում են, թե
 նրա հիվանդությունը, որից նա ազատվեց, ոչ այլ ինչ էր, քան
 մոլեգնություն¹⁴². որն իրեն համակել էր մորը սպանելու պատճա-
 րով: Ես այժմ վերադառնում եմ իմ նախկին պատմվածքին:

Տավրոսյան Հայաստանից և Կելեսենե երկրի աջ կողմից հոսում
 է Եփրատ գետը, որը շրջահոսում է շատ վայրեր: Նրա մեջ են թափ-
 վում ուրիշ գետեր, այգ թվում և Պերսարմենիայի հորդառատ
 Արսինոս գետը¹⁴³: Եփրատն, այսպիսով, գնալով մեծանում է և առա-
 ընթանում անցյալում լեկոսիրիա, իսկ այժմ Փոքր Հայք կոչվող
 նրկրի միջով, որի գլխավոր քաղաքը նշանավոր Մելիտենեն է¹⁴⁴:
 Ապա Սամոսատայի և Հիերապոլսի մոտակայքով, այլ վայրերի միջով
 հոսելով հասնում է Ասորեստան, որտեղ երկու գետերը միախառնը-
 վում են և մեկի անվամբ կոչվում Տիգրիս: Սամոսատայից սկսած
 Եփրատ գետից այն կողմ գտնվող երկիրը հնում կոչվում էր Կոմմա-
 գենե, իսկ այժմ այն համանուն է գետին¹⁴⁵: Գետի այս կողմը գտնվող
 [երկիրը], որը [Եփրատի] և Տիգրիսի մեջտեղում է, բնական է,
 կոչվում է Միջագետք, որի մի մասն ունի այլ անուն ևս. այսպես,
 մինչև Ամիգ քաղաքն [ընկած շրջանները] ոմանք անվանում են
 Արմենիա, իսկ Եդեսիան իր շրջակայքով կոչում Օսրոենե՝ Օսրոեսի
 անունով, որն անցյալում թագավորել էր այնտեղ, երբ այդ երկիրը
 դաշնակից էր պարսիկներին: Պարսիկները հոռմայեցիներից Նիսի-
 բիս քաղաքը և Միջագետքի այլ վայրերը խլելուց հետո, երբ
 ցանկանում էին արշավել հոռմայեցիների վրա, ավելորդ էին հա-
 մարում Եփրատ գետից հեռու գտնվող երկրի վրայով գնալ՝ ջրից
 զուրկ և անմարդաբնակ լինելու պատճառով: Նրանք առանց որևէ
 դժվարության այստեղ էին հավաքվում ու այստեղից արշավում,

քանի որ սա իրենց սեփական երկիրը լինելով, միաժամանակ գտնվում էր թշնամիների երկրին շատ մոտիկ:

Երբ Միրրանեսը մարտում պարտութուն կրեց¹⁴⁶ և շատերին կորցնելով մնացած զորքի հետ հասավ պարսից երկիրը՝ Կավադարքայից դառն պատժի արժանացավ: Կավադը նրան զրկեց ոսկյա և մարգարտյա պատվից¹⁴⁷, որ նա սովորաբար կապում էր գլխի մազերին: Այդ պատիվը կրողը պարսից արքայից անմիջապես հետո ամենից բարձր դիրքն ուներ. [պարսիկների] մոտ թուլյատրվում է կրել ոսկե մատանի, գոտի, ճարմանդ և այլ նման բաներ, միայն այն դեպքում, եթե արքան արժանացրել է դրանց: Այնուհետև Կավադը մտածում էր ինչ ձևով արշավի հռոմայեցիների վրա: Միրրանեսի նման անկումից հետո, որի մասին ասվեց, այլևս նա ոչ ոքի վրա չէր կարող հույս դնել: Նա շատ դժվար դրության մեջ էր, երբ նրա մոտ եկավ սարակինոսների թագավոր Ալամունդարոսն ու ասաց. «Պետք չէ, ով տեր, ասեն ինչ բախտին վերադրել, ոչ էլ »մտածել, որ հնարավոր է բոլոր պատերազմներում հաղթող դուրս »գալ: Դա ոչ բնական է, ոչ էլ մարդկային, ընդհակառակը՝ շատ »վնասակար է նրանց համար, ովքեր այդպես են մտածում, որով- »հետև, ովքեր միշտ հուսով են, որ ամեն ինչ հաջող կընթանա, եթե »հանկարծ սխալվեն և իրադրությունն այլ ընթացք ստանա, նրանց »համար հարվածը ավելի սաստիկ կլինի: Այդ պատճառով այն մար- »դիկ, որոնք բոլորը չէ, որ վերադրում են բախտին, բացահայտ կեր- »պով չեն նետվում պատերազմի վտանգի մեջ, եթե նույնիսկ իրենց »համարում են թշնամիներից շատ ավելի հզոր. նրանք ջանում են »խաբենությամբ և խորամանկությամբ գերազանցել հակառակորդնե- »րին: Հավասարազոր հակառակորդի դեմ հաղթանակ տանելն իսկ »ապահովված չէ: Այժմ, ով արքայից արքա, դու մի տխրիր, որ Միր- »րանեսը անհաջողության մատնվեց, ոչ էլ նորից փորձիր բախտը: »Միջադեպում, քո սահմաններից շատ մոտ գտնվող Օսրոենե կոչ- »ված երկրում շատ ամուր քաղաքներ կան և դինվորների անպիսի »բաղմություն, որ երբևիցե անցյալում չի եղել: Եթե մենք այնտեղով »ընթանանք, չենք կարող պայքարում մեղ ապահով զգալ: Սակայն »Եիրատ գետի այն կողմը գտնվող երկրում և նրանից վեր՝ Ասորի- »քում ոչ մի ամրացված քաղաք չկա, ոչ էլ բավարար չափով զորք: »Սա այդ մասին բաղմիցս տեղեկացել եմ լրտեսության համար »այնտեղ ուղարկված սարակինոսներից: Ասում են, որ այնտեղ է »գտնվում նաև Անտիոք քաղաքը, որը արևելքի հռոմեական բոլոր »քաղաքներից առաջինն է հարստությամբ, մեծությամբ և մարդա-

»շատությամբ: Այն ամրացված չէ, զինվորներ էլ չկան այնտեղ:
 »Նրա բնակիչները տոնահանդեսներից, ցոփությունից ու թատրոն-
 »ների մեջ իրար հետ վիճելուց բացի, այլ բանի մասին չեն մտա-
 »ծում: Արդ, եթե մենք անակնկալ կերպով նրանց վրա շարժվենք,
 »անկասկած գրոհով կվերցնենք քաղաքը, և շահանդիպելով թշնամի
 »ոչ մի զորքի, կվերադառնանք պարսից երկիրը. Միջագետքի զին-
 »վորները չեն էլ իմանա կատարվածի մասին: Դու բոլորովին մի
 »մտահոգվի ջրի և կամ այլ անհրաժեշտ պարենի պակասության
 »մասին: Ես զորքը կտանեմ ամենալավ ճանապարհով»:

Կավադն այդ լսելով, ոչ կարողացավ մերժել, ոչ էլ չհավատալ
 Ալամունգարոսին, որովհետև վերջինս շատ խոհեմ, պատերազմի
 մեծ փորձ ունեցող մարդ էր, պարսիկներին անչափ հավատարիմ և
 շատ գործունյա: Նա հիսուն տարի տակն ու վրա արեց հռոմայեցի-
 ների պետությունը: Եգիպտոսից սկսելով ասպատակում էր մինչև
 Միջագետք ընկած երկիրը ամեն ինչ տակն ու վրա անելով, կրակի
 էր տալիս ճանապարհին հանդիպող շինությունները, բյուրավոր
 մարդկանց գերեվարում, նրանց մեծ մասին սպանում՝ առանց որևէ
 պատճառի, իսկ մյուսին էլ՝ մեծ փրկագնով էր վերադարձնում:
 Նրան ոչ ոք չէր դիմադրում: Հարձակումը միշտ մտածված էր
 անում, հանկարծակի և մեծ վարպետությամբ: Նա իր ավարով
 արդեն վերադարձի ճանապարհին էր լինում, երբ [հռոմայեցի]
 զորավարներն ու զինվորներն դեռ նոր էին իմանում դեպքի մասին
 և պատրաստվում նրա վրա շարժվելու և եթե նույնիսկ նրանց հաջող-
 վում էր որևէ վայրում հասնել նրան, այդ բարբարոսը նետվում էր
 նրանց վրա, նախքան նրանք կպատրաստվեին մարտի և առանց
 որևէ դժվարության փախուստի մատնում ու կոտորում հալածողնե-
 րին: Պատահել է, որ նա իրեն հալածող բոլոր զինվորներին իրենց
 հրամանատարների հետ միասին գերի է վերցրել: Նրանց թվում էին
 Հռուփինոսի եղբայր Դեմոստրատոսը, Ղուկասի որդի Հովհաննեսը,
 որոնց նա հետագայում ետ վերադարձրեց՝ որպես փրկագին ստա-
 նալով հսկայական գումար: Մի խոսքով, այս մարդը դարձավ հռո-
 մայեցիների ամենից ահեղ և մեծ թշնամին: Դրա պատճառն այն
 էր, որ Ալամունգարոսը Պարսկաստանում ապրող բոլոր սարակի-
 նոսների միահեծան թագավորն էր և ի վիճակի էր ամբողջ զորքով
 արշավել հռոմեական պետության ցանկացած վայրի վրա: Ո՛չ հռո-
 մայեցիների զորահրամանատարներից որևէ մեկը, որոնց դուքս են
 անվանում, ո՛չ հռոմայեցիների դաշնակից սարակինոսների առաջ-
 նորդները, որոնց ցեղապետ են անվանում՝ իրենց մարդկանց հետ

ի վիճակի շէին դիմադրել Ալամունդարոսին, որովհետև շէին կարող թշնամիների դեմ դուրս բերել անհրաժեշտ քանակութեամբ [վորք]: Հուստինիանոս կայսրը [սարակինոսների] բազմաքանակ ցեղերի վրա թագավոր նշանակեց Արաբիայի սարակինոսների առաջնորդ Գաբալայի որդի Արեթասին¹⁴⁸, մի բան, որ հռոմայեցիների համար աննախընթաց էր: Հակառակ այդ բոլորին, Ալամունդարոսը ոչ սլակաս, այլ առավել մեծ թափով տակն ու վրա էր անում հռոմայեցիների պետութունը, իսկ Արեթասը յուրաքանչյուր արշավանքի և մարտի ժամանակ կամ իսկապես պարտութուն էր կրում, կամ՝ թերևս դավաճանում էր. մեր տեղեկութունները նրա մասին հստակ չեն: Այսպիսի պայմաններում ահա Ալամունդարոսը առանց դիմադրութեան հանդիպելու երկար ժամանակ ասպատակում էր ողջ արևելքը, որովհետև նա շատ երկար ապրեց:

18. Կավազը հավանութուն տվեց սրա խորհրդին. նա տասնև-ճինգ հազար մարդ ընտրեց, նրանց հրամանատար նշանակեց քապատերազմող պարսիկ Ադարեթեսին, և Ալամունդարոսին հրամայեց նրանց ճանապարհ ցույց տալ: Անցնելով Եփրատ գետը Ասորեստանում, ինչ-որ անմարդաբնակ վայրում, նրանք հանկարծակի և անսպասելիորեն ներխուժեցին Կոմմաղենե կոչված երկիրը: Որքան մենք լսել ենք, կամ այլ ճանապարհով իմացել, առաջին անգամն էր, որ պարսիկներն այստեղից ներխուժում էին հռոմայեցիների արևելքը, և դա իր անակնկալ բնույթով բոլոր հռոմայեցիներին ապշեցրեց: Երբ այդ մասին լսեց Բելիսարիոսը, սկզբում չհավատաց, բայց հետո որոշեց շտապ կարգով օգնութեան հասնել: Յուրաքանչյուր քաղաքում նա թողեց բավարար կայազոր, որպեսզի երբ Կավազը այլ զորքով այնտեղ հասնի, անպաշտպան չգտնի Միջագետքի բնակավայրերը, իսկ ինքը մնացած վորամասով մեծ արագութեամբ անցավ Եփրատ գետը և առաջ շարժվեց [թշնամուն] դիմագրելու համար: Հռոմայեցիների բանակը բաղկացած էր մոտ քսան հազար հետևակ և հեծյալ զինվորներից, որոնցից երկու հազարից ոչ պակասը իսավրացիներ էին: Հեծյալների բոլոր հրամանատարները նրանցից էին, ովքեր նախկինում մասնակցել էին պարսիկների և Միրրանեսի դեմ Դարայի ճակատամարտին, իսկ հետևակին գլխավորում էր Հուստինիանոս կայսեր թիկնապահներից մեկը՝ Պետրոս անունով: Իսավրացիներին առաջնորդում էին Լոնդինոսն ու Ստեֆանակիոսը: Այստեղ եկավ նաև Արեթասը՝ սարակինոսների զորքով: Հենց որ հասան Խալկիս¹⁴⁹ քաղաքը, ճամբար

դրեցին, որովհետև իմացան, ոչ թշնամիները գտնվում են Խալկիսից հարյուր տաս ասպարեզ հեռավորության վրա գտնվող Գաբբուլոն վայրում: Ալամունգարոսն ու Ազարեթեսը, իմանալով այդ մասին և վախենալով վտանգից, առաջ շրնթացան, այլ որոշեցին իրենց երկիրը վերադառնալ: Նրանք նահանջում էին՝ ձախ կողմում ունենալով Եփրատ գետը, իսկ հռոմայեցիների զորքը հետևում էր նրանց և այն վայրում, ուր գիշերում էին բարբարոսները, հաջորդ գիշերը հռոմայեցիներն էին անցկացնում: Բելիսարիոսը դիտմամբ թույլ չէր տալիս, որ զորքն ավելի առաջ անցնի, որովհետև չէր ուզում թշնամու հետ մարտի բռնվել: Նա բավարարված էր, որ սլարսիկներն ու Ալամունգարոսը, որոնք ներխուժել էին հռոմայեցիների երկիրը, այժմ ձեռնունայն վերադառնում են իրենց սահմանները: Այդ առթիվ և՛ հրամանատարները, և՛ զինվորները գաղտնի հայհոյում էին Բելիսարիոսին, բայց ոչ ոք [չէր համարձակվում] բացահայտ նրան կրշտամբել:

Ի վերջո սլարսիկները ճամբարեցին Եփրատի ափին, Կալլինիկոն¹⁵⁰ քաղաքի դիմաց: Հռոմեական երկրից հեռանալու համար նրանք պետք է շարժվեին անմարդաբնակ վայրի միջով, սակայն մտադյուր չէին նախկինի պես գետի ափով գնալ: Հռոմայեցիները գիշերեցին Սուրոն քաղաքում և ապա շարժվելով հասան արդեն նահանջի նախապատրաստություններ տեսնող թշնամիներին: Հաջորդ օրը զատիկ էր¹⁵¹, որը քրիստոնյանները բոլոր տոներից շատ են հարգում: Այդ տոնի նախօրյակին շեն ուտում և շեն խմում՝ պաս են պահում ոչ միայն ցերեկը, այլ մինչև ուշ գիշեր: Բելիսարիոսը տեսնելով, որ բոլորը վառվում են թշնամիների վրա հարձակվելու ցանկությամբ և ուզենալով ետ կանգնեցնել նրանց այդ մտքից (նույն կարծիքին էր նաև Հերմոգենեսը, որին կայսրը դեսպանության էր ուղարկել), բոլոր ներկաներին հավաքեց ու ասաց այսպես. «Ո՞ւր» եք շտապում, ով հռոմայեցիներ, կամ ինչն է դրդում ձեզ աննպաստակ վտանգի ենթարկվել: Մարդիկ կատարյալ հաղթանակ են համարում թշնամու կողմից ոչ մի վնաս չկրելը, մի բան, որ ներկա օգեպքում բախտը, նաև վախը, որ մենք ներշնչեցինք հակառակորդին, ընձեռել է մեզ: Արդ, նախընտրելի է չհրաժարվել առկա հաջողությունից, քան թե ձեռքից բաց թողնելուց հետո փնտրել այն: Պարսիկները մեծ հույսերով արշավեցին հռոմայեցիների վրա, իսկ այժմ լրիվ հուսախափ եղած փախուստի են դիմում. եթե դուք նրանց [ստիպեք] ակամա հրաժարվել նահանջի մասին իրենց մտադրությունից, ստիպված կլինեն նաև կռվի բռնվել մեզ հետ

» և նույնիսկ հաղթանակի դեպքում մենք ոչինչ ավելի ձեռք չենք
 »բերի: Որովհետև ի՞նչ նշանակություն ունի նահանջողին փախուստի
 »մատնելը: Բացառված չի, իհարկե, որ մեր հաշիվները սխալ դուրս
 »դան և զրկվենք նաև ձեռք բերած հաղթանակից. այդ դեպքում
 »հաղթանակը մեզանից խլած են լինում ոչ թե թշնամիները, այլ
 »ընդհակառակը, մենք ինքներս տված ենք լինում նրանց և կայսեր
 »երկիրը բոլորովին անպաշտպան թողնելով, ստիպված կլինենք այլ
 »էլ տալու թշնամիներին: Դուք պետք է հիշեք, որ աստված միշտ
 »սիրով է օգնում մարդկանց՝ իրենցից անկախ և ոչ իրենց կամքով
 »առաջացած զժբախտությունների ժամանակ: [Թշնամիները] փախ-
 »չելու տեղ չունենալով, իրենց կամքից անկախ քաջաբար կուվելու
 »են, իսկ մեր հարձակման համար բազմաթիվ խոչընդոտներ կան,
 »շատերը ոտքով են եկել, իսկ բոլորս էլ սոված ենք: էլ չեմ ասում,
 »որ մի մասը մինչև հիմա տեղ չի հասնել»: Բելիսարիոսն ահա այս-
 »քանն ասաց:

Զորքն արդեն նրան նախատում էր ոչ թե լուսլյաց ու թաքուն,
 այլ բացահայտ և աղաղակ բարձրացնելով. նրան անվանում էին թու-
 լամորթ, բուն թափր կոտորող: Զինվորների հետ միասին նույն սխալն
 էին թույլ տալիս նաև հրամանատարներից ոմանք՝ այդ կերպ ուղե-
 նալով ընդգծել իրենց քաջությունը: Բելիսարիոսն ապշեց նրանց
 անամոթության վրա, վտխեց իր մտադրությունը և հրամայեց մար-
 տաշարք կազմել ու շարժվել թշնամիների վրա: Նա ասաց նաև, որ
 նախապես ինքը զգիտեր նրանց կուվելու ցանկության մասին, իսկ այ-
 ժրմ տեսնում է, որ խիզախորեն և մեծ հույսերով շարժվում են թշնա-
 միների վրա: Զորքը նա շարեց ամբողջ ճակատով հետևյալ կերպ.
 ձախ՝ գետահայաց թևում նա տեղադրեց ամբողջ հետևակը, իսկ աջ
 կողմում, որը զառիթափ էր՝ Արեթասին և նրա բոլոր սարակինոսնե-
 րին, ինքն էլ հեծյալների հետ կանգնեց կենտրոնում: Ահա այսպես
 շարվեցին հոռմայեցիները: Իսկ Աղարեթեսը, երբ տեսավ, որ թշնա-
 միները ճակատել են, այսպես սրտապնդեց [պարսիկներին]. «Դուք
 »պարսիկ եք և առաքինությունը երբեք չեք փոխի կյանքի հետ, եթե
 »որևէ մեկը ձեզ առաջարկի այդ երկուսի միջև ընտրություն կատա-
 »րել: Այդ հարցում ոչ ոք չի հակահռոխ: Ես կավելացնեի նաև, որ
 »եթե նույնիսկ ցանկանաք էլ, դուք չեք կարող այլ ընտրություն կա-
 »տարել: Վտանգից խուսափողը անպատվության մեջ կապրի, որով-
 »հետե ցանկանում է նա այդ թե ոչ, առաքինության փոխարեն
 »նախընտրում է անվրդով կյանքը: Իսկ եթե պետք է մեռնել, ապա
 »ավելի լավ է փառքով մեռնել՝ թշնամու ձեռքով, քան թե խայտա-

»ուսկ պատժի ենթարկվել արքայի կողմից: Մեծ հիմարություն կլիներ
 »խայտառակության փոխարեն առաքինությունը շնախորհորելը:
 »Դուք պետք է մտքում ունենաք ոչ միայն թշնամիներին, այլև ձեր
 »տիրոջը և դրանից հետո միայն այս մարտին դուրս դաք»:

Աղարեթեսը այդպես սրտապնդեց և հակառակորդի դիմաց
 կանգնեցրեց զորաշարքը: Աջ կողմում էին գտնվում պարսիկները,
 իսկ ձախում՝ սարակինոսները: Կռիվն իսկույն սկսվեց: Մարտը շատ
 կատաղի էր: Երկու կողմերն էլ անընդհատ նետեր էին արձակում և
 շատերն էին սպանվում: Ոմանք իրար մոտենալով, կատարում էին
 մեծ քաջագործություններ: Նետի հարվածներից առավելապես տու-
 ժում էին պարսիկները: Նրանք ավելի հաճախ էին նետեր արձակում
 (նրանք գրեթե բոլորը նետաձիգներ են և բոլոր ժողովուրդներից շատ
 են պարապում նետսուձգությամբ), սակայն նրանց սլաքները նետվում
 էին ոչ լավ ձգված աղեղներից և այդպես էլ բախվելով հոռմայեցի
 զինվորի դրահին, սաղավարտին կամ վահանին, ջարդվում էին և
 չէին կարողանում վնաս հասցնել: Հոռմայեցիների արձակած նետերը
 քանակապես միշտ ավելի քիչ էին, բայց որովհետև նետվում էին շատ
 ուժեղ ձգված աղեղներից, դեռ ավելին, պարսիկներից շատ ավելի
 ուժեղ մարդկանց կողմից՝ հանդիպած մարդուն հեշտությամբ վնա-
 սում էին. ոչ մի դրահ նրանց թափին դիմանալ չէր կարող: Օրվա
 երկու մասն էր անցել, բայց մարտի ելքը դեռ անորոշ էր: Այն ժա-
 մանակ պարսից բանակի լավագույն զինվորները որոշեցին հարձակ-
 վել թշնամու աջ թևի վրա, որտեղ Արեթասն ու սարակինոսներն էին
 կանգնած: Վերջիններիս զորաշարքը բաժանվեց երկու մասի և
 նույնիսկ կասկած առաջացավ, թե նրանք դավաճանեցին հոռմայե-
 ցիներին՝ հօգուտ պարսիկների, որովհետև հարձակվողներին ոչ մի
 դիմադրություն չցուցաբերելով, բոլորն էլ իսկույն փախուստի դիմե-
 ցին: Այսպիսով, պարսիկները ձեռք առաջացնելով հակառակորդի
 ձակատի մեջ, անմիջապես անցան հոռմեական հեծելազորի թիկուն-
 քը: Հոռմայեցիները և՛ ձանապարհից, և՛ լարված մարտից արդեն
 հողնել էին, բացի դրանից, բոլորն էլ մինչև այդ ժամանակ սլաս էին
 պահում, և երկու կողմից նեղվելով թշնամուց, այլևս ի վիճակի չէին
 դիմադրելու: Շատերը փախուստի դիմեցին և անցան մոտակա գետի
 կղզիները, բայց ոմանք էլ [մարտի դաշտում] մնալով՝ հոյակապ
 քաջագործություններ կատարեցին: Նրանց թվում էր և Ասկանը, որը
 պարսից բաղմաթիվ մեծամեծներ սպանեց, բայց շատ շանցած ինքը
 ևս սրախողխող եղավ ու ընկավ՝ թշնամիների վրա մեծ տպավորու-
 թյուն գործելով: Նրա հետ այդ մարտում քաջաբար ընկան ևս ութ

հարյուր զինվորներ, նաև գրեթե բոլոր իսավրացիներն [իրենց] հրամանատարների հետ միասին, չհամարձակվելով թշնամիների դեմ զենք բարձրացնել, որովհետև պատերազմական գործողություններում բոլորովին անփորձ էին: Երկրագործությունը նոր թողած, նրանք ենթարկվեցին պատերազմի վտանգին: Թեև նրանց համար դա անծանոթ զբաղմունք էր և պատերազմից գաղափար չունեին, բայց հենց իրենք էին, որ նախապես մարտի էին ձգտում և վախկոտություն մեջ մեղադրում Բելիսարիոսին: Սակայն նրանցից ոչ բոլորն էին իսավրացիներ, մասամբ լիկաոնացիներ էին:

Բելիսարիոսը փոքր զորամասով մնում էր տեղում և եղած զինվորների օգնությամբ ետ մղում թշնամիներին, քանի դեռ Ասկանի զինվորները դիմադրում էին: Բայց երբ մի մասն սպանվեց, իսկ մյուսը՝ ինչպես կարողացավ փախուստի դիմեց, ինքը ևս իր մարդկանց հետ փախչելով եկավ Պետրոսի գլխավորած հետևակ զորաշարքը, որը թեև մեծաքանակ չէր (նրանցից շատերը փախել էին), այնուամենայնիվ շարունակում էր կռվել: Այնտեղ նա իջավ ձիուց, հրամայեց իր բոլոր մարդկանց նույնն անել և մնացածների հետ հետիոտն կռվել: Պարսիկներից նրանք, ովքեր հալածում էին վախրստականներին, հեռու չգնացին, անմիջապես ետ վերադարձան և մնացածների հետ հարձակվեցին հետևակի և Բելիսարիոսի վրա: Վերջիններս թիկունքով կանգնեցին դեպի գետը, որպեսզի թշնամիները չկարողանան իրենց շրջապատել և գիմադրում էին հարձակվողներին: Մարտը նորից կատաղի բնույթ ստացավ, թեև ուժերը հավասար չէին, որովհետև իրենք հետևակ և թվով շատ քիչ լինելով, կռվում էին պարսիկների ամբողջ հեծելազորի դեմ: Բայց թշնամիները չէին կարողանում նրանց ոչ փախուստի, ոչ էլ պարտության մատնել: [Հռոմայեցիները] իրար մոտ կուտակվելով, պաշտպանվում էին վահաններով և շատ ավելի դիպուկ հարվածում պարսիկներին, քան թե նրանցից հարվածներ ստանում: Բարբարոսները բազմիցս ետ մղվելով, նորից հարձակվում էին նրանց վրա՝ [հակառակորդի] շարքերում շփոթություն առաջացնելու և նրանց ցրելու նպատակով, բայց անհաջողության մատնվելով, նորից էին նահանջում, որովհետև վահանների աղմուկից նրանց ձիերը ծառս էին լինում և հեծյալների հետ խուճապի մատնվում: Այսպիսին էր դրությունը երկու կողմերի համար էլ, մինչև օրը մթնեց: Երբ արդեն գիշեր էր, պարսիկները շարժվեցին դեպի ճամբարը, իսկ Բելիսարիոսը ձեռք բերելով մի բեռնատար նավակ, փոքրաթիվ մարդկանց հետ անցավ գետի կղզին: Մնացած հռոմայեցիներն էլ այնտեղ հա-

սան լողալով: Հաջորդ օրը հռոմայեցիները փոխադրվեցին Կալիսի-
կոն քաղաքից ժամանած բեռնատար նավակներով, իսկ պարսիկ-
ները, դիակապուտուժյամբ զբաղվելուց հետո, շարժվեցին դեպի
իրենց երկիրը: Նրանց սպանվածները թվով ավելի քիչ էին, քան
թշնամիներինը:

Աղարեթեսը, երբ զորքով հասավ Պարսկաստան, հակառակ
մարտում ունեցած իր հաջողության, հանդիպեց Կավադի մեծ ապե-
րախտության: Դրա պատճառը հետևյալն էր: Պարսիկները թշնամի-
ների վրա արշավելուց առաջ կատարում են մի արարողություն.
արքան նստում է գահին, իսկ նրա մոտ դնում են զամբյուղներ:
Այնտեղ ներկա է լինում նաև այն զորավարը, որը զորքի գլուխն
անցած պետք է նրան առաջնորդի հակառակորդի դեմ: Չորքը մեկ
առ մեկ անցնում է արքայի առջևից և յուրաքանչյուր զինվոր զամ-
բյուղների մեջ է գցում մեկական նետ: Զամբյուղներն այնուհետև
արքայի կնիքով կնքվում ու պահվում են, և երբ զորքը վերադառնում
է Պարսկաստան, յուրաքանչյուր զինվոր վերցնում է զամբյուղի
միջից մեկական նետ: Մնացած նետերը հաշվում են այդ գործի հա-
մար նշանակված մարդիկ և հաղորդում արքային շվերադարձած
զինվորների թիվը. այդպիսով իմանում է, թե պատերազմում քանի
մարդ է զոհվել: Պարսիկների մոտ այդ սովորությունը հնուց գոյու-
թյուն ունի: Երբ Աղարեթեսը անձնապես ներկայացավ արքային,
Կավադը նրան հարցրեց, արդյո՞ք նա եկել է հռոմեական որևէ քա-
ղաք իրեն ենթարկած, որովհետև Ալամունդարոսի հետ նա պետք է
արշավեր հռոմայեցիների վրա՝ Անտիոքն ավերելու նպատակով:
Աղարեթեսը պատասխանեց, որ ոչ մի քաղաք չի գրավել, բայց
մարտում պարտության է մատնել հռոմայեցիներին և Բելիսարիոս-
սին: Կավադն այնուհետև հրամայեց, որ Աղարեթեսի զորքն անցնի
[իր առջևից] և յուրաքանչյուր զինվորը, ըստ սովորության, զամ-
բյուղի միջից վերցնի մեկական նետ: Եվ, որովհետև, զամբյուղներում
մնացին բազմաթիվ նետեր, արքան նախատեց Աղարեթեսին [այդ-
պիսի] հաղթանակի համար և նրան զրկեց պատվից¹⁵²: Ահա այսպի-
սի վախճան ունեցավ Աղարեթեսի համար այդ հաղթանակը:

19. Այն ժամանակ Հուստինիանոս կայսրը միտք հղացավ պար-
սիկների դեմ դաշնակցել եթովպացիների և հոմերիտների¹⁵³ հետ:
Այժմ ես կպատմեմ, թե այդ ժողովուրդները աշխարհի որ մասում
են բնակվում և ինչու կայսրը հույս ուներ, որ նրանք կմիանան հռո-
մայեցիներին: Պաղեստինի արևելյան սահմանները ձգվում են

մինչև Կարմիր կոշված ծովը, որը սկիզբ առնելով Հնդկաստանից, վերջանում է հոռմեական պետության այս մասում: Այդ [ծովի] ափում է դտնվում Այլաս կոշված քաղաքը, որտեղ, ինչպես ասացի, վերջանում է ծովը և մի շատ նեղ ջրանցք է ստեղծվում: Այդ ջրանցքով այս կողմից նավարկողի աջ կողմում Եգիպտոսի հարավում գտնվող լեռներն են, իսկ հանդիպակաց կողմը անմարդաբնակ է և ձգվում է դեպի հյուսիս: Այն կողմից նավարկողի համար այս երկիրը տեսանելի է մինչև Իոտաբե կոշված կղզին, որը Այլաս քաղաքից ոչ պակաս, քան հազար ասպարեզ հեռավորության վրա է գտնվում: Այնտեղ հնուց անկախ վիճակում ապրում էին հրեաները, որոնք Հուստինիանոսի թագավորության ժամանակ հպատակվեցին հռոմայեցիներին: Այնուհետև բացվում է ընդարձակ ծովը: Դեպի այն նավարկողների համար աջ կողմում գտնվող երկիրը այլևս տեսանելի չէ, իսկ հենց որ մթնում է, նրանք ձախ կողմում խարխսի են գցում, որովհետև խուժեցող լի այդ ծովում մթուժյան մեջ նավարկելն անհնարին է: Այստեղ կան բաղամթիվ նավահանգիստներ՝ կառուցված ոչ թե մարդկանց ձեռքով, այլ բնության կողմից: Այդ պատճառով էլ նավարկողների համար պատահած տեղը խարխսի գցելը դժվար չէ:

Պաղեստինի սահմաններից սկսած այդ ափերը¹⁵⁴ պատկանում են սարակինոսներին, որոնք վաղուց հաստատված են Ֆինիկոնի մեջ: Ֆինիկոնը ձգվում է երկար տարածության վրա¹⁵⁵, և այդտեղ միայն արմավենին է աճում: Աբոխարաբոսը¹⁵⁶ այնտեղ ապրող սարակինոսների իշխանը, նվիրեց այդ Ֆինիկոնը Հուստինիանոս կայսեր, իսկ վերջինս էլ նրան սարակինոսների ցեղապետ նշանակեց: Իր ամբողջ կյանքի ընթացքում նա երկիրը պահեց ապահով վիճակում, որովհետև Աբոխարաբոսը շատ գործունյա մարդ էր և հպատակ բարբարոսները, ոչ պակաս շահով նաև թշնամիները սարսափում էին նրանից: Ֆինիկոնը ձևականորեն պատկանում էր կայսեր, բայց միանգամայն անհնարին էր այդ շրջանների վրա տիրել, որովհետև այնտեղ հասնելու համար պետք է միանգամայն անմարդաբնակ, ջրից զուրկ երկրով տասը օրվա ճանապարհ կտրել: Ֆինիկոնն էլ մի մեծ արժեք չլր ներկայացնում, բայց որպես Աբոխարաբոսի նվեր, կայսրը նպատակահարմար համարեց վերցնել: Ահա այսքան Ֆինիկոնի մասին: Այդ մարդկանց հարևան են և տիրում են ափին այլ սարակինոսներ, որոնք կոշվում են մադգենոսներ և հպատակ են հոմերիտներին, իսկ հոմերիտներն էլ բնակվում են նրանցից վերև՝ ծովափին, այնուհետև մինչև մարդակեր սարակինոսներն ընկած

տարածութեան վրա, ինչպես պատմում են, բազմաթիվ այլ ցեղեր են ապրում: Նրանցից հետո արդեն հնդկական ժողովուրդներն են: Վերջիններիս մասին յուրաքանչյուրը թող պատմի ինչ որ ինքն է ցանկանում:

Հոմերիտների հանդիպակաց մայր ցամաքում բնակվում են եթովպացիները, որոնք կոչվում են ավքսոմիտներ, որովհետև նրանց արքունիքը գտնվում է Ավքսոմիս քաղաքում: [Հոմերիտների և եթովպացիների] միջև ընկած ծովը, եթե որոշ շափով քամին նպաստավոր լինի, կարելի է կտրել հինգ օրում: Այդ ծովում կարելի է նավարկել նաև գիշերը, որովհետև այստեղ ոչ մի խուժ չկա: Հիշյալ ծովը ոմանք Կարմիր են անվանում, իսկ նրանից դուրս՝ մինչև ծովափը և Այլաս քաղաքը կոչվում է Արաբական ծոց: Այդ երկիրը մինչև Գազա քաղաքի սահմանները դեռ հնուց Արաբիա է կոչվում. անցյալում Արաբիայի թագավորի արքունիքը գտնվում էր Պետրա քաղաքում: Հոմերիտների նավահանգիստը կոչվում է Բուլիկաս և որպես կանոն այստեղից են նավարկում դեպի Եթովպիա: Անցնելով այդ ծովը, հասնում են ադուլիտների նավահանգիստը: Ազուլիս քաղաքը գտնվում է նավահանգստից քսան ասպարեզ հեռավորութեան վրա, այդ իմաստով ծովափնյա քաղաք չէ, իսկ Ավքսոմիս քաղաքից տասներկու օրվա ճանապարհի հեռավորութեան վրա է:

Հնդկաստանի ջրերում և այդ ծովում նավարկող նավերը սովորականի պես չեն կառուցված: Նրանք ոչ ձյութած են, ոչ էլ որևէ այլ նյութով պատած, տախտակներն էլ երկաթե գամերով չեն միացված, այլ իրար են կապված պարաններով: Դրա պատճառն, իհարկե, այն չէ, ինչպես շատերն են կարծում, թե իբր այստեղ այնպիսի քարեր կան, որոնք ձգում են երկաթը. (հայտնի է, որ Այլասից դեպի այս ծովը նավարկող հռոմեական նավերը թեև բազմաթիվ երկաթե մասեր ունեն, սակայն նման բանի չեն հանդիպել), այլ այն պատճառով, որ հնդիկներն ու եթովպացիները ոչ երկաթ ունեն, ոչ էլ [նավաշինութեան] համար նման անհրաժեշտ բաներ: Նրանք չեն էլ կարող դա գնել հռոմայեցիներից, որովհետև [հռոմեական] օրենքը բացարձակապես արգելում է նման բաների վաճառքը և օրինազանցը դատապարտվում է մահապատժի: Ահա այսքան Կարմիր ծովի¹⁵¹ և նրա երկու կողմերում տարածվող երկրների մասին:

Ավքսոմիս քաղաքից մինչև հռոմեական պետութեան եգիպտական սահմանները, որտեղ գտնվում է էլեֆանտինե կոչվող քաղաքը, արագ քայլով մարդու համար երեսուն օրվա ճանապարհ է: Այստեղ ապրում են բազում և բազմապիսի ցեղեր, այդ թվում նաև բազմա-

մարդ բլեմինները և նոբատները: Բլեմինները բնակվում են երկրի ներսում, իսկ նոբատները՝ նեղոս գետի մոտ: Անցյալում հոռմեական պետության հեռավոր սահմաններն ավելի հեռուն էին ձգվում՝ մոտ յոթ օրվա ձանապարհ: Հոռմայեցիների կայսր Դիոկլետիանոսը, երբ եղավ այստեղ, հասկացավ, որ այգ շրջաններից ստացվող եկամուտն աննշան է, որովհետև մշակելի հողատարածությունը մի շատ նեղ շերտ է (նեղոսից ոչ հեռու վեր խոյացող ժայռերն են գրավում մնացած տարածությունը), իսկ այդտեղ հնից հաստատված մեծաքանակ կայաղորի պահպանման ծախսերը պետության համար ծանր են: Նոբատներն էլ, որոնք նախապես բնակվում էին Օաղիս քաղաքում, տակն ու վրա են անում շրջակա վայրերը: [Դիոկլետիանոսը] համոզեց այդ բարբարոսներին լքել իրենց երկիրը և հաստատվել նեղոս գետի մոտ, խոստանալով նրանց մեծ քաղաքներ և ընդարձակ հողատարածություններ նվիրել՝ իրենց ունեցածից շատ ավելի լավ: Կայսրը մտածում էր, որ այդպիսով նրանք այլևս չեն կարողանա վնաս հասցնել Օաղիսի շուրջ ընկած շրջաններին, իսկ չլուրացնելով իրենց տրված երկիրը, արդեն որպես իրենց սեփականը կպաշտպանեն բլեմինների և մյուս բարբարոսների հարձակումներից: Նոբատներին այդ գուր եկավ և իսկույն տեղափոխվեցին Դիոկլետիանոսի նշանակած [տեղը], ստանալով էլեֆանտինե քաղաքից սկիզբ առնող և գետի երկու ափերին գտնվող հոռմեական քաղաքներն ու ամբողջ երկիրը: Կայսրը կարգադրեց ամեն տարի որոշ քանակությամբ ոսկի վճարել [նոբատներին] և բլեմիններին, որպեսզի չասպատակեն հոռմայեցիների երկիրը: Նրանք մինչև օրս էլ ստանում են [ոսկին], բայց և այնպես կողոպտում են այգ շրջանները: Հետևաբար, ակներև է, որ հոռմայեցիները կարող են ապահոված լինել բարբարոսների հավատարմությունը՝ երկյուղ ներշնչելով միայն: Նույն կայսրը նեղոսի մեջ էլեֆանտինե քաղաքին մոտ մի կղզի գտավ, որտեղ անառիկ ամբողջ և հոռմայեցիների ու բարբարոսների համար ընդհանուր տաճարներ ու զոհարաններ կառուցեց, երկու կողմերից էլ քրմեր նշանակեց այնտեղ, մտածելով, որ, եթե նրանք մասնակցեն միմյանց արարողություններին, ասլա բարեկամությունն առավել հաստատուն կլինի: Այդ էր պատճառը, որ վայրը Ֆիլայ կոչեց^{1:8}: Այդ երկու ցեղերը՝ բլեմիններն ու նոբատները երկրպագում են հեթանոսական բոլոր աստվածներին, նաև Իսիսին ու Օսիրիսին, ոչ պակաս չափով և Պրիապոսին: Բլեմինները սովորություն ունեն մարդկանց զոհաբերել արևին: Ֆիլայի այդ սրբարանները բարբարոսների ձեռքում էին մինչև իմ ժամանակները, երբ Հուստինիանոս կայսրը որո-

շեց քանդել դրանք: Ծագումով պարսկահայ նարսեսը, որ ինչպես վերը նշեցի, կամավոր կերպով հոռոմայեցիների կողմն էր անցել¹⁵⁹ և նշանակվել այդ [երկրի] կայազորի հրամանատար, համաձայն կայսեր հրամանի ավերեց սրբարանները, քրմերին բանտարկեց, իսկ արձանները տեղափոխեց Բյուզանդիոն: Ես վերադառնում եմ ընդհատածս պատմությանը:

20. Այս պատերազմի ժամանակ եթովպացիների թագավոր Հելլեսթայոսը, որը քրիստոնյա էր և այդ հավատքին շատ նվիրված, իմանալով, որ դիմացի մայր ցամաքում ապրող հոմերիտները (որոնց մի մասը հրեադավան են, իսկ մյուսը՝ հին հավատքն է պաշտում, որին այժմ մարդիկ անվանում են հեթանոսական) այնտեղ ապրող քրիստոնյաների վրա հարկերի անշափ ծանր բեռ են գրել, նավատորմիդով ու զորքով արշավեց նրանց վրա¹⁶⁰: Նա մարտում հաղթանակ տարավ, սպանեց նրանց թագավորին ու բազմաթիվ հոմերիտների, հաստատեց մի նոր թագավոր, որը ծագումով հոմերիտ էր, իսկ հավատքով քրիստոնյա, անունը՝ էսիմիֆայոս¹⁶¹: Կարգադրելով, որ նա ամեն տարի եթովպացիներին հարկ վճարի, [Հելլեսթայոսը] վերադարձավ իր երկիրը, սակայն եթովպացիների բանակում ծառայող բազմաթիվ ստրուկներ և փորձառու շարագործներ շուղեցին հետևել [իրենց] թագավորին: Վերջինիս թուլտվությամբ նրանք հաճույքով մնացին հոմերիտների երկրում, որովհետև նա անշափ հարուստ է:

Այս մարդիկ որոշ ժամանակ անց ուրիշների հետ ապստամբություն բարձրացրին թագավոր էսիմիֆայոսի դեմ և նրան մի բերդում բանտարկելով, Աբրամոսին հոմերիտների թագավոր հայտարարեցին: Աբրամոսը քրիստոնյա էր, ստրուկը մի հոռոմայեցու, որը եթովպացիների Ագուլիս քաղաքում ծովային առևտրով էր զբաղվում: Երբ այդ մասին իմացավ Հելլեսթայոսը, որոշեց պատժել էսիմիֆայոսի հանդեպ անարդար վարվող Աբրամոսին և նրա հետ ապստամբություն բարձրացնողներին. նրանց դեմ երեք հազարանոց զորք ուղարկեց իր ազգականներից մեկի գլխավորությամբ: Զորքը չղանկացավ վերադառնալ իր երկիրը, ուղում էր մնալ այդ հարուստ երկրում: Նա իր հրամանատարներից գաղտնի բանակցությունների մեջ մտավ Աբրամոսի հետ և համաձայնության եկավ հակառակորդների հետ: Զորքը սպանեց [իր] հրամանատարին, և թշնամի զորքին միանալով, մնաց այնտեղ: Հելլեսթայոսը շատ զայրացավ և նրանց դեմ մի նոր զորամաս ուղարկեց, որը Աբրամոսի հետ կովի բռնվելով և մարտում շարաշար պարտություն կրելով, իսկույն վերադարձավ իր երկիրը:

Եթովպացիների թագավորը, վախեցած, այլևս Աբրամոսի դեմ շար-
շավեց: Հելլեսթայոսի մահից հետո Աբրամոսը խոստացավ հարկը
վճարել նրան հաջորդած թագավորին, և այդ ձևով ամրապնդեց [իր]
իշխանությունը: Դա տեղի ունեցավ հետագայում:

Երբ եթովպացիներին թագավորում էր Հելլեսթայոսը, իսկ էսի-
միֆայոսը՝ հոմերիտներին, Հուստինիանոս կայսրը Հուլիանոսին
նրանց մոտ դեսպան ուղարկեց, որպեսզի երկուսն էլ՝ որպես հավա-
տակիցներ մասնակցեն պարսիկների դեմ մղվող պատերազմին: Նա
առաջարկեց, որ Հնդկաստանի մետաքսը այսուհետև իրենք՝ եթով-
պացիները գնեն և վաճառեն հոմայեցիներին, մի բան, որ շատ
շահութաբեր է իրենց համար: Հոմայեցիների համար դա այնքանով
էր ձեռնտու, որ այլևս ստիսլված չէին իրենց դրամը թշնամուն տալ:
(Մետաքսով գործում են հանդերձներ, որոնց հին հույները անվանում
էին մարական. այդ [հանդերձներն] այժմ շինական են կոչվում)¹⁶²:
Առաջարկում էր նաև, որ հոմերիտները փախստական Կայսոսին
մադդենոսների ցեղապետ նշանակեն և հոմերիտներից ու մադդե-
նացի սարակինոսներից բաղկացած մեծ զորքով ներխուժեն պարսից
երկիրը: (Կայսոսը ցեղապետական ծագում ուներ և պատերազմական
զորքերի մեջ շատ հմուտ էր: Նա սպանել էր էսիմիֆայոսի ազգական-
ներից մեկին և փախել մի անմարդաբնակ վայր): Երկուսն էլ խոս-
տացան խնդիրքը կատարել և դեսպանին ճանապարհեցին, բայց ոչ
մեկն էլ խոսքի տերը չեղավ: Եթովպացիների համար Հնդկաստանից
մետաքս դնելն անհնարին բան է. ի սկզբանե այնտեղ պարսից
առևտրականներն են գնում մետաքսի բոլոր բեռները, գնալով նա-
վահանգիստները, որոնք հնդկական նավերի առաջին կայաններն են.
չէ՞ որ [հնդիկները] բնակվում են հարևան երկրում: Հոմերիտների
համար դժվար էր կտրել, անցնել անասլատ երկիրը՝ երկար օրերի
ճանապարհ և շարժվել ավելի մարտունակ մարդկանց վրա: Հետա-
գայում էլ, թեև Աբրամոսը ամրապնդեց իր իշխանությունը, (նա
Հուստինիանոս կայսեր բաղմիցս խոստացավ ներխուժել պարսից
երկիրը), բայց և այնպես մի անդամ միայն արշավեց և այն էլ իս-
կույն ետ վերադարձավ: Ահա այս վիճակում էին հոմայեցիների
փոխհարարությունները եթովպացիների և հոմերիտների հետ:

21. Եփրատի ճակատամարտից անմիջապես հետո Հերմոդենեսը
դեսպանության գնաց Կավադի մոտ, բայց տեսնելով, որ նա շատ է
զայրացած հոմայեցիների դեմ, շփորձեց հաշտության բանակցու-
թյուններ վարել, որի համար ելել էր, և հեռացավ: Իսկ Բելիսարիո-

սին կայսրը կանչեց Բյուզանդիոն և վանդալների վրա արշավելու կապակցութեամբ ազատեց նախկին պաշտոնէջ: Հուստինիանոս կայսեր կարգադրութեամբ արևելք եկավ Սիտտասը, որպեսզի այն պաշտպանի: Պարսիկները մեծ զորքով, Խանարանգեսի, Ասպեբեգեսի և Մերմերոեսի գլխավորութեամբ նորից ներխուժեցին Միջագետք և որովհետև ոչ ոք չէր համարձակվում կռվի բռնվել նրանց հետ, պաշարեցին Մարտիրոպոլիսը, որի պաշտպանութունը հանձնարարված էր Բուզեսին և Բեսսասին: [Մարտիրոպոլիսը] գտնվում է Սոֆանենե կոչված երկրում¹⁶³, Ամիդ քաղաքից երկու հարյուր քառասուն ասպարեզ գեպի հյուսիս: Նա Նիմֆիոս գետի ափին է, որը սահմանագիծն է հոռմայեցիների և պարսիկների երկրների միջև: Պարսիկները գրոհեցին պարսպի վրա. պաշարյալները սկզբում թեև քաջութեամբ էին դիմադրում, բայց ակնհայտ էր, որ չեն կարողանա երկար դիմանալ: Պատենշը շատ խախուտ էր և պարսիկները հեշտութեամբ կարող էին այն գրավել: Բացի դրանից, բավականաչափ սլարեն շունեին, էլ չեմ խոսում մեքենաների կամ պաշտպանվելու որևէ այլ միջոցների մասին: Սիտտասը և հոռմայեցիների զորքը եկան Մարտիրոպոլիսից հարյուր ասպարեզ հեռավորության վրա գրտնըվող Ատտախաս վայրը, բայց առաջ ընթանալ չէին համարձակվում և հենց այդտեղ էլ ճամբարեցին: Նրանց հետ էր նաև Հերմոզենեսը, որ Բյուզանդիոնից էր գալիս կրկին որպես դեսպան: Այդ միջոցին այսպիսի մի դեպք պատահեց: Ե՛վ հոռմայեցիների, և՛ պարսիկների մոտ դեռևս հնուց ընդունված է պետական միջոցներով հետախույզներ պահել¹⁶⁴, որոնք գաղտնի մուտք գործելով թշնամու երկիրը, հանգամանորեն հետախուզում են և վերադառնալով՝ իրենց իմացածը հաղորդում իշխանավորներին: Հետախույզների մեծ մասը, բնական է, սիրով է ծառայում իր ցեղակիցներին, բայց ոմանք բացում են գաղտնիքը հակառակորդներին: Այն ժամանակ պարսիկների կողմից հոռմայեցիների մոտ ուղարկված մի հետախույզ ներկայացավ Հուստինիանոս կայսեր և բարբարոսների նախապատրաստությունների մասին զանազան ու բազմաթիվ տեղեկություններ հայտնեց: Նա ասաց, որ մասսագետների ցեղերից մեկը, հոռմայեցիներին վնասելու նպատակով շտապում է դեպի պարսից երկիրը և միանալով պարսից զորքին, շարժվելու է հոռմայեցիների վրա: [Կայսրը], լսելով այդ, առատորեն վարձատրեց նրան, որովհետև վերջինիս հավատարմությունը ստուգված էր և համոզեց գնալ Մարտիրոպոլիս, քաղաքը պաշարող պարսից զորքին և բարբարոսներին հայտնել, թե մասսագետները հոռմեական կայսրից կաշառք ստա-

նալով, որոշել են [պարսիկներին] վրա արշավել: Նա այդպես էլ արեց. հասնելով բարբարոսների ճամբարը, հանարանգեսին և մյուսներին հայտնեց, որ [պարսիկներին] թշնամի հոների մի զորք շուտով ժամանելու է հոռմայեցիների մոտ: Նրանք, երբ լսեցին այդ, վախեցան և չդիտեին ինչպես վարվել:

Այդ միջոցին Կավազը ծանր հիվանդացավ և իր ամենամոտիկ պարսիկներից մեկին՝ Մբեոդես անունով¹⁶⁵, կանչեց իր մոտ խորհրդակցելու և՛ հոսորովի, և՛ թագավորության հարցերի շուրջը: Նա երկյուղ էր հայտնում, թե պարսիկները կարող են փորձել շկատարել իր կամքը: [Մբեոդեսը] խորհուրդ տվեց [Կավազին] իր մտադրությունը գրավոր թողնել, վստահեցնելով, որ պարսիկները երբեք չեն խիզախի շկատարել այն: Կավազն իսկույն Մբեոդեսի ձեռքով կտակ դրեց, համաձայն որի պարսից դահր թողնում էր հոսորովին և վախճանվեց¹⁶⁶: Երբ արքայի հուղարկավորությունը ընդունված սովորության համաձայն կատարվեց, Կաոսեսը, ապավինելով հաստատված օրենքին, ուղում էր տիրանալ [դահին], սակայն Մբեոդեսը դիմադրեց, ասելով, որ ոչ ոք չի կարող ինքնաբերաբար արքա դառնալ, այլ միայն պարսից մեծամեծների որոշմամբ: [Կաոսեսը] դեմ չէր, որ իշխանավորներն արտահայտեն իրենց կարծիքը, քանի որ վստահ էր, թե որևէ հակաճառություն լինել չի կարող: Երբ պարսից բոլոր մեծամեծները հավաքվեցին այդ հարցը լուծելու, Մբեոդեսը կարդաց կտակը՝ հայտնելով Կավազի կամքը հոսորովի մասին: Վերհիշելով առաքինի Կավազին, բոլորն իսկույն արքա հռչակեցին հոսորովին¹⁶⁷:

Ահա այսպես հոսորովն ստացավ իշխանությունը: Իսկ Մարտիրոսյուսում Սիտտասն ու Հերմոդենեսը երկյուղով էին լցված, որովհետև ի վիճակի չէին պաշտպանել վտանգի ենթարկված քաղաքը: Նրանք թշնամիների մոտ մի քանի հողի ուղարկեցին, որոնք ներկայանալով զորահրամանատարներին, ասացին. «Դուք չե՞ք տեսնում, որ իզուր տեղ խոչընդոտ եք դարձել և՛ պարսից արքայի, և՛ խաղաղության, և՛ երկու պետությունների համար: Արդեն այստեղ են » կայսեր կողմից ուղարկված դեսպանները, որոնք գնալով պարսից արքայի մոտ, լուծելու են վիճելի հարցերը և հաշտություն են կնքելու նրա հետ: Արդ, դուք անհապաղ հեռացեք հոռմայեցիների երկրից » և հնարավորություն տվեք դեսպաններին գործելու այնպես, ինչպես » որ երկու կողմերին էլ հարմար է: Մենք պատրաստ ենք այդ առթիվ » ձեզ որպես պատանդ տալ երևելի մարդկանց, որպեսզի գործը շուտ » գլուխ գա»: Հոռմայեցիների դեսպաններն այսքանն ասացին: Այն ժամանակ պարսիկների մոտ արքունիքից սուրհանդակ էր եկել և

հայտնել Կավադի մահվան ու խոսրովի գահակալության մասին, ինչպես և ստեղծված անկայուն վիճակի մասին: Այգ պատճառով [պարսից] զորավարները ուրախությամբ ընգունեցին հոռմայեցիների առաջարկները, որովհետև նրանք հոռների արշավանքից էլ էին երկյուղ կրում: Հոռմայեցիներն իսկույն որպես պատանդ տվեցին Մարտինոսին և Սիտտասի թիկնապահներից Սենեկիոսին, իսկ պարսիկները, վերացնելով պաշարումը, անհապաղ հեռացան: Հոռներն էլ, որոնք քիչ անց ներխուժեցին հոռմայեցիների երկիրը, պարսից ղորքն այնտեղ չգտնելով, կարճատև արշավանքից հետո իրենց երկիրը վերագարձան:

22. Շուտով Հերմոդենեսի ղեսպանությանը եկան միացան Հուսիհինոսը, Ալեքսանդրոսն ու Թովման և բոլորը միասին ներկայացան պարսից արքային՝ Տիգրիս գետի ափին: խոսրովը տեսնելով նրանց, պատանդներին աղատ արձակեց: Դեսպանները մեղմելու համար խոսրովի ղայրույթը, շոյող շատ խոսքեր ասացին, որոնք վայել չէին հոռմայեցիների ղեսպաններին: խոսրովը փափկեց և խոստացավ հավիտենական խաղաղությանը և կնքել, պայմանով, որ իրեն վճարվի հարյուր տաս կենտինար¹⁶⁸ [ոսկի] և Միջագետքի զորահրամանատարի նստավայրը այլևս Դարան չլինի, այլ մշտապես Կոստանդինեն, ինչպես որ ընդունված էր հնում, և ասաց նաև, որ ինքը չի զիջի Լաղիկայի ամրոցները, ընդհակառակը հանուն արդարության ետ է պահանջում հոռմայեցիներից Ֆարանգիոնը և Բոլոս ամրոցը: Մեկ կենտինարը կշռում է հարյուր լիտր¹⁶⁹, այն [կենտինար] է կոչվում, որովհետև հոռմայեցիները հարյուրին կենտոն են ասում: Նա պահանջում էր նշված ոսկին, պատճառաբանելով, որ հոռմայեցիները այդպիսով ստիպված չեն լինի քանդել Դարա քաղաքը, ոչ էլ կմասնակցեն պարսիկների՝ Կասպից դռների պահպանության ծախսերին: Դեսպանները բոլոր պայմաններին հավանություն տվեցին, բացառությամբ ամրոցների խնդրի, ասելով, որ ամրոցները զիջել չեն կարող, մինչև հարցում չանեն կայսեր: Որոշվեց Բյուզանդիոն ուղարկել Հուսիհինոսին, իսկ մյուս [ղեսպանները] տեղում մնան՝ մինչև նրա վերադարձը: Հուսիհինոսի ճանապարհորդությունը տևեց յոթանասուն օր: Երբ նա ժամանեց Բյուզանդիոն և կայսեր հայտնեց խոսրովի հաշտության պայմանները, կայսրը հրամայեց այդ պայմաններով էլ հաշտություն կնքել:

Այդ միջոցին մի սուտ լուր հասավ պարսից երկիրը, իբր Հուսիհինոս կայսրը զայրացած սպանել է Հուսիհինոսին: Այդ [լուրից]

վրդովված և գրգռված՝ խոսրովը ամբողջ զորքի գլուխն անցած շարժվեց հոռմայեցիների վրա: Բայց այդ ընթացքում Հոուփինսը վերադառնալով, [խոսրովին] հանդիպեց նիսիբիս քաղաքից ոչ հեռու: Նրանք մտան քաղաք և քանի որ պետք է հաշտություն կնքվեր, դեսպանները դրամը այստեղ բերեցին: Սակայն Հուստինիանոս կայսրը, որը նախապես համաձայնվել էր Հաղիկայի ամրոցները զիջել, փոխեց իր միտքը և դեսպաններին հակառակ բովանդակությամբ նամակներ հղեց, պատվիրելով [ամրոցները] ոչ մի դեպքում պարսիկներին չգիջել: Այդ պատճառով խոսրովը այլևս չցանկացավ հաշտություն կնքել: Հոուփինսը հասկացավ, որ չափազանց շտապել է դրամը պարսից երկիրը բերել և որ այն ապահով վիճակում չէ: Հենց այնտեղ նա իրեն գետին նետեց և սկսեց ծնկաչոք աղաչել խոսրովին, որ նա թույլ տա դրամները իրենց հետ ետ տանեն ու անմիջապես շարժվի հոռմայեցիների վրա, այլ պատերազմը հետաձգի: խոսրովը նրան հրամայեց ոտքի կանգնել և խոստացավ ամբողջությամբ բավարարել նրա խնդիրքը: Եվ ահա դեսպանները դրամներով եկան Դարա, իսկ պարսից զորքը ետ վերադարձավ:

Դեսպանակիցներն այն ժամանակ Հոուփինսի վրա շատ կասկածեցին և նրան ամբաստանեցին կայսեր առջև, փաստարկելով, որ խոսրովն ընդառաջեց նրա բոլոր խնդիրքներին: Բայց կայսրը դրա համար նրան չգատապարտեց: Այնուհետև նույն Հոուփինսն ու Հերմոգենեսը նորից խոսրովի մոտ ուղարկվեցին և հաշտություն կնքվեց հետևյալ պայմաններով. երկու կողմերն էլ վերադարձնում են պատերազմի ժամանակ մեկը մյուսից խլած հողերը, իսկ Դարայում ոչ մի զորաբանակ այլևս չպետք է լինի. իբերների կամքին թողնվեց մնալ Բյուզանդիոնում կամ վերադառնալ իրենց հայրենիքը: Վերջիններից շատերը մնացին, բայց քիչ չէին և նրանք, ովքեր վերադարձան իրենց հայրենի երկիրը: Ահա, այսպիսով, կնքվեց հավիտենական կոչված հաշտությունը՝ Հուստինիանոսի ինքնակալության վեցերորդ տարին¹⁰: Հոռմայեցիները Փարանգիոնը և Բոլոս ամրոցը դրամների հետ միասին զիջեցին պարսիկներին, իսկ պարսիկներն իրենց հերթին հոռմայեցիներին տվեցին Հաղիկայի ամրոցները: Պարսիկները հոռմայեցիներին վերադարձրին նաև Դագարիսին՝ նրա փոխարեն ստանալով մի ուրիշ երևելի մարդու: Այս Դագարիսը հետագայում բազմիցս պարտության մատնեց հոռմայեցիների երկիրը: ներխուժած հոներին և դուրս վանեց նրանց: Նա շատ քաջ կովող էր: Ահա այս ձևով երկու կողմերն էլ միմյանց միջև հաշտություն հաստատեցին:

23. Շուտով երկու թագավորների դեմ իրենց հպատակների կողմից ոտնձգություններ արվեցին: Այժմ ես կպատմեմ թե ինչպես. Կավադի որդի Խոսրովն ըմբոստ բնավորության տեր մարդ էր և նորամուծությունների շտեմնված սիրահար: Դրա համար էլ նա անընդհատ խառնակ ու խռով վիճակում էր գտնվում և նույն դրության մեջ պահում ուրիշներին: Նրա իշխանությունից դժգոհ պարսից մեծամեծները որոշեցին արքա դարձնել Կավադի տոհմից մի ուրիշ մարդու (նրանք շատ էին ցանկանում, որ իշխանությունը Ջամեսը ստանա, սակայն աչքի վնասվածքի պատճառով օրենքը, ինչպես ասացի, նրան արգելում էր): Խորհրդակցելով, նրանք ամենսն պատակահարմարը գտան իշխանությունը հանձնել [Ջամեսի] որդի Կավադին՝ պապի անվանակցին, իսկ Ջամեսն էլ, որպես երեխայի խնամակալ, թող իր ցանկության համաձայն կառավարի պարսից պետությունը: Նրանք դնացին Ջամեսի մոտ, հալտնեցին իրենց մտադրությունը և սկսեցին եռանդազին համոզել նրան՝ մասնակից լինել գործին: Երբ վերջինս հավանություն տվեց այդ մտքին, նրանք սկսեցին Խոսրովի վրա հարձակվելու պատեհ առիթ որոնել: Սակայն նրանց նսլատակը հայտնի դարձավ արքային և գործը խափանվեց: Խոսրովը Ջամեսին ու նրա եղբայրներին, ինչպես նաև իր՝ [Խոսրովի] բոլոր եղբայրներին, ամբողջ արական սերնդով հանդերձ կոտորեց: Նույն բախտին արժանացան պարսից այն մեծամեծները, որոնք գլխավորել էին կամ մասնակից էին եղել դավադրությանը: Նրանց թվում էր նաև Ասպերեդեսը, Խոսրովի քեռին:

[Խոսրովը] շկարողացավ սպանել Ջամեսի որդի Կավադին, որովհետև նա դեռևս դաստիարակվում էր Ադերդուղունբադես խանարանգեսի մոտ: [Խոսրովը] խանարանգեսին հրամայեց սպանել երեխային, և վստահ էր, որ իր կարգադրությունը կկատարվի, բայց հնարավորություն չունեի այլ կերպ նրան պարտադրելու:

Երբ խանարանգեսը ստացավ Խոսրովի հրամանը, շատ տխրեց և ողբաց, ապա արքայի կարգադրության շուրջը խորհրդակցեց իր կնոջ՝ Կավադի ստնտուի հետ: Կինը լաց եղավ ամուսնու ոտքերն ընկնելով և խնդրեց շսպանել Կավադին: Նրանք որոշեցին մանկանը թաքցնել մի ապահով վայրում և սնել, իսկ Խոսրովին իսկույն հայտնել, որ Կավադն սպանված է: Եվ ահա այդպես հաղորդեցին արքային, իսկ Կավադին որոշված ձևով թաքցրին: Գաղտնիքը ոչ ոք չգիտեր, բացի իրենց որդուց՝ Վարրամից և մի շատ հավատարիմ ստրկից: Երբ ժամանակն անցավ և Կավադն հասակ առավ, խանարանգեսը երկյուղ կրելով, որ հանկարծ գործը կբացվի, Կավադին

դրամ տվեց և հրամայեց փախչել, հեռանալ ուր որ հնարավոր է ու փրկվել: Խոսնարանգեսի արածը և՛ Խոսրովից, և՛ բոլորից գաղտնի մնաց:

Որոշ ժամանակ անց Խոսրովը մեծ ղորքի գլուխ անցած ներխուժեց Կոլխիս երկիրը. այդ մասին ես ստորև գրելու եմ: Նրա հետ կը խանարանգեսի որդին՝ Վարրամը, որին ուղեկցում էին ստրուկներ, այգ թվում և նա, որ գիտեր Կավագի գործի մասին: Ահա այստեղ Վարրամը արքային պատմեց Կավագին վերաբերվող ամեն ինչ, անընդհատ ստրկին վկայակոչելով: Խոսրովը անշափ զայրացավ ու վրդովվեց, որ իր ստրուկը՝ խանարանգեսը այդպիսի խաղ է իաղացել իր հետ, բայց ի վիճակի չլինելով ձերբակալել նրան, մտածեց հետևյալը: Երբ նա Կոլխիս երկրից պատրաստվում էր հայրենիք վերադառնալ, նամակ գրեց խանարանգեսին, թե որոշել է ամբողջ զորքով ներխուժել հոռմայեցիների երկիրը, բայց ոչ թե մի տեղից, այլ պարսից զորքը երկու մասի բաժանած, այնպես, որ թշնամիների վրա կհարձակվեն Եփրատի և՛ ներքին, և՛ արտաքին կողմերից: Զորքի մի մասը, հասկանալի է, ինքը պիտի ղլխավորի դեպի թշնամու երկիրը, բայց մյուսի ղեկավարութունը, արքայական պատիվը, որ նա չէր ուզում զիջել իր ծառաներից որևէ մեկին, տալիս է խանարանգեսին՝ նրա առաքինութունների համար: Արդ, անհրաժեշտ է, որ իր վերադարձի ժամանակ նա փութա հանդիպել իրեն, որպեսզի խորհրդակցեն և ինքը՝ արքան որոշի անել ինչ որ նպատակահարմար է զորքի համար և իր մարդկանց հրամայի հետևել իրեն: Երբ խանարանգեսն այդ իմացավ, շատ ուրախացավ՝ արքայի իր հանդեպ ցուցաբերած նման պատվի համար: Առանց կասկածելու իր գլխին՝ գալիք փորձանքի մասին, նա իսկույն կատարեց կարգադրութունը: Նա ի վիճակի չէր գիմանալ ճանապարհի դժվարութուններին (մարդը շատ ծեր էր) և երբ սանձը ձեռքից բաց թողեց, ընկավ ձիու վրայից և ոտքը կոտրեց: Բուժվելու համար նա ստիպված եղավ մնալ տեղում և հենց այդ վայրում էլ հանդիպեց արքային: Խոսրովը նրան ասաց, որ անհնարին է այդպիսի ոտքով իր հետ արշավանքի դուրս գալ, որ նա պետք է մոտակա ամրոցներից մեկը գնա և ստանա բժիշկների օգնութունը: Ահա այդ ձևով Խոսրովը նրան դեսլի մահ ուղարկեց: Նրան ուղեկցեցին այն մարդիկ, որոնք պետք է ամրոցում սպանեին նրան՝ պարսից անպարտելի ու հռչակավոր զորավարին, որը տասներկու բարբարոս ժողովուրդների վրա արշավելով, բոլորին ենթարկեց Կավագ արքային: Աղերդուղունբադեսի սպանութունից հետո խանարանգեսի աստիճանը [նրա] որդի Վարրամն ստացավ: Փոքր

անց, կամ ինքը՝ Զամեսի որդի Կավադը, կամ էլ մի ուրիշ ինքնակոչ Կավադ Բյուզանդիոն եկավ: Այս Կավադը, իսկապես, շատ նման էր [Կավադ] արքային: Հուստինիանոս կայսրը, թեև կասկածում էր նրա՝ Կավադ արքայի թողը լինելու մեջ, այնուամենայնիվ մեծ սիրով ու պատվով ընդունեց: Ահա այսպիսի վախճան ունեցան հոսրովի դեմ ապստամբություն բարձրացրած պարսիկները:

հոսրովը հետագայում Մբրոզեսին էլ սպանեց, հետևյալ պատճառով: Մի կարևոր գործի ժամանակ [հոսրովը] հրամայեց Զաբերդանեսին¹⁷¹ կանչել Մբրոզեսին: Իսկ Զաբերդանեսը Մբրոզեսի թշնամին էր: Երբ [Զաբերդանեսն] եկավ [Մբրոզեսի] մոտ և տեսավ, որ նա կարգի է բերում իր զինվորներին, ասաց, որ արքան շտապ կանչում է նրան: [Մբրոզեսը] պատասխանեց, որ գործն ավարտելուն պես անմիջապես կգնա, սակայն մյուսը, որ նրա հանդեպ թշնամաբար էր տրամադրված, հազորդեց հոսրովին, թե Մբրոզեսը չի ուզում այժմ դալ, ասելով, որ զբաղված է: հոսրովը զայրացած, իր մարդկանցից մեկին ուղարկեց Մբրոզեսի մոտ՝ հրամայելով, որ վերջինս գնա եռոտանու մոտ: Ես այժմ կասեմ, թե զա ինչ է: Արքունիքի առաջ մշտապես կանգնած է երկաթե մի եռոտանի: Պարսիկներից որևէ մեկը, երբ իմանում է, որ արքան իր դեմ զայրացած է, իրավունք չունի ապաստան փնտրելու ո՛չ տաճարում, ո՛չ էլ այլ տեղում, և ոչ ոք չի համարձակվում նրան թաքցնել: Նա պետք է այդ եռոտանու մոտ նստի և սպասի արքայի վճռին: Ահա այդտեղ Մբրոզեսը ողորմելի վիճակում նստեց շատ օրեր, մինչև որ մեկը, հոսրովի հրամանով, նրան ձերբակալեց ու սպանեց: Ահա այսպես փոխհատուցեց հոսրովն իր հանդեպ ցուցաբերած բարեգործությունները:

24. Հենց այդ նույն ժամանակները Բյուզանդիոնում դեմոսն անակնկալ ապստամբություն բարձրացրեց¹⁷²: Այն շտեմնված ծավալ ստացավ ու մեծ վնաս հասցրեց և՛ դեմոսին, և՛ սենատին: Ահա թե ինչպես: Յուրաքանչյուր քաղաքում դեռ հնուց դեմոսը բաժանված էր երկու մասի՝ վենետների և պրասինոսների. շատ ժամանակ չէ, ինչ այդ անունների և [ձիարշավարանում] գրաված իրենց տեղի համար շոայլում են դրամները և մարմնական ամենադաժան պատիժների ենթարկվում: հայտառակ մահվան վտանգը նրանց համար նշանակութուն չունի: նրանք կռիվ են սարքում իրենց հակառակորդների դեմ, առանց իմանալու, թե ինչի համար են իրենց վտանգի ենթարկում, բայց, ընդհակառակը, շատ լավ գիտեն, որ եթե նույնիսկ հաղթեն հակառակորդին, նրանց մնում է ոչ այլ ինչ, քան իսկույն բանտ

նետվել և տանջամահ լինել: Միմյանց միջև թշնամությունը ծագում է առանց պատճառի, բայց մնում է հավիտյան, նա տեղի չի տալիս ո՛չ խնամիության, ո՛չ աղղակցության, ո՛չ էլ բարեկամության առաջ, նույնիսկ այն գեպքում, երբ տարբեր գույների պատկանող հակառակորդները եղբայրներ են: Իրենց հաղթանակն ապահովելու գործում նրանք ոտնահարում են և՛ աստվածային, և՛ մարդկային [օրենքները], նրանց չի կանգնեցնում ամբարիշտ մեղսագործությունը աստծու դեմ, նրանց հոգսը չէ, որ օրենքներն ու պետությունը բռնաբարվում են ցեղակիցների կամ թշնամիների կողմից: Եթե նույնիսկ պարենային դժվար գրություն լինի, եթե հայրենիքը ամենաանհրաժեշտ բաների կարիքը զգա, նրանք ամենևին չեն անհանգրստանում, այլ մտածում են միայն ու միայն իրենց «կողմի» հաջողության մասին: Այդպես են կոչվում նրանց կուսակցությունները: Այգ խայտառակությանը մասնակից են դառնում նաև նրանց կանայք, որոնք ոչ միայն հետևում են իրենց ամուսիններին, այլ նաև իրերի բերմամբ հակադրվում նրանց, թեև իրենք՝ կանայք այլևս չեն հաճախում ներկայացումներին և շունեն որևէ այլ սլատճառ: Ես այգ երևույթին միայն մի անուն կարող եմ տալ՝ հոգեկան հիվանդություն: Ահա այսպիսին է գրությունը քաղաքներում և յուրաքանչյուր դեմոսի մեջ:

Մեկ անգամ Բյուզանդիոնում քաղաքային իշխանության ներկայացուցիչները մի քանի խռովարարների տանում էին մահապատժի ենթարկելու: Երկու [կողմերն] էլ համաձայնության դալով և դաշինք կնքելով, փախցնում են մահապարտներին և ապա մտնելով բանտ՝ բոլորին, ովքեր բանտարկվել էին խռովություն բարձրացնելու կամ որևէ այլ հանցագործության համար՝ աղատ լարձակում, իսկ քաղաքային իշխանության ծառայողներին կոտորում առանց որևէ պատճառի: Մասնակից չդարձած քաղաքացիները փախուստի դիմեցին դիմացի ափը: Քաղաքը կրակի տրվեց, կարծես թշնամիների կողմից: Վառվեցին ու ոչնչացան Սոֆիայի տաճարը, Զևսիսիպոսի բաղանիքը և կայսեր արքունիքը՝ պրոպիլեաներից սկսած մինչև Արեսի տուն կոչվածը, նաև Կոստանդնի անունը կրող և մինչև ադորան ձգվող մեծ ստոաները, հարուստ մարդկանց բազմաթիվ տներ և մեծ հարստություն: Կայսրը, նրա կողակիցը¹⁷³ և մի քանի սենատորներ փակվեցին պալատի մեջ և ոչնչի չէին ձեռնարկում: Դեմոսի նշանաբանն էր «Նիկա» [հաղթիր] բառը, այդ պատճառով էլ մինչև օրս այդ ալլըստամբությունը կրում է [Նիկա] անունը:

Այն ժամանակ արքունիքի էսպարքոսը Հովհաննես կսպողովկա-

ցին էր, իսկ կայսեր խորհրդականը՝ քվեստորը¹⁷⁴, ինչպես հռոմայեցիներն են ասում՝ ծագումով պամփյուլացի Տրիբունիանոսը։ Սրանցից Հովհաննեսը չէր ուսանել ազատ գիտությունները և կրթություն չէր ստացել։ Նա բացի նամակ գրելուց ոչինչ չսովորեց, այն էլ շատ վատ։ Սակայն բնությունը նրան օժտել էր մեծ կարողությամբ՝ մեզ բոլորից շատ-շատ ավելի։ Նա մեծ հմտություն ուներ որոշելու, թե ինչ է անհրաժեշտ անել, ամենադժվար հարցերի լուծումը գտնելու։ Նա ամենաստոր մարդն էր և իր ընդունակությունները օգտագործում էր [ստորություն] համար։ Նրա համար ոչ մի կարևորություն չունեին, ոչ աստծո խոսքը, ոչ մարդկային ամոթը։ [Իր] շահի համար նա պատրաստ էր բազմաթիվ մարդկանց կյանքից ղրկել, ամբողջ քաղաքներ ավերել։ Կարճ ժամանակամիջոցում մեծ հարստության տիրանալով, իրեն նվիրեց շափ ու սահման չունեցող շվայտություն։ մինչև ճաշի ժամանակը կողոպտում էր հպատակների սեփականությունը, իսկ դրանից հետո տրվում հարբեցողության և մարմնական խայտառակությունների։ Նա չէր կարողանում իրեն զսպել, ուտում էր մինչև փսխելը, միշտ պատրաստ էր դրամ գողանալու, իսկ առավել ևս շոպյելու և ծախսելու։ Ահա այսպիսին էր Հովհաննեսը։ Իսկ Տրիբունիանոսը ընդունակ մարդ էր, բարձր զարգացում ստացած, առավել քան որևէ մեկը, բայց միաժամանակ սարսափելի դրամասեր, միշտ պատրաստ շահույթի համար ոտնակոխ անել արդարությունը։ Նա ամեն օր օրենքներ էր շեղյալ հայտարարում և [նորերը] հրապարակում, և՛ մեկ, և՛ մյուս դեպքում գրամ կորզելով նրանցից, ովքեր այդ բանի կարիքն ունեին։

Քանի դեմոսի մեջ պայքարը գնում էր գույների շուրջը, խոսք չկար այդ երկուսի՝ [Հովհաննեսի և Տրիբունիանոսի] պետության հանդեպ գործած հանցագործությունների մասին, բայց երբ [գույները] ինչպես ասվեց, համաձայնության եկան և ապստամբություն բարձրացրին, բացահայտ կերպով ամբողջ քաղաքով մեկ նրանց էին հայհոյում և փնտրում՝ սպանելու նպատակով։ Կայսրը, ցանկանալով սիրաշահել դեմոսին, երկուսին էլ անհապաղ պաշտոնանկ արեց։ Նա արքունիքի էպարքոս նշանակեց պատրիկ Փոկասին, մի շատ խոհեմ մարդու և արդարության մեծ պաշտպանի, իսկ քվեստորի պաշտոնը տվեց Բասիլիդեսին, որը պատրիկների մեջ աչքի էր ընկնում իր ուղղամտությամբ և փորձառությամբ։ Հակառակ այդ բոլորին, ապստամբությունը նրանց ժամանակ է՛լ ավելի բորբոքվեց։ Հուստինիանոս կայսրը ապստամբության հինգերորդ օրը ուշ երեկոյան նախկին կայսր Անաստասիոսի քրոջորդիներ՝ Հյուպատիոսին և

Պոմպեոսին հրամայեց շուտ տուն գնալ, կամ որովհետև կասկածում էր, որ նրանք որևէ ոտնձգություն կկատարեն իր կյանքի գեմ, կամ էլ իսկապես ճակատագիրը ինքը մղում էր գեսլի այգ: Նրանք վախենալով, որ հանկարծ գեմոսը բռնություններ կիրենց կայսր կհայտարարի, մի բան, որ իսկապես տեղի ունեցավ, ասացին, որ լավ չէ իրենց կայսեր լքել այսպիսի մեծ վտանգի ժամին: Լսելով այգ, Հուստինիանոս կայսեր կասկածը էլ ավելի խորացավ և նրանց հրամայեց իսկույն հեռանալ: Այսպիսով, երկուսն էլ վերադարձան տուն և որովհետև արգեն գիշեր էր, այնտեղ հանգստանում էին:

Հաջորդ օրը արևածագին դեմոսն իմացավ, որ երկուսն էլ հեռացվել են պալատից: Ժողովուրդը դիմեց նրանց, կայսր հռչակեց Հյուպատիոսին և բերեց նրան հրապարակ, որսլեսդի նա իշխանությունը վերցնի իր ձեռքը: Հյուպատիոսի կինը՝ Մարիան, մի շատ խոհեմ և ողջամիտ անձնավորություն, բռնեց ամուսնուց և չէր թողնում նրան, ողբում ու աղաղակում էր, դիմում բոլոր մերձավոր մարդկանց օգնության, [ասելով], որ գեմոսը նրան մահվան է առաջնորդում: Բայց ամբոխի ճնշման ներքո, նա ակամա բաց թողեց ամուսնուն, որին ժողովուրդը, հակառակ նրա կամքի, տարավ Կոստանդինի հրապարակը և (որովհետև նրա մոտ չկար ոչ թագ, ոչ էլ թագավորական որևէ այլ բան, ինչ սովորաբար կայսրն է հագնում), մի ոսկե շղթա գլխին դնելով, նրան հռոմայեցիների կայսր հայտարարեց: Այնտեղ եկան նաև սենատորներ, որոնք չէին մնացել կայսեր արքունիքում: Կարծիքներ էին արտահայտվում, թե պետք է գրոհել պալատի վրա: Սենատոր Օրիգենեսը հանգես գալով ասաց. «Ներկա իրավիճակից, ողջ հռոմայեցիներ, առանց դենքի հնարավոր չէ ելք գտնել: Հայտնի է, որ մարդիկ շատ մեծ կարևորություն են տալիս սլատերադմին և թագավորությանը: Արդ, կարևոր գործերը հնարավոր չէ լուծել կարճ ժամանակում, խոհեմություն է պետք ու քրտնաջան աշխատանք և մարդիկ դրանց [լուծման] են հասնում երկար ժամանակի ընթացքում: Եթե մենք հարձակվենք թշնամու վրա, մեր գործը շատ մեծ վտանգի կենթարկենք, կթողնենք, որ մեր բախտը վճռվի ամենակարճ ժամանակվա մեջ: Բայց բոլոր դեպքերում էլ մենք կամ երկրորդագելու ենք բախտին, կամ էլ հայհոյելու նրան, որովհետև շտապ կարգով ձեռնարկված ամենակարևոր գործերի ելքը գտնվում է բախտի ձեռքում: Եթե հանգիստ գործենք, ապա եթե ուղենք էլ, մենք չենք կարողանա Հուստինիանոսին բռնել պալատում, որովհետև նա սլիտի նսլատակահարմար գտնի, եթե առիթը ներկայանա, հնարավորին չափ շուտ փախչել: Որպես կանոն արհամարհված

»իշխանութիւնը օրեցօր ուժասպառ է լինում և փուլ է գալիս: Արդ, »մենք ունենք և այլ պալատներ, Պլախիլիանա և Հելենեի կոշված-»ները: Ահա այդտեղից է պետք, որ նոր կայսրը մղի պատերազմը և »ամեն ինչ ղեկավարի հնարավոր հաջողութեամբ»: Օրիգենեսն այս-քանն ասաց, իսկ ամբոխը՝ ըստ իր սովորութեան, ավելի եռանդով գործի անցավ և նսլատակահարմար գտավ շհապաղել: Հյուսպատի-ոսն էլ (չէ՞ որ իր գլխին պետք է փորձանք գար), հրամայեց անմի-ջապես շարժվել դեպի ձիարշավարան: Ոմանք կարծում են, թէ նա դիտմամբ այնտեղ գնաց, որովհետև կայսեր հետ լավ հարաբերու-թիւնների մեջ էր:

Կայսեր շուրջ եղած մարդիկ մտածում էին, թէ որն է նպատա-կահարմար՝ մնալը, թէ նավերը նստելն ու փախուստի դիմելը: Այգ հարցի շուրջ շատ թեր ու դեմ կարծիքներ արտահայտվեցին: Իսկ Թեոդորա թագուհին ասաց այսպէս. «Այժմ ժամանակ չէ ասել, թէ »լինը չպետք է հանդգնի տղամարդկանց մեջ քաջութիւն ցուցաբե-»րել կամ տատանողական վիճակում գտնվող մարդկանց այս կամ »այն անելու մասին խորհուրդներ տալ: Երբ հասնում է ամենաօրհա-»սական պահը, մարդիկ պետք է միայն մի բանի մասին մտածեն՝ »ինչպէս լավագույն կերպով տնօրինել գործերը: Ես գոնե կարծում »եմ, որ այժմ, ինչպէս երբեք, փախուստը ձեռնտու չէ, թեև այն »փրկութիւն է բերում: Լույս աշխարհ եկած մարդը վերջը պետք է »որ մահանա. թագավոր դարձողի համար անտանելի է փախստական »լինելը: Ես չեմ ուզում զրկվել այս ծիրանուց, ոչ էլ ապրել այն օրը, »երբ հանդիպողներն ինձ տիրուհի չեն անվանելու¹⁵: Եթէ դու որոշել »ես փրկվել, ով կայսր, դա դժվար չէ: Մենք շատ դրամ ունենք, ահա »ծովը, ահա նավերը: Սակայն տե՛ս, որ փրկվելուց հետո չգերադա-»սես մահը՝ այդպիսի փրկութիւնից: Ես սիրում եմ հին ասացվածքը, »թէ թագավորութիւնը լավ պատանք է»: Երբ այգ ասաց թագուհին, բոլորը սրտապնդվեցին, արիութեամբ լցվեցին. նրանք խորհրդակ-ցում էին ինչպէս պաշտպանվել, եթէ իրենց վրա հարձակում գործեն: Բոլոր զինվորները, նաև նրանք, ովքեր ծառայում էին արքունիքում, կայսեր հանդեպ վատ էին տրամադրված, չէին ուզում բացահայտ գործի ձեռնարկել, այլ սպասում էին, թէ ապագան ինչ ցույց կտա: Կայսրը իր ամբողջ հույսը դրել էր Բելիսարիոսի և Մունդոսի վրա, որոնցից Բելիսարիոսը նոր էր վերադարձել պարսկական պատերազ-մից՝ իր հետ բերելով ուժեղ զորամաս: Նա ուներ նաև մարտերի և պատերազմական վտանգների մեջ կոփված նիզակակիրների և վա-հանակիրների մի ամբողջ բազմութիւն: Իսկ Մունդոսը, որ իլիրա-

ցինների զորավարն էր նշանակված, բախտի բերմամբ, մի գործի համար, բարբարոս էրուզների գլուխն անցած Բյուզանդիոն էր կանչվել:

Հյուպատիոսը, հասնելով ձիարշավարան, բարձրացավ օրենքով կայսեր հատկացված տեղը ու նստեց արքայական գահի վրա, որտեղից կայսրը սովորաբար գիտում էր ձիարշավի մրցումներն ու մարմնամարզական խաղերը: Մունդոսը դուրս եկավ պալատի այն դարպասից, որտեղ գտնվում է, այսպես կոչված, խխունջը¹⁷⁶, իր կատարյալ շրջանակաձև լինելու պատճառով: Բելիսարիոսն սկզբում շարժվեց ուղիղ Հյուպատիոսի և կայսերական գահի վրա, երբ մոտեցավ մերձակա շենքին, որտեղ հնից գտնվում է զինվորական պահակախումբը, բարձրաձայն գոչեց ու հրամայեց զինվորներին, որ անմիջապես բացեն դռները, որպեսզի նա շարժվի բռնատիրոջի վրա: Ջինվորները մտադիր լինելով ոչ մեկի դեմ չկովել, մինչև որ երկուսից մեկի հաղթանակը բացահայտ չլինի, ձևացնում էին, թե չեն լուում: Բելիսարիոսը վերադառնալով կայսեր մոտ պնդում էր, որ գրուբյունն անհուսալի է, որովհետև նույնիսկ այն զինվորները, որոնց վստահված է պալատի պահպանությունը, նրա դեմ ապստամբություն են բարձրացրել: Կայսրը հրամայեց շարժվել դեպի Խալկե և այնտեղ գտնվող պրոպիլեաները: Բելիսարիոսը հաղիվ հաղ, մեծ վտանգներով և դժվարություններով, ավերակների և կիսավառ վայրերի միջով, կարողացավ հասնել ձիարշավարանին: Երբ մոտեցավ Վեննետական կոչված ստոային, որը գտնվում էր կայսեր գահի աջ կողմը, որոշեց նախ և առաջ շարժվել Հյուպատիոսի վրա, բայց որովհետև այնտեղ տանող դարպասը փոքր էր, ապա նաև փակված և ներսից պահպանվում էր Հյուպատիոսի զինվորների կողմից, վախեցավ, որ հանկարծ նեղ վայրում դեմոսը կհարձակվի, և իրեն ու իր բոլոր մարդկանց կտորելով, առանց դժվարության կշարժվի կայսեր վրա: Դրա համար նա գտավ, որ պետք է շարժվել դեմոսի վրա, որն անհամար բազմությամբ գտնվում էր ձիարշավարանում և խառնիճաղանջ վիճակում իրար էր հրմշտկում: Պատյանից քաշելով թուրը և իր մարդկանց հրամայելով նույնն անել, նա գոռալով արագորեն շարժվեց նրա վրա: Դեմոսը, որը խառնիխուռն կուտակված էր, երբ տեսավ քաջ ու սլատերազմում փորձված զրահակիր զինվորներին, որոնք անխնա սրախողխող էին անում պատահողին, փախուստի դիմեց: Բարձրացավ մեծ աղաղակ, ինչպես սլետք էր սպասել: Մոտիկ գտնվող Մունդոսը, որն ուղում էր գործի անցնել (նա շատ խիղախ ու անվեհեր մարդ էր), բայց չգիտեր ինչ անի ներկա պայմաններում, երբ իմացավ որ Բելիսարիոսը մարտի է բռնված, անմիջապես ձիար-

շավարան մտավ՝ նեկրա կոչված մուտքից: Հյուպատիոսի ապրստամբնեբն այն ժամանակ երկու կողմից ուժեղ հարվածներ ստանալով կոտորվում էին: Երբ գեմոսը գլխովին դիմեց փախուստի, իսկ շատերն էլ կոտորվել էին, Բորայիդեսն ու Հուստոսը՝ Հուստինիանոս կայսեր եղբորորդիները, առանց որևէ դիմադրութեան դահից իջեցրին Հյուպատիոսին և Պոմպեյոսի հետ միասին հանձնեցին կայսեր: Այդ օրը դեմոսից սպանվեց ավելի քան երեսուն հազար մարդ: Կայսրը հրամայեց խիստ բանտարկութեան մեջ պահել [Հյուպատիոսին և Պոմպեյոսին]: Այնտեղ Պոմպեյոսը լաց էր լինում և ողորմածութուն աղբրսում, որովհետև մինչ այդ նա նման փորձանքներ չէր տեսել: Իսկ Հյուպատիոսը պախարակում էր նրան և ասում, թե անարդարացի կերպով սպանվողները չպետք է ողբան: Իրենք նախ ակամա, դեմոսի բռնութեան առաջ տեղի տվեցին, իսկ այնուհետև գնացին: ձիարշավարան՝ կայսեր դեմ շունենալով ոչ մի շար նպատակ: Զինվորները հաջորդ օրը սպանեցին երկուսին էլ և նրանց դիակները նետեցին ծովը: Կայսրը պետութեան օգտին գրավեց նրանց և նրանց համախոհ բոլոր սենատորների ունեցվածքը: Սակայն հետո բոլորին, այդ թվում նաև Հյուպատիոսի և Պոմպեյոսի երեխաներին, վերադարձրեց այն պաշտոնները, որոնք նախապես նրանք ունեին և այն հարստութունը, որը դեռ չէր բաժանել իր հավատարիմ մարդկանց: Ահա այսպիսի վախճան ունեցավ Բյուզանդիոնի ապստամբութունը:

25. Տրիբունիանոսն ու Հովհաննեսը, որոնք պաշտոնանկ էին արվել, որոշ ժամանակ անց երկուսն էլ ստացան իրենց նախկին պաշտոնները: Տրիբունիանոսը գեռ երկար ապրեց և ապա հիվանդանալով վախճանվեց՝ պատվի ու [փառքի] մեջ. ոչ ոքի կողմից նա վատութուն չտեսավ: Նա քաղցր լեզու ուներ և դուրեկան մարդ էր, դրամասիրութեան կիրքը ծածկելու մեջ շատ ընդունակ: Իսկ Հովհաննեսը (սա բոլորի համար դաժան, կոպիտ մարդ էր, հանդիպածին վնաս էր հասցնում և առանց որևէ հիմքի հափշտակում ունեցվածքը), տաս տարի իշխանութեան գլուխ մնալով ի վերջո ստացավ իր ապօրինի գործունեութեան արժանի և արդար պատիժը: Ահա ինչպես:

Բոլորից ավելի նրան չէր կարողանում տանել Թեոդորա թագուհին: Նա իր ապօրինի գործողութուններով վիրավորում էր այդ կնոջը, չէր մտածում սիրալիկ կերպով և շնորհքով նրա սիրտն առնել. ընդհակառակը բացահայտ կերպով նրան ամբաստանում էր կայսեր առաջ՝ առանց քաշվելու կամ ամաչելու այն անսովոր սիրուց և դուրգուրանքից, որ կայսրը տածում էր դեպի Թեոդորան: Թագու-

հին, իմանալով այդ մասին, որոշեց սպանել Հովհաննեսին, բայց ոչ մի հնարավորություն չուներ, որովհետև Հուստինիանոսը նրան շատ էր հարգում: Հովհաննեսը, իմանալով իր նկատմամբ թագուհու նպատակների մասին, շատ վախեցավ: Ամեն գիշեր, երբ մտնում էր ննջասենյակը քնելու, կասկածում էր, թե բարբարոսներից որևէ մեկը իրեն սպանելու է ուղարկված և անրնդհատ սենյակից դուրս էր նայում, դռները ստուգում և մնում անքուն, թեև հաղարավոր հավատարիմ նիզակակիրներ և վահանակիրներ ուներ, մի բան, որ իրենից առաջ և ոչ մի [էպարքոսի] չէր վիճակվել: Բայց լուսանալուց հետո մոռանում էր աստվածային և մարդկային արհավիրքները և բոլոր հոռմայեցիների համար մասնավոր և պետական գործերում փորձանք դառնում: Նա սերտ շփման մեջ էր կախարդողների հետ և հավատում էր անօրեն գուշակություններին, որոնց համաձայն ինքը տիրանալու էր ինքնակալական իշխանությունը: Նա բացարձակուպես խելքը կորցրել էր և երազում էր թագավորությունն ստանալ: Նրա անառակությունն ու անօրինությունը ոչ չափ ունեին, ոչ սահման: Նրա համար շկար աստված և եթե նույնիսկ գնում էր որևէ սրբատեղի՝ աղոթելու և գիշերն անքնությամբ անցկացնելու, նա ոչինչ չէր անում քրիստոնյաների սովորությունների համաձայն, այլ հագնելով տրիբունիոնը, որը վայել է հին հավատքի քրմին, հավատք, որն այժմ անվանում են հեթանոսական, ամբողջ գիշեր արտասանում էր իր սերտած անօրեն խոսքերը, որպեսզի կայսեր կամքը առավել ևս իրեն ենթարկվի, իսկ ինքն էլ ոչ ոքից վնաս չկրի:

Այդ միջոցին Բելիսարիոսն Իտալիան գրավելուց հետո կանչվեց կայսեր կողմից՝ պարսիկների վրա արշավելու համար և իր կնոջ Անտոնինեի հետ եկավ Բյուզանդիոն: Նա արդարև բոլորի համար պատվական և շատ հարգելի մարդ էր և միայն Հովհաննեսն էր, որ նրա հանդեպ վատ էր տրամադրված և դավ էր նյութում: Դրա պատճառը ոչ այլ ինչ էր, քան այն, որ բոլորը իր հանդեպ թշնամաբար էին տրամադրված, իսկ Բելիսարիոսն արժանացել էր ամենքի սիրուն: Հռոմայեցիների հույսերը նրա վրա էին և նա Բյուզանդիոնում թողնելով իր կնոջը, արշավեց պարսիկների վրա: Բելիսարիոսի կին Անտոնինեն, (որն ամեն մի դավի ընդունակ էր), ուզենալով սիրաշահել թագուհուն, հետևյալ միտքը հղացավ: Հովհաննեսը եվփեմիա անունով մի դուստր ուներ, որն աչքի էր ընկնում իր համեստությամբ, բայց լինելով շատ երիտասարդ, կարող էր հեշտությամբ խաբվել: Հայրը նրան շատ էր սիրում, որովհետև նա իր միակ երեխան էր: Ահա Անտոնինենն բաղում օրեր փայփայեց նրան և երկար ժամանակ

կարողացավ ձևացնել, թե ինքը նրա բարեկամն է և չի վարանում նրան իր գաղտնիքներին մասնակից դարձնել: Մի օր, երբ մենակ էին սենյակում, ձևացրեց, որ ողբում է իր բախտը, որ Բելիսարիոսը թեպետ հռոմայեցիների պետության սահմանները նախկինից շատ ավելի ընդարձակեց, երկու թագավորների գերի վերցրեց¹⁷⁷ և այնքան հարստություն Բյուզանդիոն բերեց, բայց հանդիպեց Հուստինիանոսի ապերախտության: Նա անարդարացիության մեջ էր մեղադրում պետությանը: Այգ խոսքից ուրախացած Եվփեմիան (որովհետև նա էլ, վախենալով թագուհուց, չէր կարող տանել ներկա իշխանությունը), ասաց. «Բայց, ո՞վ ամենասիրելիս, մեղավորը դուք եք, որովհետև ուժը ձեր ձեռքում ունենալով, չեք ուղում օգտվել նրանից»: Անտոնինեն պատասխանեց ու ասաց. «Մենք չենք կարող, ո՞վ դուստր, »միայն բանակի վրա հենվելով ապստամբության ձեռնարկել, »առանց ներսի մարդկանց օգնության: Եթե քո հայրն ուզենար [մեղ »օգնել], այն ժամանակ հեշտ էր՝ աստուծո կամքով ձեռնարկել մեր »ցանկացած գործին»: Այդ լսելով, Եվփեմիան խոստացավ սիրով ընդառաջել, գնաց ուղիղ հոր մոտ և հայտնեց այդ մասին: Վերջինս ուրախացավ (որովհետև նա ենթադրում էր, որ պատգամախոսի դուշակությունները՝ թագավորության տիրանալու մասին հենց այդ ճանապարհով են իրականանալու) և խոստացավ անմիջապես գործի անցնել, իսկ դստեր հրամայեց այնպես անել, որը ինքը հաջորդ օրը հանդիպի Անտոնինեին և համաձայնության գա: Անտոնինեն, իմանալով Հովհաննեսի կարծիքը և ցանկանալով այդ մարդուն ոչ մի կասկած չներշնչել, ասաց, որ ներկա դեպքում նրա համար ձեռնտու չէ հանդիպել, որովհետև հանկարծ կասկած կառաջանա և կխափանվի նախապատրաստվող գործը: Նա ասաց, որ շուտով իրեն ուղարկելու են արևելք՝ Բելիսարիոսի մոտ և ահա երբ ինքը, հեռանալով Բյուզանդիոնից կհասնի այն արվարձանը (որը կոչվում է Հուստինիանե և պատկանում է Բելիսարիոսին), Հովհաննեսը իրեն պատվելու և ճանապարհելու պատրվակի տակ թող դա այնտեղ և նրանք կխոսեն ամեն ինչի մասին ու համաձայնության կգան: Հովհաննեսն այդ նպատակահարմար գտավ և նրանք որոշեցին գործելու ժամանակը: Իսկ թագուհին ամեն ինչի մասին Անտոնինեից տեղյակ, հավանություն էր տալիս նրա նախաձեռնությանը և առավել ևս գրգռում նրա սլատրաստակամությունը:

Սահմանված օրը Անտոնինեն, հրաժեշտ տալով թագուհուն, հեռացավ քաղաքից և հասավ Հուստինիանե, որտեղից հաջորդ օրը պետք է ճանապարհ ընկնեին դեպի արևելք: Գիշերն այնտեղ եկավ՝

Հովհաննեսը՝ որոշումը կատարելու համար: Թագուհին իր ամուսնու առաջ ամբաստանեց Հովհաննեսին՝ իշխանությունը հափշտակելու ոտնձգությունների մեջ և ներքինի նարսեսին ու պալատի կայազորի պետ Մարկելոսին բազմաթիվ զինվորներով ուղարկեց Հուսիսիսիանն՝ իրադրության հետ ծանոթանալու համար և եթե տեսնեն, որ Հովհաննեսը փորձում է ապստամբություն բարձրացնել, սպանեն նրան և անմիջապես վերադառնան: Եվ ահա նրանք ուղարկեցին այդ գործի համար: Պատմում են, որ կայսրը իմանալով այդ իրագարությունների մասին, Հովհաննեսին հավատարիմ մարդկանցից մեկին նրա մոտ ուղարկեց, թույլ շտալու համար, որ նա որևէ կերպ դադարի հանդիպի Անտոնինեի հետ: Բայց Հովհաննեսը (չէ՞ որ նրա զխին պետք է փորձանք գար) կայսեր խորհուրդը չկատարելով, կես գիշերին հանդիպեց Անտոնինեի հետ մի ցանկապատի մոտ, որի հետևում [Անտոնինեն] թաքցրել էր նարսեսի և Մարկելոսի մարդկանց, որպեսզի նրանք լսեն նրանց խոսակցությունը: Ահա այստեղ Հովհաննեսը բացահայտ կերպով համաձայնեց հարձակման անցնել և այդ հաստատեց ամենասարսափելի երդումներով: [Այն ժամանակ] նարսեսն ու Մարկելոսը հանկարծակի հայտնվեցին: Բնականաբար աղմուկ բարձրացավ և Հովհաննեսի նիզակակիրները (որոնք մոտ էին), անմիջապես վրա հասան: Նրանցից մեկը սրով հարվածեց Մարկելոսին առանց իմանալու, թե նա ով է և այդպիսով Հովհաննեսին հաջողվեց նրանց հետ միասին փախուստի դիմել և շտապ քաղաք հասնել: Ինձ թվում է, որ եթե նա խիզախեր անմիջապես գնալ կայսեր մոտ, նրա կողմից ոչ մի պատիժ չէր ստանա: Բայց նա, ասպատանելով եկեղեցում, հնարավորություն տվեց թագուհուն իրականացնելու իր վատ մտադրությունները նրա անձի նկատմամբ:

Այն ժամանակ [Հովհաննեսը] էսլարքոսից վերածվեց հասարակ մարդու¹⁸ և փոխադրվեց մի այլ եկեղեցի, որը կառուցված է Կիզիկոս քաղաքի արվարձաններից մեկում: Կիզիկոսցիներն այն անվանում են Արտակես: Այստեղ նա բռնի հոգևորական [օծվեց], բայց ոչ եպիսկոպոս, այլ երեց և վերանվանվեց Պետրոս: Բայց նա բոլորովին չէր ուզում հոգևորականի պաշտոնը վարել, որովհետև այդ կարող իր հետագայում խոչընդոտ դառնալ նորից իշխանության հասնելու: Նա դեռ չէր հրաժարվել իր նպատակներից: [Նրա] ունեցվածքը իսկույն գրավվեց, սակայն կայսրը դրա մեծ մասը թողեց նրան, որովհետև դեռ նրան խղճում էր: Եվ ահա Հովհաննեսն աներկյուղ, ունենալով մեծ հարստություն՝ ինչքան որ կարողացել էր թաքցնել և ինչքան որ կայսեր կամքով իրեն էր թողնվել, ցույց

կյանք էր վարում և այդ իրավիճակը պետք է բարեհաջող համարեր, եթե իհարկե խելք մտածեր: Բոլոր հոռոմայեցիները նրա դեմ շատ էին վրդովված, որ լինելով բոլոր դեերից ամենավատը, անարժանաբար նախկինից էլ ավելի բարեկեցիկ կյանք է վարում: Բայց աստված չթողեց, որ Հովհաննեսի պատիժն այդքանով վերջանա և նրա համար պատրաստեց ավելի ծանրը: Նա կրեց այդ պատիժը հետևյալ կերպ:

Կիզիկոսում կար Եվսեբիոս անունով մի եպիսկոպոս, որից բուլորն էլ դժգոհ էին՝ ոչ պակաս, քան Հովհաննեսից: Կիզիկոսցիները բողոքեցին նրա դեմ կայսեր առաջ և կոչ արեցին դատի տալ: Նրանց դիմումներն ապարդյուն անցան, որովհետև Եվսեբիոսը շատ ավելի հզոր էր, և ահա մի քանի երիտասարդներ, իրար հետ համաձայնության դալով, Կիզիկոսի հրապարակում սսլանեցին նրան: Հովհաննեսը մեծ թշնամություն էր տածում դեպի Եվսեբիոսը, այդ պատճառով շարագործության մեջ սկսեցին կասկածել հենց նրան: Սենատորներ ուղարկվեցին այնտեղ՝ հետաքննելու ոճրագործությունը: Նրանք նախ և առաջ Հովհաննեսին բանտ նետեցին և նրան, որ եղել էր հզոր էպարքոս, պատրիկ էր դարձել և բարձրացել մինչև հյուպատոսական աթոռը, որից բարձր [պատիվ] հոռոմայեցիների պետության մեջ դոյություն չունի, ահա նրան գողի կամ ավազակի պես մերկ կանգնեցրին և հրամայեցին մեջքին հարվածներ իջեցնել, ստիպեցին պատմել իր գործունեության մասին: Հովհաննեսին բավարար հիմքեր չունեին մեղադրելու Եվսեբիոսի սպանության մեջ, բայց աստծու արդարադատությունը նրանից պահանջում էր մարդկության դեմ գործած իր բոլոր շարագործությունների հատուցումը: Գրավելով նրա ամբողջ ունեցվածքը, մերկ, մեկ հիմատիոնով միայն, այն էլ մի քանի օբոլոս արժող կոշտ կտորից, նավ նստեցրին: Նրան ուղեկցողները ստիպում էին հանդիպած նավահանգստում մարդկանցից ծնկաչոք հաց կամ դրամ մուրալ: Ահա ամբողջ նավարկության ընթացքում մուրացկանություն անելով, նա բերվում է Եգիպտոս, Անտինոոսի [քաղաքը]: Արդեն երեք տարի է, ինչ նրան պահում են բանտում: Հակառակ իր կրած նման տառապանքներին, նա ոչ միայն չի հրաժարվել թագավորությանը [տիրանալու] իր հույսից, այլ աղեքսանդրացիներից ոմանց փորձել է մեղադրել՝ պետությանը պարտական լինելու մեջ:

Ահա Հովհաննես Կապադովկացին տասնամյա քաղաքական գործունեությունից հետո այդպիսի պատժի արժանացավ:

վար նշանակեց և ուղարկելով Լիբիա՝ տիրացավ այդ երկրին, որի մասին հետագա գլուխներում կասվի: Երբ այդ մասին իմացան Խոսրովն ու պարսիկները, շատ զայրացան և զղջացին, որ հռոմայեցիների հետ խաղաղություն են կնքել, որովհետև համոզվեցին, որ վերջիններս շատ են հզորացել: Խոսրովը դեսպաններ ուղարկեց Բյուզանդիոն, պատվիրելով շնորհավորել Հուստինիանոս կայսեր և կատակի ձևով պահանջել Լիբիայից ձեռք բերված ավարի մի մասը, այն պատճառաբանությամբ, որ Հուստինիանոսը վանդալներին չէր հաղթի, եթե պարսիկները հաշտություն կնքած չլինեին նրա հետ: Հուստինիանոսը դրամ նվիրեց Խոսրովին և դեսպաններին ետ ուղարկեց:

Իսկ Դարա քաղաքում այսպիսի մի դեպք պատահեց: Այնտեղ էր գտնվում հետևալում ծառայող ոմն Հովհաննես: Սա ոչ բոլոր զինվորների համաձայնությամբ, այլ միայն մի քանիսի, բռնությամբ տիրացավ քաղաքին: Նստելով պալատում, կարծես միջնաբերդում, օրըստօրե ամրապնդում էր իր իշխանությունը, և եթե այն ժամանակ պարսիկների և հռոմայեցիների միջև խաղաղություն չլիներ, սարսափելի աղետ էր պայթելու հռոմայեցիների գլխին: Բայց, ինչպես ասացի, այս դեպքում խանդարեց հաշտությունը: Խոսրովյան շորյորդ օրը իրար մեջ համաձայնության եկած զինվորները, քաղաքի քահանա Մամասի և մեծամեծ քաղաքացիներից մեկի՝ Անաստասիոսի խորհրդով, կեսօրին պալատ բարձրացան, յուրաքանչյուրն իր հիմատիոնի տակ դաշույն թաքցրած: Նրանք նախ կանանոցը տանող դարպասի մոտ հանդիպելով մի քանի նիզակակիրների, տեղն ու տեղը սպանեցին և ապա մտնելով տղամարդկանց սենյակը, հարձակվեցին բռնատիրոջի վրա: Ոմանք պատմում են, որ այդ արեցին ոչ թե զինվորները, այլ մի ապխտավաճառ. երբ վերջիններս դեռևս սարսափահար բախում էին գտնվում, նա դաշույնով ներս թռավ և հանդիպելով Հովհաննեսին՝ անակնկալ հարվածեց: Ստացած վերքը թեթև լինելով, Հովհաննեսը խուճապահար փախուստի դիմեց և անսպասելիորեն ընկավ վերոհիշյալ զինվորների ձեռքը, որոնք ձեռքակալեցին նրան, անմիջապես այրեցին պալատը, որպեսզի խոռվարանների համար այլևս ոչ մի հույս չմնա, իսկ նրան շղթաչափակալ բանտ նետեցին: Նրանցից մեկը, վախենալով, որ հանկարծ զինվորներն, իմանալով բռնատիրոջի կենդանի լինելու մասին, քաղաքում նորից խոռվություն կբարձրացնեն, սպանում է Հովհաննեսին և այդ ձևով վերջ տալիս խոռվությանը: Ահա այսպես վերջացավ այդ բրոնատիրական փորձը:

«ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ» ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԿ

[ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԿ]

1. Որոշ ժամանակ անց, երբ հոսսը իմացավ, որ Բելի-սարիոսն սկսել է Իտալիան ևս Հուստինիանոս կայսեր հպատակեցնել¹, այլևս շկարողացավ իրեն զսպել և համոզիչ առիթ էր փնտրում հաշտության պայմանագիրը շեղյալ հայտարարելու: Այդ բանում նա համաձայնության եկավ Ալամունդարոսի² հետ և նրան առաջադրեց պատերազմ հրահրել: Վերջինս սկսեց մեղադրել Արեթասին³ իր սահմանները խախտելու մեջ, և հաշտության պարագաներում կռվի բռնվեց նրա հետ ու սկսեց ասպատակել հռոմայեցիների երկիրը: Նա ասում էր, թե ինքը չի խախտում պարսիկների և հռոմայեցիների հաշտության պայմանագիրը⁴, որովհետև [պայմանագիրը կնքող] երկու կողմից էլ ոչ մեկը իրեն չի հիշատակել նրա մեջ: Եվ դա իսկապես այդպես էր: Հաշտության պայմանագրի մեջ երբեք սարակինոսների մասին խոսք չէր եղել, որովհետև նրանք դիտվում էին որպես պարսիկների և հռոմայեցիների հպատակներ: Սարակինոսների վեճի առարկա երկիրը կոչվում էր Ստրատա⁵ և գտնվում Պալմիրա քաղաքից⁶ հարավ: Այնտեղ ոչ մի ծառ կամ հացահատիկ չի աճում (վայրն անշափ արևսկեզ է), այլ միայն դեռ հնուց սկսած որոշ շափով ոչխարաբուծությունն էր զարգացած: Արեթասը սկզբում էր, որ այդ շրջանը հռոմայեցիներին է պատկանում, վկայաբերելով [վայրի] անունը, որ բոլոր դեռ հնից տալիս էին նրան (լատիներեն Ստրատա է կոչվում սալահատակված ճանապարհը) և դիմում էր հնագույն հեղինակների վկայություններին: Ալամունդարոսը չէր լլ ցանկանում վիճել անվան շուրջը, այլ ասում էր, որ դեռ հնուց ոչխարների տերերն արոտատեղիների վարձ էին վճարում իրեն: Դրա համար էլ Հուստինիանոս կայսրը պատրիկ Ստրատեգիոսին, որը խոհեմ մարդ էր, ազնվական ծագում ուներ ու կայսերական գանձապահն էր, ինչպես և Պաղեստինի զորքերի հրամանատար Սումմոսին հանձնարարեց միջամտել և լուծել վիճելի հարցերը: Սումմոսը Հուլիանոսի եղբայրն էր, այն Հուլիա-

նոսի, որ մի փոքր առաջ ուղարկվել էր եթովպացիների և հոմերիտների մոտ որպես դեսպան: Սումմոսը գտնում էր, որ հոմայեցիները չպետք է զիջեն երկիրը: Ստրատեգիոսն էլ երկյուղ էր հայտնում կայսեր, որ մի աննշան ու անկարևոր, անբարեբեր, չոր ու ցամաք երկրի համար պարսիկներին ցանկալի առիթ են տալիս պատերազմն սկսելու: Հուստինիանոս կայսրն այդ հարցը քննարկման դրեց և դրա վրա երկար ժամանակ վատնվեց:

Իսկ պարսից արքա խոսրովը պնդում էր, որ Հուստինիանոսն է խախտել հաշտութունը, որովհետև նա իր երկրի դեմ արդեն մի շարք ոտնձգություններ է կատարել, կամեցել է դաշինք կնքել Ալամոնդարոսի հետ. այսպես, նա Սումմոսին ուղարկել է [Ալամոնդարոսի] մոտ իբր բանակցություններ վարելու և խոստացել դրամական մեծ գումար, եթե նա անցնի հոմայեցիների կողմը: [խոսրովը] բացի դրանից, ցույց էր տալիս այն նամակները, որ Հուստինիանոս կայսրը գրել էր Ալամոնդարոսին՝ դաշինքի առաջարկով: [խոսրովը] միաժամանակ պնդում էր, որ [Հուստինիանոսը] նամակ է ուղարկել նաև հոներից ոմանց և դրդել ներխուժել պարսից երկիրը ու թալանել նրա բնակավայրերը: Նա ասում էր, որ հենց իրենք՝ հոներն են եկել իր մոտ և ցույց տվել այդ նամակը: խոսրովը հոմայեցիներին ահա այսպիսի մեղադրանքներ էր ներկայացնում և մտածում հաշտությունը խախտել: Ես ի վիճակի չեմ ասելու՝ նրա մեղադրանքները իրավացի էին, թե ոչ:

2. Այդ միջոցին գոթերի առաջնորդ Ուլտտիդիսը, որն արդեն պատերազմում անհաջողության էր մատնվել, [խոսրովի] մոտ է ուղարկում երկու դեսպան, համոզելու համար [պարսիկներին] արշավել հոմայեցիների վրա. դեսպանները գոթերից չէին, որովհետև եթե նրանք բռնվեին, այդ կխանգարեր գործին, այլ լիզուրացի հոգևորականներից⁸, որոնք համաձայնվել էին այդ գործը կատարել դրամական մեծ գումարի դիմաց: Նրանցից մեկը, որը համարվում էր աստիճանով ավելի բարձր (նա կրում էր եպիսկոպոսի կոչում, որին սակայն բոլորովին արժանի չէր), գլխավորում էր դեսպանությունը, իսկ մյուսը հետևում նրան որպես օգնական: Թրակիայով անցնելիս, նրանք ընկերանում են մեկին, որը դառնալու էր իրենց համար ասորերենի և հունարենի թարգման և հոմայեցիներից թարուն հասնում պարսից երկիրը: [Ինչպես նաև հաջողվեց] այն պատճառով, որ խաղաղ պայմաններում [հոմայեցիները] շատ էլ զգոն չէին պահում սահմանները: Հանդիպելով խոսրովին, նրանք

ասացին հետեւյալը. «Բոլոր մյուս դեսպանները, ո՛վ արքա, գնում
 »են դեսպանութիւն գլխավորապէս ելնելով իրենց շահերից, սա-
 »կայն գոթերի և իտալացիների թագավոր Ուիտտիդիսը մեզ ուղար-
 »կել է խոսելու քո պետութեան [շահերի] մասին: Դու համարիր, որ
 »նա գտնվում է այստեղ և ասում հետեւյալը. Եթե մեկը քեզ ասի, ով
 »արքա, որ քո թագավորութիւնը և ամբողջ մարդկութիւնը Հուս-
 »տինիանոսի ձեռքն են անցնում, նա ճշմարտութիւնն ասած կլինի:
 »Որովհետև նա ի բնէ նորամուծութիւնների սիրահար է, իրեն
 »չվերաբերող հարցերի շուրջը վեճեր սարքող, և չկարողանալով
 »բավարարվել ունեցածով, ցանկանում է ամբողջ աշխարհին տի-
 »րանալ, ջանք է թափում հափշտակել բոլոր պետութիւնները:
 »Որովհետև նա մենակ չէր կարող որևէ բան անել պարսիկների
 »դեմ, իսկ պարսիկների հետ պատերազմի պայմաններում չէր կա-
 »րող ուրիշների վրա արշավել, ապա նա մտածեց քեզ խաբել, քո-
 »զարկվելով խաղաղասիրութեամբ. նա մնացածներին բռնի իրեն
 »[դաշնակից] դարձնելով, մեծ ուժեր է կուտակում քո պետութեան
 »դեմ: Նա արդեն վերացրել է վանդալների թագավորութիւնը, ոչըն-
 »չացրել մավրուսիոսներին, իսկ գոթերն էլ բարեկամութեան ան-
 »վան տակ շեն խառնվում դործերին. ահա նա այժմ դրամական մեծ
 »միջոցներով և զորքով շարժվում է մեզ վրա: Պարզ է, որ երբ նրան
 »հաջողվի գոթերին վերջնականապէս պարտութեան մատնել, ապա
 »մեզ և արդեն ստրկացվածների հետ կարշավի պարսիկների վրա,
 »արհամարհելով բարեկամութիւնը և առանց ամոթ զգալու [կխախ-
 »տի] իր երդումը: Արդ, քանի մեզ մնացել է փրկութեան որևէ հույս,
 »մի՛ թույլ տուր, որ նա շարունակի մեզ վնաս հասցնել, ոչ էլ դու
 »[վնաս] կրիր, այլ մեր դժբախտութիւնների մեջ տես այն [գրժ-
 »բախտութիւնները], որոնք հասնելու են պարսիկներին, հիշիր, որ
 »հռոմայեցիները երբեք քո թագավորութեան հանդէպ բարյացա-
 »կամ չեն լինի և հենց որ գերազանցեցին հզորութեամբ, չեն վարա-
 »նի ի հայտ բերել դեպի պարսիկներն ունեցած իրենց թշնամու-
 »թիւնը: Դու պետք է ժամանակին օգտագործես հզորութիւնդ,
 »որպեսզի նրանից զրկվելուց հետո չփնտրես այն: Առիթը կոոցնե-
 »լուց հետո այն այլևս չես գտնի: Ավելի լավ է նախահարձակ լինել
 »և ապահով, քան թե ուշանալ և թշնամիներից ամենամեծ խայտա-
 »ռակութիւնը կրել»:

Երբ այդ լսեց խոսրովը, ճիշտ գտավ Ուիտտիդիսի խորհուրդը
 և առավել ևս սկսեց մտածել հաշտութիւնը խախտելու մասին:
 Ատելութեամբ լցված դեպի Հուստինիանոսը, նա ի վիճակի չէր

առողջ դատել, հասկանալ, որ այդ բոլորն իրեն ասացին մարդիկ, որոնք շատ վատ էին տրամադրված Հուստինիանոս կայսեր հանդեպ: Երբ մարդ մի բան ցանկանում է, ապա այդ բանում նրան համոզելը շատ հեշտ է: Նա նույնպիսի սիրալիրությամբ ունկնդրեց նաև հայերին և լաղերին, որի մասին ես այստեղ կասեմ: Ահա այսպիսի հանցագործությունների մեջ էին մեղադրում Հուստինիանոսին, թեև նրա արածը, ճիշտն ասած, ներբողների էր սրժանի, որպես մի քաջ կայսեր, որը ցանկանում էր իր թագավորությունը շատ ավելի մեծ և շատ ավելի փառավոր դարձնել: Նույնը կարելի է ասել նաև պարսից արքա Կյուրոսի և Ալեքսանդր Մակեդոնացու մասին: Բայց արդարությունն ու նախանձը անհամատեղելի են: Դրա համար էլ ահա խոսքովը մտածում էր խախտել հաշտությունը:

3. Այգ միջոցին մի ուրիշ բան էլ պատահեց: Ֆարանդիոնը հռոմայեցիներին հանձնող՝ Սիմեոնը, պատերազմի թեժ պահին համոզում է Հուստինիանոս կայսեր՝ հայ մարդկանց պատկանող գյուղերը իրեն նվիրել: Նա տիբանում է այդ գյուղերին, բայց հետո զոհ դառնում դրանց նախկին տերերի դավադրությանը: Ոճրագործության կաղամակերպիչները փախչում են պարսից երկիրը: Նրանք երկու եղբայրներ էին՝ Պերոդի որդիները: Կայսրն իմանալով այդ, գյուղերը տալիս է Սիմեոնի եղբորորդի Համաղասպին և նրան նշանակում Հայոց իշխան: Որոշ ժամանակ անց Հուստինիանոս կայսեր մտերիմ մարդկանցից մեկը՝ Ակակիոս անունով, Համաղասպին զրպարտում է, մեղադրելով Հայաստանում շարադրոծություններ կատարելու և Թեոդոսուպոլիսն ու այլ քաղաքներ պարսիկներին հանձնելու մտադրության մեջ: Դրանից հետո Ակակիոսը կայսեր համաձայնությամբ նենգորեն սպանում է Համաղասպին և կայսրից ստանում Հայոց իշխանությունը: Նա ի բնե նենգ լինելով, նարավորություն ստացավ կատարել ինչ որ իր հոգին էր ցանկանում, և իր հպատակների համար ամենադաժան մարդը դարձավ: Նա առանց որևէ պատճառի հափշտակում էր մարդկանց ունեցվածքը: Նա հայերի վրա շորս կենտինար հարկ դրեց, մի բան, որ երբեք չէր եղել: Բայց հայերը, ի վիճակի չլինելով տանել Ակակիոսին, համաձայնության եկան ու սպանեցին նրան և փախչելով պատան գտան Ֆարանդիոնում:

Այդ պատճառով Բյուզանդիոնից կայսրը նրանց դեմ ուղարկեց Սիտտասին¹⁰. հռոմայեցիների և պարսիկների միջև հաշտության պայմաններում Սիտտասը [Բյուզանդիոնում] էր ապրում: Երբ նա

Հայաստան եկավ, սկզբում ցանկութիւն ցույց չէր տալիս պատերազմելու [հայերի դեմ], այլ ուզում էր հորդորել նրանց վերադառնալ իրենց երկիրը, խոստանալով համոզել կայսեր վերացնելու նոր հարկի գանձումը: Սակայն, որովհետև կայսրը, գրգված Ադուլիոսի՝ Ակակիոսի որդու ոտնձգութիւններից, շատ էր վատաբանում և պախաբաւում Սիտտասին՝ դանդաղկոտութեան համար, վերջինս անմիջապէս պատրաստվում էր ընդհարվելու [հայերի հետ]: Նախ և առաջ փորձեց մեծ գումար խոստանալով կաշառել [հայերից] ոմանց և իրեն դաշնակից դարձնել, որպեսզի կարողանա ավելի հեշտութեամբ հաղթել մնացածներին: Նրան էր ուզում հարել մեծ և բազմամարդ Ասպետյանների տոհմը¹¹, որ մարդ ուղարկեց Սիտտասի մոտ, խնդրելով գրավոր հավաստիացում, որ եթե իրենք, Ասպետյանները, այդ գործի ժամանակ լքեն իրենց ցեղակիցներին և անցնեն հռոմայեցիների կողմը, ոչ մի պատիժ չեն կրելու վերջիններիս կողմից և պիտի շարունակեն տիրել իրենց ունեցվածքին: [Սիտտասն] ուրախութեամբ այդ մասին գրեց մի փոքր գրութիւն, տվեց նրանց պահանջած հավաստիացումը և կնքելով գրութիւնը ուղարկեց նրանց: Նա համոզված էր, որ [Ասպետյանների] օգնութեամբ կկարողանա առանց սլատերազմի հաղթել, և ամբողջ զորքով շարժվեց Օյնոբալակոն¹² վայրի վրա, որտեղ ձամբարել էին հայերը: Սակայն գրութիւնն ստացողները, պատահամբ ուրիշ ձանապարհով գնացին և չկարողացան հանդիպել Ասպետյաններին: Այդ միջոցին հռոմեական բանակի մի զորամաս հանդիպեց [Ասպետյանների] մի փոքր խմբի և ձեռք բերված համաձայնութեան անտեղյակ կոտորեց նրանց որպէս թշնամիների: Սիտտասն էլ մի քարայրում դերի վերցրեց նրանց երեսաներին ու կանանց և սպանեց. կամ այն պատճառով, որ չիմացավ, թե ովքեր են նրանք, կամ էլ որովհետև զայրացել էր Ասպետյանների դեմ, որ հակառակ համաձայնութեան, չէին անցնում իր կողմը:

[Ասպետյանները] զայրացած, մյուս բոլոր [հայերի] հետ միասին պատրաստվեցին մարտի: Որովհետև երկու կողմերն էլ գտնվում էին դժվարանցանելի և զառիթափ տեղանքում, իրար դեմ չէին կռվում մի տեղում կենտրոնացած, այլ ցրված՝ լեռների ստորոտներում և ձորերում: Այնպէս պատահեց, որ հայերի մի փոքրաթիվ խումբ և Սիտտասը իր զորքի մի փոքր մասով հայտնվեցին իրար շատ մոտիկ: Նրանց բաժանում էր մի ձոր: Երկու հակառակորդներն էլ հեծյալ էին: Սիտտասը փոքրաթիվ մարդկանցով անցավ ձորը և շարժվեց հակառակորդների վրա, իսկ հայերը նա-

հանջելով կանգ առան: Միտտասն այլևս չէր հալածում նրանց և կանգ էր առել: Հանկարծ հոռմայեցի զինվորներից մեկը, ծագումով էրուլոս, որը հալածում էր թշնամիներին, զայրացած ետ վերադարձավ: Միտտասն այգ ժամանակ գետնի մեջ էր խրել իր նիզակը. էրուլոսի ձին մեծ թափով ընկավ նիզակի վրա և ջարդեց այն. դա անչափ տխրեցրեց զորավարին: Մի հայ ճանաչեց նրան, և հայտնեց մյուսներին, թե սա ինքը հենց Միտտասն է: Նրա գլխին սաղավարտ շլար, իր զորքն էլ փոքրաթիվ էր և դա հնարավորութուն տվեց, որ թշնամիներին ճանաչի: Միտտասը, երբ լսեց հայի ասածը, քաշեց թուրը (իր նիզակը, ինչպես ասացինք, ջարդված ընկած էր գետնին) և որոշեց անմիջապես անցնել ձորը: Թշնամիները մեծ արագությամբ շարժվեցին նրա վրա և մեկը ձորում հասնելով նրան, թրի շեղ հարվածով վերք հասցրեց գլխին ու թեև գանգի կաշին լրիվ տարավ, բայց մետաղը չդիսլավ ոսկորին: Միտտասը նախկինից ավելի թափով առաջ նետվեց, սակայն Հովհաննեսի որդի Արտավան Արշակունին¹³ թիկունքից հարձակվելով, հարվածեց նիզակով ու սպանեց նրան: Ահա այսպես անփառունակ վախճան ունեցավ Միտտասը, վախճան, որին արժանի չէր առաքինի և թշնամիների հանդեպ [քաջություն] ցուցաբերած մի մարդ: Նա շատ դեղեցիկ էր, քաջ կովոդ, լավագույն զորավար, ոչնչով չդիջող իր ժամանակի [զորավարներին]: Ոմանք պատմում են, որ Միտտասին սպանողը ոչ թե Արտավանն էր, այլ Սոլոմոնը՝ հայերի մեջ բոլորովին անհայտ մի մարդ:

Միտտասի վախճանվելուց հետո կայսրը Բուղեսին հրամայեց արշավել հայերի վրա: Վերջինս, երբ տեղ հասավ, [հայերին] նամակ ուղարկեց, որով խոստանում էր նրանց հաշտեցնել կայսեր հետ և այդ կապակցությամբ առաջարկում էր, որ մեծամեծներից մարդիկ գան իր մոտ բանակցութուններ վարելու: Սակայն [հայերը] Բուղեսին հավատալու ոչ հիմքեր ունեին, ոչ էլ նրա խոսքերին ականջ դնելու ցանկություն: Բուղեսը մի մոտիկ ընկեր ուներ՝ [ժողովում] Արշակունի, անունը Հովհաննես, որը Արտավանի հայրն էր: Վերջինս, հույս դնելով Բուղեսի հետ ունեցած բարեկամության վրա, իր փեսա Վասակի և մի քանիսի հետ եկավ նրա մոտ: Նրանք հասան և ապաստանեցին մի վայրում, որտեղ հաջորդ օրը պետք է հանդիպեին Բուղեսի հետ, բայց զղացին, որ հոռմեական զորքերը շրջապատել են իրենց: Հովհաննեսի փեսա Վասակը շատ էր աղաչում Հովհաննեսին փախուստի դիմել, բայց երբ չհաջողվեց համոզել, մենակ թողնելով նրան, հոռմայեցիներից գաղտ-

նի, մնացածների հետ նույն ճանապարհով վերադարձավ: Այսպիսով Բուզեսը միայն Հովհաննեսին գտավ և սպանեց, որից հետո հայերը հոռմայեցիները հետ համաձայնության գալու բոլոր հույսերը կրտրեցին. ի վիճակի չլինելով պատերազմում պարտության մատնել կայսեր, գործունյա Վասակի գլխավորությամբ նրանք զնացին պարսից արքայի մոտ: [Հայոց] մեծամեծները հանդիպելով Խոսրովին ասացին այսպես. «Մեզանից շատերը, ով տեր, Արշակունի-» ներ են, այն Արշակի տոհմից, որ Պարթևների թագավորությանն » օտար չէր՝ երբ պարսիկների իշխանությունը գտնվում էր Պարթև-» ների ձեռքում: Նա հռչակավոր արքա եղավ և իր ժամանակակից-» ներին ոչնչով չէր պիջում: Մենք այժմ եկել ենք ձեզ մոտ, մենք, » ովքեր բոլորս վերածվել ենք ստրուկների ու փախստականների, ոչ » կամովին, այլ բռնի, արտաքուստ հոռմայեցիների պետության » կողմից, իսկ ըստ էության, ով արքա, քո կամքով: Ով հնարավո-» րություն է տալիս անարդարություն գործել ցանկացողներին, » պետք է արդարացիորեն պատասխան տա իր կատարած գործի » համար: Մի քիչ ավելի հնից կպատմեմ, որպեսզի դուք հնարավո-» րություն ունենաք հետևելու դեպքերի ընթացքին: Մեր նախնիների » վերջին արքա Արշակը¹⁴ կամավոր կերպով իր իշխանությունից » հրաժարվեց [հօգուտ] հոռմայեցիների կայսր Թեոդոսի այն » պայմանով, որ իր բոլոր տոհմակիցները հավիտյան անկախ ապ-» րեն և ոչ մի դեպքում հարկատու չդառնան: Մենք կարողացանք » պաշտպանել սահմանվածը այնքան ժամանակ, մինչև որ դուք » կնքեցիք այս շարաքաստիկ հաշտությունը¹⁵, որը եթե մեկն անվա-» ներ հասարակաց դժբախտություն, սխալված չէր լինի: Որովհետև » դրանից հետո, ով արքա, քեզ խոսքով բարեկամ, բայց գործով » թշնամի [Հուստինիանոսը], չմտահոգվելով ոչ բարեկամների և ոչ » էլ թշնամիների մասին, մարդկային ամեն ինչ խառնել է ու տակ-» նուվորա արել: Դրանում դու շուտով կհամոզվես, երբ նա վերջնա-» կանապես ջախջախի արևմուտքի [ժողովուրդներին]: Նա սահ-» մանվածից ո՞ր մեկը չխախտեց: Նա տակնուվրա շարե՞ց ամեն մի » ներդաշնակություն: Նա չէ՞ր, որ մեզ վրա սահմանեց հարկերի » աննախարհաց գումար: [Նա չէ՞ր], որ մեր սահմանակից և անկախ » ապրող ձաներին ստրկացրեց, իսկ դժբախտ լազերի թագավորի » վրա նշանակեց հոռմայեցի կառավարիչ: Այդ բոլորը բնության » հակառակ են և ոչ մի ձևով հնարավոր չէ արդարացնել: Նա չէ՞ր, » որ հոններին ենթակա բոսպորիտների [դեմ] զորավարներ ուղար-» կեց և զրավեց քաղաքը¹⁶, որի վրա և ոչ մի իրավունք չունեք: [Նա

»չէ՛ր] եթովպացիների իշխանությունների հետ դաշինք կնքողը,
 »որոնց գոյության մասին հռոմայեցիները չէին էլ լսել: Նա արդեն
 »տիրանում է հոմերիտների հողերին և Կարմիր ծովին, իսկ Ֆինի-
 »կոնը կցել է հռոմայեցիների պետությանը: Մենք զանց ենք առնում
 »խոսել լիբիացիների և իտալացիների գլխին եկած փորձանքների
 »մասին: Ամբողջ աշխարհը նրան փոքր է թվում, նա չի կարողա-
 »նում այնտեղ տեղավորվել: Նրա համար քիչ է ամբողջ մարդկու-
 »թյան վրա տիրելը: Նա իր հայացքը հառել է երկինքին և հետախու-
 »ղում է օվկիանոսից վերև գտնվող խորշերը, ցանկանալով ձեռք
 »բերել ինչ-որ ուրիշ երկիր էլ: Իսկ դու, ով արքա, ի՞նչ ես մտա-
 »ծում: Գուցե դու քաշվում ես [խախտել] ստոր կերպով ոտնահար-
 »ված խաղաղությունը, սպասում որ նա վերջում քեզ էլ ուտի: Եթե
 »դու ուղում ես իմանալ, թե ինչպես է վերաբերվում Հուստինիա-
 »նոսը իրեն հարած մարդկանց, թարմ օրինակը մենք և դրժ-
 »բախտ լագերն ենք, իսկ եթե [ուղում ես իմանալ], թե ինչպես է վե-
 »րաբերվում անձանոթներին և իր նկատմամբ ոչ մի անարդարու-
 »թյուն չկատարածներին, ապա հիշիր վանդալներին, գոթերին և
 »ամավրոսիոսներին: Մենք դեռ գլխավորի մասին չենք խոսել: Ով
 »հզոր արքա, նա չէ՛, որ քո ստրուկ Ալամունդարոսին հաշտության
 »պայմաններում ցանկացավ խաբեությամբ իր կողմը քաշել և քո
 »պետությունից անջատել: Իսկ հոներին, որոնց նա բոլորովին ծա-
 »նոթ չէր, ջանաց իր հետ բարեկամացնել՝ քո դեմ: Դրանցից խայ-
 »տառակ բան երբևիցե տեղի չի ունեցել: Նա արդեն կռահում է, որ
 »կարողանա արևմտականներին¹⁷ վերջնականապես իրեն հպատա-
 »կեցնել, դրա համար էլ արդեն պատրաստվում է շարժվել ձեր՝
 »արևելյանների դեմ, որովհետև արդեն իրեն մնում է պայքարել
 »միայն ու միայն պարսկական պետության դեմ: Այսպիսով, նրա
 »կողմից արդեն խախտվել է խաղաղությունը, նա վերջ է ավել հա-
 »վիտենական հաշտության: Հաշտությունը խախտած են լինում ոչ
 »թե նրանք, ովքեր նախահարձակ են լինում, այլ նրանք, ովքեր
 »հաշտության ժամանակ ոտնձգություններ են կատարում հարևան-
 »ների դեմ: Ոճիրը ոճիր է, թեկուզ ձեռնարկողին չի հաջողվել այն
 »իրականացնել: Թե պատերազմը ինչով կվերջանա՝ բոլորին սլարդ
 »է: Ոչ թե պատերազմի առիթ տվողը, այլ այդ առիթը տվողի դեմ
 »պայքարողը միշտ հաղթական է, դուրս գալիս: Մենք պայքարելու
 »ենք ոչ հավասար ուժերի դեմ: Հռոմայեցիների զինվորների մեծ
 »մասը աշխարհի հեռաստաններում է գտնվում, իսկ նրանց երկու
 »լավագույն զորավարներից մեկին՝ Սիտոտասին մենք սպանել ենք,

»Իսկ Բելիսարիոսին էլ այլևս Հուստինիանոսը չի տեսնի: Նա արհամարհելով նրան, մնացել է Արևմուտքում՝ իր ձեռքում ունենալով »իտալացիների իշխանությունը: Այնպես որ, երբ դու շարժվես թըշ-»նամիների վրա, ոչ մի դիմադրության չես հանդիպի. մենք, հաս-»կանալի է, կլինենք քո կողմում և տեղանքին քաջատեղյակ՝ կառաջ-»նորդենք քո ղորքը»: Երբ այս լսեց Խոսրովը, հավանություն տվեց, հրավիրեց պարսից ամենաերևելիներին, հայտնի դարձրեց բոլորին Ուիտտիդիսի գրածը և հայերի հաղորդածը. նա քննարկման դրեց այն հարցը, թե ինչ պետք է անեն: Այնտեղ արտահայտվեցին բազմաթիվ թեր ու դեմ կարծիքներ, բայց ի վերջո որոշեցին գարնանը պատերազմ սկսել հոռմայեցիների դեմ: Դեռ աշուն էր, Հուստինիանոս կայսեր ինքնակալության տասներեքերորդ տարին¹⁸: Հոռմայեցիները ոչինչ չէին կասկածում և ոչ էլ հավատում էին, որ պարսիկները որևէ կերպ կարող են խախտել, այսպես կոչված, հավիտենական հաշտությունը, թեև լսել էին, թե Խոսրովը մեղադրում է իրենց կայսեր Արևմուտքում ունեցած հաջողությունների համար, և այնպիսի բողոքներ ներկայացնում նրան, որոնց մասին քիչ առաջ հիշատակեցի¹⁹:

4. Այդ ժամանակ երևաց գիսավոր աստղը: Սկզբում նա մոտավորապես մեծահասակ մարդու շափ էր, ապա շատ ավելի մեծ: Նրա վերջավորությունը արևմուտքում էր, իսկ սկիզբը՝ արևելքում և շարժվում էր արևի ընթացքով: Երբ [արևը] այժեղջյուրում էր, [աստղը] աղեղնավորի մեջ էր: Ոմանք այս [գիսավոր աստղը] անվանում են քսիֆիաս, որովհետև երկարուկ էր և առջևի մասում սուր, իսկ ուրիշներն էլ անվանում են միրուբավոր: Նա երևաց ավելի քան քառասուն օր: Աստղագետներից յուրաքանչյուրն այդ կապակցությամբ տարբեր, իրար հակասող կարծիքներ էր արտահայտում, թե ինչ է այն կանխագուշակում: Իսկ ես գրում եմ կատարվածի մասին, որպեսզի յուրաքանչյուրը տեղի ունեցածի հիման վրա տա իր բացատրությունը: Հոնական մի մեծ բանակ շուտով, անցնելով Իստրոս գետը²⁰, ողողեց ամբողջ Եվրոպան: Դա հաճախ էր տեղի ունենում, բայց այս շափի ու մեծության ավերածություններ այդ [երկրի] բնակիչներն երբևիցե չէին կրել: Այդ բարբարոսներն ամբողջությամբ թալանեցին Հոնիական ծոցից սկսած մինչև Բյուզանդիոնի ծայրամասերն ընկած երկիրը: Իլլիրիայում²¹ նրանք գրավեցին երեսուն երկու ամրոց, իսկ Կասանդրիա քաղաքը (որը հենց անվանում էին, ինչքան մենք գիտենք, Պոտիդեա), ուժով

գրավեցին, թեև [նախկինում] նրանք ամրացված քաղաքի վրա հարձակում գործելու ոչ մի փորձ չունեին: Նրանք [կողոպտած] հարստութիւնք և հարյուր քսան հազար ղերիներով շարժվեցին գետի իրենց երկիրը, առանց որևէ զիմադրութեան հանդիպելու: Նրանք հետագայում ևլ բազմիցս ներխուժեցին այս կողմերը և մեծ ավերածութիւններ գործեցին: Պաշարեցին նաև հերրոնեսոսը²² և պաշտպանների զիմադրութիւնը կոտորելով՝ ծովի աղմկող ալիքների վրայով շրջանցեցին այն պարիսպները, որոնք գտնվում են, այսպես կոչված, Սև ծոցում, անցան երկար պարիսպներից ներս և անախակալ կերպով հարձակվեցին հերրոնեսոսում գտնվող հոռոմայեցիների վրա, շատերին սպանեցին, իսկ մնացածներին գերեցին. մի փոքր մասն էլ, անցնելով Սեստոսի և Աբիդոսի միջև գտնվող նեղուցը և ավարի առնելով Ասիայում գտնվող բնակատեղիները, նորից հերրոնեսոս եկավ և մնացած զորքով ու ամբողջ ավարով վերադարձավ իր երկիրը: Մի ուրիշ արշավանքի ժամանակ նրանք թալանեցին իլլիրիացիներին ու թեսալացիներին և փորձեցին պաշարել Թերմոսիլեն, բայց որովհետև պարիսպների պաշտպաններն ուժեղ զիմադրում էին, նրանք փնտրեցին և անախակալ կերպով շրջակայքում գտան մի կածան, որը տանում էր գետի [Թերմոսիլեի] վրա բարձրացող լեռը: Նրանք հեռացան, կոտորելով գրեթե բոլոր հելլեններին, բացառութեամբ պելոպոնեսացիների: Իսկ պարսիկները շուտով խախտեցին հաշտութեան [պայմանագիրը] և արևելյան հոռոմայեցիներին ավերածութիւններ պատճառեցին, որոնց մասին ես այստեղ կ'աւտմեմ: Բելիսարիոսը գոթերի և իտալացիների թաղավոր Ուիտտիգիսին պարտութեան մատնելով ու գերի վերցնելով բերեց Բյուզանդիոն: Իսկ այժմ ես կ'աւտմեմ, թե ինչպես պարսից զորքը ներխուժեց հոռոմայեցիների երկիրը:

Երբ Հուստինիանոս կայսրը հասկացավ, որ հոսորովը մտադիր է պատերազմ սկսել, փորձեց համոզել նրան հրաժարվել իր այդ մտադրութիւնից: Այն ժամանակ Դարա քաղաքից Բյուզանդիոն կր եկել Անաստասիոս²³ անունով մեկը, որն աչքի էր ընկնում իր խոհեմութեամբ: Նա՛ էր, որ մոտ անցյալում հնչել էր Դարայում ծագած բռնատիրութիւնը: Ահա այս Անաստասիոսին Հուստինիանոսը ուղարկեց հոսորովի մոտ, մի նամակ տալով, որի բովանդակութիւնը հետևյալն էր. «Խոհեմ և բարեպաշտ մարդկանց համար վայել է »ամբողջ ուժով արմատախիլ անել պատերազմի պատճառները »հատկապես այն ղեպքում, երբ դրանք ծագում են սիրելի մարդ-

»կանց միջև, իսկ կռվի և տակնուվրայության առիթներ հնարելը
 »անխոհեմ և ամբարիշտ [մարդկանց] դործն է: Խաղաղությունը
 »վերացնելը և պատերազմ սկսելը շատ հեշտ է, որովհետև իրերի
 »բնությունն այնպիսին է, որ ամենացածր մարդկանց համար շատ
 »դյուրին է ամենաչար արարքներին դիմելը: Ինձ թվում է, որ երբ
 »մեկը որոշել է պատերազմել, նրա համար արդեն դժվար է նորից
 »խաղաղության վերադառնալը: Դու մեղադրում ես մեզ նամականե-
 »րի համար, որոնք չար դիտավորությամբ չեն դրված²⁴, և դրանք
 »յուրովի մեկնաբանում, չես ուղում դրանց մեջ տեսնել այն, ինչ
 »նկատի ենք ունեցել մենք, կամենալով դրանք օգտագործել քո
 »մտադրությունն իրականացնելու համար: Մենք կարող ենք մատ-
 »նացուլց անել քո Ալամունդարոսին, որը վերջերս արշավելով մեր
 »քերկրի վրա, հաշտության ժամանակ, մեծ ավերածություններ գոր-
 »ծեց, գրավեց բնակավայրեր, հափշտակեց ունեցվածք, բաղում
 »մարդկանց կոտորեց ու գերեվարեց, որի համար դու պետք է պա-
 »տասխան ասու և ոչ թե մեզ մեղադրես: Մերձավորների հանդեպ
 »մեղավոր լինելու ապացուլցը ոչ թե մտածածն է, այլ կատարված
 »արարքները. իրերի այդպիսի վիճակում ահա մե՛նք ենք, որ որոշել
 »ենք պաշտպանել խաղաղությունը, իսկ դու, լսել ենք, որ հոռմայե-
 »ցիների դեմ պատերազմելու առիթներ ես որոնում, առիթներ, որոնց
 »մեջ մենք ոչ մի բաժին չունենք: Ուվքեր որ ցանկություն են ունենում
 »հարթել վիճելի հարցերը, նրանք անտեսում են մտերիմներին ներ-
 »կայացված մեղադրանքները, ինչքան էլ դրանք ծանր լինեն և
 »ընդհակառակը, ում դուրեկան չեն բարեկամական կապերը, նրանք
 »չանում են առիթներ հնարել: Դա վայել չէ նույնիսկ հասարակ
 »մարդկանց, էլ չեմ ասում՝ թագավորին: Դու այդ բոլորը մի կողմ
 »թող և տե՛ս, թե պատերազմում երկու կողմից ինչքան մարդ կզոհ-
 »վի. ով իրավամբ կմեղադրվի որպես ապագա փորձանքների
 »պատճառ: Հիշի՛ր ստացածդ դրամը և տվածդ երզումները, որոնք
 »գործելուց հետո չես կարող ոչ խորամանկությամբ, ոչ էլ սուփեստու-
 »թյամբ արդարանալ: Աստվածայինը այնքան հզոր է, որ ոչ մի մարդ
 »չի կարող նրան խաբել»: Երբ այդ հաղորդվեց Խոսրովին, նա ոչ
 »միայն: չպատասխանեց, այլ Անաստասիոսին էլ ետ շուղարկեց և
 »ստիպեց, որ այնտեղ մնա:

5. Չմեռն արդեն վերջանում էր, ինչպես և Հուստինիանոս
 կայսեր ինքնակալության տասներեքերորդ տարին, երբ Կավադի
 որդի Խոսրովը դարնան սկզբին²⁵ մեծ զորքով ներխուժեց հոռմայե-

ցինների երկիրը և բացահայտ կերպով խախտեց, այսպես կոչված, հավիտենական խաղաղությունը: Նա առաջ էր շարժվում ոչ թե Միջագետքով, այլ իր աչ կողմում ունենալով Եփրատ դետը: Գետի մյուս ափին գտնվում էր հոմայեցիների ծայրագույն ամրոցը, որը կոչվում էր Կիրկեսիոն²⁶, շատ ամուր, որովհետև Աբորրաս մեծ գետը²⁷ այստեղ թափվում է Եփրատի մեջ, իսկ այգ ամրոցը գտնվում է երկու գետերի միախառնման տեղում ստեղծված անկյունում: Մի այլ երկար պարիսպ էլ շրջապատում է ամրոցից դուրս գտնվող տարածությունը, որը երկու գետերի միջև և Կիրկեսիոնի շուրջը եռանկյունի է ստեղծում: Դրա համար էլ հոսորովը շփորձեց գրավել այդ անառիկ ամրոցը, ոչ էլ միտք ուներ անցնել Եփրատ դետը. նա ուղում էր առանց հապաղելու գնալ Ասորիքի և Կիլիկիայի վրա: Նա զորքով առաջ շարժվեց և Եփրատի ափով լավ քայլողի համար գրեթե երեք օրվա ճանապարհ կարելով, հասավ Զենոբիա քաղաքը²⁸: Ժամանակին Զենոբիան էր կառուցել այն և իր անունով կոչել: Զենոբիան այնտեղ ապրող՝ հնից հոմայեցիների դաշնակից սարակինոսների իշխան Օդոնաթոսի²⁹ կինն էր: Օդոնաթոսը հոմայեցիների արևելյան տիրույթները փրկեց մարերի ձեռքից: Այդ բոլորը տեղի ունեցավ հնում: հոսորովը, երբ հասավ Զենոբիայի մոտակայքը, իմացավ, որ դա աննշան մի քաղաք է, երկիրն էլ անմարդաբնակ ու ամեն ինչից զուրկ. վախենալով, որ այնտեղ ժամավաճառ կլինի և անիմաստ կերպով մեծ գործերի իրականացման խոչընդոտ կստեղծի, փորձեց գրավել քաղաքը բանակցությամբ: Բայց որովհետև ոչինչ դուրս չեկավ, շտապեց զորքով առաջ շարժվել:

Նույնքան ճանապարհ կտրելուց հետո նա հասավ Եփրատ գետի մոտ գտնվող Սուրոն քաղաքը³⁰ և ընդհուպ նրան մոտենալով, կանգ առավ: Այստեղ այն ձին, որի վրա հոսորովն էր նստել, խրխնջաց և սմբակով խփեց գետինին: Մոգերը դրանից դուշակեցին, որ քաղաքը գրավվելու է: Իսկ [հոսորովը] շրջակայքում ճամբար դնելով, բանակը նախապատրաստեց պաշարման համար: Արշակ անունով մեկը կար, ծագումով հայ, կայազորի հրամանատար, որը վիսվորներին բարձրացնելով պարիսպների ատամնաշարի վրա և այդտեղից քաղաքը կռվելով, թշնամիներից շատերին սպանեց, բայց հետո նետահար եղավ ու սպանվեց: Այդ ժամանակ պարսիկները, (որովհետև արդեն օրվա վերջն էր), հաջորդ օրը գրոհելու մտադրությամբ վերադարձան ճամբար, իսկ հոմայեցիները, իրենց հրամանատարի սպանության առիթով հուսալքված, որոշեցին աղերսանքով դիմել հոսորովին: Հաջորդ օրը նրանք ուղարկեցին քաղաքի եպիսկոպոսին,

որպեսզի նա խնդրի և աղաչի քաղաքի [փրկության] համար: Վերջինս մի քանի սպասավորներով, որոնք իրենց հետ էին վերցրել հավեր, գինի և սպիտակ հացեր, գնաց - խոսրովի մոտ, երկրպագեց նրան և արտասովալից աղաչեց, որ նա ողորմած լինի թշվառ մարդկանց ու քաղաքի հանդեպ, քաղաք, որ հռոմայեցիների համար աննշան է, իսկ պարսիկների համար երբևիցե որևէ արժեք չի ներկայացրել, ինչպես և այժմ: Նա խոստացավ, որ սուրոնցիները իրենց անձերի և քաղաքի համար կվճարեն անհրաժեշտ փրկագին: խոսրովը զայրացած էր սուրոնցիների վրա այն բանի համար, որ լինելով իրեն հանդիպած առաջին հռոմայեցիները, կամակորուժյուն ունեցան իրեն շքնդունելու և ընդհակառակը զենք բարձրացրին ու պարսից մեծամեծների մի սովար խումբ կոտորեցին: Սակայն նա ցույց չտվեց իր զայրույթը. նա շատ լավ քողարկվեց, որպեսզի սուրոնցիներին պատժելով, ցույց տա հռոմայեցիներին իր ահեղությունն ու անպարտելիությունը: Նա ենթադրում էր, որ այդ կերպ շատ ավելի հեշտությամբ իրեն կենթարկի նրանց, ովքեր իր ձանապարհին կհանդիպեն: Դրա համար նա մեծ սիրալիրությամբ գետնից բարձրացրեց եպիսկոպոսին, ընդունելով նվերները հույս տվեց, որ սուրոնցիների փրկագնի հարցի շուրջը նա իսկույն կպայմանավորվի պարսից մեծամեծների հետ և խնդրին դրական լուծում կտա: Ահա այդ ձևով նա եպիսկոպոսին իր ուղեկիցների հետ ետ ուղարկեց: [Եպիսկոպոսը] դավի մասին ոչինչ չէր կռահում, իսկ [խոսրովը] պարսիկներից մի քանի մեծամեծների՝ ուղեկիցների անվան տակ նրանց հետ ուղարկեց: Գաղտնի կերպով հրամայեց նրանց [եպիսկոպոսի] հետ գնալ մինչև պարիսսլը, մխիթարել և բարի հույսեր տալ նրան, որպեսզի նա և նրա բոլոր ուղեկիցները ուրախ ու ոչնչից չվախեցողի տեսքով երևան [պարսպից] ներս գտնվողներին. պատվիրեց նաև, որ երբ պահակները բացեն քաղաքի փոքր դարպասը՝ նրանց ներս առնելու համար, ապա նրանք որևէ քար կամ գերան գցեն սյամի և դռան արանքը՝ թույլ չտալով որոշ ժամանակ փակելու, իսկ փակել ցանկացողներին խոչընդոտ հանդիսանան, մինչև որ [պարսից] զորքը վրա կհասնի: խոսրովը իր մարդկանց այդ բոլորը պատվիրելուց հետո, նախապատրաստեց դորքը և հրամայեց հենց որ ինքը ազդանշան տա, վազքով շարժվել քաղաքի վրա: Երբ նրանք պարսպի մոտ հասան, պարսիկները հրաժեշտ տվին եպիսկոպոսին և մնացին դուրսը, իսկ սուրոնցիները, տեսնելով, որ [եպիսկոպոսը] ուրախ է, իսկ թշնամիներն էլ մեծ պատվով են ուղեկցում նրան, մոռանալով բոլոր վտանգները, ամբողջությամբ բաց

արեցին փոքր դարպասը և ծափահարութեամբ ու բացականչութուններով ընդունեցին հոգևորականին իր ուղեկիցների հետ: Երբ բոլորը ներս մտան, պահակները հրում էին դարպասը այն փակելու համար, իսկ պարսիկները նախապես պատրաստ ունեցած քարը գցեցին արանքը: Պահակներն ավելի ուժեղ էին հրում և ջանք թափում, բայց նրանց շահողովեց փակել դարպասը. չէին համարձակվում նաև բացել այն, վախենալով, որ կանցնի թշնամիների ձեռքը: Ոմանք պատմում են, թե պարսիկները փոքր դարպասի արանքը ոչ թե քար, այլ փայտ էին գցել: Ահա այսպիսով, երբ սուրոնցիները դեռ լրիվ գլխի չէին ընկել նենգութեան մասին, խոսրովը ամբողջ զորքով վրա հասավ: Բարբարոսները բռնի բացեցին փոքր դարպասը և կարճ ժամանակամիջոցում գրոհով վերցրին [քաղաքը]: Զայրացած խոսրովը թալանեց բնակարանները, շատ մարդկանց կոտորեց, մնացած բոլորին ստրկացրեց, ապա ամբողջ քաղաքը կրակի տալով, գետնին հավասարացրեց: Սրանից հետո նա Անաստասիոսին ետ ուղարկեց [Բյուզանդիոն], հրամայելով հաղորդել Հուստինիանոս կայսեր, թե որտեղ է թողել Կավազի որդի խոսրովին:

Այնուհետև խոսրովը, դրդված մարդասիրութունից թե շահասիրութունից, կամ էլ շնորհ գործելու մտադրութունից՝ Եվփեմիա անունով մի կնոջ, որին հենց այնտեղ դերի էր վերցրել, կաթողին սիրել (նա անչափ գեղեցիկ էր) և ապա իր կինը դարձրել, որոշեց որևէ շավություն անել սուրոնցիներին: Նա հոռմայեցիներին ենթակա Սերգիուպոլիս [քաղաքի]³¹ (որն իր անվանումն էր ստացել ուշակավոր սուրբ Սերգիոսի անունից, և գտնվում էր իր գրաված քաղաքից հարյուր քսան վեց ասպարեղ հեռավորութեան վրա) հարավում, Բարբարոսական կոշված դաշտում այդտեղի եպիսկոպոս Կանդիդոսի մոտ մարդ ուղարկեց և առաջարկեց, որ երկու կենտինար [ոսկու] դիմաց գնի տասներկու հավար դերի: Վերջինս մերժեց, ասելով, որ դրամ չունի: խոսրովը պահանջեց նրանից դրավոր խոստում տալ, որ հետագայում կվճարի այդ դրամը, և փոքր գումարով գնած կլինի այդքան մեծ թվով գերիների: Կանդիդոսն այդպես էլ արեց. նա սարսափելի երզումներով խոստացավ մի տարի հետո վճարել ոսկին և պարտավորվեց, որ էթե նշված ժամանակամիջոցում չվճարի դումարը, այն կվճարի կրկնակի շափով, իսկ ինքն էլ՝ որպես իր երզումը խախտող, կդադարի հոգևորական լինելուց: Ահա այսպիսի դրություն տալով, Կանդիդոսը բոլոր սուրոնցիներին ընդունեց: Սակայն նրանցից քչերն ապրեցին. շատերն ի

վիճակի շինելով դիմանալ տառապանքներին, փոքր անց մահացան: Խոսրովն այդ կատարելուց հետո առաջ տարավ զորքը:

6. [Հուստինիանոս] կայսրը դրանից մի փոքր առաջ Արևելքի զորահրամանատարությունը երկուսի էր բաժանել: Մինչև Եփրատ դետը թողել էր Բելիսարիոսին, որին էր պատկանում նախապես ամբողջ [Արևելքի] իշխանությունը, իսկ [Եփրատից] այն կողմ, մինչև պարսկական սահմանները թողել էր Բուղեսին: Ահա այս վերջինիս նա հրամայեց իր ձեռքը վերցնել ամբողջ Արևելքի իշխանությունը մինչև Բելիսարիոսի վերադարձը Խտալիայից: Բուղեսը, ամբողջ զորքի գլուխն անցած, սկզբում մնում էր Հիերապոլսում: Երբ իմացավ սուրոնցիներին պատահած փորձանքի մասին, հավաքեց Հիերապոլսի մեծամեծներին և ասաց հետևյալը. «Թշնամիների դեմ»
 «ձակատ առ ձակատ կարող են մարտնչել միայն նրանք, ովքեր
 «կովի կրոնվեն թշնամու հավասար ուժերի հետ, դա ոչ մի անպա-
 «տեհույթուն չի առաջացնի, սակայն ովքեր թշնամու ուժին զիջում
 «են, ապա ավելի նպատակահարմար է մարտնչել խորամանկու-
 «թյամբ, քան թե բացահայտ մարտի բռնվել և ակնհայտ վտանգի
 «ենթարկել իրենց: Դուք լսել եք, իհարկե, Խոսրովի զորքի մեծաքա-
 «նակ լինելու մասին: Արդ, եթե նա կամենա հաղթել մեզ պաշարե-
 «լով, մենք ստիպված կլինենք պարսպի ներսից վարել պատերազմը
 «և հասկանալի է կզգանք պարենի պակասություն, իսկ պարսիկները
 «առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու՝ մեր երկրից ամեն ինչ
 «կվերցնեն: Իսկ եթե պաշարումը երկարի, ես կարծում եմ, որ պա-
 «րիսպն էլ չի դիմանա թշնամիների հարվածներին, որովհետև նա
 «շատ տեղերից խախտտ է, և հոռմայեցիները գլխին մեծ փորձանք
 «կգա: Սակայն եթե մենք զորքի մի մասով միայն պաշտպանենք
 «քաղաքի պարիսպը, իսկ մնացածով բռնենք քաղաքի շուրջը եղած
 «[լեռների] լանջերը և այնտեղից հարձակվենք՝ մերթ հակառակոր-
 «դի ճամբարի վրա, մերթ էլ պարեն ձարելու համար ուզարկվողնե-
 «րի, ապա կստիպենք Խոսրովին իսկույն վերացնել պաշարումը և
 «շուտով հեռանալ, որովհետև նա ամենևին ի վիճակի չէ և՛ առանց
 «երկյուղի գրոհել պարսպի վրա, և՛ այդքան մեծ զորքի համար
 «պետք եղած [պարենը] հայթայթել: Բուղեսն այսքանն ասաց
 ու թեև նրա ասածները ճիշտ էին թվում, սակայն նա ոչինչ չձեռ-
 նարկեց: Նա ընտրեց զորքի միջից փորձվածներին ու հեռացավ:
 Ո՛չ Հիերապոլսում եղած հոռմայեցիները, ո՛չ թշնամու զորքը այն-

պես էլ շիմացան, թե ուր գնաց նա: Ահա այսպիսին էր իրերի դրու-
թյունն այնտեղ:

Հուստինիանոս կայսրը, իմանալով սլարսիկների արշավանքի
մասին, մեծ իրարանցման մեջ, իր եղբորորդի Գերմանոսին երեք
հարյուր հոգու զլիսավորությամբ իսկույն ճամփու դրեց, խոստանա-
լով, որ շուտով նրան կհետևի մեծաթիվ զորք: Գերմանոսը, հասնելով
Անտիոք, շրջագայեց [քաղաքի] ամբողջ պարսպի շուրջը և գտավ,
որ այն հիմնականում ամուր է. քաղաքամերձ հարթավայրով հո-
սում է Օրոնտես գետը, որը հարձակվողների համար անանցանելի
է, իսկ մյուս մասում գահավեժ բարձունքներ են, որոնք թշնամիներ
ի համար դժվարամատույց են: Երբ նա հասավ բարձունքին, որին
տեղացիներն Օրոկասիադա են անվանում, նկատեց, որ այս մա-
սում պարիսպը շատ է մատչելի: Այստեղ մի բավական լայն ժալո
կա, որ բարձրությամբ քիչ է զիջում պարսպին: Նա առաջարկեց
կամ ջարդել այդ ժալոն և [այնտեղ] պարսպի շուրջը մի խոր խրա-
մատ փորել, որպեսզի [թշնամին] հնարավորություն չունենա բար-
ձրանալ պարսպի վրա, կամ էլ այնտեղ մի մեծ աշտարակ կառու-
ցել և միացնել այն քաղաքի պարսպին: Սակայն շինարար ճարտա-
րապետները գտնում էին, որ այդ երկու առաջարկություններից և ոչ
մեկը իրագործելի չէ, որովհետև անհնար է կարճ ժամանակամիջո-
ցում կատարել այդ գործը՝ թշնամու հարձակման սպառնալիքի
պատճառով: Այդ գործին ձեռնարկելով և ավարտին չհասցնելով, մի
բան արած կլինեն, ա՛յն, որ թշնամիներին ցույց կտան, թե պարսպի
որ կողմից պետք է հարձակում գործեն: Գերմանոսը, երբ այդ
առաջարկը չընդունվեց, սկսեց հույսեր կապել Բյուզանդիոնից
սպասվող զորքի հետ, սակայն երբ բավական ժամանակ անցավ և
կայսեր զորքը չհասավ, ոչ էլ հույս կար, թե կգա, նա երկյուղ զգաց,
որ հանկարծ հոսորովը, իմանալով, որ այնտեղ է գտնվում կայսեր
եղբորորդին, ամեն ինչ մի կողմ թողած ամբողջ զորքով կշարժվի
[Անտիոքի] վրա՝ ամենակարևորը համարելով Անտիոքի գրավումը
և իրեն գերի վերցնելը: Նույնպես էին դատում նաև անտիոքացիք և
խորհրդակցելով որոշեցին, որ ավելի ձեռնտու է հոսորովին դրամ
առաջարկել և սպառնացող վտանգից խուսափել: Նրանք Բերիայի³²
եպիսկոպոս Մեգասին, որ խոհեմ մարդ էր (նա այն ժամանակ
նրանց մոտ էր գտնվում), այդ խնդրով ուղարկում են հոսորովի մոտ:
Նա դնում և մարերի զորքին է հանդիպում Հիրապոլսից ոչ հեռու:
Վնձնապես հանդիպելով հոսորովին, նա շատ է աղաչում խնայել
մարդկանց, որոնք իրեն ոչ մի վատություն չեն արել, ոչ էլ ի վի-

ճակի են դիմադրել պարսից զորքին, ասում է, որ արքային վայել չէ նահանջողների և դիմադրելու ոչ մի մտադրություն շունեցողների վրա հարձակվելն ու բռնանալը, որ տվյալ դեպքում նրա արարքների մեջ արքային վայել և արիության ընդգծող ոչինչ չկա, որովհետև նա ժամանակ չտվեց հռոմայեցիների կայսեր մտածելու փոխադարձ համաձայնությանը խաղաղությանն ամրապնդելու, կամ էլ համաձայն կնքված պայմանագրի պատերազմի պատրաստվելու: Նա առանց մտածելու հռոմայեցիների վրա զինված հարձակում գործեց, երբ դեռ նրանց կայսրը գաղափար չունեք ստեղծված իրադրության մասին: Այդ լսելուց հետո, հոսսրովն իր անխոհմտությամբ ամենևին չկարողացավ խելացիորեն իրեն զսպել, այլ ավելի ևս գոռոզացավ և սպառնաց իրեն ենթարկել ամբողջ Ասորիքն ու Կիլիկիան: Մեզասին հրամայելով հետևել իրեն, նա զորքը շարժեց դեպի Հիերապոլիս: Հասնելով այնտեղ, նա ձամբար դրեց, բայց տեսնելով, որ [քաղաքի] պարիսպն ամուր է, ապա նաև իմանալով, որ պաշտպանված է բավարար քանակությամբ զինվորներով, հիերապոլսեցիների մոտ թարգման Պավլոսին ուղարկեց դրամ պահանջելու: Այս Պավլոսը մեծացել էր հռոմայեցիների երկրում, սովորել քերականի մոտ՝ Անտիոքում և ասում էին, թե նա ծագումով էլ հռոմայեցի է: Պարսպի վրա մեծ հույսեր չդնելով, [պարիսպ], որ իր մեջ էր առել մեծ տաքածություն՝ մինչև [քաղաքի] մոտ բարձրացող լեռը, բացի դրանից ցանկանալով զերծ պահել երկիրը թալանից, [հիերապոլսեցիք] խոստացան վճարել երկու հազար լիտր արծաթ: Մեզասը շարունակ բարեխոսում էր հոսսրովի առաջ բոլոր արևելյան նահանգների համար, մինչև հոսսրովը նրան ասաց, որ հռոմայեցիների ամբողջ տիրապետությունը հանգիստ կթողնի տասը կենտինար ոսկի ստանալուց հետո միայն:

7. Ահա նույն օրը Մեզասն այդտեղից շարժվեց դեպի Անտիոք, իսկ հոսսրովը փրկագինն ստանալով ձամփա ընկավ դեպի Բերիս, որը գտնվում է Անտիոքի և Հիերապոլիս միջև՝ երկու [քաղաքներից] լավ քայլովի համար երկու օրվա ճանապարհի հեռավորության վրա: Սակայն Մեզասը մի քանի մարդկանցով ավելի արագ էր շարժվում, քան պարսից զորքը, որ միշտ նրանց անցած ճանապարհի կեսն էր կտրում: Չորրորդ օրը [Մեզասը] հասավ Անտիոք, իսկ [պարսից զորքը]՝ Բերիայի արվարձանները:

հոսսրովը Պավլոսին անմիջապես ուղարկեց բերիացիների մոտ և դրամ պահանջեց, ոչ միայն այնքան, ինչքան հիերապոլսեցիներ-

րից էր ստացել, այլ կրկնակին, որովհետև տեսավ, որ [բերիացիների] պարիսպը շատ տեղերից խախուտ էր: Բերիացիները (քանի որ հուլիս շէին կարող դնել պարսպի վրա) հոժարությամբ համաձայնվեցին պահանջը բավարարել: Երկու հազար լիտր արծաթ տալով, ասացին, որ ի վիճակի չեն մնացածը վճարել, բայց որովհետև խոսրովը պնդում էր իր պահանջը, նրանք, մնացած զինվորների հետ միասին, գիշերով ապաստան գտան միջնաբերդում և այնտեղ պատրաստվեցին պաշտպանության: Հաջորդ օրը խոսրովի կողմից սարդիկ ուղարկվեցին քաղաք՝ դրամներն ստանալու համար. երբ մոտեցան պարսպին, բոլոր դարպասները փակ գտան, ոչ մի մարդու հետ չկարողացան հանդիպել և այդ մասին տեղեկացրին արքային: Վերջինս հրամայեց պարսպին աստիճաններ հենել ու փորձել բարձրանալ. զինվորներն այդսլես էլ արեցին: Առանց որևէ դիմադրության նրանք մտան պարսպից ներս, հանգիստ բացեցին դարպասները և ամբողջ զորքը, ինչպես նաև խոսրովը մտան քաղաք: Արքան շատ զայրացած լինելով, գրեթե ամբողջ քաղաքը հրի մատնեց: Այնուհետև բարձրանալով միջնաբերդ, փորձեց գրոհել: Այստեղ հռոմայեցիների զինվորները համառորեն պաշտպանվում էին, թշնամիներից ոմանց սսլանեցին, բայց պաշարվածների անխոհեմությունը խոսրովի համար մեծ բախտավորության պատճառ դարձավ: Միջնաբերդում էին [ապաստանել] ոչ միայն [քաղաքի պաշտպանները], նրանք իրենց հետ էին տարել նաև ձիերին ու մյուս անասուններին և իրենց այդ գծծիության պատճառով վտանգի ենթարկվեցին: Այնտեղ կար ընդամենը մեկ աղբյուր և ձիերը, ջորիներն ու մյուս անասունները պետք եղածից ավելի խմելով, աղբյուրը ցամաքեցրին: Ահա բերիացիների գործերն այսպիսի վիճակումն էին:

Մեդասը, հասնելով Անտիոք, հաղորդեց թե ինչպիսի համաձայնության է եկել խոսրովի հետ, բայց իրեն չհաջողվեց համոզել [անտիոքացիներին] ընդունելու այդ: Այդ միջոցին Հուստինիանոս կայսրը Հռուփինոսի որդի Հովհաննեսին և գաղտնի խորհրդական Հուլիանոսին որպես դեսպան ուղարկել էր խոսրովի մոտ: Հռոմայեցիները [գաղտնի խորհրդականին] անվանում են ասելրետիս³³, որովհետև գաղտնիքները նրանք անվանում են սելրետա: Նրանք եկան ու մնացին Անտիոքում: Դեսպաններից Հուլիանոսը վճռականապես արգելեց դրամ տալ թշնամիներին և դրամով դնել կայսերական քաղաքները: Նա Դերմանոսի առաջ ամբաստանեց քահանայապետ Եփրեմիոսին՝ քաղաքը խոսրովին հանձնելու մտադրության մեջ: Մեդասը ձեռնունայն ճամփա ընկավ: Իսկ Անտիոքի

եպիսկոպոս Եփրեմիոսը պարսից հարձակումից վախենալով գնաց Կիլիկիա: Որոշ ժամանակ անց այնտեղ ժամանեց նաև Գերմանոսը՝ փոքր զորամասի գլուխն անցած: [Զորքի] մեծ մասը նա թողել էր այնտեղ՝ [Անտիոքում]: Մեզասը շտապ կարգով Բերիա հասնելով, շատ ափսոսաց պատահարի համար: Նա մեղադրում էր խոսրովին, որ բերիացիների հանդեպ ամբարշտաբար է վարվել, որ իրեն ուղարկում է Անտիոք, հաշտության բանակցություններ վարելու, իսկ ինքը, երբ [Բերիայի] քաղաքացիներն իրեն ոչ մի նոր վատություն չէին արել, և՛ դրամներն էր հափշտակում, և՛ նրանց ստիպում փակվել միջնաբերդում, ապա նաև հրի մատնում քաղաքը, իզուր տեղը հիմնահատակ կործանում այն: Այդ խոսքերին խոսրովը պատասխանեց այսպես. «Սրա մեղքը, ով սիրելիս, քո վրա է ընկնում, որ »մեզ ստիպեցիր այստեղ մնալ, որովհետև դու վերադարձար ոչ թե »սահմանված ժամկետում, այլ շատ ուշացած: Կարիք կա՞ արդուք, »ով դու, լավագույնդ, քո համաքաղաքացիների հիմարության մա-»սին երկարաբանես: Նրանք խոստացան իրենց փրկության համար »մեզ վճարել որոշակի գումար, բայց մինչև հիմա էլ չեն մտածում »տալ որոշվածը: Նրանք, հույս դնելով վայրի ամրության վրա, ան-»պատկառորեն արհամարհում են մեղ և ինչպես տեսնում ես, ստի-»պում պաշարել միջնաբերդը: Ես հուսով եմ, սակայն, աստվածնե-»րի օգնությամբ շուտով հաշվեհարդար տեսնել նրանց հետ և այս »պարսպի տակ իզուր տեղ սպանված պարսիկների համար վրեժ »լուծել մեղավորներին»:

Խոսրովն այսքանն ասաց, իսկ Մեզասը պատասխանեց նրան այսպես. «Եթե հարցին մոտենանք այն տեսանկյունից, թե դու, մի »արքա, մեղադրում ես ողորմելի և աննշան մարդկանց, ապա ասա-»ծիդ հակաճառել չի կարելի, այլ միայն համաձայնվել. ուժեղը միշտ »էլ իրավացի է: Բայց եթե ամեն ինչ մի կողմ թողած ձիշտն ասենք, »ապա, ով արքա, դու ոչ մի իրավունք չունես մեղադրելու: Թե ինչու »համար, հանգիստ լսիր ամենը: Ես քո կողմից ուղարկվեցի անտի-»ոքացիների մոտ հաղորդելու նրանց [քո պայմանները] և յոթ օրից »հետո (միթե՞ կարելի էր ավելի արագ) վերադառնալով քեզ մոտ, »ահա քո կողմից այս վիճակին հասցված գտա իմ հայրենիքը: »[Իմ համաքաղաքացիները] արդեն զրկվել էին ունեցվածքից, »նրանց մնում էր միայն պայքարել իրենց կյանքի փրկության հա-»մար, և իմ կարծիքով, իրավունք ունեին չվճարել քեզ մնացած »դրամը: Անհնարին է մարդուց պահանջել, որ նա վճարի այն, ինչ »չունի: Դեռ հնուց մարդիկ ամեն մի հրեություն տարբերում են անուն-

»ներով: Օրինակ, նրանք, ի միջի այլոց, տարբերություն են դնում
 »թուլություն ու համառություն միջև: Վերջինս ընդունակ է դիմադրե-
 »լու, բայց իր ամբարտավանության համար ատելի է մարդկանց, իսկ
 »առաջինը, հակառակ որ գործելու մեջ թույլ է, նույնպես ընդունակ
 »է դիմագրելու, սակայն նա առաջ է բերում մարդկանց կարեկցանքը:
 «Արդ, թույլ տուր մեղ, ով արքա, կյանքի ամենից ծանր բաժինն
 »ստացողներին, ծայրահեղ դեպքում մխիթարվելու այն մտքով, որ
 »մեղ հասած դժբախտության մեջ մենք մեղք չունենք: Դու բավա-
 »րարվիր ստացածդ դրամով, քո կարողությամբ մի հաշվիր ղոռանք,
 »այլ նկատի ունեցիր բերիացիների կարողությունը: Մեղ վրա այլևս
 »մի բռնացիր, որպեսզի ցույց չտաս, որ ի վիճակի չես հասնելու քո
 »առաջադրած նպատակին: Անսահման ցանկությունները պատրժ-
 »վում են կատարվելու անհնարինությունից: Ամենից լավը՝ ոչ մի
 »անհնարին բան չնախաձեռնելն է: Այդ եմ այժմ քեզ ասում այս
 »մարդկանց արդարացնելու համար, բայց եթե ինձ թույլ տրված
 »լիներ շփման մեջ մտնելու այդ դժբախտների հետ, ապա ես հնա-
 »րավորություն կունենայի ուրիշ բաներ էլ ասել, որ այժմ իմ հիշո-
 »ղությունից վրիպել են»:

Մեզ ասն այսքանն ասաց, իսկ խոսքովը նրան թույլ տվեց գնալ
 միջնաբերդ: Նա ներս մտնելով մանրամասն տեղեկացավ աղբյուրի
 հետ պատահածի մասին և արտասովալից աչքերով նորից գնաց խոս-
 րովի մոտ ու ծնկաչոք հավատացնում էր, որ բերիացիների մոտ ոչ
 մի դրամ չի մնացել և խնդրում նրան գոնե մարդկանց կյանքը խնա-
 յի: Խոսքովն այդ մարդու հեղուկությունից ազդված, բավարարեց խրն-
 դիրքը և երգվեց խնայել միջնաբերդում գտնվողներին: Այսպիսի
 վտանգի ենթարկված բերիացիները թողեցին միջնաբերդը և ան-
 վնաս գնացին ուր որ յուրաքանչյուրը ցանկանում էր: Զինվորներից
 քչերը հետևեցին նրանց: Շատերը կամավոր կերպով գնացին խոս-
 րովի մոտ՝ կշտամբելով [հոմեական] պետությանը, որ երկար ժա-
 մանակ իրենց ոռհիկ շէր վճարել և հետագայում [խոսրովի] հետ
 գնացին պարսից երկիրը:

8. Խոսքովը (որովհետև Մեզ ասն ասաց, որ իրեն չհաջողվեց
 համոզել անտիրոջացիներին դրամ տալ) ամբողջ զորքով շարժվեց
 նրանց վրա: Անտիրոջացիներից ոմանք, վերցնելով [իրենց] հարըս-
 տությունը, փախան ուր որ կարող էին: Նույնն էին մտածում նաև
 մնացածները, սակայն այդ միջոցին կիբանանի զորքերի հրամա-
 նատարներ Թեոկտիստոսն և Մոլացեսը, գալով վեց հազար ռազ-

միկնեբով, հուսադրեցին և խանգարեցին նրանց [մտադրության իրականացմանը]: Շատ շանցած վրա հասավ նաև պարսից զորքը: Ահա այստեղ վրան խփեցին և ճամբարեցին բոլորը՝ Օրոնտես գետի տփին և նրանից ոչ շատ հեռու: Խոսրովը Պավլոսին ուղարկեց պարսպի մոտ և անտիոքացիներից դրամ էր պահանջում, ասում, որ կպրծնեն եթե տաս կենտինար ոսկի տան, բայց պարզ էր, որ դրանից պակաս գումարով էլ նա կհեռանար այնտեղից: Այդ միջոցին Խոսրովի մոտ եկան դեսպանները և երկար խոսեցին հաշտության խախտման շուրջը, շատ բան էլ իրենք լսեցին նրանից և վերադարձան: Հաջորդ օրը անտիոքացիների դեմոսը (անտիոքացիները լուրջ մարդիկ չեն, այլ անկարգ և անչափ ղավեշտաձեր), պարսպի ատամնաշարի վրա բարձրացած, հայհոյում էին Խոսրովին և բարձրածայն ծաղրում: Նույնիսկ Պավլոսին, որը գտնվում էր պարսպի մոտ և խորհուրդ էր տալիս դրամական փոքր գումարով փրկել իրենց և քաղաքը, քիչ էր մնացել նետահարեին, սակայն նրան հաջողվեց իուսափել: Դրա համար էլ Խոսրովը զայրույթից կատաղած, որոշեց գրոհել:

Հաջորդ օրը բոլոր պարսիկներին հավաքելով պարսպի դեմ, մի մասին հրամայեց հարձակվել գետի կողմից, իսկ ինքը շատերի և լավագույնների գլուխն անցած հարձակվեց բարձունքի վրա: Ինչպես ես նախասլես ասացի, այս մասում պարսիսլը շատ էր մտաշելի: Այստեղ հռոմայեցիները (այն սլարիսպը, որի վրա կանգնած պետք է կռվեին, շատ նեղ էր) մտածեցին հետևյալը. երկար գերանները իրար կապելով կախեցին աշտարակների միջև, որպեսզի տարածությունը լայնանա և պաշարողների դեմ ավելի մեծ քանակությամբ մարդիկ կարողանան կռվել: Պարսիկները սաստիկ նեղում էին՝ ամեն կողմից նետերի տարափ տեղալով հատկապես միջնաբերդի վրա: Հռոմայեցիներն ամբողջ ուժով պաշտպանվում էին, ոչ միայն զինվորները, այլև դեմոսի բազմաթիվ խիզախ պատանիներ: Պաշարողները ենթադրում էին, որ այս [բարձունքում] մարտը թըշնամիների դեմ հավասար կլինի, որովհետև ժայռը լայն ու բարձր էր, կարծես ուղղված պարսպի դեմ և հարձակվողներին թվում էր, թե կռվում են հարթ տարածության վրա: Ես կարծում եմ, որ եթե հռոմեացիներից որևէ մեկը խիզախեր երեք հարյուր մարդով դուրս գալ պարսպից, [թշնամուց] առաջ տիրանար այդ ժայռին և այնտեղից դիմադրեր հարձակվողներին՝ ապա քաղաքը երբեք չէր ենթարկվի թշնամու վտանգին, բարբարոսները չէին ունենա որևէ հենակետ՝ գրոհելու համար, որովհետև նրանց կհարվածեին և՛ բար-

ձրրից, և՛ ժայռից, և՛ պարսպից: Իսկ այժմ (անտիրօքացիներին վիճակված էր ճարակ դառնալ մարերի դորքին), այդ ոչ ոքի մտքից անդամ չանցավ: Խոսքովը բարձր աղաղակով կռվի կոչեց պարսիկներին, որոնք մարտնչելով, ուժերի գերագույն լարումով ժամանակ չէին տալիս հակառակորդին մտածելու կամ նետերի հարվածներից խուսափելու: Հոռոմայեցիները մեծ բազմությամբ իրար խառնված պաշտպանվում էին, սակայն պարանները, որոնցով գերաններն էին կապված՝ չդիմացան ծանրությանը և հանկարծակի պոկվելով մեծ շառաշյունով, նրանց վրա կանգնած [զինվորների] հետ գետին տապալվեցին: Մյուս հոռոմայեցիները, որոնք մարտնչում էին մերձակա աշտարակներից, չէին հասկանում թե ինչ է կատարվում. ենթադրելով, որ այս մասում պարիսպը քանդվել է, փախուստի դիմեցին: Գեմոսից բազմաթիվ պատանիներ, որոնք նախկինում սովորին իրար դեմ կռվել ձիարշավարանում, երբ պարսպից ցած իջան, փախուստի չդիմեցին, մնացին տեղում, մինչդեռ զինվորները Թեոկտիստոսի և Մուլացեսի գլխավորությամբ բարձրանալով ձիերի վրա, որոնք կազմ ու պատրաստ գտնվում էին այնտեղ, շարժվեցին դեպի դարպասները, ասելով որ զորքով օգնության է գալիս Բուզեսը և իրենք ուզում են շտապ կարգով ընդունել նրանց՝ քաղաքը թշնամիներից միասին պաշտպանելու համար: Ահա այստեղ անտիրօքացիներից շատ տղամարդիկ և կանայք՝ երեխաներով շտապեցին դեպի դարպասները, բայց սկսեցին ճնշվել ձիերի կողմից: Զինվորները բոլորովին չէին խնայում ոտնատակ եղողներին և նախկինից էլ ուժեղ թափով սլանում էին րնկածների վրայով: Այստեղ, հատկապես այս դարպասների մոտ, շատերը կոտորվեցին:

Պարսիկները դիմադրության չհանդիպելով, պարսպին աստիճաններ հենելով, հեշտությամբ բարձրանում էին: Նրանք շտապ կարգով հասան մինչև պարսպի աստամնաշարը. որոշ ժամանակ չէին ուզում այնտեղից ցած իջնել և անորոշության մեջ լին. ինձ թվում է, որ նրանք կասկածում էին, թե թշնամին այդ նեղ տեղերում թակարդ է դրել: Պարսպից ներս տարածությունն անմիջապես բարձունքից սկսած մեծ մասամբ անմարդաբնակ է: Այնտեղ վեր են խոյանում շատ բարձր ժայռեր: Ոմանք ասում են, թե պարսիկներն այստեղ կանգ առան Խոսրովի հրամանով: Նա հասկացավ տեղանքի դժվարանցանելիությունը, տեսավ զինվորների փախուստը և վախեցավ, որ նրանք հանկարծ ետ կվերադառնան և իրենց անակնկալ պատահարի առաջ կկանգնեցնեն, դրանով իսկ խանգարելով հին և հայտնի քաղաքի դրավմանը, քաղաք, որը հոռոմայեցիների արևելքի

[քաղաքներից] առաջինն է հարստությամբ, մեծությամբ, մարդաշատությամբ, գեղեցկությամբ և բարեկեցությամբ: Միայն ու միայն այդ մասին մտածելով, նա ուզում էր հռոմայեցիների զինվորներին ժամանակ տալ, որպեսզի նրանք հնարավորություն ունենան փախուստի դիմելու: Դրա համար էլ պարսիկները ձեռքով նշան էին տալիս փախուստի դիմողներին՝ հնարավորին չափ շուտ փախչել: Հռոմայեցի զինվորները, մնացած հրամանատարների հետ նահանջելով, բոլորն անցան այն դարպասով, որը տանում է դեպի Անտիոքի Դաֆնե արվարձանը: Պարսիկները, բացի այս մեկից, մնացած բոլոր [դարպասները] գրավել էին: Դեմոսից քչերին հաջողվեց փախչել զինվորների հետ միասին: Երբ պարսիկները տեսան, որ հռոմայեցի զինվորները հեռու են գտնվում, բարձունքից իջնելով, մտան քաղաք: Ահա այստեղ անտիոքացի բազմաթիվ պատանիներ կռվի բռնվեցին և սկզբում թվում էր, թե նրանք հաղթելու են: Նրանցից միայն մի փոքր մասն էր զինված, իսկ մեծամասնությունը կռվում էր միայն քարեր շարտելով: Նրանք ետ մղելով թշնամիներին, ռազմական երգեր էին երգում և կարծես հաղթած, Հուստինիանոս կայսեր «բարեհաղթ» հռչակում:

Այդ միջոցին Խոսրովը, որ նստել էր բարձունքի աշտարակներից մեկում, կանչեց դեսպաններին, որովհետև ցանկանում էր նրանց բան ասել: [Պարսից] իշխանավորներից մեկը՝ Չաբերգանեսը, տեսնելով որ դեսպաններին հրավիրում են բանակցությունների համար, շտապեց արքայի մոտ և ասաց այսպես. «Ինձ թվում է, ով »տեր, որ դու ավելի ես մտածում հռոմայեցիների փրկության մասին, քան իրենք: Նրանք վտանգից առաջ հայհոյում էին քո թագավորությանը, իսկ պարտված վիճակում նույնիսկ անչափ խիզախում պարսիկներին մեծ վնաս հասցնել, կարծես վախենում են »քեզ մոտ թողնել իրենց հանդեպ որևէ մարդասիրական մոտեցման »հնարավորություն: Իսկ դու ուզում ես ողորմել նրանց, ովքեր շեն »էլ ակնկալում փրկություն, շտապում ես խնայել մարդկանց, ովքեր բոլորովին էլ շեն ուզում այդ: Նրանք գրավված քաղաքում դարան են դրել և սսլանում են հաղթողներին, թեև իրենց բոլոր զինվորները վաղուց փախել են»: Խոսրովը լսելով այդ, իր լավագույն [զինվորներին] ուղարկեց նրանց դեմ. շատ շանցած վերադառնալով նրանք ասացին, որ ոչինչ վատ բան չի պատահել: Պարսիկներն [իրենց] թվական գերազանցությամբ անտիոքացիներին փախուստի մատնեցին, և [քաղաքում] մեծ ջարդ տվեցին: Պարսիկները շխնայելով տարիքը կոտորում էին հանդիպողին: Պատմում են, որ այն

ժամանակ երկու երևելի անտիոքացիների կանայք, որոնք պարսպից դուրս էին մնացել, զգալով, որ ընկնելու են թշնամու ձեռքը (նրանք արդեն երևում էին ամենուրեք), շտապեցին դեպի Օրոնտես գետը և վախենալով, որ պարսիկները նրանց կաղծեն, քողով ծածկելով իրենց դեմքերը, նետվեցին գետի հոսանքի մեջ ու խեղդվեցին: Անտիոքացիք ահա ենթարկվեցին ամեն տեսակի գժբախտության³⁴:

9. Այստեղ խոսրովը դեսպաններին ասաց հետևյալը. «Ես հին »ասացվածքը ճշմարիտ եմ համարում, որ աստված բարիքներն »ընձեռում է մարդկանց ոչ թե մաքուր վիճակում, այլ շարիքի հետ »խառնելով: Այդ պատճառով էլ մենք ծիծաղելուց բացի լաց էլ ենք »լինում, երջանկության կողքին անսլայման բուսնում է դժբախտու- »թյունը, ուրախության՝ տխրությունը, և այս թույլ չի տալիս լիա- »կատար վայելել տրված բարօրությունը: Ես, ինչպես տեսնում եք, »շատ հեշտությամբ՝ աստծո օգնությամբ կարողացա գրավել այս »քաղաքը՝ հռոմայեցիների երկրում եղած քաղաքներից ամենահռո- »չակավորը: Ես, տեսնելով այդքան մարդկանց սպանությունը և այն, որ [իմ] հաղթանակը արյան մեծ գնով է ձեռք բերված, այս »կատարվածից ոչ մի բավարարություն չըզացի: Պատճառը թշվառ »անտիոքացիներն են, որոնք երբ պաշտպանվում էին, չկարողացան »պարսիկներին ետ մղել, բացի դրանից, երբ [վերջիններս] հաղթել »էին և գրոհով քաղաքը գրավել, աննպատակ մեռնել ցանկանալով, »խիզախեցին կովել: Պարսից բոլոր մեծամեծները ինձ շատ ձանձ- »րացրին պահանջելով, որ ես շուրջկալի մեջ առնեմ քաղաքը և բոլոր »գերվածներին կոտորեմ, բայց հսկառակ դրան, ես նահանջողներին »կոչ էին անում առավել ևս շտապ փախուստի դիմել, որպեսզի »հնարավորին չափ շուտ փրկվեն, որովհետև արդարացի չէ ոտնա- »տակ անել գերվածներին»: Ահա խոսրովը սեթևեթելով այսպիսի կեղծավոր խոսքեր ասաց դեսպաններին, բայց վերջիններս շատ լավ գիտեին, թե ինչու նա հնարավորություն տվեց հռոմայեցիներին փախուստի դիմել: Նա շեղածի մասին խոսելու մեջ ամենակարող մարդ էր, նմանապես ճշմարտությունը թաքցնելու, իր սեփական շարագործությունների մեղքը տուժողների վրա գցելու: Նա պատ- ռաստ էր ամեն տեսակ խոստում տալ և այն երդումներով հաստա- տել, բայց ավելի ընդունակ էր մոռանալ իր հենց նոր տված խոս- տումն ու երդումը: Նա դրամի համար պատրաստ էր ամեն մի ոճիր գործել, բայց և շատ վարպետությամբ կարող էր բարեպաշտ ձևա- նալ և խոսքով հրաժարվել գործած արարքից: Նա սուրունցիներին,

որոնք [իրեն] ոչ մի վատություն չէին արել, նենգությամբ կոտորեց, ինչպես [վերևում] ասվեց: Քաղաքը գրավելու պահին նա տեսավ մի վայելուչ և երեկելի կին, որին ձախ ձեռքից ուժգնորեն քաշքշում էին բարբարոսները: Նա պինդ բռնել էր նոր կրծքից կտրված իր երեխային, որը շկարողանալով այդպես արագ վազել, ընկել էր գետին և քաշում էր նրան մյուս ձեռքով: Հենց այստեղ [խոսրովը] ցույց տվեց իր կեղծավորութունը: Պատմում են, որ նա հոգոց հանեց, ձևացրեց ներկաներին, այդ թվում նաև դեսպան Անաստասիոսին, թե իբր արտասովում է և աստծուն երգվեց վրեժ լուծել նրանից, ով այդ դժբախտութունների պատճառ դարձավ: Նա ակնարկում էր հռոմայեցիների կայսր Հուստինիանոսին, թեև գիտեր, թե ինքն է ամեն ինչի գլխավոր պատճառը: Ահա այսպիսի հատկութունների տեր մարդ խոսրովը դարձավ պարսից արքա (աստված կուրացրել էր հիանալի Ջամեսի [մեկ] աչքը, որն ավագությամբ պետք է ստանար թագավորութունը՝ Կոստեսից հետո, որին առանց որևէ պատճառի ատում է Կավազը) և առանց դժվարության պարտության մատնեց իր դեմ ապստամբածներին, և ինչ վատութուն որ մտագրվել էր՝ իրադրոժեց հռոմայեցիների հանդեպ: Ճակատագիրը, ցանկանալով միշտ մեկին մեծացրած լինել, որոշ ժամանակ իր ցանկացածն է անում, նրա մտադրութունը ոչ ոք չի կարող խափանել, ճակատագիրը հաշվի չի նստում մարդու արժանիքների հետ, չի մտածում կանխել այնպիսի դեպք, որ չպետք է տեղի ունենար, ոչ էլ մտածում է, թե շատերը այն բանի համար, որ նա բախտի է արժանացրել անարժան մեկին, պախարակելու են իրեն ու ծաղրելու: Նա մտածում է միայն այն մասին, որ կատարվի իր մտադրութունը: Բայց թող լինի այնպես, ինչպես աստված է կամենում:

Խոսրովը զորքին հրաման տվեց կենդանի մնացած անտիրքացիներին գերել ու ստրկացնել, ամբողջ հարստութունը թալանել, իսկ ինքը դեսպանների հետ միասին բարձունքից իջավ դեպի տաճարը, որ եկեղեցի են անվանում: Այստեղ խոսրովն այնքան շատ սուկե և արծաթե թանկագին իրեր գտավ, որ ամբողջ ավարը չհաշված, միայն այդ իրերը հսկայական հարստութուն էին կազմում: Հենց այնտեղ նա տեղահան արեց բազմաթիվ հառաչալի մարմարներ և հրամայեց քաղաքից դուրս բերել՝ պարսից երկրորդ տեղափոխելու համար: Այդ անելուց հետո նա հրամայեց պարսիկներին ամբողջ քաղաքը կրակի տալ: Դեսպանները խնդրում էին խնայել գոնե եկեղեցին, բավարար փրկագին համարձակվելով այնտեղից տարածը: Նա ընդառաջեց դեսպաններին, բայց հրամայեց մնացած ամեն ին-

չը հրկիզել: Փոքրաթիվ [մարդկանց] թողնելով այնտեղ, որոնք պետք է քաղաքը կրակի տային, նա մնացած զորքի հետ հեռացավ ճամբարը, ուր նախապես վրաններ էին խփել:

10. Այս պատահարից մի քիչ առաջ աստված այդ [քաղաքի] բնակիչներին հրաշքով ցույց էր տրվել կատարվելիքը: Վաղուց այստեղ ծառայող զինվորների դրոշները, որոնք սկզբում դեպի արևմուտք էին ծածանվում, հանկարծ ինքնաբերաբար շուռ եկան դեպի արևելք, իսկ այնուհետև առանց որևէ մեկի ձեռք տալու նորից դարձան նախկին կողմը: Զինվորներն այդ բանը ցույց տվին մոտակայքում գտնվողներից շատերին, այդ թվում նաև ճամբարի ծախսերը հոգացող խորեզոսին, որի անունը ծատիանոս էր: Նա շատ խոհեմ մարդ էր, ծագումով՝ Մոպսուեստիայից: Սակայն այդ հրաշքը տեսնողները դրանից հետո էլ գլխի չընկան, որ վայրի տիրապետությունը արևմտյան կայսեր [իշխանությունից] անցնելու էր արևելյանի [իշխանության] ներքո: Ոչ մի կերպ հնարավոր չէ խուսափել այն բանից, ինչ իսկապես պետք է տեղի ունենա: Այսքան մեծ դժբախտության մասին գրելուց, որ գալիք սերունդներին հիշատակ մնա, իմ գլուխը պտտվում է և չգիտեմ, թե ինչ է ուղում աստված, որ մի կողմից բարձրացնում է մարդուն կամ որևէ երկիր, իսկ այնուհետև ցած է գորում ու հողմացրիվ անում, առանց ակրնհայտ որևէ պատճառի: Լավ չէ [աստծու] մասին ասել, թե նա ամեն ինչ կատարում է առանց որևէ պատճառի: Նա այն ժամանակ թույլ տվեց, որ Անտիոքը հիմնահատակ կործանվի ամենամբարիշտ մարդու ձեռքով, մի քաղաք, որի գեղեցկությունն ու կատարյալ փառահեղությունը նույնիսկ այժմ անհնարին է շնկատել: Քաղաքի ավերումից հետո փրկվեց միայն եկեղեցին՝ այն պարսիկների ջանքերով ու հոգատարությունմբ, որոնց վրա էր գրված այդ գործը: Բազմաթիվ տներ փրկվեցին նաև [քաղաքի] Կերատայոն կոչված մասում ոչ թե մարդկանց հոգատարության շնորհիվ, այլ այն պատճառով, որ նրանք գտնվում էին քաղաքի ծայրամասերում, նրանց կողքին ուրիշ ոչ մի շինություն չկար և կրակը չկարողացավ հասնել նրանց: Բարբարոսները կրակի տվեցին նաև պարսպից դուրս գրտնրվող բոլոր շինությունները, բացի սուրբ Հուլիանոսին նվիրված տաճարից և այն տներին, որոնք գտնվում էին այդ տաճարի շուրջը, որովհետև դեպքերի բերմամբ դեսպաններն այստեղ էին օթևանել: Պարսիկները պարսպին ամենևին ձեռք չավին:

Փոքր անց դեսպաններն եկան Խոսրովի մոտ և ասացին այս-

պես. «Եթե մենք այստեղ անձնապես քեզ հետ չխոսեինք, ով արքա, »մենք երբեք չէինք հավատա, որ դու, Կավադի որդի խոսրովդ, դըր-»ժելով քո տված երդումները, որոնք մարդկանց համար վստահու-»թյան և ճշմարտության ամենադիւխավոր և ամենամուր գրավա-»կանն են, դենքով հարձակվել ես հոռմայեցիների երկրի վրա, և »խախտել ես հաշտությունը, որը պատերազմների արհավիրքների »մեջ անապահով ապրողներն իրենց միակ հույսն էին համարում: »Դրան չի կարելի այլ անուն տալ, քան որ մարդավարությունը վեր »է ծածկել զազանավարության: Եթե հաշտություն գոյություն չու-»նենա, ապա բոլորը կներգրավվեն անվերջ պատերազմի մեջ, իսկ »վերջ շունեցող պատերազմն էլ միշտ վերափոխում է պատերազ-»մուլների բնությունը: Դու նույն բանը նկատի շունեի՞ր, երբ մի քիչ »առաջ նամակ գրելով քո եղբոր³⁵ ասացիր, թե նա է հաշտության »վերացման պատճառը և դրանով իսկ չէի՞ր ընդունում, որ հաշ-»տության վերացումը մեծագույն շարիք է: Եթե նա ոչ մի մեղք չու-»նի, ապա դո՞ւ ես անարդարացին, որ մեր վրա ես գալիս: Իսկ եթե »այնուամենայնիվ քո եղբայրը այդպիսի մի բան գործել է, ապա »դու այդ բանի համար մեղադրիր նրան և ոչ ավելի, որպեսզի ցույց »տաս, որ նրանից լավն ես. վատության մեջ մեկին զիջողը արդար »գործում հաղթում է նրան, թեև մենք շատ լավ գիտենք, որ Հուս-»տինիանոս կայսրը երբեք խաղաղության դեմ հանդես չի եկել: »Քեզ խնդրում ենք հոռմայեցիների դեմ այլևս այդպիսի վատու-»թյուններ չձեռնարկես, դա պարսիկներին ոչ մի օգուտ չի տա, »իսկ դու կշահես միայն այն, որ քիչ առաջ քեզ հետ հաշտություն »կնքողներին անարդարացի կերպով մեծ վնաս կհասցնես»:

Դեսպաններն այսբանն ասացին: Իսկ խոսրովը լսելով այդ, պնդում էր, որ Հուստինիանոս կայսրն է խախտել հաշտությունը, թվարկում էր կայսեր տված առիթները՝ [պատերազմ] սկսելու, ո-րոնցից մի մասը իսկապես ուշադրության արժանի էր, իսկ մյուսը՝ հնարովի և անհիմն: Նա պատերազմի հիմնական պատճառն էր հա-մարում Ալամունդարոսին և հոներին [կայսեր] գրած նամակները, որոնց մասին վերևում խոսվեց³⁶: [խոսրովը] շէր կարող հականե հանվանե ցույց տալ մի հոռմայեցու, որ խախտել էր պարսից սահ-մանը և զենք բարձրացրել: Դեսպանները մեղքը գցում էին ոչ թե Հուստինիանոսի, այլ կա՛մ [նրա] ենթականերից ոմանց վրա, կա՛մ էլ պնդում էին, որ այնպես տեղի չի ունեցել, ինչպես պատմում են: Ի վերջո խոսրովը հոռմայեցիներից պահանջեց շատ դրամ: Նա նշում էր, որ խաղաղությունը հավիտենական չի լինի, եթե դրամը մեկ

անգամ տան, որովհետև դրամի հիման վրա մարդկանց միջև կայացած բարեկամությունը, դրամի ծախսման հետ միասին կվերանա: Դրա համար անհրաժեշտ է, որ հոռոմայեցիները պարսիկներին նաև ամեն տարի որոշակի [գումար] տան: «Ահա այս ձևով,—ասաց նա,—պարսիկները կայուն խաղաղություն կհաստատեն, Կասպից դռներն իրենք կպահեն, աղատված կլինեն Դարա քաղաքի «հոգսից՝ այդ բոլորի համար մշտական վարձ շտանալով»: Դեսպաններն ասացին, որ «սլարսիկները ցանկանում են ոչ ավելի ոչ պակաս, քան հոռոմայեցիներին դարձնել իրենց հարկատուները»: «Ոչ,—պատասխանեց խոսրովը,—այդ ձևով պարսիկները դառնում են հոռոմայեցիների զինվորները՝ իրենց ծառայության համար ստանալով որոշ գումար: Չէ՞ որ դուք ամեն տարի հոներին ու սարակինոսներին ոսկի եք վճարում, բոլորովին էլ չլինելով նրանց հարկատուն, այլ ձեր երկիրը թալանից հավիտյան ղերծ պահելու համար»:

Ահա այսպիսի բանակցություններ էին գնում խոսրովի և դեսպանների միջև. ի վերջո նրանք համաձայնություն եկան. խոսրովը հոռոմայեցիներից կանխիկ պետք է ստանար հիսուն կենտինար ոսկի և այնուհետև հավիտյան տարեկան հինգ [կենտինար], որպեսզի [պարսիկները] ոչ մի վնաս չպատճառեն իրենց: Համաձայնության կապակցությամբ դեսպանները պետք է տային պատանդներ, որից հետո [խոսրովը] իր ամբողջ զորքով պետք է վերադառնար իր երկիրը, ուր Հուստինիանոս կայսեր կողմից դեսպաններ պետք է ուղարկվեին՝ հաշտության պայմանագիրը հաստատելու համար:

11. Այդ միջոցին խոսրովը մտավ Անտիոքից հարյուր երեսուն ասպարեղ հեռավորության վրա գտնվող Սելևկիա ծովափնյա քաղաքը, ուր ոչ մի հոռոմայեցու շահնդիպեց: Նա շթալանեց [քաղաքը], այլ միայն ինքը լողացավ ծովում, ապա ղոհ մատուցեց արևին և իր ցանկացած մյուս [աստվածներին], երկար աղոթեց ու շարժվեց դեպի ետ: Գալով ճամբար, նա ցանկություն հայտնեց ծանոթանալ հարևան Ապամիա³⁷ քաղաքի հետ, ոչ որևէ այլ մտքով, այլ միայն այն տեսնելու համար: Դեսպանները ակամա դրան էլ համաձայնվեցին, որ նա դիտի քաղաքը, այդտեղից վերցնի հաղար լիտր ոսկի և ոչ մի ավարառություն չգործելով ետ վերադառնա: Դեսպանների և բոլորի համար ակնհայտ էր, որ խոսրովը Ապամիա է գնում այն նպատակով միայն, որսլեսզի որևէ վտրբ առիթ օգտագործելով՝ թալանի [քաղաքը] և նրա շրջակայքը: Նախ նա մտավ Դաֆնե՝ Ան-

տիոքի արվարձանը, ու շատ հիացավ պարտեզի³⁸ և ջրերի աղբյուրների վրա: Ե՛վ մեկը, և՛ մյուսը հոյակապ են: Նա ղոհ մատուցեց ջրահարսներին և ճամփա ընկավ, ոչ մի ավարառուծյուն չկատարելով, հրկիզեց միայն հրեշտակապետ Միքայելի տաճարը և մի քանի այլ տներ՝ հետևյալ պատճառով: Խոսրով արքայի շրջապատից մի նշանավոր պարսիկ ղինվորական, ձիով մի քանիսի հետ միասին գնացել էր զառիթափ մի վայր՝ Տրետոս կոչված տեղի մոտ, ուր գտնվում է Միքայել հրեշտակապետի տաճարը՝ [ճարտարապետ] Եվարիզեսի գործը: [Պարսիկը] այստեղ նկատեց մի թաքնված անտիոքացի պատանու և սկսեց միայնակ հալածել նրան: Այդ պատանին մսավաճառ էր, անունը՝ Աեյմաքոս: Երբ նա տեսավ, որ բռնվելու է, շուտ եկավ և մի քար շարտեց իրեն հալածողի վրա: [Քարը] դիպավ նրա ճակատին, թմբկաթաղանթին, պարսիկն իսկույն գետին գլորվեց, իսկ [պատանին] նրա թուրը քաշելով սպանեց նրան: Ապա հանգիստ հափշտակեց նրա զենքերը, ամբողջ ոսկին, հագուստը և ձին հեծնելով, սլացավ առաջ: Կամ բախտի բերմամբ, կամ էլ այն պատճառով, որ նա քաջածանոթ էր տեղանքին, նրան հաջողվեց խուսափել թշնամիներից և փախչել: Լսեց այդ մասին Խոսրովը, շատ տխրեց պատահարի համար և իր թիկնապահներին հրամայեց կրակի տալ հրեշտակապետի տաճարը, որի մասին վերևում հիշատակեցի: Վերջիններս, ենթադրելով, որ հենց այդ [տաճարի] մասին է խոսքը, նրա շուրջը եղած շինուծյունների հետ միասին հրդեհեցին՝ համարելով որ կատարել են Խոսրովի հրամանը: Ահա այդ մասին այսքան:

Ապա Խոսրովը ամբողջ զորքով շարժվեց Ապամիայի վրա, ուր պահվում է մի կանգունաչափ փայտ, բեկորն այն խաչափայտի, որի վրա, ինչպես ասում են, Քրիստոսը Երուսաղեմում կամավոր մահապատժի ենթարկվեց: Գեռ հնուց մի ասորի այդ բեկորը գաղտնի բերել էր այնտեղ: Հին մարդիկ, գտնելով, որ այն կլինի իրենց և քաղաքի մեծ հմայեակը, փայտե տուփ էին սարքել և նրա մեջ դրել այն: Այդ [տուփը] նրանք առատորեն զարդարել էին ոսկով ու թանկագին քարերով և տվել երեք հոգևորականների, որպեսզի ապահով պահեն այն: Այդ [տուփը] հանում էին տարին մեկ անգամ միայն, որպեսզի ամբողջ ժողովուրդը երկրպագի: Ապամիացիները, երբ իմացան, որ մարերի զորքը իրենց վրա է գալիս, մեծ սարսափի մեջ ընկան: Լսելով, որ Խոսրովը դրժել է իր խոստումը, նրանք դիմեցին քաղաքի եպիսկոպոս Թովմային, խնդրելով, որ իրենց ցույց տա խաչափայտը, որպեսզի վերջին անգամ երկրպագելուց հետո վախ-

ճանվեն: Նա ընդառաջեց: Ահա այն ժամանակ տեղի ունեցավ անսպասելի և անհավատալի մի երևույթ: Եպիսկոպոսը բերեց և ցույց տվեց փայտը, որի վրայից բարձրանում էր հրեղեն լույս և արտակարգ պայծառ լուսավորում [եկեղեցու] առաստաղը: Քահանայի ամբողջ տաճարով մեկ շարժվելու հետ միասին շարժվում էր նաև լույսը, անընդհատ լուսավորելով [եկեղեցու] առաստաղը: Ապամիացիների ղեմոսը այդ երևույթի վրա հիացած, ապշահար եղավ, հրձվեց ու լաց եղավ և բոլորի մոտ փրկության հույս առաջացավ: Թովման, ամբողջ տաճարի մեջ շրջելուց հետո, խաչափայտը տեղավորեց տուփի մեջ, ծածկեց այն և լույսն անմիջապես անհետացավ: Իմանալով, որ թշնամու զորքը հասել է քաղաքի մոտակայքին, նա շտապ հոսորովի մոտ գնաց: Վերջինիս հարցին, թե մտադիր են արդյոք ապամիացիները պարիսպներից գիմադրել պարսից զորքին, Թովման սլատասխանեց, որ մարդկանց մտքից անգամ այդպիսի բան չի անցել: Խոսորովի հարցին՝ «Դուք ինձ մի քանի հոգու հետ» չե՞ք ընդունի քաղաք, բացելով բոլոր դարպասները», քահանան պատասխանեց. «Հենց քեզ հրավիրելու համար եմ ես այստեղ ժամանել»: Ահա այսպիսով [պարսից] ամբողջ զորքը վրաններ խփելով պարսպի առաջ ճամբարեց:

Խոսորովը պարսից լավագույններից երկու հարյուր հոգու հետ մտավ քաղաք: Հենց որ նա դարպասներից ներս անցավ, մոռացավ իր և դեսպանների միջև եղած համաձայնությունյան մասին և հրամայեց եպիսկոպոսին տալ ոչ միայն հազար լիտր արծաթ, ոչ էլ նրա տասնապատիկը, այլ նաև այստեղ գտնվող ոսկե և արծաթե թանկարժեք [եկեղեցական] բոլոր իրերը, որ անչափ շատ էին: Ինձ թվում է, որ նա առանց վարանելու ամբողջ [բնակչությունը] կրստրկացներ և քաղաքը կթալաններ, եթե մի աստվածային [հրաշք] բացահայտ կերպով չխանգարեր: Նրան այնքան էր հիմարացրել ու խելագարացրել փառասիրությունը, որ նա կարծում էր, թե քաղաքնեո ստրկացնելը մեծ փառքի գործ է, բոլորովին ուշադրութուն չդարձնելով, որ դրանով նա խախտում է հոռմայեցիների հետ կրնքած հաշտության պայմանագիրը: Խոսորովի այդպիսի վարվելակերպի մասին վկայում է նաև Դարա քաղաքի օրինակը, երբ ինքը իր այդ նույն նահանջի ժամանակ, ծայրեիծայր խախաեց հաստատված պայմանները: Մի քիչ հետո նույնը տեղի ունեցավ նաև կալիֆնիկոնցիների հետ, հենց հաշտության պայմաններում, որի մասին ես հաջորդ գլուխներում կպատմեմ: Բայց աստված, ինչպես ասվեց, փրկեց Ապամիան: Երբ Խոսորովը որպես ավար վերցրեց ամբողջ

Թանկագին իրերը և թուվման տեսավ, որ նա դրամի առատութիւնից հարբել է, բերեց խաշափայտը՝ տուփի մեջ: Բացելով տուփը ցույց տվեց փայտն ու ասաց. «Ո՛վ ամենահզոր արքա, ամբողջ ունեց-» վածքից ինձ մնացել է ահա այս: Այս տուփը (այն զարդարված է «ոսկով և թանկագին քարերով) մենք ուրախութեամբ կտանք մնացած բոլորի հետ, բայց այս փայտը մեզ համար փրկարար է և «սուրբ, դրա համար աղաչում եմ քեզ և պաղատում՝ ի՛նձ թող այն»: Եպիսկոպոսն այսքանն ասաց: Խոսրովը զիջեց և նրա խնդրանքը կատարեց:

Այնուհետև Խոսրովը փառասիրութեամբ տարված, հրամայեց ռեմոսին հավաքվել ձիարշավարան, իսկ կառավարներին՝ սովորականի պես մրցել: Ինքն էլ գնաց այնտեղ, ցանկանալով դիտել մրցումները: Որովհետև նա վաղուց լսել էր, որ Հուստինիանոս կայսրը անշափ սիրում է վենետ գույնը, այն է կապույտը, և ցանկանալով այստեղ ևս հակադրվել նրան, ուզեց որ հաղթանակը կանաչ [գույնին] շնորհեն³⁹: Կառավարները սահմանագծից սկսեցին վազքը, բայց պատահմամբ վենետ հագածը առաջ ընկավ: Նրա հետևից էր գալիս նույն վազքուղով կանաչ գույն հագածը: Խոսրովը կարծելով, որ դա միտումնավոր է այդպես կատարվել, զայրացավ և սպառնական գոչում էր, որ Կեսարը⁴⁰ չպետք է մյուսներից առաջ անցնի, հրամայեց, որ առաջ ընկած ձիերը կանգնեցնեն, որպեսզի նրանք մրցումների մեջ ետ ընկնեն: Նրա հրամանը կատարվեց և այնպես դուրս եկավ, որ հաղթեցին Խոսրովն ու կանաչ կողմը: Այստեղ ապամիացիներից մեկը ներկայացավ Խոսրովին և բողոքեց, որ մի պարսիկ, մտնելով իր տունը, բռնաբարել է իր կույս դատեր: Խոսրովը լսելով այս մասին, կատաղեց զայրույթից և հրամայեց [իր մոտ:] բերել այդ մարդուն: Երբ նա ներկայացավ, հրամայեց ճամբարում նրան ցցահան անել: Այդ իմանալով ղեմոսը, ամբողջ ուժով գոչում էր՝ խնդրելով աղատել մարդուն արքայի ցասումից: Խոսրովը խոսք տվեց, թե աղատ կարձակի մարդուն, բայց հետո թաքուն ցցահան արեց: Ահա այդ բոլորը այնտեղ կատարելով, նա ամբողջ զորքով ետ շարժվեց:

12. Երբ հասավ Բերիայից ութսուն և չորս ասուպրեզ հեռավորութեան վրա գտնվող Խալկիս քաղաքը, նա նորից մոռացավ համաձայնութեան մասին և ճամբարելով պարսպից ոչ հեռու, ուղարկեց Պավլոսին սպառնալու խալկիսցիներին, որ եթե նրանք փրկագին չտան, ինչպես նաև եթե չհանձնեն այնտեղ եղած զինվորներին

իրենց հրամանատարի հետ միասին, նա քաղաքը գրոհով կգրավի: Խալկիսցիները, շատ վախենալով և մեկ, և մյուս թագավորից, երգվեցին, որ նրանց մոտ ոչ մի զինվոր չկա, և նրանց, ինչպես և զորահրամանատար Ազոնախոսին թաքցրին խրճիթներում, որպեսզի թշնամիների ձեռքը չընկնեն: Նրանց հաջողվեց հազիվ երկու կենտինար ոսկի հավաքել, որովհետև իրենց քաղաքը այնքան էլ հարուստ չէր, և այդպիսի փրկագին տալով Խոսրովին փրկեցին և՛ իրենց, և՛ քաղաքը: Այստեղից Խոսրովն այլևս չէր ուզում վերադառնալ այն ճանապարհով, որով եկել էր, այլ [որոշեց] անցնել Եփրատ գետը և Միջագետքից ավար վերցնել՝ հնարավորին չափ շատ հարստություն: Նա կամուրջ գցեց Բարբալիսոսս ամրոցից⁴¹ քառասուն ասպարեզ հեռավորության վրա գտնվող Օբբանե վայրի մոտ, նախ ինքն անցավ և ապա հրաման տվեց, որ ամբողջ զորքը շտապ կարգով անցնի՝ միաժամանակ կարգադրելով, որ երեք օր հետո կամուրջը վերցնեն, նշելով օրվա ճիշտ ժամը: Սահմանված օրը, երբ դեռ զորքի մի փոքր մասը մնացել էր [գետի այն կողմը, Խոսրովը], անտեսելով այդ, ուղարկեց կամուրջը հանելու համար առանձնացված մարդկանց: Մյուս կողմում մնացածներից յուրաքանչյուրն ինչպես կարող էր, վերադարձավ իր հայրենիքը: Այդ ժամանակ Խոսրովը, փառասիրությունից դրդված, ցանկացավ գրավել Եդեսիա քաղաքը: Նրան այդ բանին էր մղում և նրա միտքը զբաղեցնում քրիստոնյաների այն ավանդությունը, որի համաձայն քաղաքը անառիկ է՝ հետևյալ պատճառով:

Հին ժամանակներում Եդեսիայի տոպարքեսն էր (այն ժամանակ օտարազգի թագավորին այդպես էին անվանում) ոմն Աբգար⁴²: Այս Աբգարն իր ժամանակի ամենախոհեմ մարդն էր և Օգոստոս կայսեր սիրելին: Նա, ցանկանալով դառնալ հռոմայեցիների դաշնակիցը, ժամանեց Հռոմ, հանդիպեց Օգոստոսին և այնպես հիացրեց նրան իր խոհեմությունամբ, որ Օգոստոսն այլևս չէր ուզում զրկվել նրա ընկերակցությունից, նրա հետ խոսելու հաճույքից: [Աբգարը] երկար ժամանակ վատնեց իր այդ ճանապարհորդության ընթացքում: Երբ նա ցանկացավ վերադառնալ իր հայրենիքը, հասկանալով, որ անհնարին է համոզել Օգոստոսին, որ նա թույլ տա, մտածեց հետևյալը. որս անելու պատրվակով գնաց Հռոմի շրջակայքը. նա շատ լավ [որսորդ] էր: Երկար շրջելով նա ողջ ողջ որսաց բազմաթիվ զազաններ և նրանց հետ միասին յուրսքանչյուր վայրից հող վերցրեց: Ահա այդպես նա վերադարձավ Հռոմ, բերելով իր հետ և՛ հողը, և՛ զազաններին: Օգոստոսն ըստ սովորության.

բաղմբել էր ձիարշավարանում, իսկ Աբգարը ներկայանալով նրան ցուցադրեց հողը և գաղաններին, հաղորդելով, թե որ վայրից է յուրաքանչյուրը: Այնուհետև նա հրամայեց հողը առանձին-առանձին ձիարշավարանի տարբեր տեղերում փոել և ապա ներս բերել ու բաց թողնել գաղաններին: Աշխատողներն այդպես էլ արեցին: Գաղաններն իրարից բաժանվեցին և յուրաքանչյուրը գնաց դեպի իր բրնձվելու վայրից վերցրած հողը: [Օգոստոսը] տեսավ, որ ամեն ինչ ճշգրտութեամբ կատարվեց և դարմանում էր, թե ինչպես գաղանները բնությունից օժտված են սիրել իրենց հարադատ հողը: Իսկ Աբգարը, հանկարծ ընկնելով նրա առջև, ասաց. «Քո մտքից շի՛ անցել » ո՞վ տեր, որ ե՛ս էլ կարող եմ նման ղգացմունքներ ունենալ, ես, որ » կին էլ ունեմ, երեխա էլ, թագավորութուն էլ, թեև փոքր, բայց այ- » նուամենայնիվ հայրենի հողի վրա»: [Օգոստոսը] ճշմարիտ խոսքի առաջ տեղի ալեց և ստիպված, ահամա թուլյ տվեց նրան գնալ առաջարկելով խնդրել ինչ-որ ցանկանա: Վերջինս Օգոստոսից խնդրեց Եղեսիա քաղաքում իր համար ձիարշավարան կառուցել: [Օգոստոսը] դրան էլ համաձայնվեց: Ահա այսպես Աբգարը հեռացավ Հոռմից և եկավ Եղեսիա: [Եղեսիայի] քաղաքացիները հարցնում էին նրան՝ իրենց համար ի՛նչ լավ բան է, բերել Օգոստոսից: Նա պատասխանելով եղեսացիներին ասաց, որ բերել է անվնաս տիրութուն և անօգուտ ուրախութուն, նկատի ունենալով ձիարշավարանի հաջողութուններն ու անհաջողութունները:

Որոշ ժամանակ անց, Աբգարը խոր ծերութեան մեջ բռնվեց շատ ծանր հիվանդութեամբ՝ հողատապով: Նա շատ էր տառապում ցավերից և լինելով անշարժ դրութեան մեջ դիմեց բժիշկներին: Ամբողջ երկրից նա հավաքեց բոլոր իմաստուն բժիշկներին, որոնցից, սակայն, այնուհետև հրաժարվեց (քանի որ նրանք ցավի ոչ մի դարման չգտան) և անելանելի դրութեան մեջ ընկնելով, ողբում էր իր բախտը: Այն ժամանակները Հիսուսը, աստծու որդին մարմնացյալ, քարոզում էր Պաղեստինի մարդկանց: Իր անաղարտ ապրելակերպով, նաև անկարելի կատարելու իր կարողութեամբ, նա համոզում էր, որ ճշմարիտ՝ ինքը աստծու որդին է: Կոչելով հարութուն էր տալիս մեռյալներին, կարծես նրանք քնած լինեին, ի ծնե կույրերի աչքերն էր բացում, մաքրում էր բորոտ մարմինները, անդամալույծներին քայլել էր տալիս: Նա բուժում էր այն բոլոր հիվանդութունները, որոնք բժիշկներն անդարմանելի էին համարում: Աբգարն այգ մասին իմանալով Պաղեստինից Եղեսիա ժամանած մարդկանցից, հուսադրվեց և նամակ գրեց Հիսուսին, խնդրելով, որ

նա հեռանա Հրեաստանից՝ այնտեղի ապերախտ մարդկանցից և այսուհետև իր մոտ ապրի: Երբ այդ [նամակը] կարդաց Քրիստոս, պատասխանեց Աբգարին, որ ինքն անձնապես չի կարող հանդիպել նրան, բայց նամակով առողջություն է խոստանում: Պատմում են, որ նա ավելացրել է նաև, որ քաղաքը երբեք բարբարոսների կողմից չի գրավվի: Նամակի այս վերջին խոսքերն այդ ժամանակի պատմությունը գրողներին անծանոթ են մնացել, այդ մասին ոչ մի տեղում չի հիշատակված: Եղեսացիք պատմում են, որ գանելով նաև ակում այդ վերջին խոսքերը, անմիջապես այդ նամակը արտագրել և որպես համայնակ դրել են դարպասների վրա: Որոշ ժամանակ անց քաղաքն [ընկավ] մարերի ձեռքը, բայց ոչ գրավման հետևանքով: Դա տեղի ունեցավ այսպես: Երբ Աբգարն ստացավ Քրիստոսի նամակը, շուտով առողջացավ և երկար ժամանակ ապրելով քաջառողջության մեջ վախճանվեց: Նրա թագավորությունը ժառանգող որդին ամենամաքարիշտ մարդը դուրս եկավ: Նա շափաղանց վատ էր վերաբերվում իր հպատակներին և վախենալով հոռոմայեցիների վրեժխնդրությունից, կամավոր անցավ պարսիկների կողմը: Երկար ժամանակ անց եղեսացիք, սպանելով բարբարոսների կայազորի զինվորներին, քաղաքը հանձնեցին հոռոմայեցիներին.⁴³

Նա այդ ջանում էր իրեն վերագրել, հենվելով այն բանի վրա, որ իր ժամանակներում տեղի ունեցավ և որի մասին ես կպատմեմ հաջորդ գլուխներում: Ինձ երբեմն թվում է, որ Քրիստոսը նույնիսկ եթե այդ մասին, ինչի մասին ասվեց, չի գրել, այնուամենայնիվ քանի որ մարդիկ այդ բանին հավատում են, ապա [Քրիստոս] ուղում է քաղաքն անառիկ պահել, որպեսզի մարդիկ երբևիցե կասկածելու առիթ չունենան: Սակայն ինչպես որ աստծուն է դուր գալիս, թող ալդպես էլ լինի և ասվի:

Ահա այդ պատճառով Խոսրովը առաջնահերթ խնդիր համարեց Եղեսիան գրավելը: Նա հասավ Բասսե⁴⁴ մի փոքր և աննշան քաղաք, Եղեսիայից մեկ օրվա հեռավորության վրա, գիշերեց և վաղ առավոտյան ամբողջ զորքով արշավեց Եղեսիայի վրա: Որովհետև պարսիկները [ճանապարհին] մոլորվեցին, հաջորդ գիշերը ևս նույն տեղում օթևանեցին: Պատմում են, որ այդ պատահեց նրանց հետ երկու անգամ: Երբ վերջապես մոտեցան Եղեսիային, պատմում են, որ [Խոսրովը] մրսեցրեց դեմքը և նրա այտն ուռեց, դրա համար էլ նա հետ կանգնեց քաղաքը [գրավելու] փորձից: Նա Պավլոսին ուղարկեց եղեսացիներից դրամ սլահանջելու: Բնակիչներն ասում էին, որ քաղաքի համար բոլորովին երկյուղ չեն զգում, բայց որպեսզի

նա [շրջակա] գյուղերը ավարառության շենթարկի, համաձայնվում են տալ երկու կենտինար ոսկի: [Խոսրովը] ստացավ դրամը և հարգեց պայմանը:

13. Այն ժամանակ Հուստինիանոս կայսրը նամակ ուղարկեց Խոսրովին, խոստանալով կատարել նրա և ղեսպանների միջև խաղաղության շուրջը կնքված համաձայնությունը: Երբ Խոսրովը ծանոթացավ այդ [նամակին], ազատ արձակեց սլատանզներին և պատրաստվեց նահանջի: Նա ուղում էր փրկագնով աղատել նաև անտիոքացի բոլոր ռազմագերիներին: Երբ այդ մասին իմացան եղեսպցիք, շատ մեծ եռանդ ցուցաբերեցին: Չէր կարելի մեկին հանդիպել, որն իր կարողության շափ փրկագին չբերեր տաճարը՝ այդ ռազմագերիների փրկության համար: Կային և այնպիսիները, որոնք նույնիսկ իրենց կարողությունից էլ ավելի էին տալիս: Նույնիսկ սլոռնիկները հանում և այնտեղ էին գցում իրենց զարդերը, երկրագործը, որ շուներ ոչ շարժական գույք, ոչ էլ դրամ, բայց ուներ էշ կամ ոչխար, այդ իսկ շտապում էր տաճար բերել: Այսպիսով, մեծ քանակությամբ ոսկի, արծաթ և դրամ կուտակվեց, սակայն որպես փրկագին ոչինչ էլ չտրվեց, որովհետև Բուղեսը, որը պատահամամբ այստեղ էր գտնվում, խոշորագույն հանդիսացավ այդ գործին, դրանից մեծ շահույթ ախկալելով: Այդ սլատանով Խոսրովը, բոլոր ռազմագերիներին իր հետ վերցնելով, շարունակեց երթը: Կարենացիք⁴⁵ դիմեցին նրան՝ դրամ առաջարկելով: Սակայն [Խոսրովը] ասաց, որ ոչինչ պետք չէ, որովհետև նրանցից շատերը քրիստոնյա չէին, այլ հավատարիմ էին հին հավատքին:

Բայց երբ կոստանդինեցիք դրամ առաջարկեցին, նա վերցրեց, թեև ասում էր, թե այդ քաղաքն իրեն է պատկանում պապերի ժամանակներից: Երբ Կավադը Ամիդր գրավեց, ցանկացավ գրավել նաև Եղեսիան և Կոստանդինեն: Եղեսիայի մոտակայքում նա աջ ձեռքով ցույց տալով քաղաքը, հարց տվեց մոգերին՝ արդյոք իրեն կհաջողվի գրավել այն: [Մոգերը] պատասխանեցին, որ չի կարողանա, քանի որ նա դեպի քաղաքը աջ ձեռքը երկարեց, իսկ այդ ոչ թե [քաղաքի] գրավման կամ նրա համար որևէ այլ դժբախտության նշան է, այլ փրկության: Լսելով այդ, նա համոզվեց և զորքը շարժեց Կոստանդինեի վրա. հասնելով այնտեղ, նա ամբողջ զորքով ճամբարեց, ապա [քաղաքացիներին] իմաց տվեց, թե պաշարելու է [քաղաքը]: Կոստանդինեի հոգևոր [պետր] այն ժամանակ Բարադոտոսն էր, մի արդար և շատ աստվածասեր մարդ, որի պատճառով

նրա աղոթքները բոլոր դեպքերում միշտ տեղ էին հասնում: Դեմքին նալողն անմիջապէս կհասկանար, որ նա աստու սիրելին է: Բարադոտոսն եկավ Կավադի մոտ, իր հետ բերելով դինի, թուղ, մեղր ու սպիտակ հաց և նրանից խնդրեց, որ փորձութեան շնորհիւ քաղաքը, որն աննշան է և նույնիսկ հոռմայեցիների կողմից անուշադրութեան մատնված՝ շունի ո՛չ կայազոր, ո՛չ էլ որևէ պաշտպանական ալ միջոց և որ [այնտեղ ապրում են] միայն բնակիչները, որոնք խեղճ մարդիկ են: Ահա նա այսպէս ասաց, իսկ Կավադը խոստացավ խնայել քաղաքը, նրան նվիրեց ամբողջ այն մեծաքանակ պարենամթերքը, որը ճամբարում պատրաստված էր պաշարման համար և այդպէս հեռացավ հոռմայեցիների երկրից: Դրա համար էր խոսրովը պնդում, թե քաղաքը պապերից իրեն է պատկանում: Դրա հասնելով նա ձեռնամուխ եղավ պաշարման: [Քաղաքի] ներսում հոռմայեցիները Սարտինոս զորավարի գլխավորութեամբ (նա այնտեղ էր գտնվում) պատրաստվում էին պաշտպանութեան: Քաղաքը շրջապատված էր զույգ պարիսպներով, որոնցից ներսի պարիսպը շատ բարձր էր և իսկապէս ուշադրութեան արժանի (յուրաքանչյուր աշտարակի բարձրութունը հասնում էր հարյուր ոտքի, իսկ պարիսպներինը՝ վաթսուն), արտաքին [պարիսպը] թեև շատ ավելի ցածր էր, բայց ամուր և հզոր: Երկու [պարիսպների] միջև ընկած տարածութունն ունի հիսուն ոտքից ոչ պակաս լայնութուն: Դարացիները եղներին և մնացած անասուններին թշնամու հարձակման ժամանակ այստեղ են բերում: Խոսրովը սկզբում հարձակում գործեց պարսպի արևմտյան կողմից և մեծ թվով նետեր արձակելով ետ մղեց [պաշտպաններին] և կրակի տվեց ցածր պարսպի դարպասները: Սակայն բարբարոսներից և ոչ մեկը չհամարձակվեց ներս մտնել: Այնուհետև նա փորձեց ծածուկ քաղաքի սրևելյան մասում ստորերկրյա անցք փորել: Միայն այս մասում է հնարավոր որոշ շահով փորել զետիւնը, պարսպի մնացած մասը կառուցված է ժայռի վրա: Ահա պարսիկները փորում էին սկսած խրամատից: Նրանք [փորում էին] շատ խոր և թշնամիները նրանց շէին տեսնում, չգիտեին, թե ինչ է կատարվում: Նրանք գաղտնի անցել էին արտաքին պարսպի հիմքերի տակով, արդեն պետք է շարժվեին երկու պարիսպների միջև ընկած տարածութունով, այնուհետև անցնեին մեծ պարիսպը և գրոհով գրավեին քաղաքը: Սակայն (նրան վիճակված չէր գրավելու պարսիկների կողմից) խոսրովի զինվորներից մեկը, մարդ էր նա թե գերմարդ՝ հայտնի չէ, օրվա կեսին մենակ մոտեցավ պարսպին և դիտողներին ձևացնում էր, թե հա-

վաքում է այն նետերը, որոնք պարսպից հոռմայեցիները մի փոքր առաջ արձակել էին բարբարոսների վրա: Այդ դործով էր զբաղված, պաշտպանվելով վահանով, պարսպի առամնաշարի վրա գտնվողներին նա իբր թե բարկացնում էր, նրանց վրա ծիծաղում ու ծաղրում, սակայն այդ միջոցին ամեն ինչ պատմեց նրանց, խորհուրդ տվեց արթուն լինել և հոգալ իրենց փրկության մասին: Նա հայտնելով այդ ամենը՝ հեռացավ, իսկ հոռմայեցիները մեծ խուճապով ու շփոթությամբ հրամայեցին փորել երկու պարիսպների միջև ընկած տարածությունը: Պարսիկները չգիտեին, թե ինչ է կատարվում և նույն թափով շարունակում էին իրենց գործը: Բարբարոսների ստորերկրյա անցքը ուղիղ գծով էր փորվում, դեպի քաղաքի պարիսպը, իսկ հոռմայեցիները մեխանիկե կոչված արվեստում փորձված մի մարդու՝ Թեոդորոսի խորհրդով լայնությամբ հատող և բավական խորություն ունեցող մի խրամատ փորեցին ու այնպես ստացվեց, որ պարսիկները, որոնք հասել էին երկու պարիսպների միջև ընկած տարածության մեջտեղը, հանկարծ ընկան հոռմայեցիների խրամատի մեջ: Առջևում գտնվողներին հոռմայեցիները կոտորեցին, իսկ հետևից եկողները փախուստի դիմեցին և փրկվեցին ճամբարում: Հոռմայեցիները մթության մեջ շցանկացան նրանց հալածել: Այդ փորձը անհաջողության մատնվելուց հետո, խոսրովը կորցնելով քաղաքը գրավելու ամեն մի հույս, բանակցությունների մեջ մտավ պաշարվածների հետ և ստանալով հազար լիտր արծաթ՝ շարժվեց դեպի պարսից երկիրը: Երբ այդ մասին իմացավ Հուստինիանոս կայսրը, մտադրվեց պայմաններն ի կատար չածել, մեղադրելով խոսրովին, որ նա հաշտության ժամանակ փորձեց Դարա քաղաքը գրավել: Այդ տեղի ունեցավ խոսրովի՝ հոռմայեցիների վրա կատարած առաջին արշավանքի ժամանակ. ամառը վերջանում էր:

14. Ասորեստանում, Կտեսիֆոն քաղաքից⁴⁶ մեկ օրվա հեռավորության վրա գտնվող վայրում, խոսրովը քաղաք կառուցեց, անվանեց այն խոսրովի Անտիոք⁴⁷ և անտիոքացի բոլոր ռազմագերիներին այնտեղ բնակեցրեց: Նրանց համար կառուցեց քաղանիք և ձիարշավարան, հոգ տարավ նաև նրանց զվարճության մասին. կառավարներին և երաժիշտներին Անտիոքից և հոռմեակոս մյուս քաղաքներից էր բերել իր հետ: Բացի զրանից նա այս անտիոքացիներին պիտոության հաշվին ապահովում էր պարենամթերքով ավելի լավ, քան սովորաբար ապահովում են ռազմագերիներին և պահանջում էր, որ նրանք կոչվեն արքայական ու ոչ մի իշխանավորի են-

թակա չլինեն, այլ միայն արքային: Եթե որևէ հոռմայեցու հաջող-վում էր փախչել գալ հոսրովի Անտիոք և եթե այնտեղի բնակիչնե-րից մեկն ու մեկը նրան իր ազգականն էր համարում, ապա այդ ռազմագերու տերը, եթե նույնիսկ նա պարսից մեծամեծներից լի-նեք, ոչ մի դեպքում չէր կարող իր ստրկին ետ ստանալ:

Անտիոքացիների այդ դժբախտության մասին կանխագուշա-կություն էր եղել դեռևս Անաստասիոս կայսեր ժամանակ տեղի ու-նեցած հրաշքի միջոցով: Հանկարծակի փշած սաստիկ քամին [Ան-տիոքի] Գաֆնե արվարձանում գտնվող բարձր նոճիները արմատա-խիլ էր արել և գետին տապալել: Օրենքը բացարձակապես արգե-լում է [նոճիներ] կտրել: Մի փոքր անց, երբ հոռմայեցիների կայ-սրը Հուստինիանոսն էր, շատ ուժեղ երկրաշարժ տեղի ունեցավ⁴⁸, որը սասանեց ամբողջ քաղաքը և հիմնահատակ քանդեց շենքերից շատերը և ամենից գեղեցիկները: Պատմում են, որ այն ժամանակ երեք հարյուր հազար անտիոքացի սպանվեց: Իսկ ներկա գրավման ժամանակ ամբողջ քաղաքը, ինչպես ես ասացի, ավերվեց: Ահա այսպիսի փորձանքների են ենթարկվել անտիոքացիները: Բելիսա-րիոսը կայսեր կարգադրությամբ Խալիսայից եկավ Բյուզանդիոն, ուր ձմեռելուց հետո գարնան սկզբում կայսեր կողմից⁴⁹, որպես զորահրամանատար հոսրովի և պարսիկների դեմ ուղարկվեց, ինչ-պես և Խալիսայից նրա հետ եկած հրամանատարները, որոնցից մեկին՝ Վալերիանոսին [Հուստինիանոսը] հրամայեց գլխավորել Հայաստանի զորքը: Մարտինոսը ավելի առաջ էր ուղարկվել արե-վելք, այդ պատճառով էլ, ինչպես վերը ասվեց, հոսրովը նրան Գա-րայում գտավ: Գոթերից միայն Ուիտտիգիսը մնաց Բյուզանդիո-նում, իսկ մնացածները Բելիսարիոսի հետ միասին արշավեցին հոսրովի վրա: Այդ միջոցին պարսից երկրում մեռնում է Ուիտտի-գիսի երկու զենպաններից մեկը, որը եպիսկոպոսի կոչում ուներ, իսկ մյուսը մնում է այնտեղ: Նրանց թարգմանը գնում է հոռմայե-ցիների երկիրը: Կոստանդինեի մոտ նրան ձերբակալում է Միջա-դետքի զորքերի հրամանատար Հովհաննեսը և բերելով քաղաք բանտ նետում, ուր նա հարցաքննվում է և ամեն ինչ հայտնում: Ահա այս մասին այսքան: Իսկ Բելիսարիոսն իր զորքով շտապ շարժվում էր առաջ, ջանալով կանխել հոսրովի որևէ նոր արշա-վանք ղեկի հոռմայեցիների երկիրը:

15. Այդ ընթացքում հոսրովը լաղերի առաջարկությամբ զորքը շարժեց դեպի Կոլխիս՝ հետևյալ պատճառով: Լազերն սկզբում

բնակվում էին Կոլխիս երկրում՝ լինելով հոռոմայեցիների հպատակներ, բայց ոչ հարկատուներ, ոչ էլ ենթարկվում էին նրանց հրամաններին, այլ միայն այն շափով էին հպատակ, որ երբ նրանց թագավորը վախճանվում էր, հոռոմայեցիների կայսրը թագավորութունը ժառանգողին իշխանության նշանակներ էր ուղարկում⁵⁰։ [Լազերի թագավորը] պարտավոր էր ամուր պահպանել երկրի սահմաններն՝ իր հպատակների հետ միասին, որպեսզի թշնամի հոնորը Կովկաս լեռից, որը նրանց սահմանակից է, Լազիկայի միջով շներխուժեն հոռոմայեցիների երկիրը։ Նրանք պահում էին սահմանները՝ գրա գիմաց հոռոմայեցիներից շտանալով ո՛չ գրամ, ո՛չ էլ զորք։ Նրանք [պարտավոր չէին] հոռոմայեցիների հետ միասին արշավանքների դուրս գալ, այլ մշտապես առևտրական գործարքների մեջ էին Պոնտոսում բնակվող հոռոմայեցիների հետ։ Քանի որ իրենք չունեին ո՛չ աղ, ո՛չ հացահատիկ, ոչ էլ որևէ այլ բարիք, պետք եղածը ձեռք էին բերում՝ փոխարենը տալով մորթիներ, մուշտակներ և ստրուկներ։ Երբ իբերների թագավոր Գուրգենի հետ պատահեց այն, ինչ ես վերը պատմեցի⁵¹, հոռոմական զորամասը տեղավորվեց Լազիկայում, մի բան, որ դուր չէր գալիս այդ բարբարոսներին. հատկապես դուր չէր գալիս զորահրամանատար Պետրոսը, որը վատություն անելու մեջ վարպետ էր։ Այս Պետրոսը ծագումով Արզանենից էր⁵², որը հնուց պարսիկներին էր ենթակա և գտնվում էր Նիմֆիոս գետից այն կողմ։ Դեռ մանուկ հասակում նա գերվեց Հուստինոս կայսեր կողմից, երբ վերջինս Ամիգի գրավումից հետո Կելերի զորքի հետ միասին ներխուժել էր պարսից երկիրը։ Լինելով մարդասեր, [Հուստինոսը] այդ մարդուն քերականի մոտ ուսման էր տվել։ Սկզբում նա դարձավ Հուստինոսի դպիրը, իսկ երբ Անաստասիոսի մահից հետո հոռոմայեցիների թագավորութունն անցավ Հուստինոսին, Պետրոսը նշանակվեց զորավար, և դառնալով անշափ դրամասեր՝ անխոհեմ էր վերաբերվում բոլորին։

Հետագայում Հուստինիանոս կայսրը ուրիշ զորահրամանատարներ էլ ուղարկեց Լազիկա, նրանց թվում նաև Հովհաննեսին, որին Յիվոս էին անվանում։ Նա հասարակ, աննշան ծագում ուներ, սակայն բարձրացավ զորահրամանատարի աստիճանին միայն այն պատճառով, որ ամենախորամանկ մարդն էր և շափազանց ընդունակ ապօրինի ձևով դրամական միջոցներ ձեռք բերելու գործում։ Նա լարեց, իրար խառնեց հոռոմայեցիների ու լազերի փոխհարաբերությունները, համոզեց Հուստինիանոս կայսեր Լազիկայում Պետրա անունով⁵³ ծովափնյա քաղաք կառուցել և այդ [քաղաքում]

կարծես բերդում բազմած, տակն ու վրա արեց լազերի գործերը: Նա արգելեց առևտրականներին Կոլխիս երկիրը աղ և լազերին անհրաժեշտ մյուս բեռները տանել, որևէ բան տեղում դնել: Պետությունում նա հաստատեց այսպես կոչված մոնոպոլիոնը⁵⁴, և զբաղվեց շարաշահությամբ. ամբողջ այդ գործը վերցրեց իր ափի մեջ և գործում էր ըստ իր քմահաճույթի, և ոչ թե ինչպես ընդունված է: Բարբարոսները դժգոհ էին նաև այն բանից, որ իրենց երկրում հոռմեական զորք կա, ինչ որ նախկինում չէր եղել: Ահա, ի վիճակի չլինելով տանել այդ բոլորը, նրանք որոշեցին անցնել պարսիկների և հոսրովի կողմը և իրենց մտադրությունը իրականացնելու նպատակով հոռմայեցիներից գաղտնի դեսպաններ ուղարկեցին, որոնց հանձնարարվեց հոսրովից ստանալ հավաստիացում այն մասին, որ լազերին չի թողնի հոռմայեցիների քմահաճույթին, որից հետո պարսից զորքի հետ վերագառնալ իրենց երկիրը:

Դեսպանները ժամանեցին սլարսից երկիրը և գաղտնի հանդիպելով հոսրովին, ասացին հետևյալը. «Ով ամենամեծ արքա, լազերին դու համարիր մարդիկ, որոնք մի ժամանակ որևէ պատճառով անջատվելով իրենց բարեկամներից, անցել են անծանոթ մարդկանց կողմը, բայց բախտի բերմամբ առավել մեծ հաճույքով վերագառնում են նրանց մոտ: Կոլխերը ի սկզբանե անտի գաշնակից են եղել պարսիկներին, օգուտ են տվել նրանց և բազում վործությունների [հանդիպել]: Այդ մասին մենք ունենք գրավոր շատ հուշարձաններ, որոնք ներկայումս պահվում են նաև քո արքունիքում: Սակայն հետագայում գուցե մեր նախահայրերի մեղքով, գուցե և ձեր կողմից անուշադրության մատնվելու հետևանքով (որովհետև այդ մասին ոչինչ վստահելի բան ասել չենք կարող), մենք դարձանք հոռմայեցիների դաշնակիցները: Այժմ մենք և կադիկայի թագավորը հանձնվում ենք պարսիկներին և տալիս ենք մեր երկիրը, իսկ դուք արեք, ինչ որ կամենաք: Խնդրում ենք ձեզ, մեր հարցին մոտեցեք հետևյալ տեսանկյունից. եթե մենք հոռմայեցիներից որևէ վատություն չտեսած ապերախտաբար լքեցինք նրանց և ձեզ մոտ եկանք, իսկույն մերժեք մեր խնդիրքը, ենթադրելով, որ կոլխերը ձեզ էլ հավատարիմ չեն լինի (նախկին բարեկամության այդպիսի խախտումը ասլացույց է այն բանի, թե ինչպես կպահպանեն այն ուրիշների հետ): Բայց եթե մենք անունով էինք միայն հոռմայեցիների բարեկամները, բայց իրականում նրանց հավատարիմ ստրուկներն էինք և ճնշվում էինք մեզ բրոնատիրողների կողմից, ապա այդ դեպքում դուք ընդունեցեք մեզ

»ձեր նախկին դաշնակիցներին, տիրեք նրանց վրա որպես ձեր ծա-
 »ուանների, որոնք ձեր նախկին բարեկամներն էին, ատեցեք մեր
 »հարևան դաժան բռնատիրությունը, արդարությունը վերականգ-
 »նելով, արդարություն, որի պաշտպանությունը սլաքսիկների բնա-
 »ծին գիծն է։ Արդարությունը ոչ ոքի հանդեպ անարդարություն
 »չդործելու մեջ չէ միայն, այլև ուրիշների կողմից անարդարության
 »մատնվողներին պաշտպանելու մեջ։ Արժե հիշատակել այն բոլորի
 »մասին, ինչ որ մենք կրեցինք անիծյալ հոռմայեցիների ձեռքից։
 »Նրանք մեր թագավորի իշխանությունը ձևական դարձրին, փաս-
 »տական իշխանությունն առնելով իրենց ձեռքը։ Թագավորը ծա-
 »ռայի է վերածվել, վախենում է իրեն հրամայող զորահրամանա-
 »տարից։ Մեր երկրում նրանք հաստատեցին մեծ թվով զորք, ոչ թե
 »թշնամիներից այն պաշտպանելու համար (քանզի մեր հարևան-
 »ներից և ոչ ոք, բացի հոռմայեցիներից, մեզ նեղություն չի պատ-
 »ճառել), այլ որպեսզի մեզ առնելով կապանքների մեջ, տիրանան
 »մեր ունեցվածքին։ Մտադիր լինելով հնարավորին շափ շուտ
 »զրկել մեզ մեր ունեցվածքից, լսի՛ր, ո՛վ արքա, թե ինչպիսի խո-
 »րամանկության դիմեցին նրանք։ Ինչ որ իրենց պետք չէ՝ ստիպում
 »են լազերին դնել, իսկ ինչ որ լազիկան ունի նրանց համար պիտա-
 »նի, ձևականորեն դնում են, իսկ ինչ վերաբերում է գներին, այդ
 »որոշում են տիրողները և ոչ մենք։ Ահա այսպիսի ձանապարհով
 »խլում են մեզանից, բացի սննդամթերքից, նաև ամբողջ ոսկին,
 »առևտրի բարեհնչուն անվան տակ, բայց իրականում մեր հան-
 »դեպ դաժան բռնությամբ։ Մեզ վրա տիրում է մի փերեզակ զորա-
 »հրամանատար, որը հենվելով իր իշխանության վրա, մեր թշվա-
 »ռությունն իր համար ինչ-որ զբաղմունք է դարձրել։ Ահա այս է
 »ասլստամբության ճշմարիտ պատճառը։ Մենք այժմ կբացատրենք,
 »թե ինչքան շահավետ է ձեզ համար լազերի խնդիրքն ընդունելը։
 »Պարսից իշխանությանը դուք կմիացնեք մի հնագույն թագավո-
 »րություն, որով դուք առավել ևս կհզորացնեք ձեր իշխանությունը,
 »բացի դրանից դուք մեր երկրի վրայով կկարողանաք կապվել հոռ-
 »մայեցիների ծովի հետ, որտեղ նավեր շինելով, ով արքա, առանց
 »դժվարության կնավարկեք մինչև Բյուզանդիոնի պալատը, որով-
 »հետև մեջտեղում ոչ մի արգելք չկա։ Դրա վրա կարելի է ավելաց-
 »նել հետևյալը. արդեն ձեզանից կախված կլինի, որ սահմանակից
 »բարբարոսները ամեն տարի թալանեն հոռմայեցիների երկիրը.
 »որովհետև դուք շատ լավ գիտեք, որ լազերի երկիրը Կովկասյան
 »լեռների առաջ մի պատվար է ներկայացնում։ Արդ, արդարությունն

»այդ է հրամայում, օգուտն էլ առկա է, հետևաբար մեր առաջարկ-
»ները մերժելը սխալ կլինենր»: Դեսպաններն այսքանն ասացին:

Խոսքովը գոհունակությամբ լսեց այդ խոսքերը և խոստացավ
պաշտպանել լազերին: Նա գեսպաններին հարցնում էր, հնարավոր
է արդյոք մեծ զորքով գնալ Կոլխիս երկիրը, որովհետև անցյալում
շատերից լսել էր, որ այդ երկիրն անշափ անհարթ է երկար տարա-
ծության վրա խիստ անտառապատ լինելու պատճառով նույնիսկ թե-
թև գինվածի համար դժվարանցանելի է: Դեսպանները պնդում էին,
որ պարսից ամբողջ զորքի համար այդ ձանապարհը մատչելի կղառ-
նա, եթե ծառերը կտրատելով, նետեն դժվարանցանելի տեղերը:
Նրանք խոստանում էին ցույց տալ ձանապարհը, այդ զորքում օգնել
պարսիկներին: Խոսքովն այդ գրավականից զրզված, հավաքեց մեծ
բանակ և արշավանքի նախապատրաստություն տեսավ՝ իր մտա-
դրությունը շհայտնելով պարսիկներին. նա տեղյակ պահեց միայն
նրանց, ում սովորաբար վստահում էր իր գաղտնիքները: Նա
պատվիրեց գեսպաններին կատարվելիքի մասին ոչինչ չասել, լու-
րեր տարածեց, որ ցանկանում է գնալ Իբերիա, երկրի զործերը
կարգի բերելու համար, որովհետև իբրև թե հոնական մի ցեղ այն-
տեղից ներխուժել էր պարսից տիրապետության սահմանները:

16. Այդ միջոցին Բելխարիոսը ժամանելով Միջագետք, ամե-
նուրեք զորահավաք կատարեց և մի քանիսին Պարսկաստան ուղար-
կեց հետախուզության: Իսկ ինքը, մտադիր լինելով թշնամիներին
հանդիպել այստեղ, եթե վերջիններս նորից ներխուժեն հոռմայեցի-
ների երկիրը, կարգի էր բերում և մարզում զորքը, որովհետև այն
մեծ մասամբ անզեն էր և սարսափում էր պարսիկների անունից
անգամ: Հետախույզները վերադառնալով զեկուցեցին, որ թշնա-
միներն առայժմ ոչ մի ներխուժում չեն նախապատրաստում, որով-
հետև Խոսքովն այլ վայրում զբաղված է հոների դեմ պատերազմե-
լով: Բելխարիոսը լսելով այդ, որոշեց ամբողջ զորքով ներխուժել
թշնամու երկիրը: Նրան միացավ և Արեթասը՝ սարակիսոսների մեծ
զորքով, իսկ կայսրը նամակով կարգադրում էր անհապաղ ներխու-
ժել թշնամու երկիրը: [Բելխարիոսը] բոլոր զորահրամանատարնե-
րին Դարա հրավիրելով, ասաց այսպես. «Ես գիտեմ, ո՞վ գինակից-
»ներ, որ գուրք բաղմամբիվ պատերազմների փորձ ունեն: Ես ձեզ
»հրավիրել եմ այժմ ոչ այն պատճառով, որպեսզի որևէ խոսքով
»կամ հորդորով մղեմ թշնամիների դեմ (ես գիտեմ, որ գուրք ողն-
»վորող խոսքերի կարիքը չեք զգում), այլ որպեսզի խորհրդակցենք

»ու որոշենք, թե ինչն է կայսրութեան համար ավելի լավ և ձեռնորոտու: Պատերազմը շահելու համար բոլորի իմաստութեան կարիքն քի զգացվում: Խորհրդակցութեան մասնակիցների կարծիքը պետք է բոլորովին շղականդովի ամոթխածութեամբ կամ մեկի հանդեպ ատածած վախով. վախը միշտ ճնշում է նրան ենթարկվողներին և թույլ չի տալիս, որ միտքը ճիշտ որոշում ընդունի, իսկ ամոթխածութեանն էլ կաշկանդում է մտքի ուժը և [ստիպում] հակառակ կարծիքի հանդեպ: Ներկա իրավիճակում ո՛չ մեծ կայսեր, և ո՛չ էլ իմ կարծիքը, որևէ կերպ չպետք է ճնշի ձեր վրա: [Կայսրը] ճակատից հեռու լինելով, ի վիճակի չէ համաքայլ ընթանալ դեպքերի հետ. ուստի և ոչ մի վախ չկա, երբ հակառակ որոշումներով կգործենք նրա օգտին: Իսկ ես մի մարդ եմ, որ երկար բացակայութեանից հետո եմ ժամանել այստեղ, և անհնարին չէ, որ ես որևէ բանում սխալվեմ: Այնպես որ դուք իմ կարծիքից էլ մի կաշկանդվեք և բացահայտ ասեք, թե ի՞նչ է օգտակար մեզ և կայսեր համար: Նախ և առաջ մենք, ով զինակիցներ, այստեղ ենք ժամանել թշնամու՝ դեպի մեր երկիրը որևէ ներխուժման առաջն առնելու համար: Այժմ իրադրությունն ավելի բարենպաստ լինելով, քան թե մենք կարող էինք ակնկալել, անհրաժեշտ է մտածել այն մասին, որ [հարձակվենք] թշնամու երկրի վրա: Ահա դուք, որ հավաքվել եք այստեղ, պետք է առանց քաշվելու ասեք այն, ինչ յուրաքանչյուրդ ավելի հարմար է գտնում և ձեռնտու»:

Բելիսարիոսն այսքանն ասաց: Պետրոսն ու Բուղեսը կողմնակից էին, որ նա զորքն անհապաղ շարժի թշնամու երկրի վրա: Նրանց կարծիքին անմիջապես միացան բոլորը: Լիբանանի զորքերի հրամանատարներ Հեկեթանգոսը և Թեոկտիստոսը ներխուժման հարցում նույնպես համաձայն էին մյուսների հետ, բայց վախ հայտնեցին, որ եթե հեռանան Փյունիկից և Ասորիքից, Ալամունդարոսին հնարավորութեամբ կտան լրիվ ավարի առնել այդ շրջանները, որի համար [Հուստինիանոս] կայսրը կզայրանա, որ չկարողացան ավարառութեաններից զերծ պահել իրենց իշխանութեան ներքո գտնվող երկիրը: Այդ էր պատճառը, որ նրանք ոչ մի դեպքում չէին ուզում միանալ մնացած զորքի [գործողութեաններին]: Բելիսարիոսը այդ երկու մարդկանց ասաց, որ նրանք այնքան էլ ճիշտ չեն մտածում: Նա հայտնեց, որ այժմ ամառային արևադարձ է: Ամառային արևադարձի երկու ամիսների ընթացքում սարակինոսները սովորութեամբ ունեն իրենց աստծուն ուխտի գնալ: Այդ միջոցին նրանք դեպի օտար երկիր ոչ մի արշավանք չեն ձեռնարկում: Դրա

համար նա համաձայնվեց վաթսուն օր հետո նրանց աղատ արձակել և հրամայեց, որ հետևեն մնացած զորքին: Բելիսարիոսը արագ թափով նախապատրաստվում էր արշավանքի:

17. Խոսրովը և մարերի զորքը դեսպանների առաջնորդությամբ Իբերիայի վրայով մուտք գործեց Լազիկա. առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու, նրանք կտրատում էին ծառերը. (որոնք այստեղ լեռնոտ վայրերում հույժ խտությամբ և բարձր են աճում, լրիվ անանցանելի դարձնելով երկիրը զորքի համար), այգ ձևով հարթելով դժվարանցանելի ձանապարհը: Երբ նրանք հասան միջին Կոլխիս (ուր պոետների առասպելաբանության համաձայն տեղի ունեցավ Մեդեյայի և Յասոնի արկածը), նրանց մոտ եկավ լազերի թագավոր Գուբադեսը, որպես տիրոջ երկրպագեց Կավադի որդի Խոսրովին, հանձնելով նրան իր անձը, [իր] մայրաքաղաքը և ամբողջ Լազիկան:

Կոլխիսի Պետրա քաղաքը Եվքսինյան կոչվող Պոնտոսի ափին է գտնվում, որը նախկինում մի աղբատիկ գյուղ էր, բայց Հուստինիանոս կայսրը պարսպով և այլ շինություններով այն անառիկ և երևելի դարձրեց: Խոսրովն իմանալով, որ հռոմայեցիների զորքը Հովհաննեսի գլխավորությամբ այստեղ է գտնվում, զորավար Անիաբեգին⁵⁵ ուղարկեց նրանց դեմ՝ [Պետրան] գրոհով վերցնելու համար: Հովհաննեսը տեղեկանալով [թշնամու] հարձակման մասին, հրամայեց, որ ոչ ոք պարսպից դուրս չգա, ոչ էլ պարսպի առամնաշարի վրայից երևա թշնամիներին: Նա ամբողջ զորքը զինեց, կանգնեցրեց դարպասների մոտ, հրամայելով լուռթյուն պահպանել, ձայն-ծափտուն չհանել: Երբ պարսիկները մոտեցան պարսպին, կարծեցին, որ քաղաքը դատարկ է, որ հռոմայեցիներն այն լքել, հեռացել են, որովհետև ոչ թշնամին էր երևում, ոչ էլ որևէ ձայն լսվում: Նրանք աստիճաններ դնելու մտադրությամբ ընդհուպ մոտեցան պարսպին, որովհետև ենթադրում էին, որ դիմադրող չկա, ապա մարդ ուղարկեցին Խոսրովի մոտ և հայտնեցին, որ թշնամին ոչ երևում է, ոչ լսվում: Վերջինս զորքի մեծ մասն ուղարկեց, հրամայելով փորձել բոլոր կողմերից բարձրանալ պարսպի վրա: Նա հրամանատարներից մեկին կարգադրեց դարպասների դեմ գործի դնել բաբանը, իսկ ինքը դիտելու համար բարձրացավ քաղաքին մոտ գտնվող մի բլրի վրա: Հռոմայեցիները հանկարծակիորեն բացեցին դարպասները և անսպասելիորեն գրոհելով՝ թշնամիներից շատերին կոտորեցին, հատկապես նրանց, ովքեր գտնվում էին բա-

բանի մոտ: Մնացածները հրամանատարների հետ միասին մաղապուրծ եղան և փրկվեցին: Խոսրովը ղայրացած ցցահան արեց Անիաբեդին, որ խաբվել էր փերեղակ և թուլամորթ Հովհաննեսի կողմից: Ոմանք ասում են, որ ոչ թե Անիաբեդը ցցահան արվեց, այլ այն հրամանատարը, որ գլխավորում էր բաբանի շուրջ եղած զինվորներին: Իսկ ինքը՝ [Խոսրովը], վերցնելով ամբողջ զորքը, ընդհուպ մոտեցավ պարսպին և ճամբարելով նախապատրաստվեց սլաշարման: Հաջորդ օրը պտույտ գործելով պարսպի շուրջը, գտավ, որ այն այնքան էլ անառիկ չէ և որոշեց պաշարել: Նա ամբողջ զորքը կուտակեց այստեղ և գործի անցավ՝ հրամայելով բոլորին պարսպի ատամնաշարի վրա նետեր արձակել: Հոռմայեցիները պաշտպանվում էին՝ գործի գնելով մեքենաները և բոլոր աղեղները: Սկզբում պարսիկները, թեև անդադար հարվածում էին, քիչ վնաս էին հասցնում հոռմայեցիներին, իսկ իրենք շատ ավելի մեծ կորուստներ էին կրում, որովհետև հարվածները ստանում էին բարձրից: Բայց հետո (որովհետև վիճակված էր, որ Խոսրովը գրավեր Պետրան), Հովհաննեսը սլատահաբար պարանոցին վերք ստանալով մահանում է, մնացած հոռմայեցիների հուսալքման պատճառ դառնալով: Արդեն մթնել էր և բարբարոսները հեռացան իրենց ձամբարը: Հաջորդ օրը նրանք միտք հղացան պարսպի տակ գետնափոր անցք փորել: Ահա թե ինչ ձևով:

Պետրա քաղաքը անառիկ է, որովհետև մի կողմից ծովն է նրան հարում, իսկ մյուս կողմից գահավեժ ժայռերը, որոնցից էլ այդ քաղաքը ստացել է [Պետրա] անունը⁵⁶: Նա հարթ տեղում ունի մի մուտք, այն էլ ոչ շատ լայն, որովհետև նրա երկու կողմից կախված են ժայռերը: Անցյալում քաղաքի հիմնադիրների կանխատեսությամբ պարսպի այս մասն անմատչելի դարձնելու նպատակով երկու ժայռերի միջև երկար պարիսպներ կառուցվեցին, որոնց երկու ծայրերին դրվեցին մեկական աշտարակ, սակայն ոչ ընդունված ձևով, այլ ահա թե ինչպես: Աշտարակների մեջ նրանք դատարկ տարածություն շթողեցին, անչափ բարձրություն ունեցող կառույցը դետնից սկսած հսկայական, իրար կապված քարերով շարեցին, որպեսզի աշտարակները բաբանի կամ ուրիշ մեքենայի կողմից չսասանվեն: Ահա այդպիսին էր Պետրա [քաղաքի] պարիսպը: Պարսիկները գաղտնի գետնափոր անցք փորեցին և սողոսկեցին աշտարակներից մեկի տակ: Այստեղից նրանք սկսեցին հանել քարերը, իսկ նրանց տեղը փայտեր դրեցին, որոնք այնուհետև կրակի տվեցին: Կրակի բոցը շուտով բորբոքվեց, խախտեց քարերի ամրու-

Թյունը և աշտարակն ամբողջությամբ սասանվելով, հանկարծակի-որեն գետին տապալվեց: Աշտարակի վրա գտնվող հոռմայեցիները այնքանով էին գուշակում նման մի բանի մասին, որ աշտարակի հետ միասին գետին շտապալվեցին, այլ փախան և անցան քաղաքի պարսպից ներս: Թշնամիներին արդեն մնում էր մարտնչել հարթ վայրում և առանց որևէ դժվարության գրոհով գրավել քաղաքը: Դրանից վախենալով, հոռմայեցիները բանակցությունների մեջ մտան բարբարոսների հետ և հոսարովի կողմից իրենց կյանքի և ունեցվածքի պահպանության մասին հավաստիացում ստանալով, պայմանագրով անձնատուր եղան ու հանձնեցին քաղաքը: Ահա այսպես հոսարովր գրավեց Պետրան և յուրացրեց Հովհաննեսի դրամները, որոնք շափից ավելի շատ էին. մյուսների գույքին ո՛չ ինքը, ո՛չ էլ որևէ պարսիկ ձեռք չտվեց: Հոռմայեցիները պահպանելով իրենց ունեցվածքը խառնվեցին մարաց զորքին:

18. Այդ միջոցին Բելիսարիոսը և հոռմեական զորքը, այստեղի դեպքերին անտեղյակ, Դարա քաղաքից մեծ կարգ ու կանոնով շարժվեց Նիսիբիսի վրա: Երբ հասան ճանապարհի կեսին, Բելիսարիոսը զորքը տարավ առաջ, ուր ջրի հորդառատ աղբյուրներ կային և դաշտն այնպիսին էր, որ հնարավորություն էր տալիս բոլորին ճամբարելու: Ահա այստեղ, Նիսիբիս քաղաքից քառասուն երկու աստղարեղ հեռավորության վրա, նա հրամայեց ճամբարել: Բոլորը դարմացան, որ նա չի ուղում կանգ առնել քաղաքի մոտ, ոմանք էլ չէին կամենում նրան հետևել: Այդ պատճառով Բելիսարիոսը դիմեց իր մոտ եղած հրամանատարներին հետևելու խոսքերով. «Ես ցանկություն չունեմ իմ մտքում եղածը տարփողել բոլորի առաջ, որովհետև հետև ամբողջ ճամբարով մեկ տարածվող խոսքը գաղտնի չի մնա և շատ շանցած կհասնի թշնամիներին: Ես տեսնում եմ, որ ձեզանից շատերն իրենց շատ անկարգ են պահում և յուրաքանչյուրը ցանկանում է դառնալ պատերազմի միահեծան հրամանատար: Ես այժմ ստիպված եմ ձեզ ասել այն, ինչի մասին պետք էր լռել. երբ զորքում ամեն մեկը ինքնագլուխ գործի, ոչինչ դուրս չի գա: Ես գիտեմ, որ հոսարովն արշավելով այլ բարբարոսների վրա, անհրաժեշտ պահապան զորքով պահակել է իր երկիրը, այդ թվում և այն կարևոր քաղաքը, որ նրա երկրի ամենահեռավոր պատվարն է: Ես լավ գիտեմ, որ նա [այս քաղաքում] թողել է մեծաքանակ յրնտիր զորք, որը կկարողանա մեր հարձակումներին դիմագրել: Ահա ձեզ օրինակ. նա նրանց հրամանատար նշանակեց Նարեգե-

»սին⁵⁷, որը Խոսրովից հետո և՛ փառքով, և՛ պաշտոնով առաջինն է
 »համարվում պարսիկների մեջ: Ես գիտեմ, որ նա կփորձի մեր ու-
 »ժերը և կզիջի ոչ այլ կերպ, քան միայն ճակատամարտում պարտ-
 »վելուց հետո: Արգ, եթե ընդհարումը տեղի ունենա քաղաքին մոտ
 »վայրում, մեր սլայքարը պարսիկների դեմ անհավասար կլինի:
 »Որովհետև նրանք դուրս դալով ամրություններից, հաջողության
 »դեպքում առավել ոգևորությամբ պիտի հարձակվեն, իսկ եթե
 »պարտվեն, դյուրությամբ պիտի խուսափեն մեր հարձակումից,
 »որովհետև մենք շատ կարճ տարածության վրա պիտի հալածենք
 »և ոչ մի վնաս չենք կարողանա հասցնել նրանց, հետևաբար և քա-
 »ղաքին: Դուք տեսնում եք, որ քաղաքը պաշտպան դորքով ապա-
 »հովված լինելու պատճառով պաշարմամբ վերցնել հնարավոր չէ:
 »Սակայն եթե մենք թշնամիների հետ կովի բռնվենք հենց այստեղ
 »և պարտության մատնենք նրանց, ապա ես, ո՛վ զինակիցներ, մեծ
 »հույս ունեմ, որ կկարողանանք գրավել քաղաքը, որովհետև խառ-
 »նը վելով փախչող թշնամու դորքին, հավանաբար նրա հետ միասին
 »կխուժենք դարպասներից ներս և կամ էլ նրանից առաջ անցնելով
 »կստիպենք փախուստի դիմել և ապաստան գտնել այլ վայրում,
 »և նիսիրիսը առանց պաշտպանների մնալով հեշտությամբ կգրավ-
 »վի մեր կողմից»:

Բելիսարիոսն այսքանն ասաց և բոլորը համաձայնվեցին նրա
 հետ ու մնացին ճամբարում: Սակայն Պետրոսը, ընկերակցությամբ
 Միջագետքի զորահրամանատար Հովհաննեսի, որն ուներ բավա-
 կան մեծ զորամաս, հանգիստ սպասում էր [քաղաքի] պարսպից
 ոչ շատ հեռու տաս ասպարեզ տարածության վրա: Բելիսարիոսն
 իր զինվորներին մարտական վիճակի բերեց և հանձնարարեց Պետ-
 րոսին կազմ ու պատրաստ սպասել իր ազդանշանին, լավ իմանա-
 լով, որ բարբարոսները կհարձակվեն կեսօրին, որովհետև, ըստ սո-
 վորության, նրանք ձաշում են ուշ երեկոյան, իսկ հոռմայեցիները՝
 կեսօրվա մոտ: Ահա այսպիսիք էին Բելիսարիոսի կարգադրություն-
 ները: Սակայն Պետրոսի մարդիկ, ուշադրություն չդարձնելով այդ
 խորհուրդների վրա, տանջվելով կեսօրվա կիզիչ արևից (այս վայրը
 շատ տոթակեզ է), զենքերը մի կողմ թողած և թշնամու հանդեպ
 անզգոնություն ցուցաբերելով, անկազմակերպ թափառում էին և
 ուտում այստեղ աճող վարունգները: Նաբեգեսը, տեսնելով այդ,
 շտապ կարգով նրանց վրա շարժեց պարսից զորքը: Հոռմայեցինե-
 րը (նրանք պարսպից դուրս եկած և հարթ դաշտով շարժվող բար-
 բարոսներին շատ լավ էին տեսնում) մարդ ուղարկեցին Բելիսա-

րիոսի մոտ, օգնություն խնդրելով, իսկ իրենք, վերցնելով գեներր, շփոթված ու խուճապահար անցան դիմադրության: Բելիսարիոսի մարդիկ դեռևս սուրհանդակի գալուց առաջ իմացան պարսիկների հարձակման մասին՝ վերջիններիս բարձրացրած փոշուց և շտապեցին օգնության: Պարսիկները վրա հասնելով, առանց դժվարության փախուստի մատնեցին հռոմայեցիներին, կոտորեցին հիսուն հոգու և տիրացան Պետրոսի դրոշին: Նրանք այդ հարձակման ժամանակ բոլորին էլ կկոտորեին, որովհետև ոչ ոք կռվելու մտադրություն չուներ, եթե դրան շխանգարեր օգնության հասած Բելիսարիոսը իր զորքով: Պարսիկները շկարողացան դիմանալ առջևից ընթացող երկայնանիղակ գոթերի հարվածների տարափին և փախուստի գիմեցին: Հռոմայեցիները գոթերի հետ միասին հալածելով նրանց, հարլուր հիսուն [պարսիկ] սպանեցին: Մնացած [պարսիկներին] հաջողվեց հապճեպ անցնել պարսպից ներս, որովհետև հալածումը կարճ տարածության վրա էր կատարվում: Բոլոր հռոմայեցիները վերադարձան Բելիսարիոսի ճամբարը, իսկ պարսիկները հաջորդ օրը որպես հաղթանակի նշան մի աշտարակի վրա կանգնեցրին Պետրոսի դրոշը, նրա վրա կախելով երշիկներ. նրանք ծիծաղում ու ծաղրում էին [իրենց] թշնամիներին, բայց չէին համարձակվում դուրս գալ, միայն ապահով կերպով պահպանում էին քաղաքը:

19. Բելիսարիոսը տեսնելով, որ Նիսիբիսը անշափ ամուր է և այն գրավելու ոչ մի հույս չկա, որոշեց առաջ շարժվել, որպեսզի իր արշավանքի ընթացքում ավարի առնի թշնամու [երկիրը]: Ամբողջ զորքի գլուխն անցած նա առաջ շարժվեց: Մեկ օրվա ճանապարհ կտրելուց հետո, հանդիպեցին մի ամրոցի, որ պարսիկներն անվանում են Սիսավրանոն⁵⁸: Նա մարդաշատ էր և ուներ ութ հարյուր հեծյալներից բաղկացած պարսից ուժեղ կայազոր, փորձված ռազմիկ Բլեսիսամեսի գլխավորությամբ: Հռոմայեցիները ճամբարելով ամրոցի մոտ, անցան պաշարման: Գրոհելով պարսպի վրա, նրանք բաղամաթիվ դոհեր տալով ետ մղվեցին, որովհետև սյարիսայր շատ ամուր էր, իսկ ըրբարոսները հարձակվողներին քաջաբար էին դիմադրում: Այդ սլատճառով Բելիսարիոսը հրավիրեց բոլոր հրամանատարներին և ասաց այսպես. «Բաղամաթիվ պատերազմների» փորձը, ո՛վ հրամանատարներ, մեղ սովորեցրել է դժվարին իրադրության ժամանակ կանխագուշակել ապագան, ինչպես և կարողություն ընձեռել ահեղ իրավիճակում ընտրելու լավագույն ելքը:

»Դուք դիտեք, թե ինչքան վտանգավոր է զորքը թշնամու երկրով
 »առաջ տանելը, ետևում թողնելով բազմաթիվ ամրոցներ, ինչպես
 »և [թշնամու] մեծաքանակ կովոդ ուժ: Տվյալ դեպքում մեղ հետ
 »նույնը պատահեց, որովհետև մենք առաջ ենք ընկել. թշնամիները
 »և՛ այստեղից, և՛ Նիսիբիս քաղաքից գաղտնի պիտի հետևեն մեղ և
 »բնական է, որոշ վայրերում դարանակալելով որևէ ձևով [մեզ]
 »վնաս են հասցնելու: Իսկ եթե հանդիպեն ուրիշ [պարսկական]
 »զորքի, ապա բացահայտ մարտի են դուրս գալու և մենք ստիպված
 »ենք լինելու կովել երկուսի դեմ, և անշափ մեծ վնաս ենք կրելու:
 »Ես ինձ թույլ եմ տալիս ասելու նաև, որ եթե այդ ընդհարման ժա-
 »մանակ անհաջողության մատնվենք, այլևս ոչ մի հնարավորու-
 »թյուն չենք ունենա վերադառնալ հոռմայեցիների երկիրը: Արդ,
 »մենք չպետք է անիմաստ խիզախություն ցուցաբերելով նրանց
 »դրդենք մեր դեմ, ոչ էլ մեր համառությամբ վնաս հասցնենք հոռ-
 »մայեցիների պետության: Անմիտ համարձակությունը դեպի կոր-
 »ծանում է տանում, իսկ խոհեմ զգուշությունը՝ միշտ փրկում է
 »ներան դիմողներին: Արդ, մենք այստեղ մնալով կփորձենք գրավել
 »այս ամրոցը, իսկ Արեթասն իր զորքով թող գնա Ասորեստանի
 »վրա⁵⁹, որովհետև սարակինոսները, թեպետ ի բնե անկարող են
 »ամրություններ գրավելու, բայց ավարառության գործում ամենա-
 »կարող են: Նրանց կմիանան նաև որոշ քանակությամբ ռազմունակ
 »զինվորներ, որոնք ևս, եթե որևէ արգելքի չհանդիպեն, թշնամուն
 »մեծ վնաս կհասցնեն, իսկ եթե նույնիսկ հանդիպեն որևէ թշնամու,
 »հեշտությամբ կնահանջեն և կփրկվեն մեզ մոտ: Իսկ մենք աստու-
 »ծո կամքով կգրավենք ամրոցը, և այլևս վախ չենք ունենա, որ թի-
 »կունքում կարող են [թշնամիները] վնաս հասցնել ու ապա ամբողջ
 »զորքով կանցնենք Տիգրիս գետը, նախօրոք լավատեղյակ դառնա-
 »լով Ասորեստանի իրադրությանը»:

Բելիսարիոսի ասածը երբ ընդհանուր հավանություն գտավ, նա
 իսկույն որոշումը ի կատար ածեց: Նա հրամայեց Արեթասին իր
 զինվորների հետ շարժվել Ասորեստանի վրա: Նրանց հետ ուղարկեց
 նաև հազար երկու հարյուր զինվոր, որոնց մեծ մասը իր վահանա-
 կիրներից էին՝ գլխավորությամբ Տրայանոսի և Հովհաննեսի՝ մա-
 կանունը Ֆագաս⁶⁰. երկուսն էլ քաջ կովոդներ լին, և պետք է են-
 թարկվեին Արեթասի հրամաններին: [Բելիսարիոսն] Արեթասին
 հրամայեց ավարի տալ ինչ որ ձանապարհին հանդիպի և վերադառ-
 նալով ճամբար, զեկուցել Ասորեստանում թշնամու ուժի քանակի
 մասին: Ահա, Արեթասի զորքն անցնելով Տիգրիս գետը, մտավ Ասո-

րեստան, ուր հանդիպեց հարուստ, բայց անպաշտպան և երկար ժամանակ շթալանված երկրի. հանկարծակի հարձակումով նա բազում շրջաններ թալանեց և ձեռք բերեց մեծ հարստութիւն՝ Այդ միջոցին Բելիսարիոսը գերի վերցրեց մի քանի պարսիկների, որոնցից իմացավ, որ ամրոցում պարենի մեծ պակասութիւն է ղզացվում: Դրա պատճառն այն էր, որ այստեղ սովորութիւն չկար ամբողջ տարվա պարենամթերքը պետական պահեստներում ամբարել, ինչպես այգ կատարվում է Գարայում և Նիսիբիս քաղաքում, և երբ թշնամի զորքը անակնկալ կերպով հարձակվեց, նրանց չհաջողվեց որևէ բան մթերել: Բացի այդ, բազմաթիվ մարդիկ էին ապաստանել ամրոցում, և հասկանալի է, որ շուտով ղզացվեց մթերքների սուր պակաս: Իմանալով այդ, Բելիսարիոսը, իր գաղտնիքներին մասնակից խոհեմ Գեորգիոսին այնտեղ ուղարկեց, որպեսզի համոզի ներսի մարդկանց՝ հանձնել ամրոցը որոշ պայմաններով: Գեորգիոսը [ամրոցի պաշտպաններին] հորդորեց, շատ հրապուրիչ բաներ ասաց և համոզեց ամրոցը հանձնել հոռմայեցիներին՝ կյանքի ապահովութեան մասին հավաստիացում տալով: Բելիսարիոսն ահա այս ճանապարհով գրավեց Սիսավրանոնը, բոլոր բնակիչներին, որոնք ի սկզբանե անտի քրիստոնյաներ էին և հոռմայեցիներ՝ աղատ թողեց, պարսիկներին Բլեսիամեսի հետ ուղարկեց Բյուզանդիոն, իսկ ամրոցի պարիսպը հիմնահատակ ավերեց: [Հուստինիանոս] կայսրը շատ շանցած այս պարսիկներին և Բլեսիամեսին ուղարկեց Իտալիա՝ գոթերի դեմ կռվելու: Ահա այսպես վերջացավ Սիսավրանոն ամրոցի պաշարումը:

Արեթասը, վախենալով, որ հոռմայեցիները կխլեն իր ավարը, չէր ուզում վերադառնալ ճամբար: Նա իր մարդկանցից ոմանց իբր հետախուզութեան ուղարկեց, սակայն իրականում նրանց թարուն պատվիրեց անմիջապես վերադառնալ և [հաղորդել], թե իբր թշնամու մեծաքանակ զորքը շարժվում է դեպի գետը՝ այն անոնելու մտադրութեամբ: Իսկ Տրայանոսին և Հովհաննեսին հորդորում էր ուրիշ ճանապարհով վերադառնալ հոռմայեցիների երկիրը: [Վերջիններս] սակայն չվերադարձան Բելիսարիոսի մոտ, այլ իրենց աջ կողմն ունենալով Եվրատ գետը, հասան Աբորրա գետի ափին գտնվող Թեոդոսուպոլիս [քաղաքը]: Բելիսարիոսը և հոռմայեցիների զորքն այս զորամասի ռախտին անտեղյակ, մտահոգութեան մեջ էին. նրանց տանջում էր երկյուղն ու կասկածը: Նրանք սպասողական վիճակում բավական ժամանակ վատնեցին և այդ միջոցին բազմաթիվ զինվորներ ծանր ջերմով հիվանդացան: Դրա պատճառն

այն է, որ պարսիկներին ենթակա Միջագետքը շատ տոթակեզ է, և հռոմայեցիները, հատկապես Թրակիայից եկողները, անսովոր լինելով անշափ շոգ վայրում խեղդիչ հյուղակների մեջ բնակվելու հիվանդացան. բանակի երրորդ մասը կիսամեռ վիճակում էր: Ամբողջ զորքը մտադիր էր անհապաղ հեռանալ այստեղից և վերադառնալ հայրենի երկիրը, հատկապես լիբանանյան զորքերի հրամանատարները Հռեկիթանգոսն ու Թեոկտիստոսը, որովհետև գիտեին նաև, որ սարակինոսների ուխտի ժամանակն արդեն սպառվել է: Նրանք հաճախ դիմում էին Բելիսարիոսին, խնդրելով, որ իրենց թույլ տրվի գնալ, փաստարկելով, որ իզուր են մնում այստեղ, այն ժամանակ, երբ լիբանանն ու Ասորիքը թողել են Ալամունդարոսի տրամագրության տակ:

Այդ պատճառով Բելիսարիոսը բոլոր հրամանատարներին հրավիրեց խորհրդակցության: Առաջինը խոսք վերցրեց Նիկիտայի որդի Հովհաննեսն ու ասաց այսպես. «Ամենաքաջ Բելիսարիոս: Ես »բոլոր ժամանակների համար այնպիսի բախտավոր ու առաքինի »զորավար, ինչպիսին ես դու, չգիտեմ: Քո փառքը տարածվել է ոչ »միայն հռոմայեցիների, այլև բոլոր բարբարոսների մեջ: Դու քո »այգ բարի փառքը կամրապնդես, եթե կարողանաս մեզ ողջ աւողջ »փրկել, հասցնել հռոմայեցիների երկիրը, քանի որ մենք այժմ »բարի հույսեր չունենք: Մեր զորքի դրովթյունն այժմ հետևյալն է. »սարակինոսները և մեր ամենաազմունակ զինվորներն անցյալ »օրը, չգիտեմ ինչպես անցնելով Տիգրիս գետը, այնքան շտապեցին, »որ հնարավորություն անգամ չունեցան սուրհանգակ ուղարկելու »մեզ մոտ: Հռեկիթանգոսն ու Թեոկտիստոսը, տեսնում ես, ուղում »են գնալ, ենթադրելով, որ Ալամունդարոսի զորքը Փյունիկեի մեջ »է և տակն ու վրա է անում նրա բնակավայրերը: Իսկ մնացած »[ազամիկներից] հիվանդների թիվը այնքան մեծ է, որ նրանց մա- »սին հոգացողներն ու հռոմայեցիների երկիրը փոխադրողները »թիվով շատ ավելի քիչ են: Ահա այսպիսի պայմաններում, եթե մեզ »հանդիպի որևէ թշնամի կամ այստեղ, կամ էլ մեր նահանջի ժա- »մանակ, պատահարի մասին ոչ ոք չի կարողանա նույնիսկ հայտ- »նել Դարայի հռոմայեցիներին: Ես միանգամայն անտեղի եմ հա- »մարում առաջ շարժվելու մասին մտածելն անգամ: Եթե մեզ մնում »է որևէ հույս, ապա զա վերադառնալու մասին մտածելն ու այգ »իրականացնելն է: Ինձ թվում է, որ այսպիսի վտանգավոր պայ- »մաններում մտածել թշնամուն վնասելու, և ոչ թե փրկության մա- »սին, ծայրահեղ անխոհեմություն կլիներ»: Հովհաննեսն այսքանն

ասաց, իսկ մնացածները հավանություն տվեցին նրան ու խուճապահար պահանջում էին անհապաղ պատրաստվել նահանջի: Բելիսարիոսը հիվանդներին բարձեց անասունների վրա, ու զորքը ետ տարավ: Երբ նրանք շուտով հասան հռոմայեցիների երկիրը, նամեն ինչ իմացավ Արեթասի արածի մասին, բայց չկարողացավ նրան որևէ կերպ պատժել, որովհետև այլևս չհանդիպեց: Ահա այսպիսի վախճան ունեցավ հռոմայեցիների արշավանքը:

Խոսրովը Պետրան գրավելուց հետո իմացավ, որ Բելիսարիոսը ներխուժել էր պարսից երկիրը, որ Նիսիբիսի մոտ ընդհարում է տեղի ունեցել, որ Սիսավրանոն ամրոցը գրավվել է և այն մասին, ինչ գործեց Արեթասի զորքը՝ անցնելով Տիգրիս գետը: [Խոսրովը] Պետրայում կայազոր թողնելով, մնացած զորքի, ինչպես նաև դերի վերցրած հռոմայեցիների հետ, անմիջապես շարժվեց դեպի պարսից երկիրը: Այս բոլորը տեղի ունեցավ Խոսրովի՝ երկրորդ արշավանքի ժամանակ: Իսկ Բելիսարիոսը կայսեր կոչով գնաց Բյուզանդիոն, ուր և ձմեռեց:

20. Գարնան սկզբում Կավադի որդի Խոսրովը մեծ զորքով երրորդ անգամ⁶² ներխուժեց հռոմայեցիների երկիրը՝ իր աջ կողմն ունենալով Եփրատ գետը: Սերգիուպոլսի եպիսկոպոս Կանդիդոսը, երբ իմացավ, որ մարերի զորքը շատ մոտ է, երկյուղ դգալով իր և քաղաքի համար, որովհետև նշված ժամանակամիջոցում ամենևին չէր կատարել Խոսրովի հետ կնքված համաձայնության պայմանները, գնաց թշնամիների ճամբարը և խնդրում էր Խոսրովին, որ դրա համար իր հետ վատ չվարվի: [Նա ասաց], որ ինքն ամենևին դրամ չի ունեցել և այդ էր սլատճառը, որ նա հենց սկզբից շատածեց Սուրոնի բնակիչների փրկագնման մասին, որ վերջիններիս հարցով նա շատ է դիմել Հուստինիանոս կայսեր, սակայն ապարդյուն: Խոսրովը բանտարկեց նրան, ծեծեց և պահանջեց սահմանված գումարի կրկնապատիկը: [Կանդիդոսը] խնդրեց մարդ ուղարկել Սերգիուպոլիս, [սուրբ Սերգիոսի] տաճարի բոլոր թանկարժեք իրերը վերցնելու համար: Խոսրովն այնպես էլ արեց և Կանդիդոսն իր ուզեկիցներից մի քանիսին [Խոսրովի] մարգկանց հետ ուղարկեց: Աերդիուպոլսի բնակիչները, ընդունելով Խոսրովի ուղարկած մարդկանց, տվեցին բազմաթիվ թանկարժեք իրեր, հավատացնելով որ իրենց այլևս ոչինչ չի մնացել: Խոսրովն ասաց, որ այդ իրեն բոլորովին չի բավարարում և պահանջեց նրանցից ավելին: Նա մարդիկ ուղարկեց քաղաք, եղած գանձերի մասին ճշգրիտ դաղափար կաղմելու պա-

տրրվակով, բայց իրականում քաղաքը գրավելու համար: Սերգիուպոլսին, սակայն, վիճակված չէր գրավել պարսիկների կողմից: Ամբրոս անունով սարակինոսներից մեկը, հավատքով քրիստոնյա, Ալամունդարոսի զինվորներից, գիշերով եկավ քաղաքի պարսպի մոտ, հայտնեց ամեն ինչ և խորհուրդ տվեց ոչ մի գեպքում ներս չթողնել պարսիկներին: Ահա այսպես խոսրովի կողմից ուղարկված մարդիկ ձեռնունայն վերագարձան նրա մոտ, իսկ վերջինս զայրացած որոշեց գրավել քաղաքը: Նա վեց հազարանոց մի զորամաս ուղարկեց, հրամայելով պաշարել [քաղաքն] ու գրոհել պարսպի վրա: Այդ [զինվորները] տեղ հասնելով, անցան գործի, իսկ սերգիուպոլսեցիները սկզբում քաջաբար պաշտպանվում էին, բայց այնուհետև հուսալքվելով և վտանգից վախեցած, մտածում էին քաղաքը հանձնել թշնամիներին: Նրանց զորքը բաղկացած էր ընդամենը երկու հարյուր հոգուց: Բայց Ամբրոսը, գիշերով գալով պարսպի մոտ ասաց, որ պարսիկները երկու օր հետո վերացնելու են պաշարումը, որովհետև նրանց ջրի պաշարը սպառվել է: Երա համար էլ [սերգիուպոլսեցիները] ոչ մի բանակցության մեջ չմտան թշնամիների հետ: Բարբարոսները ծարավից ճնշված վերացրին պաշարումը և եկան խոսրովի մոտ: Սակայն խոսրովը Կանդիդոսին աղատ շարձակեց, երևի այն պատճառով, որ վերջինս ասել էր, որ եթե երգումը դրժի, այլևս հոգևորական մնալ չի կարող⁶³: Ահա այսպիսին էր վիճակն այնտեղ:

Խոսրովը, երբ հասավ Կոմմագենե երկիրը, որին [այժմ] Եփրատեսիա են անվանում, չէր ուզում ավարի առնել կամ գրավել որևէ վայր, որովհետև այդ բոլոր տարածությունների մի մասը մինչև Ասորիք ինքը նախապես գրավել էր, մի մասն էլ թալանել. այդ մասին ես վերը պատմել եմ: Նա մտադիր էր զորքն ուղիղ Պաղեստինի վրա տանել, ավարի առնելու համար հատկապես Երուսաղեմում գտնվող բոլոր թանկարժեք իրերը: Նա լսել էր, որ այդ երկիրը և նրա բնակիչները շատ հարուստ են: Հռոմայեցիների զորահրամանատարներն ու զինվորները բոլորովին չէին մտածում [թշնամու վրա] հարձակվելու կամ նրա ճանապարհը կտրելու մասին: Ամեն մեկը ինչպես կարող էր գրավեց ամբությունները, դատելով, որ բավական է պաշտպանել իրենց և [դիրքերը]:

Հուստինիանոս կայսրը, իմանալով պարսից արշավանքի մասին, անմիջապես նրանց դեմ ուղարկեց Բելիսարիոսին: Վերջինս պետական ձիերով, որոնք վերեդոս են կոչվում, առանց զորքի, շտապ կարգով հասավ Եփրատեսիա: Կայսեր եղբորորդի Հուստոսը

Բուզեսի և մի քանիսի հետ ապաստան էր գտել Հիերապոլսում: Նրանք, երբ իմացան, որ Բելիսարիոսը մոտ է, հետևյալ բովանդակությամբ նամակ գրեցին. «Այժմ հոսրովը, դու իհարկե գիտես, արշավել է հռոմայեցիների վրա, ունենալով ավելի մեծ զորք, քան ասեցալուս: Թե նա երբ և ուր է մտադիր գնալու, դեռ հայտնի չէ, միայն մենք լսել ենք, որ նա շատ մոտ է գտնվում: Նա ոչ մի վայր ավարի չառավ, այլ անընդհատ առաջ է շարժվում: Դու հնարավորին չափ շուտ եկ մեզ մոտ, եթե կարողանաս՝ առանց թշնամու զորքին հանդիպելու, որպեսզի քեզ փրկես կայսեր համար, ինչպես և մեզ ու Հիերապոլիսը»:

Նամակում այդ էր գրված: Բելիսարիոսը հավանություն չտվեց նամակին և երբ հասավ Եփրատ գետի ափին գտնվող Եվրոպոս վայրը⁶⁴, սկսեց ամեն տեղից զորք հավաքել. նույն տեղում էլ ձամբարեց, իսկ Հիերապոլիսի հրամանատարներին պատասխանեց այսպես. «Եթե հոսրովն արշավեր ոչ թե հռոմայեցիների հպատակների, այլ ուրիշ մարդկանց վրա, այդ դեպքում ձեր մտածածը ճիշտ կլիներ և շատ հիմնավոր, որովհետև, եթե հանդիստ մնալով հնարավոր լիներ խուսափել փորձանքից, ապա մեծ անմտություն կլիներ աննպատակ դիմել վտանգի: Բայց եթե այս բարբարոսը այստեղից հեռանալով հարձակվի Հուստինիանոս կայսեր ենթակա մի ուրիշ շրջանի վրա, որը հարուստ է, բայց զորքով պաշտպանված չէ, ապա այդ դեպքում ավելի լավ է քաջաբար ընկնելը, քան թե առանց կռվի փրկվելը, քանի որ, հիրավի, այդ ոչ թե փրկություն, այլ դավաճանություն պետք է անվանել: Արդ, դուք անհապաղ եկեք Եվրոպոս, որտեղ ես հավաքել եմ ամբողջ զորքը և հուսով եմ թշնամու դեմ գործել այնպես, ինչպես թույլ կտա աստված»: Երբ հրամանատարներն ստացան այս պատասխանը, սրտապնդվեցին և Հիերապոլիսի պաշտպանության համար Հուստոսին թողնելով՝ քիչ մարդկանցով, մնացած զորքով եկան Եվրոպոս:

21. Խոսրովն իմանալով, որ Բելիսարիոսը ամբողջ զորքով ձամբարել է Եվրոպոսում, որոշեց դադարեցնել առաջխաղացումը: Եւ արքայական քարտուղարներից մեկին՝ Վարդանես անունով, որը շատ խոհեմ մարդու համբավ ուներ, Բելիսարիոսի մոտ ուղարկեց հանդիմանելու պատրվակով, որ Հուստինիանոսը դեսպաններին չի ուղարկել Պարսկաստան՝ խաղաղությունը պայմանավորվածության համաձայն հաստատելու համար, բայց [իրականում] իմանալու, թե ինչպիսին է այդ զորավարը: Երբ այդ իմացավ Բելիսարիոսը,

արեց հետևյալը. ընտրելով վեց հազար հաղթանդամ, թիկնեղ զինվորներ, հեռացավ ճամբարից, իբրև թե որսորդության համար, իսկ թիկնապահ Դիոդենեսին և Ակակիոսի որդի՝ ծագումով հայ Ադոլիոսին, որ մշտապես ծառայում էր կայսեր արքունիքում որպես նրա անդորրին հսկող (այս պաշտոնն ունեցող մարդկանց հոռոմայեցիներն անվանում են սիլենտիարիոս)⁶⁵, իսկ այժմ հայկական փոքր զորամասի հրամանատար էր, հրամայեց հազար հեծյալներով անցնել դետր և մյուս ափում շրջել՝ հասկացնելով թշնամիներին, որ եթե նրանք փորձեն անցնել Եփրատ դետր և շարժվել դեպի իրենց՝ [պարսից] երկիրը, ապա երբեք տեղի չեն տա: Նրանք գիմեցին հրամանների կատարմանը:

Բելիսարիոսը, երբ իմացավ, որ դեսպանն արդեն մոտ է, պայտույթն կոչվող հաստ կտորից մի վրան խփեց և այնտեղ նստեց, կարծես ամայի վայրում, ուզենալով ցույց տալ, որ եկել է առանց որևէ պատրաստության: Զինվորներին նա տեղաբաշխեց հետևյալ կերպ: Վրանի երկու կողմից թրակացիներն էին և իլլիրացիք, նրանցից հետո գոթերը, ապա էրուլները, այնուհետև վանդալներն ու մավրուսիոսները. նրանք գրավել էին դաշտի մեծ մասը և տեղում շէին մնում, այլ անընգհատ շարժվում էին, շրջում և ի միջի այլոց ու հարևանցի նայում դեսպանին: Նրանցից և ոչ մեկը չունեի քղամիդ կամ որևէ թիկնոց, այլ ման էին գալիս հագած լինելով միմիայն կտավե խիտոններ ու վարտիքներ, գոտիները կապած: Յուրաքանչյուրն ուներ ձիու մտրակ, իսկ զենքերից՝ մեկը դաշույն, մյուսը՝ տապար, ոմանք էլ պատյանից հանած աղեղներ: Նրանք այնպիսի տպավորություն էին թողնում, որ անհոգ շտապում են որսի: Վարդանեսը անձնապես ներկայանալով Բելիսարիոսին ասաց, որ խոսյով արքան վշտացած է, որովհետև հակառակ պայմանավորվածության, Կեսարը (պարսիկները այսպես են կոչում հոռոմայեցիների թագավորին)⁶⁶ չուղարկեց իր դեսպաններին և այգ է պատճառը, որ խոսրովը ստիպված եղավ դինյալ մուտք գործել հոռոմայեցիների երկիրը: Բելիսարիոսն երկյուղ չզղալով շատ մոտ ձամբարած բարբարոսների այսպիսի մեծ բազմությունից, առանց շփոթվելու [դեսպանի] խոսքերից, անհոգ ու ժպտադեմ պատասխանեց. «Մար» դիկ այնպես չեն վարվում, ինչպես այժմ խոսրովը: Նրանք, եթե որևէ վեճ են ունենում հարևանների հետ, նախապես դեսպաններ են ուղարկում նրանց մոտ և երբ ոչ մի համաձայնություն չեն դալիս, ապա այն ժամանակ միայն պատերազմի են դիմում: Իսկ » [խոսրովը] հոռոմայեցիների երկիրը մուտք գործելուց հետո է ուզում

»խաղաղութիւն մասին բանակցութիւնների դիմել»: [Բելիսարիոսն] այսքանն ասելով, ուղարկեց դեսպանին:

[Դեսպանը] ներկայանալով Խոսրովին, խորհուրդ տվեց հնարավորին շափ շուտ հեռանալ, որովհետև, ինչպես ինքն էր ասում, հանդիսել էր շատ քաջ զորավարի և խելացի մարդու, այնպիսի զինվորների, որ երբևիցե շէր տեսել: Նրանց զարգապահութիւն վրակարելի է հիանալ: Տվյալ դեպքում [Խոսրովի] պայքարը Բելիսարիոսի դեմ կլինի անհավասար, քանի որ, եթե նա նույնիսկ հաղթի, հաղթած կլինի Կեսարի ծառային, բայց եթե պարտութիւն կրի, իր թագավորութիւն և պարսից ժողովրդի համար դա կլինի մեծագույն խալտառակութիւն: Հոռմայեցիները սլարտութիւն դեպքում կկարողանան փրկվել ամբողջութիւնների ետև՝ իրենց սեփական երկրում, բայց եթե [պարսիկները] փորձանքի հանդիսեն, ապա անհնարին կլինի դրա լուրն անգամ հասցնել պարսից երկիրը: Այս խորհուրդը Խոսրովին համոզեց և նա որոշեց վերադառնալ պարսից երկիրը, բայց դժվարին դրութիւն մեջ էր: Նա գիտեր, որ դետանցր պահում են թշնամիները, բայց և շէր կարող նույն անմարդաբնակ ճանապարհով ետ վերադառնալ, որովհետև այն պարենը, որ հոռմայեցիների երկիրը արշավելիս վերցրել էին իրենց հետ, լրիվ սպառվել էր: Երկար խորհելուց հետո նա հարմար գտավ մարտով անցնել գիմացի ափը և ճանապարհը շարունակել բարիքներով հարուստ երկրի միջով: Բելիսարիոսը շատ լավ գիտեր, որ նույնիսկ տասը բյուր ղինվորներ ի վիճակի չեն արգելել Խոսրովի դետանցումը: Գետն այս վայրերում բազմաթիվ տեղերից նավերի համար հիմնականում մատչելի է և փոքրաքանակ զորքերով սլարսից շատ մեծ զորքի անցումը խափանել հնարավոր չէ: [Բելիսարիոսը] Դիոգենեսին և Ազոլիոսին իրենց մարդկանցով՝ այն հազար հոգու հետ նախասլես ուղարկել էր գիմացի ափը, որպեսզի բարբարոսին շփոթեցնեն ու խանգարեն: Ինչպես ես ասացի, [Խոսրովը] վախեցավ, շայն անհանգստացավ և [Բելիսարիոսը], որ հանկարծ խոչընդոտ կստեղծի [Խոսրովին] հոռմայեցիների երկրից հեռանալու: [Բելիսարիոսը] ավելի նպատակահարմար էր համարում հնարավորութիւն տալ Խոսրովի բանակին այդտեղից գուրս գալ և ոչ մի փորձութիւն չենթարկել բազմաբյուր բարբարոսների դեմ [իր] փոքրաթիվ, առանց այն և՛ մարերի բանակից կատարելասլես սարսափած զորքին: Դրա համար նա հրամայեց, որ Դիոգենեսն ու Ազոլիոսը հանգիստ մնան:

Խոսրովը կամուրջ գցեց և հանկարծակի ամբողջ զորքով անցավ Եփրատ գետը: Պարսիկների համար բոլոր գետերը, առանց որևէ

դժվարութեան անցանելի են, որովհետև նրանք երբ ճամփա են դուրս դալիս, պատրաստ ունեն երկաթե կարթեր, որոնցով երկար գերաններն իրար հարմարեցնելով, ցանկացած տեղում պատրաստի կամուրջ են սարքում: Երբ նա շտապ կարգով անցավ մուս ավա, մարդ ուղարկեց Բելիսարիոսի մոտ՝ ասելով, որ մարերի զորքով իր հեռանալը հոռոմայեցիների հանդեպ զիջում էր և որ ինքր անհապաղ սպասում է նրանց դեսպաններին: Բելիսարիոսը ևս հոռոմայեցիների ամբողջ զորքով անցնելով Եփրատ գետը, անմիջապես [մարդիկ] ուղարկեց խոսրովի մոտ: Վերջիններս երբ ժամանեցին նրա մոտ, գովեցին [խոսրովին] հեռանալու համար, խոստացան, որ շատ շուտով նրանց մոտ կգան կայսեր դեսպանները և խաղաղութեան շուրջը անցյալում կայացած համաձայնությունը գործով կհաստատեն: Նրանք առաջարկում էին, որ [խոսրովը] ճանապարհը շարունակի հոռոմայեցիների՝ որպես իրեն բարեկամների երկրի միջով: [խոսրովը] այդ էլ խոստացավ կատարել, եթե հոռոմայեցիների իրականացումը հավաստիացնելու համար իրենց որպես պատանդ տան երեւելի [հոռոմայեցիներից] որևէ մեկին: Գեսպանները, վերադառնալով Բելիսարիոսի մոտ, հայտնեցին խոսրովի պայմանները: [Բելիսարիոսը] ժամանելով Եդեսիա, Բասիլեյոսի որդի Հովհաննեսին⁶⁷, որը և՛ ծագումով, և՛ հարստութեամբ ամենաերեւելին էր եդեսացիների մեջ, հակառակ նրա կամքին, անմիջապես որպես պատանդ ուղարկեց խոսրովի մոտ: Հոռոմայեցիները գովաբանում էին Բելիսարիոսին և գտնում, որ այս հաջողությունը շատ ավելի մեծ է, քան երբ նա Գելիմերին կամ Ուիտտիգիսին Բյուզանդիոն գերի բերեց: Իսկպես հիանալի էր և մեծ գովասանքի արժանի, որ երբ բոլոր հոռոմայեցիները վախեցած թաքնվել էին ամրությունների ետևում, իսկ խոսրովը մեծ զորքով ոտք էր դրել հոռոմական երկիրը, Բյուզանդիոնից մի զորավար փոքրաթիվ զորքով մեծ արագութեամբ ելավ պարսից արքայի դեմ, իսկ խոսրովը անսպասելի կերպով, վախենալով այս մարդու կամ բախտից, կամ էլ քաջությունից, գուցե և որևէ խորամանկությունից խաբված, այլևս առաջ չշարժեց, այլ խաղաղությունը պահպանելու պատրվակով իրականում փախուստի դիմեց:

Այդ միջոցին, սակայն, խոսրովը դրժեց համաձայնությունը, գրավելով Կալլինիկոն քաղաքը, որը ոչ ոք չէր պաշտպանում: Հոռոմայեցիները, տեսնելով, որ այս քաղաքի պարիսպը խախուտ է և միանգամայն մատչելի, մաս-մաս քանդելով նորոգում էին այն. նրանք մի մասն արդեն քանդել էին, բայց չէին հասցրել վերակա-

ոուցել: Երբ իմացան, որ թշնամիները մոտենում են [բաղաբին], ամենահարուստ բնակիչներն իրենց ամենից արժեքավոր շարժական գույքը վերցնելով՝ հեռացան ու ապաստանեցին ուրիշ ամրությունների մեջ, իսկ մնացած բնակչությունը մնաց տեղում, առանց զինվորական պաշտպանության: Այդտեղ երկրադործների մի մեծ բազմություն էր հավաքվել, որին խոսրովը դերի վերցրեց, իսկ [բաղաբը] հիմնահատակ քանդեց: Մի փոքր անց, ընդունելով պատանգ Հովհաննեսին, նա վերադարձավ հայրենի երկիրը:

Խոսրովի կողմն անցած հայերն էլ, հոռոմայեցիներից երաշխավորություն ստանալով, վասակի⁶⁸ հետ միասին եկան Բյուզանդիոն: Այդ տեղի ունեցավ խոսրովի՝ հոռոմայեցիների վրա կատարած երրորդ արշավանքի ժամանակ: Բելիսարիոսն էլ կանչվեց Բյուզանդիոն՝ անհապաղ Խալիա ուղարկվելու համար, որովհետև հոռոմայեցիների դործերն այնտեղ արդեն շատ ծանր վիճակում էին:

22. Նույն այդ ժամանակները համաճարակ բռնկվեց և քիչ էր մնացել, որ ողջ մարդկությունը բնաջնջվե⁶⁹: Գուցե համարձակ մարդիկ փորձեն բացատրել այն, ինչ երկինքն է ուղարկում երկիր, ինչպես շատ են սիրում անել նման դեպքերում հանդուգն ոմանք, ովքեր ուզում են բացատրել մարդու համար անհասկանալին, հորինել բնության երևույթների տարօրինակ մեկնաբանություններ, թեև շատ լավ գիտեն, որ բանական ոչինչ չեն ասում: Նրանք իրենց բավարարված են համարում, եթե կարողանան զրուցակցին խաբել ու համոզել: Անհնարին էր այդ փորձանքի պատճառը դտնել կամ բացատրել. մնում է այն վերագրել աստծո կամքին: [Համաճարակը] տարածվեց ոչ թե երկրի մի որոշ մասում և տարվա որոշ ժամանակ ու վարակեց որոշ մարդկանց, որպեսզի զրանից ելնելով հնարավոր լիներ որևէ պատճառներ հնարել: Այն ընդգրկեց ամբողջ աշխարհը, վնաս հասցրեց անխտիր բոլորին, չխնայեց ոչ սեռ, ոչ տարիք: Մարդիկ իրենց բնակության վայրով, ապրելակերպով, սեռով, մասնագիտությամբ կամ որևէ այլ բանով տարբերվում են իրարից, բայց այս համաճարակի ժամանակ տարբերությունը ոչ մի նշանակություն չունեցավ: [Համաճարակը] տարածվեց ոմանց վրա ամառ ժամանակ, ոմանց՝ ձմռանը, ուրիշների վրա էլ այլ պահերին: Յուրաքանչյուրը, լինի նա վիլիսոփա կամ աստղագուշակ, թող ասի ինչ գիտե այդ [համաճարակի] մասին: Ես այստեղ կպատմեմ, թե որտեղ ծագեց համաճարակը և ինչ ձևով էր կոտորում մարդկանց:

Այն ծագեց Պելուսիոնում⁷⁰ բնակվող եղիպտացիների մեջ: Այ-

նուհետև տարածվեց երկու ուղղութեամբ, մեկը՝ դեպի Ալեքսանդրիա և մնացած Եգիպտոսը, իսկ մյուսը՝ դեպի Եգիպտոսի սահմանակից Պաղեստինը: Ահա այդտեղից էլ ժավալվեց ամբողջ աշխարհով մեկ, ընթանալով [կարծես] սահմանված ճանապարհով և ժամկետով: Յուրաքանչյուր վայրում նա մնում էր որոշ ժամանակ և հիմնավոր կոտորում մարդկանց: Նա տարածվեց մինչև աշխարհի հեռավոր ծայրերը, կարծես վախենալով, որ հանկարծ որևէ մի անկյուն անմասն կմնա իրենից: Նա շխնայեց ոչ մի կղզի, քարայր, լեռնագագաթ, ուր մարդիկ էին բնակվում: Եթե նույնիսկ մի որևէ վայր թողած անցներ, ձեռք չտար նրա բնակիչներին, կամ էլ շնչին չափով դիպչեր նրանց, որոշ ժամանակ անց նա նորից էր այդտեղ վերադառնում: Այն բնակիչներին, որոնք մի անգամ ճաշակել էին նրան, ամենևին ձեռք չէր տալիս¹, բայց այն վայրից, որից նախապես թողել անցել էր, մինչև որ ճիշտ նույն չափով կյանքեր չտաներ, ինչքան որ նախապես՝ հարևան վայրից, չէր հեռանում: Համաճարակը միշտ սկիզբ էր առնում ծովափնյա վայրերում² և ապա շարժվում էր դեպի երկրի խորքերը: Երկու տարի հետո³, գարնան կեսերին նա հասավ Բյուզանդիոն, ես այն ժամանակ այնտեղ էի գտնվում: Դա տեղի ունեցավ այսպես: Շատերին դեբրի ուրվականներ էին երևում՝ մարդկային ամենատարբեր կերպարանքով և ով հանդիպում էր նրանց, իրեն թվում էր, թե մարմինը հարվածներ է ստանում նրանցից. ուրվականին տեսնելով նրանք իսկույն համաճարակի զոհն էին դառնում: Սկզբում [ուրվականներին] հանդիպողները փորձում էին նրանց փախուստի մատնել՝ ամենասուրբ անունների հիշատակութեամբ և այլ սրբագործող ծեսերի կատարմամբ, ըստ յուրաքանչյուրի հասկացողութեան, բայց դա ոչ մի արդյունք չէր տալիս, որովհետև շատերը, ապաստան գտնելով նույնիսկ եկեղեցիներում, [այնտեղ] էին կոտորվում: Այնուհետև նրանք շնչեղ ուզում լսել անգամ իրենց կանչող սիրելիներին, փակվում էին բնակարաններում և թեև [մարդիկ] ծեծում էին նրանց դռները, նրանք ձևացնում էին, որ չեն լսում, պարզապես վախենալով, որ կանչողը հանկարծ որևէ մի դե լինի: Ոմանք համաճարակի բռնվեցին այլ կերպ: Նրանց տեսիլք երևաց և դրանից իրենց թվաց, թե արդեն հիվանդացել են, կամ լսում էին կանխագուշակութուն, թե իրենք արդեն գտնվում են մահապարտների ցուցակում: Մեծ մասը, սակայն, հիվանդանում էր նախօրոք, ո՛չ երազում, ոչ էլ արթուն վիճակում իմանալով այդ մասին: [Համաճարակի] զոհ էին դառնում [մարդիկ] հետևյալ կերպ. նրանք հանկարծակի ջերմու-

թյուն էին զգում, ոմանք քնից վեր կենալիս, ուրիշները՝ զբոսնելու պահին, ոմանք էլ որևէ բանով զբաղված ժամանակ: Մարմնի ղույնը շէր փոխվում, մնում էր նախկինը, ոչ էլ տաք էր այն, ինչպես ջերմի դեպքում, բորբոքվածություն էլ շէր նկատվում, այլ ջերմությունն այնպես թեթև էր սկզբից՝ մինչև երեկո, որ ո՛չ հիվանդացողները, ո՛չ էլ բժիշկները վտանգի կասկած չէին ունենում: Այս վիճակում ոչ ոքի մտքով էլ չէր անցնում, թե դրանից կարելի է մահանալ: Ոմանց նույն օրն իսկ, ոմանց հաջորդ օրը, ոմանց էլ մի քանի օր անց, աճուկն ուռչում էր, ոչ միայն փորից ցած, այլև անթատակը, ոմանց էլ ականջների մոտ և [մարմնի] պատահած մասում:

Ահա համաճարակի բոլոր զոհերի ախտանշանները դրեթե նույնն էին: Իսկ ալնուհետև, մարմնի կառուցվածքի տարբերությունից, թե հիվանդությունն ուղարկողի ցանկությամբ, շեմ կարող ասել, այն տարբեր ընթացք էր ունենում: Ոմանք խոր քնի մեջ էին սուզվում, ոմանք ծայրահեղ խելահեղության էին մատնվում, բայց բոլորն էլ տառապում էին նույն ցավերից, որոնք ուղեկցում էին այս հիվանդությունը: Քնի մեջ սուզվողներն ամեն ինչի մասին մոռացած, թվում է, թե անվերջ ննջում են և եթե մեկը նրանց մասին հոգար, ժամանակ առ ժամանակ սնվում էին, իսկ ում մասին հոգացող չկար, նա ուղղակի սովամահ էր լինում: Նրանք, ովքեր հափշտակված էին խելահեղության մոլուցքով, տառապում էին անքնությունից և ցնորվում: Նրանց թվում էր, թե մեկը գալիս է իրենց սպանելու, դրա համար ընկնում էին խուճապի մեջ և սարսափելի աղաղակներով փախուստի դիմում: Նրանց մասին հոգացողները՝ անվերջ տանջանքի մեջ անշափ շարշարվում էին: Այդ էր պատճառը, որ բոլորը խղճում էին նրանց ոչ պակաս, քան հիվանդներին, ոչ թե նրա համար, որ իրենց ենթարկում էին այդ հիվանդության վտանգին (ո՛չ բժիշկը, ո՛չ կողմնակի մարդը, որ շփման մեջ էր լինում հիվանդների կամ վախճանվածների հետ, չվարակվեց այդ փորձանքից. շատերը, ովքեր բուժում էին կամ թաղում նույնիսկ իրենց հետ ոչ մի ազգակցական կապ չունեցողներին, այդ ընթացքում դիմանում էին՝ զարմանալի կերպով, երբ ուրիշները հանկարծակի հիվանդանալով մահանում էին, առանց որևէ ակնհայտ պատճառի), այլ որովհետև նրանք շատ էին տառասյում: Նրանք անկողնից ցած ընկնողներին և փոփոզներին նորից վեր էին կացնում, հրում էին և քաշում [հիվանդներին], երբ սրանք փորձում էին տնից ցած նետվել: [Հիվանդները] ցանկություն ունեին նաև ջուրը նետվելու, բայց ոչ ծարավը հագեցնելու համար (որովհետև շատերն իրենց

ծովն էին ուզում նետել). դրա պատճառը պարզապես ուղեղի խանգարվածությունն էր: Մեծ շարշարանք էր նաև նրանց կերակրելը, որովհետև հեշտությամբ չէին ընդունում [սնունդը]: Շատերը կոտորվեցին հոգացող շունենալու պատճառով կամ սովամահ լինելով կամ էլ բարձր տեղից իրենց ցած գցելով: Ովքեր չէին տառապում քնախտով, կամ խելահեղության շենթարկվեցին, նրանց էլ աճուկացավն էր կոտորում և շղիմանալով ցավերին մահանում էին: Կարելի է ենթադրել, որ մյուս բոլորի հետ էլ նույն բանն էր կատարվում, բայց որովհետև նրանք կորցրել էին իրենց խելքը, ցավ չէին զգում. խելահեղությունը նրանց զրկել էր զգալու ընդունակությունից:

Բժիշկներից ոմանք հիվանդություն պատճառը չգտնելով և ենթադրելով, որ աճուկի մեջ է այն, որոշեցին դիահերձել մահացածների մարմինները: Մի քանիսի աճուկը կտրելով, այնտեղ գտան ինչ-որ ածխանման սարսափելի բան: [Հիվանդներից] ոմանք անմիջապես էին մահանում, իսկ ուրիշներն էլ շատ օրեր անց: Ոմանց մարմնի վրա դուրս էին գալիս ոսպի մեծություն սև պալարներ: Այդ [հիվանդները] մի օր էլ շապրելով իսկույն մահանում էին, ուրիշներն էլ արյուն փսխելով ըստական կոտորվում էին: Ես կարող եմ ասել միայն այն, որ շատերը, որոնց հայտնի բժիշկները մահ էին կանխատեսում, անակնկալ կերպով ողջ մնացին, իսկ շատերն էլ, որոնց մասին պնդում էին, թե կփրկվեն, հենց նույն ըստեին մահանում էին: Այս հիվանդություն ժամանակ որոշակի ոչ մի ախտանշան չկար, որից կարելի լիներ հանգել ճիշտ եզրակացության: Ամեն մեկի մոտ տարբեր հետևանքներ էր ունենում [հիվանդությունը]: Լոգանքները ոմանց օգուտ տվեցին, ոմանց էլ շատ վնաս հասցրին: Շառերը զուրկ լինելով որևէ հոգատարությունից, մահանում էին, շատերն էլ անսպասելիորեն փրկվում: Միևնույն եղանակով բուժվողների համար արդյունքը բոլորովին տարբեր էր լինում: Մարդիկ փրկություն համար ոչ մի միջոց չէին գտնում, ոչ համաճարակից խուսափելու, ոչ էլ հիվանդանալուց հետո ողջ մնալու: Հիվանդանալը որևէ պատճառ չուներ, իսկ ողջ մնալն էլ պատահական էր: Հղի կանանց համար հիվանդանալը մահ էր: Մի մասը մահանում էին վիժելով, իսկ ծննդաբերողները մահանում էին աշխարհ բերած իրենց երեխայի հետ միասին: Պատմում են, որ երեք ծննդկան միայն ողջ մնացին, իսկ նրանց երեխաները մահացան, մեկն էլ ծննդաբերության ժամանակ մահացավ, բայց երեխան ծնվեց և ապրեց: Նրանք, որոնց աճուկը շատ ուռեց ու թարախակալեց, առող-

ջացան, և պարզվեց, որ նրանց մոտ ածխի ուժը սպառվել է և այս համարվեց առողջութեան գլխավոր նշանը: Իսկ որոնց մոտ աճուկը անփոփոխ էր մնում, նրանց սպասում էին այն տանջանքները, որոնց մասին ես վերևում հիշատակեցի: Ոմանց ազդրն էր շորանում, որի վրա նմարելի էր քիչ թարախակալած աճուկը: Առողջացածներինց ոմանց մոտ վնասվեց լեզուն, նրանք կամ թոթովում էին, կամ էլ հազիվհազ և անորոշ արտաբերում:

23. Համաճարակը Բյուզանդիոնում տևեց չորս ամիս, բայց մոլեգնում էր գլխավորապես երեք ամսվա ընթացքում: Սկզբում մահացուության դեպքերը սովորականից քիչ ավելի էին, այնուհետև աղետն սկսեց սաստկանալ, այնպես, որ մեռնողների թիվը օրական հասնում էր հինգ հազար հոգու, ապա հասավ տաս հազարի և դրանից էլ ավելի: Սկզբում ամեն մեկը հոգում էր իր տան մեռելների թաղման մասին, արոնց հաճախ թաքուն կամ բռնութեամբ գցում էին ուրիշների գերեզմանների մեջ: Այնուհետև ամեն ինչ խառնվեց իրար: Ստրուկները մնացին առանց տերերի, անցյալում շատ հարուստ մարդիկ, իրենց ստրուկների հիվանդութեան կամ մահվան պատճառով մնացին առանց ծառաների և բազմաթիվ տներ լրիվ անմարդաբնակ դարձան, և բարեկամների բացակայության պատճառով բազում օրեր մարդիկ անթաղ մնացին: Բնականաբար այդ մտահոգեց կայսեր: Նա պալատական զինվորներ ու դրամ տրամադրեց և հրամայեց, որ դրանով ղբաղվի կայսերական ապոկրիսիարիոս⁷⁵ Թեոդորոսը, որի սլաշտոնն էր կայսեր հաղորդել կարիքավորների դիմումների մասին և վերջիններիս հայտնել [կայսեր] որոշումները: Հոռոմայեցիներն այդ պաշտոնը վարողին լատիներեն լեզվով անվանում են ռեֆերենդարիոս: Այն ընտանիքներն ահա, ուր դեռևս մնացել էին ողջ մարդիկ, իրենք էին իրենց մեռելները թաղում: Իսկ Թեոդորոսը կայսեր, ինչպես նաև իր սեփական դրամական միջոցներով թաղել էր տալիս անտեր մեռելներին: Երբ դոյություն ունեցող բոլոր դերեզմանատները լցվեցին մեռելներով, արդեն սկսեցին քաղաքի շրջակայքում փոսեր փորել և թաղել հանգուցյալներին, ինչպես որ յուրաքանչյուրը կարողանում էր: Բայց զնալով մեռնողների թիվն այնքան մեծացավ, որ փոս փորողները չէին հասցնում, դրա պատճառով սկսեցին Սիկայում⁷⁶ եղած պարրսպի աշտարակները բարձրանալ, հանել նրանց ծածկերը և այնտեղ անկանոն կերպով նետել մարմինները, ուր որ պատահեր: Այդպես [աշտարակները] լցնում էին դիակներով և այնուհետև

կտուրով ծածկում: Առաջացած գարշահոտութիւնը գալիս էր քաղաք և առավել ևս տանջում նրա բնակիչներին, հատկապես երբ քամին այնտեղից էր փչում:

Այն ժամանակ բոլորովին անուշադրութեան էին մատնված մեռելներին թաղելու ծիսակատարութիւնները: Հանգուցյալներին թաղում էին առանց ընդունված թափորի ու սաղմոսերգութեան: Բավական էր համարվում, եթե մեկը մեռածի գիակը իր ուսերի վրա բարձած գնար քաղաքի ծովափնյա մի վայր և այնտեղ նետեր այն, որից հետո նավակների մեջ իրար վրա էին դիզում տանելու համար ուր որ պատահեր: Այն ժամանակ դեմոսի իրար թշնամի անղամները⁷⁷, մի կողմ թողած միմյանց միջև գոյութիւն ունեցող հակառակութիւնը, միասին էին հոգում մեռելներին [թաղելու] սրբազան գործը և յուրաքանչյուրը տանում էր ու թաղում իր հետ ազգակցական ոչ մի կապ չունեցող մարդկանց դիակները: Ովքեր անցյալում բավարարութիւն էին զղում գործելով խայտառակ և ստոր արարքներ, այժմ հրաժարվելով նման անօրեն ապրելակերպից, իսկական բարեսլաշտներ դարձան, ոչ թե այն պատճառով, որ հանկարծ բարիացան և առաքինութեան սիրահարների վերածվեցին, այլ որովհետև բոլորը, կատարվածից շվարած, ենթադրելով, որ մահը մոտ է, ժամանակավորապես հեզաբարո դարձան: Մարդու բնածին կամ երկար ժամանակվա ընթացքում ձեռք բերած գծերն այդպես հեշտութեամբ փոփոխել հնարավոր չէ, եթե իհարկե աստուծո մատը չլինի: Երբ նրանք շուտով առողջացան ու փրկվեցին, և ենթադրում էին, որ ապահով վիճակում են գտնվում, իսկ աղետը հասել է ուրիշ մարդկանց, իրենք նորից նախկինը դարձան, ավելի վատ քան առաջ էին, հանդես բերին ավելի անամոթութիւն, քան երբևիցե, անչափ գերազանցելով հենց իրենց փշացածութեամբ և անօրինութեամբ: Եթե մեկը պնդի, որ այս համաճարակը դիպվածով, կամ էլ նախախնամութեամբ ճշգրտորեն ընտրեց և ձեռք շտվեց ամենավատթարներին, նա սխալված չի լինի: Դա պարզվեց հետագայում:

Այդ ժամանակները դժվար էր տեսնել որևէ մեկին Բյուզանդիոնի հրապարակներում: Առողջ մնացածները տանը նստած խնամում էին հիվանդներին, կամ էլ ողբում վախճանվածներին: Եթե նույնիսկ մեկն էր հանդիպում [փողոցում], նա էլ մեռել տանելիս էր լինում: Բոլոր աշխատանքները կանգ էին առել, արհեստավորները մի կողմ էին թողել իրենց զբաղմունքները, ինչպես նաև յուրաքանչյուրի ձեռքին եղած բոլոր գործերը: Եվ ամեն տեսակ բարիքներով անչափ լի քաղաքն էր ներխուժել դաժան սովը: Բավարար

քանակութեամբ հաց կամ որևէ այլ մթերք ունենալը դժվարին և ծանր խնդիր էր: Այդ պատճառով հիվանդներին ոմանք սննդի պակասութեան շնորհիւ անժամանակ վախճանվում էին: Մի խոսքով, շէր կարելի Բյուզանդիոնում տեսնել մի մարդ, որ քղամիդ էր հագած, հատկապէս այն ժամանակ, երբ կայսրը հիվանդացավ (նա ևս աճուկացավով տառապեց): Հռոմեական պետութեան թագավորանիստ քաղաքում բոլորը հասարակ մարդու հիմատիոններ հագած, անգործ տանն էին մնում: Ահա մոտավորապէս այսպիսին էր դրութեանը համաճարակի ժամանակ հռոմայեցիների երկրում և հենց Բյուզանդիոնում: [Համաճարակը] տարածվեց նաև պարսից երկրում և մնացած բոլոր բարբարոսների մեջ:

24. Այդ ժամանակ խոսքովը Ասորեստանից շարժվում էր դեպի հյուսիս՝ Ադարբեյգանի⁸ կողմած երկիրը, մտադիր լինելով այնտեղից, Պերսարմենիայի վրայով ներխուժել հռոմայեցիների երկիրը: Այստեղ [Ադարբեյգանում] գտնվում է մեծ ատրուշանը, որը պարսիկները պաշտում են բոլոր աստվածներից ավելի: Այստեղ մոգերը կրակն անմար են պահում և խոտիվ կատարում մնացած բոլոր ծեսերը, իսկ ամենակարևոր դեպքերի ժամանակ այն օգտագործում են որպէս պատգամարան: Դա հուրն է, որ անցյալում հռոմայեցիները ևս պաշտում էին և կոչում Հեստի⁹: Բյուզանդիոնից այստեղ՝ խոսքովի մոտ մարդ էր ուղարկվել, որն ասաց, թե շուտով նրա մոտ են գալու Կոստանդիանոս ու Սերգիոս դեսպանները՝ հաշտութեան գործով: Այդ երկուսն էլ հոստորներ էին, անշափ խոհեմ, Կոստանդիանոսը ծագումով իլլիրացի էր, իսկ Սերգիոսը՝ Միջագետքում գտնվող Եգեսիա քաղաքից: խոսքովը, սպասելով նրանց, ոչինչ չէր ձեռնարկում: Այդ ճանապարհորդութեան ժամանակ Կոստանդիանոսը հիվանդացավ և այդպէս բավական երկար ժամանակ անցավ. այդ միջոցին համաճարակը տարածվեց նաև Պարսկաստանում: Եվ ահա Նաբեդեսը, որն այն ժամանակ Պերսարմենիայի ղորահրամանատարն էր, արքայի կարգադրութեամբ Հայաստանի ղորահրամանատար Վալերիանոսի մոտ ուղարկեց Դուրբիոսի քրիստոնյաների եպիսկոպոսին⁸⁰ բողոքելու դեսպանների հապաղման համար, ինչպէս և ջանք թափելու, որ հռոմայեցիները համոզվեն հաշտութեան կնքելու: [Եպիսկոպոսը] իր եղբոր հետ հասավ Հայաստան, հանդիպեց Վալերիանոսին և պնդում էր, որ ինքը, որպէս քրիստոնյա, բարեկամաբար է տրամադրված դեպի հռոմայեցիները, որ խոսքով արքան մշտապէս հաշի է նստում իր կարծիքի հետ,

հետևաբար, եթե հոռմայեցիների դեսպաններն իր հետ դնան Պարսկաստան, նրանց առաջ ոչ մի խոչընդոտ չի լինի՝ հաշտությունն իրենց ուզած ձևով կնքելու համար: Եպիսկոպոսն այսքանն ասաց, բայց եպիսկոպոսի եղբայրը, գաղտնի տեսակցելով Վալերիանոսի հետ, հայտնեց, որ խոսրովը մեծ դժվարությունների առաջ է կանգնած, նրա որդին իշխանութունը գրավելու համար ապստամբություն է բարձրացրել⁸¹, որ [խոսրովը] ամբողջ զորքով համաճարակի է բռնված և այդ է պատճառը, որ պարսիկներն հիմա ուզում են հաշտություն կնքել: Երբ այդ լսեց Վալերիանոսը, եպիսկոպոսին անմիջապես ետ ուղարկեց, խոստանալով, որ դեսպանները շուտով կժամանեն խոսրովի մոտ, իսկ ինքը իր իմացածը հաղորդեց Հուստինիանոս կայսեր: Կայսրը դրանից դրդված, հրաման տվեց, [Վալերիանոսին], Մարտինոսին և մնացած հրամանատարներին՝ անհապաղ ներխուժել թշնամու երկիրը և չէր կարծում, որ թշնամիներից որևէ մեկը նրանց դիմադրություն ցույց կտա: Նա հրամայեց, որ բոլորը մի տեղ հավաքվեն և այդպես ներխուժեն Պերսամենիա: Երբ հրամանատարները ստացան և կարգացին նամակները, բոլորը միասին իրենց զորքով սկսեցին կուտակվել Հայաստանի շրջաններում:

Խոսրովն արդեն մի փոքր առաջ, վախենալով համաճարակից, թողել էր Ադարբեյզանը ու ամբողջ զորքով շարժվել դեպի Ասորեստան, ուր համաճարակը ամենևին չէր տարածվել: Վալերիանոսն իր զորքերով ճամբար դրեց Թեոդոսուպոլսին շատ մոտիկ: Նրան էր միացել նաև Նարսեսը⁸², իր հետ ունենալով հայերից և փոքրաթիվ էրուլներից բաղկացած մի [զորք]: Իսկ արևելքի զորավար Մարտինոսը Իլդիդերի և Թեոկտիստոսի հետ հասավ Կիթարիդոն ամրոցը⁸³, ուր և ճամբար դրեց ու մնաց: Այս ամրոցը գտնվում է Թեոդոսուպոլսից շորս օրվա հեռավորության վրա: Շուտով այնտեղ եկավ նաև Պետրոսը, Ադոլիոսի և մի քանի հրամանատարների հետ: Այդտեղի զորքերի հրամանատարն էր Նարսեսի եղբայր Իսաակեսը⁸⁴: Ֆիլեմուսն ու Բերոսը իրենց էրուլների հետ եկան խորգիանենեի⁸⁵ շրջանները, Մարտինոսի ճամբարից ոչ շատ հեռու: Կայսրը եղբորորդի Հուստոսը, Պերանիոսը, Նիկիտայի որդի Հովհաննեսը՝ Դոմենտիոլոսի և Հովհաննես՝ Ֆագաս կոչվածի հետ ճամբարեցին Ֆիսոն⁸⁶ ամրոցի մոտ՝ Մարտիրոսուլսի սահմաններից ոչ շատ հեռու: Ահա այսպես ճամբարեցին հոռմայեցիների զորահրամանատարներն իրենց զորքերի հետ: Ամբողջ զորքի թիվը հասնում էր երեսուն հազարի: Նրանք բոլորը ոչ միայն չհավաքվեցին մի վայրում, այլ

նույնիսկ իրար մոտ խորհրդակցության շեկան: Զորավարներն իրենց մարդկանց ուղարկում էին միմյանց մոտ ու հարցնում հարձակման մասին: Պետրոսը ոչ ոքի հետ չխորհրդակցելով, առանց մտածելու, իր զորքով հանկարծակի ներխուժեց թշնամու երկիրը: Էրուլների առաջնորդներ Ֆիլեմութն ու Բերոսն այդ մասին հաջորդ օրն իմացան և անհապաղ հետևեցին նրան: Երբ այդ բոլորը հայտնի դարձավ Մարտինոսին և Վալերիանոսին, նրանք ևս շտապեցին ներխուժել: Քիչ հետո բոլորն էլ իրար միացան թշնամու երկրում, բացի Հուստոսից և նրա զորքից, որոնք, ինչպես ասվեց, ճամբար էին դրել մնացած զորքից բավական հեռու. որոշ ժամանակ անց, իմանալով նրանց ներխուժման մասին, իրենք էլ առանց հապաղելու ներխուժեցին դիմացում գտնվող թշնամու շրջանները, բայց իրենց զորակիցներին միանալ չկարողացան: Մնացածները շարժվեցին ուղիղ Դուբիոսի վրա⁸⁷, առանց թալանելու կամ որևէ այլ վնաս հասցնելու պարսից երկրին:

25. Դուբիոսը շատ հարուստ բնակատեղի է, ունի բավական լավ օդ ու ջուր և գտնվում է Թեոդոսուպոլսից ութ օր հեռավորության վրա: Դաշտերն այստեղ լայնատարած են՝ ձիավարության համար մատչելի, կան իրար հարևան բազմաթիվ մարդաշատ գյուղեր, ուր բնակվում են առևտրական նպատակներով [ժամանած] մեծ թվով մարդիկ: Հնդկաստանից, հարևան Իբերիայից, մի խոսքով Պարսից ենթակա բոլոր երկրներից, որոշ շափով նաև հռոմեական [երկրից] ապրանքներ բերողները հենց այստեղ են իրար հետ առևտուր անում: Քրիստոնյաների քահանայա[պետին] այստեղ հունարեն լեզվով կաթողիկոս են անվանում⁸⁸, որովհետև նա այս վայրերում ապրողների միահեծան վերակացուն է: Դուբիոսից հարյուր քսան ասպարեզ հեռավորության վրա, հռոմեական երկրից դեպի աջ կա դժվարանցանելի և զառիթափ մի լեռ, ուր շատ նեղ ու անհարթ վայրում գտնվում է Անդլոն կոչվող գյուղը⁸⁹: Նաբեղեսը հենց որ իմացավ թշնամիների արշավանքի մասին, ամբողջ զորքով պատսպարվեց այս գյուղում՝ իր հույսը դնելով նրա ամրության վրա: Գյուղը գտնվում է լեռան ստորոտում, իսկ նրա անունը կրող անառիկ ամրոցը՝ մի ժայռոտ վայրում: Նաբեղեսը քարերով և սայլերով փակեց դեպի գյուղը տանող ճանապարհը, և այն ավելի անմատչելի դարձրեց, իսկ դրանից առաջ նա փորել տվեց մի խրամատ, ուր տեղավորեց զորքը: Բացի այդ, նա նախօրոք հետևակ

զորքը դարան դրեց մի քանի հնամենի խրճիթների մեջ: Պարսից ամբողջ զորքը հասնում էր շորս հազար մարդու:

Այդպիսին էր վիճակն այստեղ, երբ հռոմայեցիները, հասնելով Անգլոնից մեկ օրվա հեռավորության վրա գտնվող մի վայր, ձերբակալեցին հետախուզության ելած մի թշնամու, որին հարցրին թե ուր կլինի այժմ Նաբեղեսը: [Հետախույզը] պատասխանեց, որ [Նաբեղեսը] մարերի ամբողջ զորքով հեռացել է Անգլոնից: Նարսեսը լսելով այդ, շատ բարկացավ, նախատեց ու հանդիմանեց իր զորակիցներին՝ նրանց հապաղման համար: Նույնն էին անում նաև ուրիշները, միմյանց հայհոյում և, այնուհետև, անտեսելով պատերազմի վտանգը, փութացին թալանել այդ վայրերը: Առանց զորավարի, անկանոն կերպով, խառնիխուռն առաջ շարժվեցին, չունենալով ոչ նշանաբան, ինչպես ընդունված է պատերազմի ժամանակ, ոչ էլ պահպանելով շարքերը. նրանք շարժվում էին առաջ, հարստություն հափշտակելու մտադրությամբ՝ գումակին խառնրված: Երբ մոտեցան Անգլոնին, հետախույզներ ուղարկեցին, որոնք վերադառնալով հայտնեցին թշնամու կազմ ու պատրաստ լինելու մասին: Զորավարներն այս անակնկալից շփոթվեցին, այնուամենայնիվ այսպիսի մեծ զորքով նահանջելը խայտառակություն և վախկոտություն համարեցին: Նրանք կովի անպատրաստ զորքերեք մասի բաժանելով՝ շարժվեցին ուղիղ թշնամու վրա: Պետրոսս աջ թևն էր գլխավորում, Վալերիանոսը՝ ձախը, իսկ կենտրոնում շարվեցին Մարտինոսի զինվորները: Նրանք մոտենալով հակառակորդին՝ կանգնեցին անկանոն վիճակում և ոչինչ չէին ձեռնարկում: Դրա պատճառը դժվարանցանելի ժայռոտ տեղանքն էր և մարտի պատրաստ լինելու հրամանի անակնկալությունը: Բարբարոսները շուտով նեղ ձակատով ի մի հավաքվեցին, բայց նույնպես ոչնչի չէին դիմում. նրանք ուզում էին մանրամասն տեղեկանալ հակառակորդի ուժին: Նաբեղեսը նախապես պատվիրել էր խուսափել ընդհարումից և թշնամիների հարձակման դեպքում միայն հնարավորին չափ դիմազբել:

Առաջինը մարտի բռնվեց Նարսեսը էրուլների և իրեն հետևող հռոմայեցիների հետ և ընդհարվելով փախուստի մատնեց իր դեմ ելած պարսիկներին: Փախուստի դիմած պարսիկները վազքով բարձրանում էին դեպի ամրոցը: Այստեղ նեղանցուկ տեղում երկու կողմից էլ մեծ կոտորած տեղի ունեցավ: Նարսեսն իր մարդկանց կոչ անելով, ավելի սաստիկ էր նեղում թշնամիներին, ապա գործի անցան մնացած հռոմայեցիները: Խրճիթների մեջ դարանակալած

[Թշնամիները], որոնց մասին ասվեց, հանկարծ դուրս եկան և անակնկալ հարձակում գործելով Հրույնների վրա, ոմանց կոտորեցին և հենց իրեն՝ Նարսեսի գլխին հարված հասցրին: Նրա եղբայրը՝ Իսաակեսը մահացու վերք ստացած [Նաոսեսին] դուրս հանեց մարտնչողների շարքից, բայց շատ շանցած նա վախձանվեց՝ իր քաջությամբ աչքի ընկնելով այս մարտում: Ինչպես պետք էր սպասել, դրանից մեծ իրարանցում տեղի ունեցավ հռոմայեցիների զորքի մեջ և այդ միջոցին Նաբեդեսը հակառակորդի դեմ հանեց պարսից ամբողջ զորքը: Նեղանցքների մեջ մեծ թվով խոնված [հռոմայեցիներին] և մյուսներին [պարսիկները] կոտորում էին անխնա, հատկապես էրույներին, որոնք Նարսեսի հետ միասին առաջինները հարձակվեցին հակառակորդի վրա և մեծ մասամբ կոկում էին առանց պաշտպանական միջոցների. էրույները շունեն ոչ սաղավարտ, ոչ զրահ, ոչ էլ որևէ այլ պաշտպանական միջոց, այլ միայն վահան և հաստ տրիբունին, որը հագած մարտի են գնում: Ստրուկ էրույները մարտի են գնում առանց վահանի և եթե պատերազմում իրենց արդարացնեն, միայն այն ժամանակ նրանց տերերը թույլ են տալիս մարտի ժամանակ պաշտպանվել վահաններով: Ահա էրույների մասին այսքան:

Հռոմայեցիները, չկարողանալով դիմադրել Թշնամիներին, գլխովին փախուստի դիմեցին, մոռանալով արիության կամ խայտառակության մասին: Պարսիկները նրանց խայտառակ փախուստի վրա կասկածով էին նայում, նրանք ենթադրում էին, որ հռոմայեցիները ինչ-որ դարան են լարում իրենց դեմ, դրա համար հալածեցին մինչև դժվարանցանելի վայրերի վերջը և ապա ետ վերադարձան՝ չհամարձակվելով հարթ վայրում իրենց փոքրաթիվ ուժերով մարտնչել մեծաքանակ [թշնամու] դեմ: Հռոմայեցիները, հատկապես բոլոր զորավարները, կարծելով, որ Թշնամիները շարունակում են իրենց հալածել, առանց ժամանակ կորցնելու ավելի ու ավելի [արագ] էին փախչում: Նրանք շտապողականության և խուճապի մեջ դեն շարտելով զրահներն ու մնացած վենքերը, մրտրակով ու աղաղակով ստիպում էին ձիերին արագ վազել: Նրանք չէին խիզախում դիմադրել մոտեցող պարսիկներին և իրենց փրկության միակ հույսը ձիերի սմբակներն էին համարում: Մի խոսքով, այնպիսի փախուստ տեղի ունեցավ, որ ձիերից գրեթե ոչ մեկը կենդանի չմնաց, որովհետև երբ վաղըր դադարեցրին, նրանք անմիջապես ընկան ու սատկեցին: Այսպիսի փորձանք հռոմայեցիների գլխին երբևիցե չէր եկել: Նրանցից շատերը սպանվեցին, մեծ

մասն էլ դերի ընկալ: Հակառակորդի ձեռքը այնքան մեծ քանակութեամբ զենք և դրաստ անցաւ, որ պարսիկների պետութիւնը դրանով կարծես ավելի հարստացաւ: Աղուիոսը այդ նահանջի ժամանակ Պերսարմենիայում գտնվող մի ամրոցի մոտով անցնելիս, նրա բնակիչներից մեկից գլխին քարի հարված ստանալով մահացաւ, իսկ Հուստոսն ու Պերանիոսը ներխուժեցին Տարավնոնի⁹⁰ բնակավայրերը և նրանցից մի քանիսը ավարի առնելով, անմիջապէս վերադարձան:

26. Հաջորդ տարին Կավադի որդի խոսրովը շորորդ անգամ ներխուժեց հռոմայեցիների երկիրը՝ Միջագետք⁹¹, խոսրովի այս արշավանքը [այլևս] հռոմայեցիների կայսր Հուստինիանոսի դեմ չէր, ոչ էլ որևէ այլ մահկանացուի, այլ աստուծո, որին քրիստոնյաներն են միայն պաշտում: Առաջին արշավանքի ժամանակ, երբ նրան չհաջողվեց գրավել Եդեսիան և քրիստոնյաների աստուծո կողմից պարտութեան մատնված թողեց հեռացաւ, շատ էին տրտմել և ինքր, և մոգերը: խոսրովը պալատում իրեն մխիթարում էր բոլոր եղեսպաններին ստրկացնելու, պարսից երկիրը գերեվարելու, իսկ քաղաքը ավերակ դարձնելու սպառնալիքով: Երբ ամբողջ զորքով մոտեցաւ Եդեսիային, իրեն հետևող հոներից ոմանց ուղարկեց քաղաքի ձիարշավարանից վերև գտնվող պարսպի մոտ, ոչ թե որևէ վնաս հասցնելու նպատակով, այլ սոսկ հափշտակելու այն ուխտարները, որոնցից շատերին հովիվները՝ վայրի ամրութեան վրտ հույս դնելով (որ շատ ժայռոտ էր), պարսպի տակ էին թողել: Նրանք կարծում էին, որ թշնամիները չեն համարձակվի պարսպին մոտենալ: Բարբարոսներն արդեն ձեռք լին գցել ուխտարներին, իսկ հովիվները ուժեղ դիմադրում էին՝ թույլ չտալով հափշտակել: Հոներին օգնութեան հասան բազմաթիվ պարսիկներ և բարբարոսներին հաջողվեց այստեղից մի հոտ տանել: Երբ հռոմայեցի զինվորները և քաղաքի բնակիչներից ոմանք ձեռնամարտի բռնվեցին թշնամու հետ, հոտն ինքնաբերաբար վերադարձաւ հովիվների մոտ: Հոներից մեկը, որ կոչում էր բոլորից առաջ անցած, շատ էր նեղում հռոմայեցիներին: Գյուղացիներից մեկը պարսատիկի դիպուկ հարվածով վիրավորեց նրա աջ ծունկը: Նա անմիջապէս ձիուց ցած գլորվեց, և դա հռոմայեցիներին ավելի սրտապնդեց: Առավոտյան սկսած մարտը ավարտվեց կեսօրին մոտ: Յուրաքանչյուր կողմն էլ իրեն հաղթող համարելով՝ ցրվեց: Հռոմայեցիները մտան պարսպից ներս, իսկ բարբա-

րոսները ճամբարեցին քաղաքից յոթ ասպարեզ հեռավորության վրա խփված վրանների տակ:

Այն ժամանակ խոսրովը կամ երազ տեսավ, կամ էլ գլխի ընկավ, որ եթե երկրորդ անգամ ձեռնարկի գրավել Եդեսիան և իրեն այդ չհաջողվի, կխայտառակվի, որոշեց մեծ փրկագին ստանալով քաղաքը թողնել եղեսացիներին ու հեռանալ այնտեղից: Հաջորդ օրը թարգման Պավլոսը մոտենալով պարսպին, հոռմայեցիներին ասաց, որ պետք է խոսրովի մոտ մարդ ուղարկեն իրենց մեծամեծներից: [Հոռմայեցիները] շտապ կարգով իրենց երևելիներից շորս հողի ընտրեցին և ուղարկեցին: Երբ վերջիններս ժամանեցին մարերի ճամբարը, արքայի կարգադրությամբ նրանց ընդունեց Ջաբերգանեսը: Սա սպառնալիքների տակ հարցնում էր, ինչն է նրանց համար նախընտրելի, խաղաղությունը, թե պատերազմը: Երբ նրանք պատասխանեցին, թե գերադասում են խաղաղությունը փորձություններից, Ջաբերգանեսն ասաց. «Հետևաբար դուք պետք է խաղաղությունը գնեք մեծ դրամով»: Դեսպանները պատասխանեցին, որ կտան այնքան, ինչքան տվեցին անցյալում, երբ [խոսրովը] գրավելով Անտիոքը արշավեց իրենց վրա: Ջաբերգանեսը ծիծաղելով նրանց ձանապարհեց, ասելով, որ [իրենց] փրկության մասին լավ մտածելուց հետո նորից իր մոտ գան: Փոքր անց, երբ նրանք խոսրովի մոտ էին եկել վերջինիս հրավերով, նա նրանց հիշեցրեց, թե անցյալում ինչպես է ստրկացրել հոռմայեցիների բնակավայրերը, ասաց, որ [պարսից] զորքը կհեռանա միայն այն դեպքում, եթե հանձնեն քաղաքում եղած ամբողջ դրամը, հակառակ դեպքում պարսիկները շատ ավելի մեծ փորձանք կբերեն եղեսացիներին: Դեսպանները լսելով այդ, խոսրովին հայտնեցին, թե կգնեին խաղաղությունը, եթե իրենցից նա անհնարինը չպահանջեր: Ասացին նաև, որ մարտից առաջ դեռ ոչ ոքի պարզ չէ նրա ելքը, որ պատերազմը միշտ չէ որ ունենում է այն վախճանը, ինչ ցանկանում են մարդիկ: Այն ժամանակ խոսրովը զայրացած հրամայեց դեսպաններին շտապ հեռանալ:

Պաշարման ութերորդ օրը [խոսրովը], ցանկանալով քաղաքի պարսպի դեմ մի ձեռակերտ բլուր սարքել, կտրատեց մոտակա վայրերում եղած ծառերը և պարսպից՝ նետի հարվածից հեռու մի վայրում քառակուսի ձևով իրար վրա դիզեց: Ծառերի վրա նա բավական շատ հող լցրեց, իսկ դրա վրա՝ շինարարության համար ոչ պիտանի, տձև ջարդոտված բազմաթիվ քարեր: Նրա միակ մտահոգությունն այն էր, որ այդ բլուրը հնարավորին չափ արագ մեծ բարձրության:

հասնի: Նա հողի և քարերի միջև երկար գերաններ դրեց, կապ ստեղծելու համար, որ [հողաբլուրը] բարձրանալով խախտւտ չլինի: Հոռմայեցիների ղորավար Պետրոսը (նա Մարտինոսի և Պերանիոսի հետ այստեղ էր գտնվում), ցանկանալով խանգարել այդ գործը կատարողներին, իր հոներից ոմանց նրանց դեմ ուղարկեց. սրանք անակնկալ հարձակվելով, շատերին կոտորեցին. հատկապես աչքի ընկավ նիզակակիրներից մեկը՝ Արգեկ անունով, որը քսանյոթ հոգի սպանեց: Բարբարոսներն այնուհետև ուժեղ պարեկություն սահմանեցին և այլևս անհնարին դարձրին նոր հարձակումը: Սակայն շինարարությունը ծավալվելու պատճառով նետերն սկսեցին հասնել նրա կառուցմամբ ղբաղված մարդկանց, իսկ հոռմայեցիները քաջաբար մարտնչելով՝ պարսպից բլրի վրա նետեր էին արձակում և պարսատիկներից քարերի տարափ տեղում: Այդ պատճառով բարբարոսները մտածեցին հետևյալը: Նրանք երկար ձողերի վրա ամրացրին նոխաղի բրդից պատրաստված բավական հաստ և երկար վարագույրներ, որոնց կիլիկյան են անվանում, և դրանք կախեցին ադեստան կառուցողների առջև (այդ կառուցվածքը հոռմայեցիները լատիներեն անվանում են ագեստա)⁹²: Դրանից հետո ահա [ագեստային] չէին հասնում ոչ հրակիր սլաքները, ոչ էլ այլ նետեր՝ բոլորը հարվելով այդ վարագույրին, ցած էին թափվում: Հոռմայեցիները շատ վախեցան և մեծ խուճապով խոսրովի մոտ դեսպաններ ուղարկեցին, որոնց մեջ էր նաև երևելի բժիշկ Ստեփանոսը, որը ժամանակին բուժել էր Պերողի որդի Կավադին, երբ նա հիվանդ էր, և նրանից դրամական մեծ գումար ստացել: Նա մյուս [դեսպանների] հետ ներկայանալով խոսրովին ասաց այսպես. «Դեռևս հին» ժամանակներից բոլոր մարդիկ մարդասիրությունը համարում են «բարի թագավորի բնորոշ գիծը: Հետևաբար, ո՛վ ամենահզոր արքա, երբ դու սպանություններ ես գործում, մարտեր տալիս, քաղաքներ ստրկացնում, ճիշտ է, գուցե այլ ածականներ ստանաս, «բայց ոչ երբեք «բարի» [ածականը]: Հիրավի, դու բոլոր քաղաքներից հենց Եդեսիային շպետք է որ ձեռք տայիր: Որովհետև ես» ինքս ծագումով եդեսացի եմ, ես, ով ոչինչ չիմանալով ապագայի մասին, քեզ սնեցի, քո հորը խորհուրդ տվեցի, որ քեզ դարձնի իշխանությունյան ժառանգ: Ես եղա գլխավոր պատճառը, որ դու դառնաս պարսից արքան, իսկ [իմ] հայրենիքի համար՝ ներկա փորձությունների [պատճառը]: Քանզի մարդիկ իրենց գլխին եկած դժբախտություններից շատերի ստեղծողը հիմնականում հենց իրենք են: Արդ, եթե [իմ] այդ բարեգործությունից որևէ հիշողություն

»մնացել է քո մեջ, այլևս մեզ վատություն մի արա, թող այդ լինի
»ինձ պարզև, որպեսզի, ով արքա, շասվի, որ դու ամենադաժան
»[թագավորն] ես»: Ստեփանոսն այսքանն ասաց, իսկ խոսրովը
պնդում էր, որ ինքը չի հեռանա այնտեղից, մինչև որ հռոմայեցի-
ները չհանձնեն իրեն Պետրոսին և Պերանիոսին, որովհետև նրանք
իր հայրենական ստրուկները լինելով, համարձակություն ունեցան
իր դեմ կռվելու: Եթե հռոմայեցիները համաձայն չեն դրան, թող
ընտրեն երկուսից մեկը, կա՛մ հինգ հարյուր կենտինար ոսկի տան,
կա՛մ էլ քաղաք ընդունեն [խոսրովի] մոտիկ մարդկանց, որոնք
խուզարկելով [քաղաքում] եղած ամբողջ հարստությունը, ոսկին ու
արծաթը կհավաքեն և իրեն կբերեն, իսկ մնացածը կթողնեն իրենց
տերերին: խոսրովն այդպիսի քայլի դիմեց, որովհետև ոչ մի հույս
չունեի ուժով գրավել Եգեսիան: Դեսպանները, (որովհետև նրա բո-
լոր պայմաններն անիրականանալի համարեցին), վերադարձան
քաղաք՝ շփոթված և շատ տխուր: Երբ նրանք մտան պարսպից ներս
և հայտնեցին խոսրովի պայմանները, քաղաքը համակվեց խուճա-
պով և ողբով:

Հողաբլուրն հասավ մեծ բարձրության և աշխատանքն արագ
թափով առաջ էր շարժվում: Հռոմայեցիները որևէ բան ձեռնարկե-
լու անկարող, դեսպաններին նորից ուղարկեցին խոսրովի մոտ,
որոնք լինելով թշնամիների ճամբարում, ասացին, որ եկել են նույն
խնդիրքով. սլարսիկներից և ոչ ոք չուզեց նրանց հետ խոսել, այլ
հայհոյանքներով և մեծ աղմուկով վռնդեցին և նրանք վերադար-
ձան քաղաք: Սկզբում հռոմայեցիները որոշեցին հողաբլրի դիմաց
գտնվող իրենց պարիսպը բարձրացնել, գերազանցելու համար
[թշնամիների բլրի] բարձրությանը, բայց երբ պարսկական կառույ-
ցը բարձրությամբ անցավ իրենց պարսպից, [հռոմայեցիները]
հրաժարվեցին շինարարությունից և համոզեցին Մարտինոսին, որ
հաշտության հարցը լուծի իր հայեցողությամբ: Վերջինս գնաց թըշ-
նամիների ճամբար և բանակցությունների մեջ մտավ մի քանի
պարսիկ զորահրամանատարների հետ, որոնք սակայն խաբեցին
Մարտինոսին, ասելով, որ իրենց արքան խաղաղություն է ցանկա-
նում: Նրանք մեղադրեցին [Մարտինոսին] այն բանում, որ նա չի
կարողանում համոզել հռոմայեցիների ինքնակալին՝ թողնել խոս-
րովի դեմ ունեցած թշնամությունը և խաղաղություն կնքել. հենց
ինքը Բելիսարիոսը, որ և՛ կարողությամբ, և՛ պաշտոնով շատ ավելի
բարձր է Մարտինոսից՝ գրա դեմ չի առարկի ինքը [Մարտի-
նոսը]՝ մի քիչ առաջ կարողացավ համոզել պարսից արքային (երբ

վերջինս հասել էր հռոմայեցիների երկրի մեջտեղը), հեռանալ Պարսկաստան, խոստանալով շուտով Բյուզանդիոնից դեսպաններ ուղարկել նրա, խոսրովի մոտ՝ խաղաղությունը հաստատելու համար, սակայն խոստացածի և ոչ մեկը չկատարեց, որովհետև իրեն չհաջողվեց աղղել Հուստինիանոս կայսեր կամքի վրա:

27. Այդ միջոցին հռոմայեցիները ձեռնարկեցին հետևյալը. քաղաքի մեջից գետնափոր արեցին, որը տանում էր դեսլի թշնամիների հողաբլուրը և փորողներին հրամայեցին հասնել մինչև հողաբլրի տակ՝ մտադիր լինելով այն հրդեհել: Գետնափորը հաջող ընթանում էր և երբ հասան բլրի տակ, նրա վրա կանգնած պարսիկները ինչ-որ թրխկոց լսեցին: Նրանք գլխի ընկան, թե ինչ է կատարվում և իրենց հերթին սկսեցին երկու կողմից փորել դեպի կենտրոնը, նսլատակ ունենալով բռնել գործին մասնակից հռոմայեցիներին: Վերջիններս իմանալով այդ, դադարեցրին աշխատանքը և սկսեցին հող լցնել դատարկված տարածության մեջ, իսկ [թշնամու] հողաբլրի այն ծայրից, որ նայում էր դեպի քաղաքի պարիսպը, հանեցին փայտերը, քարերը, հողը և տնակի նման մի բան սարքեցին: Այստեղ ահա լցրին ղյուրավառ ծառերի շոր բներ, որոնք թրջված էին եղևնափայտի յուղով, ծծմբով և կուպրով: Նրանք այսպիսի պատրաստության մեջ էին. պարսից հրամանատարները բազմիցս հանդիպելով Մարտինոսին՝ վերը հիշատակված խնդրի շուրջն էին խոսում, այն տպավորությունը ստեղծելով, որ համաձայն են խաղաղության մասին բանակցություններ վարելու: Սակայն երբ իրենց հողաբլրի կառուցումն արդեն ավարտվել էր և մոտեցել քաղաքի պարսպին, իսկ բարձրությամբ էլ շատ էր գերազանցել այն, նրանք Մարտինոսին ետ ուղարկեցին՝ բացահայտ խղելով բանակցությունները և որոշելով գործի անցնել:

Այդ պատճառով հռոմայեցիներն անմիջապես կրակի տվեցին իրենց նախապատրաստած ծառերի բները: Այրվեց կառույցի մի մասը, բայց ամբողջությամբ կրակի ձսւրակ չդարձավ այն, որովհետև փայտերը վերջացան: Դրա համար նրանք առանց ժամանակ կորցնելու անրնդհատ փայտեր էին ավելացնում գետնափորի մեջ: Երբ կրակը հափշտակեց ամբողջ հողաբլուրը, գիշերը բլրի գագաթին ամենուրեք սկսեց ծուխ երևալ: Հռոմայեցիները, որպեսզի հնարավորություն չտան պարսիկներին հասկանալու, թե ինչ է կատարվում, մտածեցին, հետևյալը. նրանք բոլոր կողմերից անընդհատ հողաբլրի վրա էին նետում ածխով ու կրակով լի կավե փոքր

անոթներ, ինչպես նաև հրակիր նետեր: Պարսիկները, որոնք հողաբլրի վրա պահակութիւն էին անում, ամենայն ջանքերով հանգընում էին այդ հավատացած լինելով, թե ծուխը դրանից է առաջանում: Երբ կրակը բորբոքվեց, բարբարոսները մեծ բազմութեամբ դիմեցին օգնութեան, իսկ հոռմայեցիները պարսպից հարվածելով նրանց, կոտորեցին շատերին: Արևածագին խոսքովն այցելեց այդ տեղը: Նրան հետևում էր զորքի մեծ մասը: Բարձրանալով բլրի վրա, նա առաջինը հասկացավ, թե որն է փորձանքի պատճառը: Նա ասաց, որ ծուխը ներսից է դուրս գալիս և ոչ թե թշնամիների արձակած կրակից առաջանում, ու ամբողջ զորքին հրաման տվեց շտապ օգնութեան հասնել: Հոռմայեցիները սրտապնդված սկսեցին հայհոյել նրանց: Բարբարոսները հող էին գցում և ջուր թափում այնտեղ, որտեղ ծուխ էր երևում, հուսալով փորձանքի առաջն առնել, բայց ամենևին չկարողացան կրակը մարել, որովհետև թեև այնտեղ, որտեղ հող էին թափում, ծուխը դադարում էր, բայց շատ շանցած ուրիշ տեղից էր դուրս գալիս, քանի որ կրակը նրան դուրս էր մղում, իսկ ջուրն էլ ավելի դյուրավառ էր դարձնում կուպրն ու ծծումբը և դրանք իրենց հերթին ավելի համակելով մոտը եղած ցախը, բոցն անընդհատ առաջ էին մղում: Հողաբլրի վրա ուժեղ կրակը հանգընելու համար բավարար չափով ջուր բերելու հնարավորութիւն չկար: Ուշ երեկոյան ծուխն այնչափ սաստկացավ, որ նույնիսկ կարեցիներն⁹³ այն տեսան և նրանցից շատ ավելի հեռու բնակվողները: Բազմաթիվ պարսիկներ և հոռմայեցիներ բարձրանալով հողաբլրի վրա կովի բռնվեցին, և հաղթող դուրս եկան հոռմայեցիները: Այդ ժամանակ բոցը դուրս ժայթքեց հողաբլրից և պարսիկներն այդ գործից հրաժարվեցին:

Դրանից վեց օր հետո, վաղ առավոտյան [պարսիկները], աստիճաններով զինված, մոտեցան պարսպի այն կողմին, որ բերդ էր կողվում: Այս մասում պահակ կանգնած հոռմայեցիները, գիշերն արդեն վերջացած համարելով, հանգիստ քնած էին: [Պարսիկները] առանց աղմուկի աստիճանները հենեցին պարսպին և արդեն բարձրանում էին: Հոռմայեցիների մեջ միայն մի գյուղացի էր արթուն, և նա մեծ աղմուկով ու աղաղակով ոտքի հանեց բոլորին: Տեղի ունեցավ ուժեղ ընդհարում, որի ժամանակ պարսիկները պարտութիւն կրեցին և նահանջեցին դեպի ճամբարը՝ տեղում թողնելով աստիճանները, որոնք հոռմայեցիները վերև քաշեցին: Խոսքովը կեսօրվա մոտ մի մեծ զորամաս ուղարկեց գրոհելու մեծ դարպաս կողվածի վրա: Նրանց հիմադրեցին ոչ միայն հոռմայեցի զինվոր-

ները, այլև գյուղացիներ և քաղաքի բնակիչներից ոմանք և մարտում գլխովին ջախջախելով բարբարոսներին, փախուստի մատնեցին։ Պարսիկներին հալածելու միջոցին հոսորովի կողմից հոռոմայեցիների մոտ եկավ թարգման Պավլոսը և հայտնեց, որ Բյուզանդիոնից խաղաղություն կնքելու համար ժամանել է Հռեկինարիոսը. երկու կողմն էլ ցրվեցին։ Սակայն Հռեկինարիոսն դեռ մի քանի օր առաջ էր ժամանել բարբարոսների ճամբարը, իսկ պարսիկները այդ մասին չէին հայտնել հոռոմայեցիներին, սպասելով, թե ինչպիսի ելք կունենա պարսպի գրոհը։ Եթե նրանց հաջողվեր այն գրավել, դա բոլորովին չէր նշանակի, թե իրենք խախտում են հաշտությունը, իսկ պարտվելու դեպքում, որը և տեղի ունեցավ, հոռոմայեցիների առաջարկությամբ հաշտություն կկնքեին։ Երբ Հռեկինարիոսը մտավ քաղաք, պարսիկները պահանջեցին, որ խաղաղությունը կնքելու համար լիազորված մարդիկ անհապաղ հոսորովի մոտ գնան, իսկ հոռոմայեցիներն ասացին, թե դեսպաններին կուղարկեն երեք օր հետո, որովհետև զորավար Մարտինոսն այն ժամանակ հիվանդ էր։

հոսորովը կասկածելով [հոռոմայեցիների] տված խոստումին՝ պատրաստվում էր մարտի։ Նա հողաբլրի վրա թափել տվեց մեծաքանակ աղյուսներ, իսկ երկու օր անց գրոհելու նպատակով ամբողջ զորքով շարժվեց դեպի քաղաքի պարիսպը։ Յուրաքանչյուր դարպասի դիմաց նա կանգնեցրեց զորահրամանատարներ՝ իրենց զորամասերով և այգ ձևով ամբողջ պարիսպը շրջապատեց։ Նա միաժամանակ աստիճաններ ու մեքենաներ բերեց։ Իր թիկունքում նա տեղագրեց բոլոր սարակինոսներին, որոշ քանակությամբ պարսիկների հետ միասին, բայց ոչ պարսպի վրա հարձակվելու համար. սրանց պարտականությունը քաղաքի գրավման ժամանակ փախչողներին բռնելն էր։ Ահա այդպիսի ծրագրի համաձայն հոսորովը դասավորեց զորքը։ Ճակատամարտն սկսվեց վաղ առավոտյան. սկզբում դերակշռությունը պարսիկների կողմն էր, քանի որ նրանք քանակությամբ գերազանցում էին, իսկ հոռոմայեցիներից շատերն էլ անգիտակ բոլորովին պատրաստ չէին։ Մարտի ընթացքում քաղաքում սկսվեց խուճապն ու իրարանցումը, և բոլորը, նույնիսկ կանայք և երեխաներ պարսպի վրա էին բարձրանում։ Երիտասարդների զինվորների հետ միասին քաջաբար կռվում էին թշնամիների դեմ, գյուղացիներից շատերը բարբարոսների դեմ կռվելիս մեծ քաջագործություններ էին ցուցաբերում։ Երեխաներն ու կանայք ծերերի հետ միասին քարեր էին մատակարարում կռվողներին և այլ օգնություն ցույց տալիս։ Ուրիշները կաթսաների մեջ ձեթ լցնելով և

երկար ժամանակ պարսպի ամբողջ երկարութեամբ կրակի վրա եռացնելուց հետո անոթների միջից թավում էին թշնամիների դրխին և մեծ վնաս հասցնում հատկապես պարսպին մոտեցողներին: Պարսիկներն արդեն հուսալքված, դեն էին շարտում զենքերը. դիմելով արքային նրանք ասացին, որ ի վիճակի չեն այլևս դիմանալ դժվարութիւններին: Խոսքովն անշափ զայրացած, սպառնալիքների տակ բոլորին տարավ թշնամու դեմ: Նրանք մեծ աղմուկով ու դուշտունով մոտեցրին աշտարակները և այլ մեքենաներ, հենեցին աստիճաններ՝ քաղաքը մեկ հարվածով գրավելու համար: Հռոմայեցիներն անընդհատ նետահար էին սնում նրանց և ամբողջ ուժով պաշտպանվում: Բարբարոսները գլխովին փախուստի էին մատնւրվում: Երբ Խոսքովը նահանջում էր, հռոմայեցիները ծաղրեցին նրան, հրավիրելով գրոհի: Միայն Ազարեթեսը իր մարդկանց հետ դեռ կռվում էր Սոյինե կոչված դարպասի տակ⁹⁴. այդ վայրը կոչվում էր Տրիպլուրգիա⁹⁵: Այդտեղ հռոմայեցիները նրանց հավասարազոր չէին և շկարողանալով դիմանալ հարձակումներին նահանջել էին: Բարբարոսները բազմաթիվ տեղերից արդեն մուտք էին գործել նախապարիսպ կոչված արտաքին պարսպից ներս և ուժեղ ճնշում էին գործ դնում մեծ պարիսպը պաշտպանողների վրա, մինչև որ Պերանիոսը բազմաթիվ զինվորներով և եղեսացիներից ոմանց հետ դուրս եկավ մարտի և հաղթելով նրանց՝ ետ մղեց: Առավոտյան սկսած գրոհը վերջացավ ուշ երեկոյան, և երկու կողմն էլ այդ գիշեր հանգիստ մնացին, պարսիկները մտահոգված լինելով խրամատների և իրենց կյանքի համար, իսկ հռոմայեցիները զբաղված լինելով պարսպի ատամնաշարի վրա քարեր կուտակելու գործով. նրանք ամեն ինչի պատրաստութիւն էին տեսնում, որովհետև ենթադրում էին, որ հաջորդ օրը կռվելու են սլարսպի վրա գրոհող թշնամիների դեմ: Բայց հաջորդ օրը բարբարոսներից և ոչ ոք չմոտեցավ պարսպին: Դրանից էլ մեկ օր անց Խոսքովի հրամանով մի զորամաս հարձակվեց Բարլաոսի⁹⁶ կոչված դարպասների վրա, բայց հանդիպելով հռոմայեցիների դիմադրութեանը և մարտում մեծ պարտութիւն կրելով, շուտով վերադարձավ ճամբարը: Այն ժամանակ պարսից թարգման Պավլոսը եկավ պարսպի մոտ և դիմեց Մարտինոսին՝ բանակցութիւնների հարցով: Մարտինոսը բանակցեց պարսից ղեկավարների հետ, ընդ որում Խոսքովը եղեսացիներից ստացավ հինգ կենտինար [ոսկի], տվեց գրավոր վստահեցում, որ նա այլևս չի թալանի հռոմայեցիների երկիրը, և [իր] ճամբարի բոլոր

ամրությունները կրակի տալով, ամբողջ զորքով շարժվեց իր երկիրը:

28. Այս միջոցին վախճանվեցին երկու հռոմայեցի զորավարներ, կայսեր եղբորորդի Հուստոսը և իբերացի Պերանիոսը. Հուստոսը՝ հիվանդությունից, իսկ Պերանիոսը որսի ժամանակ վայր ընկավ ձիուց և ջարդվեց: Նրանց փոխարեն կայսրը նշանակեց իր քրոջորդի Մարկելլոսին, որի ազվամազը դեռ նոր էր բուսնում և Կոստանդիանոսին, որը մի փոքր առաջ Սերգիոսի հետ միասին դեսպանության էր ուղարկվել խոսրովի մոտ: Հուստինիանոս կայսրն այնուհետև խոսրովի մոտ հաշտություն կնքելու համար որսյես դեսպան ուղարկեց Կոստանդիանոսին և Սերգիոսին: Վերջիններս հանդիպեցին [խոսրովին] Ասորեստանում, որտեղ գտնվում են երկու քաղաք՝ Սելևկիան և Կտեսիֆոնը, կառուցված մակեդոնացիների կողմից, երբ վերջիններս, Փիլիպպոսի որդի Ալեքսանդրից հետո տիրել էին պարսից և Պարսկաստանում ապրող մյուս ժողովուրդների վրա: Այդ երկու [քաղաքների] միջով հոսում է Տիգրիս գետը: Նրանց մեջտեղում ուրիշ տարածություն չկա: Դեսպուսներն ահա խոսրովին ալստեղ հանդիպելով, պահանջում էին հռոմայեցիներին վերադարձնել Լազիկայի շրջանները և նրանց հետ կայուն խաղաղություն կնքել: Խոսրովը պատասխանեց, որ հաշտություն կնքելը հեշտ դորժ չէ, նախապես անհրաժեշտ է զինադադար կնքել, որից հետո առանց վախի իրար հետ բանակցությունների մեջ մտնելով՝ լուծեն վիճելի հարցերը և կայուն խաղաղություն հաստատեն: Նա պահանջեց, որ հռոմայեցիների ինքնակալը զինադադարի համար իրեն դրամ վճարի, ուղարկի Տրիբունոս անունով ինչոր մի բժշկի⁹⁷, որպեսզի նա որոշ ժամանակ իր մոտ մնա: Այս բժիշկը նրան անցյալում բուժել էր ծանր հիվանդությունից, դրա համար էլ շատ սիրելի և ցանկալի էր: Երբ այդ մասին իմացավ Հուստինիանոս կայսրը, ուղարկեց և՛ Տրիբունոսին, և՛ դրամը, որ կազմում էր քսան կենտինար [ոսկի]: Այսպիսով հռոմայեցիների և պարսիկների միջև հինգ տարով հաշտություն կնքվեց Հուստինիանոս կայսեր ինքնակալության տասնևիններորդ տարում⁹⁸:

Որոշ ժամանակ անց սարակինոսների առաջնորդներ Արեթասի և Ալամունդարոսի միջև պատերազմ ծագեց, որին շմիջամտեցին ո՛չ հռոմայեցիները և ո՛չ էլ պարսիկները: Ալամունդարոսը արշավանքի ժամանակ դերի վերցրեց Արեթասի որդիներից մեկին, որ ձիեր էր արածացնում և իսկույն զոհաբերեց Ափրոդիտեին⁹⁹: Դրանից պարո

դարձավ, որ Արեթասը չի դավաճանել հռոմայեցիներին՝ հօգուտ պարսիկների¹⁰⁰: Այնուհետև երկուսն էլ ամբողջ զորքով հանդիպում են իրար. Արեթասի մարդիկ կատարյալ հաղթանակ են տանում, փախուստի մատնում թշնամիներին և շատերին կոտորում: Քիչ էր մնացել, որ Արեթասը գերի վերցնեի Ալամունդարոսի երկու որդիներին, բայց այդ չհաջողվեց: Սարակինոսների գործերն ահա այս վիճակումն էին:

Այնուհետև պարզ դարձավ, որ պարսից արքա խոսրովը հռոմայեցիների հետ զինադադար կնքեց շար մտադրությամբ, որպեսզի երբ [հռոմայեցիները] խաղաղության շնորհիվ անհող վիճակում լինեն, ինքը նորից ինչ-որ սարսափելի մի գործ կատարի: Նա զինադադարի երրորդ տարին նյութում է հետևյալը: Պարսիկների մեջ շատ բարձր իշխանությամբ օժտված երկու եղբայրներ կային, ամենանեղ Ֆարրիդոսն ու Իսդիդունասը¹⁰¹, հուշակված իրենց անչափ դաժանությամբ և անբարոյականությամբ: [խոսրովը] մտադիր էր հարձակվել և գրավել Դարա քաղաքը, Լազիկայից տեղահանել բոլոր կոլխերին, նրանց տեղը պարսիկներին բնակեցնելու համար: Ահա այդ մարդկանց նա ուղարկեց գործը հաջողացնելու: Կոլխիս երկրի գրավումը կարևոր էր համարվում, և նրան հաստատ տիրելը՝ պարսից պետության համար շատ ձեռնտու, որովհետև դրանով Իբերիան ևս ապահով վիճակում կլիներ, քանի որ իբերներն այլևս ապստամբություն չէին բարձրացնի՝ տեսնելով, որ ոչ ոք չկա, որոնց կարող են դիմել: Այն ժամանակից, երբ բարբարոսների մեծամեծները թագավոր Գուրգենի հետ միասին որոշեցին ասլըստամբություն բարձրացնել, ինչպես ես վերևում պատմեցի¹⁰², պարսիկները թույլ չէին տալիս, որ իրենց թագավոր կարգեն: Իբերները ահամա էին հպատակվում պարսիկներին և նրանց միջև միշտ կասկած և անվստահություն կար: Պարզ էր, որ իբերները շատ դժգոհ էին և առիթը ներկայացած դեպքում պատրաստ էին ասլտամբություն բարձրացնելու: [Կոլխիսին տիրելը] ձեռնտու էր նաև այն պատճառով, որ Լազիկայի հարևան հոների կողմից այլևս պարսից երկիրը ավարի առնելու վտանգ չէր լինի, ավելի հեշտ ու դյուրին կլիներ նրանց ուղղել հռոմայեցիների երկրի վրա, երբ ցանկանար այդ [խոսրովը]: Կովկասում ապրող բարբարոսների դեմ Լազիկան ոչ այլ ինչ է, քան պատվար: Նա հուսով էր, որ պարսիկների համար Լազիկային տիրապետելու ամենամեծ օգուտը կլինի այն, որ այդ երկիրը դարձնելով հենակետ, առանց որևէ դժվարության, և՛ ցամաքով, և՛ ծովով կկարողանա հարձակումներ գործել Եվրասիայի

կոչված Պոնտոսի ափերին գտնվող շրջանների վրա: Նա կարող է իրեն ենթարկել կասլագովկադիներին, նրանց անմիջական հարևան գալատներին ու բյուզանացիներին և արշավանք գործելով, առանց գիմագրության գրավել Բյուզանդիոնը: Ահա այս բոլորի համար էր, որ խոսրովը ուղում էր տիրանալ Լադիկային. հույս դնել լազերի վրա նա ոչ մի դեպքում չէր կարող, քանի որ հռոմայեցիները Լադիկայից հեռանալուց հետո, լազերի մեծամասնությունը դժվարությամբ էր տանում պարսից տիրապետությունը: Պարսիկները յուրահատուկ ժողովուրդ են, ունեն շատ դաժան ապրելակերպ և իրենց սովորությունները դժվարամատչելի են բոլորի համար էլ, նրանց հրամանները միանգամայն անտանելի են: Հատկապես լազերի մոտ և՛ մտածելակերպի, և՛ ապրելակերպի տարբերությունը շատ է զգացվում, որովհետև լազերն ամենահավատացյալ քրիստոնյաներն են, իսկ պարսիկները հավատքի հարցում լրիվ հակառակ են նրանց: Այդ բոլորից բացի Լադիկայում չի լինում ոչ աղ, ոչ հացահատիկ, ոչ գինի, այնտեղ չեն աճում ուրիշ պիտանի բույսեր: Այդ բոլորը նրանք ստանում են ծովային ճանապարհով՝ հռոմայեցիներից, փոխարենը չեն վճարում ոսկի, այլ տալիս են մորթիներ, ըստրուկներ և այլն, ինչ որ այստեղ առատ է: Ահա այժմ զրկված լինելով այդ բոլորից, նրանք պարզ է դժգոհ էին: Խոսրովը զգալով այդ, փութաց նրանց ապստամբության առաջն առնել: Նրա կարծիքով ամենից ձեռնտուն լազերի թագավոր Գուբազեսին հնարավորին շափ շուտ մեջտեղից վերացնելն էր, ապա լազերին ամբողջությամբ տեղահանելը, և այդ երկրում պարսիկներ և տարբեր ցեղեր բնակեցնելը:

Ահա այդ մտադրությամբ խոսրովը դեսպանություն պատրվակով Բյուզանդիոն է ուղարկում Իսդիգուսեսասին ու նրա հետ միասին նաև հինգ հարյուր ընտրյալ պարսիկ՝ կարգադրելով մտնել Դարա քաղաքը, օթևանել բազմաթիվ տներում և գիշերը բոլորը կրակի տալ: Երբ հռոմայեցիները զբաղված կլինեն կրակը հանգցնելով, նրանք անմիջապես պետք է բացեն դարպասները և քաղաք թողնեն պարսկական մնացած զորաբանակը. նախապես նա կարգադրել էր Նիսիբիսի հրամանատարին զինվորների մի մեծ խումբ գաղտնի պահել պատրաստ վիճակում՝ [Դարային] մոտ տեղում: Խոսրովը մտածում էր, որ այս ճանապարհով իրեն կհաջողվի առանց որևէ դժվարության բոլոր հռոմայեցիներին կոտորել և գրավել քաղաքը: Բայց մի հռոմայեցի, որ քիչ առաջ փախել էր պարսիկների կողմը, այդ բոլորին քաջատեղյակ, ամեն ինչ պատմում է Գեորգիոսին, որն այն

ժամանակ այստեղ էր գտնվում. ես նախապես պատմել եմ¹⁰³, թե ինչպես սրա խորհրդով Սիսավրանոն ամրոցում պաշարված պարսիկները հանձնվեցին հոռմայեցիներին: Ահա Գեորգիոսը հոռմեապարսկական սահմանի վրա հանդիպելով այդ դեսպանին ասաց, որ նրա առաքելությունը դեսպանության նման չէ, և որ ոչ մի դեպքում հնարավոր չէ, որ հոռմեական քաղաքում օթևանեն այսպիսի մեծ քանակությամբ պարսիկներ: Անհրաժեշտ է որ նա Դարա մտնի մարդկանց փոքրաթիվ խմբով, իսկ մնացած բոլորը թող մնան Ամմոդիոս վայրում: Իսդիգուսնասը ձևացրեց, որ զայրացել ու վրդովվել է, որ իրեն անարդարացի վիրավորել են. չէ՞ որ ինքը դեսպանության է գնում հոռմայեցիների կայսեր մոտ: Գեորգիոսը ուշադրություն չդարձնելով նրա կատաղության վրա, հոռմայեցիների համար փրկեց քաղաքը, որովհետև նա Իսդիգուսնասին թողեց քաղաք մտնի միայն քսան մարդով:

Ահա այս բարբարոսն իր նսլատակների ձախողումից հետո, որպես դեսպան եկավ Բյուզանդիոն, հետը բերելով իր կնոջը և երկու դուստրերին (սա իր հետ գնացող բազմության քողարկումն էր) և անձնապես հանդիպելով կայսեր, հրատապ հարցերի շուրջ ոչ մի շուրջ բան չկարողացավ ասել, թեև հոռմայեցիների երկրում տասամսից ավելի մնաց: Նա, սովորության համաձայն, կայսեր տվեց խոսքովի նվերներն ու նամակը, որով խոսքովը խնդրում էր Հուստինիանոս կայսրից իմանալ նրա քաջառողջության մասին: Հուստինիանոս կայսրը Իսդիգուսնասին բոլոր դեսպաններից շատ ավելի բարեկամաբար ընդունեց և ամենից շատ պատվեց: Նա ճաշի ժամանակ բազմոցի վրա էր նստեցնում նույնիսկ նրա թարգման Բրադուկիոսին¹⁰⁴, մի բան, որ երբեկից տեղի չէր ունեցել. ոչ ոք չէլ տեսել, որ թարգմանը սեղանակից լինի նույնիսկ ավելի ցածրաստիճան իշխանավորի, էլ չեմ ասում կայսեր: Նա նրան փառահեղ կերպով ընդունեց և ճամփու դրեց, ավելի լավ, քան ընդունված է մի դեսպանի համար, թեև նրա դեսպանությունից, ինչպես ասացի, ոչ մի արդյունք չստացվեց: Եթե մեկը հաշվեր այն ծախսը, որ կատարվեց Իսդիգուսնասի վրա, և այն նվերները, որ ստացավ ու իր հետ տարավ, ապա նա տաս կենտինար ոսիուց ավելի կղնահատեր այդ: Խոսքովի՝ Դարայի դեմ ձեռնարկած ոտնձգություններն ահա այսպիսի վախճան ունեցան:

29. [Խոսքովը] նախ և առաջ մեծ քանակությամբ նավաշինարարության համար պիտանի փայտ ուղարկեց Հադիկա, ոչ ոքի

չհայտնելով, թե ինչ նպատակի է ծառայելու այն: Նա ձևացրեց, որ Պետրոսյի պարսպի համար մեքենաներ կառուցելու նպատակով է ուղարկում: Ապա ընտրեց երեք հարյուր ռազմունակ պարսիկներ, քիչ առաջ իմ կողմից հիշատակված Ֆաբրիզոսի գլխավորութեամբ և նույն տեղն ուղարկեց: Նա [Ֆաբրիզոսին] հանձնարարեց, որ գաղտնի սպանի Գուբազեսին, իսկ թե այնուհետև ինչ պետք է կատարել, դա արդեն իրեն [Խոսրովին] է վերաբերում: Փայտը հենց որ տեղափոխվեց Լազիկա, անմիջապես կայծակնահար լինելով մոխրի վերածվեց: Իսկ Ֆաբրիզոսը երեք հարյուր մարդկանց հետ գալով Լազիկա, աշխատում էր ի կատար ածել Խոսրովի հրամանը՝ Գուբազեսի վերաբերյալ: Այն ժամանակ կոլխիդացիների մեծամեծներից մեկը՝ Ֆարսանսես¹⁰⁵ անունով, ընդհարվել էր Գուբազեսի հետ և վերջինս նրա հանդեպ մեծ թշնամութուն էր տածում, որի համար [Ֆարսանսեսը] չէր համարձակվում թաղավորի աչքին երեվալ: Երբ Ֆաբրիզոսն այդ իմացավ, իր մոտ հրավիրեց Ֆարսանսեսին, խորհրդակցեց նրա հետ, հայտնեց իր մտադրութունները և հարցրեց, թե ինչպես կարող են իրագործել իրենց ծրագիրը: Խորհրդակցելուց հետո որոշեցին, որ Ֆաբրիզոսը գնա Պետրա քաղաքը և այնտեղ հրավիրի Գուբազեսին, իբր թե հայտնելու լազերի օգտին արքայի ընդունած որոշումը: Սակայն Ֆարսանսեսը գաղտնի կերպով Գուբազեսին հայտնեց կատարվելիքի մասին: Դրա համար Գուբազեսը Ֆաբրիզոսի մոտ չգնաց և որոշեց բացահայտ ապստամբութուն բարձրացնել: Ֆաբրիզոսը հրամայեց, որ մնացած պարսիկներն ամբողջ ուժով հող տանեն Պետրա ամրոցի պաշտպանութան մասին և կատարելապես պատրաստվեն պաշարման, իսկ ինքն այն երեք հարյուր մարդկանց հետ ձեռնունայն վերադարձավ հայրենիք: Գուբազեսը իրագրության մասին հայտնեց Հուստինիանոս կայսեր և խնդրեց նրանից ներողամիտ լինել անցյալում լազերի կատարածի համար և օգնել իրենց հնարավոր ուժով՝ մարերի գերիշխանութունից ազատվելու, քանզի կոլխերն ի վիճակի չեն սիայնակ դիմադրել պարսից զինված ուժերին:

Հուստինիանոս կայսրը լսելով այդ, շատ ուրախացավ և լազերին օգնության ուղարկեց յոթ հազար մարդ՝ Դադիսթայոսի գլխավորութեամբ, ինչպես և հազար հոգի ձաներ: Նրանք մտնելով Կոլխիս երկիրը¹⁰⁶ լազերի և Գուբազեսի հետ միասին ձամբարեցին Պետրոսյի պարսպի շուրջը և անցան պաշարման: Այստեղ եղած պարսիկները պարսպից համառ դիմադրութուն էին ցույց տալիս, դրա համար էլ երկար ժամանակ վատնվեց պաշարման ընթացքում,

որովհետև պարսիկները մեծ քանակությամբ պարեն էին ամբարել: Խոսքովն այդ մասին իմանալով, մեծ տազնապի մեջ ընկավ և նրանց դեմ ուղարկեց հեծյալներից և հետևակից բազկացած մի մեծ զորաբանակ՝ Մերմերոեսի գլխավորությամբ: Գուբաղեսը տեղեկանալով այդ մասին, տեղյակ պահեց նաև Դագիսթայոսին:

Բոաս գետը¹⁰⁷ ճանիքի սահմանների մոտից հոսում է Հայաստան՝ հայերով բնակեցված Ֆարանդիոնը: Սկզբում նա հոսում է մեծ մասամբ դեպի աջ և լինելով ծանծաղ, առանց դժվարության անցանելի է, մինչև այն վայրը, ուր աջ կողմում գտնվում են Իբերիայի սահմանները, իսկ դիմացը վերջանում է Կովկաս լեռը: Այստեղ ապրում են բազմաթիվ ժողովուրդներ, ալաններ, աբազգներ, որոնք դեռ հնուց բարեկամական հարաբերությունների մեջ են քրիստոնյաների և հռոմայեցիների հետ, զեխերը¹⁰⁸, նրանցից հետո հոնները, որոնք սաբեյրներ են կոչվում: Երբ գետը հասնում է այնտեղ, ուր գտնվում են Կովկասի և Իբերիայի սահմանները, այստեղ [Բոասին] են խառնվում բազմաթիվ գետակներ, որի պատճառով գետն անչափ հորդառատ է դառնում և Բոասի փոխարեն նա այստեղից արդեն կոչվում է Ֆասիս, որը նավարկելի է մինչև Եվքսինյան կոչվող Պոնտոսը, ուր և նա թափվում է: Գետի երկու կողմն էլ Լազիկան է: Աջ կողմում ամբողջ երկիրը մինչև Իբերիայի սահմանները հիմնականում խիտ է բնակեցված՝ տեղական ժողովրդի կողմից: Լազերի բոլոր գյուղերը գետի հենց այս կողմում են գտնվում: Այստեղ կան նաև հինավուրց քաղաքներ, այդ թվում շատ ամուր Արխայոպոլիսը¹⁰⁹: Այստեղ է գտնվում նաև Սեբաստոպոլիսը¹¹⁰, Պիտիոս¹¹¹ ամրոցը, իսկ Իբերիայի սահմանների վրա՝ Սկանդան¹¹² և Սարապանիսը¹¹³: Այստեղ են նաև նշանավոր քաղաքներ Հոդոպոլիսը¹¹⁴ և Մոխորեսիսը¹¹⁵: Գետի ձախ կողմում տարածվող Լազիկան լավ քայլողի համար մեկ օրվա ճանապարհ է, սակայն այս մասն անմարդաբնակ է: Նշված երկրի հարևանությամբ ապրում են Պոնտական կոչված հռոմայեցիները: Լազիկայի այս մասում, որը բոլորովին անմարդաբնակ է, Հուստինիանոս կայսրը իմ ժամանակներում կառուցեց Պետրա քաղաքը: Հենց այստեղ էր, որ Հովհաննեսը, Յիվոս մականվանյալը, հաստատեց մոնոպոլիոնը, որի մասին ես վերևում խոսեցի¹¹⁶ և պատճառ դարձավ լազերի ապստամբության: Պետրայից հարավ գտնվում են հռոմեական սահմանները: Այստեղ կան մարդաշատ շրջաններ՝ Հոփղայոն կոչվածը¹¹⁷, Աթենքը¹¹⁸ և բազմաթիվ ուրիշներ՝ մինչև Տրապիզոն: Երբ լազերը Խոսքովին առաջնորդեցին Պետրա, ապա շկամենալով պարսիկներին ցույց տալ

իրենց բնակատեղիները, նրանց անցկացրին Բոաս գետով, Ֆասիսն ունենալով իրենց աջ կողմում: Նրանք իբր թե մտահոգված էին այն բանով, որ ժամանակ չկորցնեն [և ավելորդ] ջանք չգործադրեն անցնելով Ֆասիս գետը, թեև Լազիկան ամենուրեք և Ֆասիս գետի այս ու այն կողմից էլ՝ դժվարանցանելի է: Երկրի երկու կողմում էլ բարձրաբերձ ժայռեր են, որոնք այստեղ կազմում են երկար կիրճեր: Այսպիսի անցումները հռոմայեցիները հունարեն լեզվով անվանում են կլեյսուրներ: Բայց այն պատճառով, որ նշված ժամանակ Լազիկան անպաշտպան էր, պարսիկները լազերի ուղեկցութեամբ հեշտութեամբ հասան Պետրա:

Արդ, Գուբաղեսը, համառալով պարսից հարձակման մասին, դիմեց Դադիսթայոսին, որ նա իր մարդկանց ուղարկի պաշտպանելու Ֆասիս գետից այն կողմ գտնվող լեռնանցքը և ոչ մի դեպքում չվերացնի Պետրայի պաշարումը, մինչև որ չգրավեն այն և պարսիկներին չգերեն: Իսկ [Գուբաղեսը] կոլխերի ամբողջ զորքով գնաց Լազիկայի սահմանները, այնտեղի լեռնանցքը մինչև վերջ պաշտպանելու համար: Նա մի փոքր առաջ ալանների և սաբեյրների հետ դաշինք էր կնքել, որի համաձայն երեք կենտինար [ոսկու] դիմաց նրանք նախ պետք է Լազիկա երկրին ձեռք չտային, իսկ երկրորդ՝ պետք է Իբերիան ալնպես մարդաթափ անեին, որ պարսիկներն այլևս չկարողանային այստեղ անցնել: Գուբաղեսը նրանց խոստացավ, որ դրամական այդ գումարը կտա կայսրը: Նա Հուստինիանոս կայսեր հայտնեց իր կնքած համաձայնութեան մասին և խնդրեց բարբարոսներին ուղարկել դրամական այդ գումարը և անմխիթար վիճակում գտնվող լազերին մի փոքր շնչելու հնարավորութեան տա: Նա միաժամանակ հիշեցնում էր, որ [հռոմեական] պետութունը իրեն պարտք է տաս տարվա ռոճիկ, որովհետև ինքը պալատում սիլենտիարիոսի պաշտոնն ուներ, և երբ խոսքովը ոտք դրեց Կոլխիս, հեռացավ ոչինչ չստացած: Հուստինիանոս կայսրը մտադիր էր բավարարել այս խնդիրը, բայց ինչ-որ մի գործով զբաղված լինելով, որոշված ժամանակին չուղարկեց դրամը: Ահա Գուբաղեսի դուրսն այսպիսին էր:

Իսկ Դադիսթայոսը (նա դեռ երիտասարդ էր և միանգամայն անընդունակ մարերի դեմ պատերազմելու) իրադրութեան համեմատ ձեռներեցութուն չցուցաբերեց: Նա, անկասկած, պարտավոր էր զորքի մեծ մասն ուղարկել լեռնանցքը ու ինքը ևս շտապ կարգով գործին ձեռնամուխ լիներ: Սակայն նա կարծես ինչ-որ երկրորդական գործ համարելով այդ, ընդամենը հարյուր մարդ ուղարկեց:

Իսկ ինքն ամբողջ զորքով Պետրան էր պաշարում, բայց ոչ մի հաջողութեան չէր հասնում, թեև թշնամիները փոքրաթիվ էին: Նրանք սկզբում հազար հինգ հարյուր հոգուց պակաս չէին, սակայն երկար ժամանակ հոռմայեցիներից և լազերից պաշարված լինելով և հարվածներ ստանալով, թեպետ կոպում էին շտեմնված քաջությամբ, ալնուամենայնիվ նրանցից շատերը սպանվեցին և շատ քչերը կենդանի մնացին: Պարսիկները, ընկնելով հուսահատութեան և դժվարին դրութեան մեջ, տեղից չէին շարժվում, իսկ հոռմայեցիները պարսպի մոտից փոքր տարածութեան վրա ստորգետնյա անցք փորեցին, որի վրա կանգնած պարիսպն անմիջապէս փոկ եկավ: Սակայն այս վայրի ներսում հենց պարսպին կպած մի շենք կար, որը ծածկում էր փոկ եկած պարսպի ամբողջ տարածութիւնը և պաշարվածների համար ոչ պակաս ապահով պատվար դարձավ: Սակայն դա հոռմայեցիներին բոլորովին չվհատեցրեց: Համոզված լինելով, որ պարսպի մի այլ վայրում նույնը գործելով իրենց հնարավոր կղաղնա գրավել քաղաքը, նրանք առավել ևս հուսադրվեցին: Այդ մասին Դագիսթայոսը հայտնեց կայսեր և խնդրեց նրան հազթանակի համար իրեն պարգևատրում պատրաստի, միաժամանակ նշելով իրեն և իր եղբոր պարգևելիք գումարի շափը, որովհետև շուտով ինքը գրավելու էր Պետրան: Պարսիկները, թեև շատ քչերն էին [ողջ] մնացել, անհավատալի կերպով դիմադրում էին հոռմայեցիների և ճանների ուժեղ գրոհներին: Երբ հոռմայեցիների գրոհները ոչ մի արդյունք չտվեցին, նրանք նորից փորձեցին ստորգետնյա անցք փորել և այնքան փորեցին, որ արդեն երևում էին պարսպի հիմքերը, որոնք այլևս գետնի վրա չէին, այլ մեծամասամբ օդում էին կախված և պարիսպը պատրաստ էր անմիջապէս փլվելու: Եվ եթե Դագիսթայոսը անմիջապէս հիմքերը կրակի տար, ինձ թվում է, որ նա իսկույն կգրավեր նրանց քաղաքը: Բայց նա սպասելով կայսրից ակնկալածը, ժամանակ էր վատնում և անգործ մնում: Հոռմայեցիների ճամբարում ահա գործերն այդ վիճակում էին:

30. Այդ միջոցին Մերմերոեսը մարերի ամբողջ զորքով անցնելով Իբերիայի սահմանները, առաջ էր շարժվում՝ իր աջ կողմում ունենալով Ֆասիս գետը: Նա բոլորովին չէր ուղում Լազիկայի բնակավայրերի միջով գնալ, որպէսզի այնտեղ որևէ արգելքի չհանգիպի: Նա շտապում էր փրկել Պետրա քաղաքը և այնտեղ գտնվող պարսիկներին: Պարսպի մի մասը հանկարծակի արդեն փոկ էր եկել, որովհետև ինչպես ես ասացի, այն օդում էր կախված: Հոռ-

մեական զորքից հիսուն հողի կամավոր կերպով մտան քաղաք և բարեհաղթ էին հայտարարում Հուստինիանոս կայսեր: Նրանց գրխավորում էր հայկական ծաղում ունեցող մի երիտասարդ, անունը Հովհաննես՝ Թովմայի որդին, Գուղես մականունով¹¹⁹: Հիշյալ Թովման կայսեր կարգադրությամբ Հազիկայում բաղամթիվ ամբուլյուններ էր կառուցել և զխավորել այնտեղի զորքը: Կայսրը նրան խոհեմ մարդ էր համարում: Ահա Հովհաննեսը պարսիկների հետ կովի բռնվելով, վիրավորվեց և անմիջապես իր մարդկանց հետ շարժվեց դեպի ձամբարը, որովհետև իրեն օգնության չեկավ հոռմեական զինվորներից և ոչ մեկը, իսկ մի պարսիկ Միրբանես անունով, որը Պետրայի կայսզորի պետն էր, քաղաքի բախտի մասին երկյուղելով, կարգադրեց բոլոր պարսիկներին համառ կերպով պաշտպանվել, իսկ ինքը գնալով Դագիսթայոսի մոտ դիմեց նրան սիրալիր և խաբուսիկ խոսքերով՝ խոստանալով առանց գիմադրության շուտով հանձնել քաղաքը: Նրան այդ ձևով հաջողվեց ձգձգել հոռմեական զորքերի անմիջական մուտքը քաղաք:

Երբ Մերմերոեսը իր զորքերով հասավ լեռնանցքը, նրանց քաջաբար դիմադրեց այնտեղ գտնվող հարյուր հոգուց բաղկացած հոռմեական պահակազորը, որը ետ էր մղում նրանց, ովքեր փորձում էին անցնել: Սակայն պարսիկները չէին նահանջում, նրանց սպանվածներին անընդհատ փոխարինում էին նոր ուժեր, և առաջ շարժվում, ամբողջ ուժով ձնշում գործելով լեռնանցքը [պահալանողների] վրա: Պարսիկներից սպանվեցին ավելի քան հազար հոգի. հոռմայեցիներն ուժասպառ եղան՝ կոտորելով թշնամուն, բայց հակառակորդի [գերազանց] ուժերի ձնշման տակ նահանջեցին և փրկվեցին շրջակա բարձունքներում: Այդ մասին իմանալով Դագիսթայոսը, անմիջապես վերացրեց պաշարումը և առանց զորքին որևէ կարգադրություն անելու, արշավեց դեպի Ֆասիս գետը: Նրան էին հետևում բոլոր հոռմայեցիները, ձամբարում թողնելով իրենց ամբողջ ունեցվածքը: Պարսիկները տեսնելով կատարվածը, բացեցին դարպասները և դուրս դալով շարժվեցին դեպի թշնամու վրանները՝ նպատակ ունենալով կողոպտել ձամբարը: Սակայն ձաները (սրանք չհետևեցին Դագիսթայոսին) շտապեցին փրկելու [ձամբարը] և առանց դժվարության փախուստի մասնեցին թշնամիներին ու շատերին կոտորեցին: Պարսիկները փախչելով մտան պարսպից ներս, իսկ ձաներն ավարի տալով հոռմայեցիների ձամբարը, անմիջապես շարժվեցին դեպի Հոփլայոն: Այնտեղից նրանք հասան Աթենք¹²⁰ և Տրապիզոնի վրայով վերադարձան իրենց երկիրը:

Մերմերոնսը և մարերի զորքը տեղ հասան Դագիսթայոսի հեռանալուց ինն օր հետո: Նրանք այնտեղ դտան պարսից կայազորից ողջ մնացած երեք հարյուր հիսուն վիրավորների և շարքից դուրս եկածների, ինչպես և ընդամենը հարյուր հիսուն հողի ռազմունակ զինվորների: Մնացածները սպանվել էին, բայց կենդանի մնացածները սրանց դիակները պարսպից դուրս չէին նետել, այլ [խողել էին տեղում] և զարմանալի կերպով դիմանում էին խեղդող դարշահոտության: Նրանք դիմել էին այդ քայլին, որովհետև չէին ուզում թշնամիներին ցույց տալ իրենց մեծ կորուստները, որպեսզի նրանց պաշարումը շարունակելու ցանկության շնորհիվ չէին: Մերմերոնսը այսպանեց և յացի ու ողբի արժանի համարեց հռոմայեցիների սկտությունը, որ այնքան թույլ էր, որ ոչ մի կերպ չկարողացավ հարյուր հիսուն անպաշտպան պարսիկներին սլարտության մատնել: Նսւշտապեց վերականգնել պարսպի քանդված մասերը: Եվ որովհետև պատրաստի չկար ոչ կիր և ոչ էլ որևէ այլ շինարարության պիտանի նյութ, մտածեց հետևյալը: Կտավից պատրաստված այն սլարկերի մեջ, որոնցով պարսիկներն իրենց պարենն էին բերել Կոլխիս, ավազ լցրեց, քանդված պատերի տեղում քարերի փոխարեն դարսեց և այդ ձևով պատնեշ կառուցեց: Նա ընտրեց և այնտեղ Բողեց երեք հազարանոց մարտունակ զորք, որին տվեց պարենամթերք՝ ոչ երկար ժամանակի համար, կարգադրելով հոգ տանել պարսպի վերանորոգման գործին, իսկ ինքը, մնացած ամբողջ զորքով ետ շարժվեց: Որովհետև իր եկած ճանապարհին նա չկարողացավ ձեռք բերել որևէ պարենամթերք, իսկ ամբողջ ունեցածը, որ դորքը ձեռք էր բերել, անցնելով Իբերիայի միջով, թողել էր Պետրայում, ասլա որոշեց այլ ճանապարհով դնալ՝ լեռների վրայով, որտեղ, ինչպես տեղեկացել էր, մարդիկ են բնակվում և հնարավոր կլինեք ավարով գոյությունը պահպանել: Այս ուղևորության ժամանակ, երբ սլարսիկները ճամբար էին դրել, լաղերի մեծամեծներից մեկը՝ Ֆուրելիս անունով, առաջնորդեց Դագիսթայոսին երկու հազար հռոմայեցիների հետ, որոնք դարան մտան, ապա հարձակվեցին ու սպանեցին ձիեր արածացնող մի քանի պարսիկների, և հափշտակելով ձիերը՝ հեռացան: Սրանից հետո Մերմերոնսը պարսից զորքով շարժվեց այդտեղից:

Գուբաղեսը, իմանալով, թե ինչ կատարվեց հռոմայեցիների հետ Պետրայում և լեռնանցքում, երկյուղ չզգաց, ոչ էլ հրաժարվեց կիրճի պաշտպանութունից, փրկության հույսը կապելով այդ [վայրի] հետ: Նա հավատացած էր, որ պարսիկները, հռոմայեցիներին

մղելով Ֆասիս դետից այն կողմը, եթե նույնիսկ անցնեն լեռնանցքով և նրանց հաջողվի հասնել Պետրա, ասլա դրանից լազերի երկիրը ոչ մի վնաս չի կրի, որովհետև, պարսիկները շունենալով նավեղ, ոչ մի կերպ չեն կարողանա անցնել Ֆասիս գետը: Այս գետը շատ խորն է և լայն. նրա հոսանքն այնքան ուժեղ է, որ թափվելով ծովը դեռ երկար դնում է, առանց [ծովին] խառնվելու, այնպես որ նավարկողները նույնիսկ բաց ծովում խմելու ջուր են ունենում: Բացի դրանից լազերը դետի այս կողմում ամենուրեք պահպանական կետեր էին ստեղծել և թշնամին նույնիսկ նավերից օգտվելու դեպքում, չէր կարող ափ դուրս գալ: Հուստինիանոս կայսրը սաբեյրների ցեղին ուղարկեց որոշված դրամական դումարը և միաժամանակ դրամական պարգևներ շնորհեց Գուբազեսին և լազերին: Նա դեռ շատ առաջ մեծ զորք էր ուղարկել լազիկա, որը սակայն դեռ տեղ չէր հասել: Նրան գլխավորում էր Թրակացի Հռեկիթանգոսը, մի շատ խոհեմ և քաջ պատերազմող մարդ: Ահա այդպիսին էր դրուժությունը:

Մերմերոեսը, բարձրանալով լեռները, ինչպես ասացի, շտապում էր այդտեղից առատորեն անհրաժեշտ պարենը մատակարարել Պետրային, քանի որ իրենց հետ բերած պարենամթերքը այդտեղի երեք հազարանոց կայազորին բավարար չէր: Իր ձեռքն անցածը սակայն հազիվ հազ բավարարեց իր զորքին, որը երեսուն հազարից պակաս չէր, այդ պատճառով հնարավոր չեղավ բավարար քանակությամբ պարեն ուղարկել Պետրա: Նա եկավ այն եզրակացության, որ ավելի ձեռնտու է, իր զորքի մեծ մասը հեռացնել Կոլխիսից, տեղում թողնելով փոքրաթիվ [զորք], որի առաջադրանքը կլինի ձեռք բերել անհրաժեշտ [պարենամթերքը]. դրա մեծ մասը կրմասուակարարվի Պետրայի ամրոցին, իսկ մնացածով կբավարարվի ինքը: Նա ընտրեց հինգ հազար մարդ և տեղում թողեց, նրանց վրա նշանակեց երեք հրամանատարներ, ինչպես և Ֆաբրիգոսին, գտնելով, որ այստեղ ավելի թողնել հնարավոր չէ, որովհետև թշնամիներ ամենևին չկային, իսկ ինքը մնացած զորքի հետ եկավ Պերսարմենիա և հանգստանում էր Դուբիոսի շրջակա գյուղերում:

Հինգ հազարանոց զորքը մոտեցավ լազիկայի հեռաստաններին, ճամբարեց Ֆասիս գետի ափին և փոքր խմբերով ավարառում էր շրջակա գյուղերը: Այդ մասին իմացավ Գուբազեսը և մարդ ուղարկեց Դագիսթայոսին հայտնելու, որ նա շտապի օգնության գալ, որովհետև երկուսով միայն հնարավոր կլինի մեծ վնաս հասցնել թշնամուն: [Դագիսթայոսը] այդպես էլ արեց: Նա հոռմայեցիների ամբողջ զորքով առաջ շարժվեց՝ իր ձախ կողմում ունենալով Ֆասիս

ղետը և հասավ այն վայրը, ուր ղետի մյուս ավին ճամբար էին զրել լաղերը: Այս մասում Ֆասիսն անցանելի է, մի բան, որ հոռմայնցիները և պարսիկները՝ տեղանքին անծանոթ, չգիտեին, իսկ լաղերը քաջածանոթ՝ անսպասելի անցան [ղետը] և միացան հոռմայնցիներին զորքին: Պարսիկներն իրենցից հազար հոգի առաջնակարգ զինվորներ ընտրելով առաջ ուղարկեցին, որպեսզի թույլ չտան [թըշնամուն] իրենց ճամբարին վնաս հասցնելու: Նրանցից երկու հոգի, որոնք հետախուզության նպատակով առաջ էին անցել, անակնկալ կերպով ընկան թշնամու ձեռքը և ամեն ինչ հայտնեցին. հոռմայնցիներն ու լաղերն անսպասելի հարձակվեցին այդ հազար հոգու վրա, և ոչ մեկին հնարավորություն չտվեցին փախչել. շատերը կոտորվեցին, ոմանք էլ ղերի ընկան, որոնցից Գուրաղեսը և Գաղիսթայունն իմացան մարերի զորքի քանակի, հեռավորության, ինչպես և վիճակի մասին: Այնուհետև ամբողջ զորքով շարժվեցին նրանց վրա, պատրաստվելով հարձակվել մութ գիշերով: Նրանք տասնևչորս հազար հոգի էին: Պարսիկները թշնամուց երկուզ շէին զգում, որովհետև համարում էին, որ ղետն անանցանելի է, իսկ հազար հոգին էլ առանց [թշնամուն] հանդիպելու պետք էր որ երկար ճանապարհ ղնացած լիներ, զրա համար խոր քուն էին մտել: Հոռմայնցիները և լաղերը վաղ առավոտյան անակնկալ հարձակվեցին նրանց վրա, մի մասին գտնելով ղեռես քնած վիճակում, մի մասին էլ նոր արթնացած ու մերկ՝ պռոկսած փովածքների վրա. [պարսիկներից] և ոչ մեկին չհաջողվեց ղենրի ղիմել: Շատերը թշնամու ձեռքն անցնելով կոտորվում էին, ոմանք էլ ղերի բռնվում, որոնց թվում նաև մի հրամանատար: Միայն քչերին հաջողվեց մթության շնորհիվ փախուստի ղիմելով փրկվել: Հոռմայնցիներն ու լաղերը ղրավում են ճամբարը և բոլոր ղորշները, ավար են վերցնում մեծ բանակությամբ ղենք, շատ ղրամ, ինչպես և բաղամթիվ ձիեր ու ղորիներ: Նրանք [թշնամուն] հալածեցին երկար տարածության վրա և հասան Իրերիա, ուր հանդիպեցին և ուրիշ պարսիկների, որոնցից շատերին նույնպես կոտորեցին: Ահա այս ձեռով պարսիկները հեռացան Լաղիկայից, իսկ հոռմայնցիներն ու լաղերը բարբարոսների՝ Պետրա տանելու նպատակով Իրերիայից բերած մեծաքանակ ալյուրն ու պարենամթերքը կրակի տվեցին: Նրանք լաղերից շատերին թողեցին լեռնանցքում, որպեսզի թույլ չտան պարսիկներին Պետրային պարեն հայթայթել, իսկ մնացածներն ավարով ու ղերիներով բռնեցին վերաղարձի ճանապարհը: Լրանում էր հոռմայնցիների՝ ղար-

սիկների հետ կնքած դինադադարի շորրորդ տարին, իսկ Հուստինիանոս կայսեր ինքնակալության քսաներեքերորդ տարին¹²¹։

Հովհաննես Կապադովկացին սրանից մեկ տարի առաջ կայսեր հրամանով եկավ Բյուզանդիոն, որովհետև այն ժամանակ արդեն վախճանվել էր Թեոդորա թագուհին¹²², բայց նրան չհաջողվեց վերստանալ իր նախկին պաշտոններից և ոչ մեկը, և նա, հակառակ իր կամքին մնաց հոգևորական, թեև շատ հաճախ էր կայսր դառնալու մասին գուշակող երազներ տեսնում։ Իսկապես որ դեմոնը սիրում է սնապարծ և մտավոր տեսակետից խախուտ մարդկանց ներշնչել ամենամեծ և ամենարարձր հույսերը։ Հովհաննեսին անվերջ դանազան բաներ էին ներշնչում, նաև այն, որ նա պետք է հազնի Օգոստոսի հանդերձանք։ Բյուզանդիոնում կար Օգոստոս անունով մի հոգևորական՝ սուրբ Սոֆիա տաճարի թանկագին իրերը պահպանողը։ Ահա երբ Հովհաննեսը բռնի հոգևորական ձեռագրվեց, նա շուներ հոգևորականի հանդերձանք, և նրան ստիպեցին հագնել մոտակայքում պատահած հիշյալ Օգոստոսի փիլոնն ու պատմունձանը և իմ կարծիքով կանխագուշակութունն այս կերպ իրականացավ։

«ԿԱՌՈՒՅՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ»

Գ Ի Ր Ք Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

Գ Լ Ո Ւ Խ 7

«Այստեղ [սուրբ Իրենեի տաճարում, Կոստանդնուպոլսում] ղեռնուց ամփոփված էին քառասունից ոչ պակաս սուրբ այրերի նըշխարները: Դրանք հռոմայեցի զինվորներ են եղել և ծառայել են Հայաստանի Մելիտենե քաղաքում հնում հաստատված տասներկուերորդ լեգեոնում»:

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Վերևում ասվեց, թե ինչ նոր սուրբ տաճարներ կառուցեց Հուստինիանոս կայսրը Կոստանդնուպոլսում և նրա արվարձաններում, թե երկար ժամանակի ընթացքում խախտված հին կառույցներից որոնք վերանորոգեց և թե ընդհանրապես ինչ շինարարություն կատարեց նա այստեղ: Այժմ մենք անդրադառնալու ենք այն ամբողջություններին, որոնցով նա պարսպապատեց հռոմայեցիների երկրի սահմանները: Այդ մասին գրելը, անհնարինը գլուխ բերելը, շատ դժվար է, քանզի մենք պատմելու ենք ոչ թե եգիպտական թագավորների բուրգերի՝ այդ հուշակավոր գործի մասին, որն աչքի է ընկնում իր անիմաստությամբ, այլ բոլոր այն ամբողջությունների մասին, որոնցով կայսրը պարսպապատելով երկիրը, անհնարին դարձրեց բարբարոսների ոտնձգությունները հռոմայեցիների հանդեպ և փրկեց կայսրությունը: Ինձ թվում է, որ նպատակահարմար է սկսել մարական սահմաններից:

Երբ մարերը հեռացան հռոմայեցիների երկրից, հանձնելով նրանց Ամիդ քաղաքը, որի մասին ասված է պատերազմների մասին գրքում¹, Անաստասիոս կայսրը փութաց սլարսպապատել պարսկական սահմանին շատ մոտիկ գտնվող, նախկինում աննշան Դարա

անունով մի գյուղ², թշնամիների գեմ այն քաղաք-պատվար դարձնելու նպատակով: Բայց որովհետև Թեոդոս կայսեր և պարսից ժողովրդի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն երկու կողմերին էլ արգելվում էր մյուս երկրին սահմանամերձ վայրում նոր ամրություն կառուցել³, պարսիկները, վկայակոչելով հաշտության պայմանագիրը, ամեն կերպ ջանում էին խանգարել այդ գործին, թեև իրենք հոնական պատերազմի կապակցությամբ դժվարին կացության մեջ էին: Հստմայեցիները տեսնելով, որ նրանք պատրաստ չեն, օգտագործեցին այդ հանգամանքը և առավել վճռականությամբ ձեռնամուխ եղան կառուցմանը, ջանալով շինարարությունն ավարտել մինչև թշնամիների հոների դեմ մղած պատերազմի վախճանը և իրենց վրա շարժվելը: Բայց [հոմայեցիները] թշնամուց վախենալով և մշտապես սպասելով նրա հարձակմանը, շինարարությունը սահմանված կարգով չէին կատարում. անչափ շտապողականությունը վնասում էր գործի հաստատուն լինելուն. շտապողականություն ու կալուն գործը միշտ անհամատեղելի են իրար և ճիշտ գործը շտապողականություն չի սիրում: Ահա նրանք շինարարությունը շտապ ավարտեցին և պարիսպն, այնուամենայնիվ, թշնամու համար մնաց խոցելի: Ճիշտ է, նրանք անհրաժեշտ բարձրության հասցրին այն, սակայն քարերը պետք եղածին պես չշարեցին, շկապեցին ինչպես որ հարկն էր, ինչպես պահանջվում էր կրով չշաղախեցին: Շուտով աշտարակները շատ տեղերից ձեղքեր տվեցին (սխալ շինարարության պատճառով նրանք շկարողացան դիմանալ սառնամանիքին և արևի ջերմության): Ահա այսպես էին անցյալում բարձրացվել Դարա քաղաքի պարիսպները:

Հուստինիանոս կայսեր մտահոգում էր, որ պարսիկները թույլ չեն տա հոմայեցիներին իրենց դեմ կանգնեցնել պատվարը, որ նրանք ամեն տեսակի մեքենաներով զինված կհարձակվեն ու կգրոհեն ամբողջ ուժով, փղերի երամակներով⁴ օգնությամբ, որոնք, ծառայելով որպես պատվանդան, իրենց վրա կկրեն փայտյա աշտարակներ, և, որ ամենից սարսափելին է, նրանք իրենց վրա փաստորեն պարիսպ կրելով, տանելու են այն ուր որ թշնամիները ցանկանան: Նրանց վրա հեծած հակառակորդները հարվածներ կհասցնեն պաշտպանվող հոմայեցիներին, կհարձակվեն նրանց վրա բարձրից, [նրանց դեմ] կկանգնեցնեն ձեռակերտ բլուրներ, և վերջապես կբերեն քաղաքի գրավման համար նախատեսված բոլոր մեքենաները: Եվ եթե որևէ փորձանք պատահի Դարա քաղաքին, որը հոմեական պետության պատվարն է և բացեփրաց կանգնած է թշնա-

մու երկրին դեմ հանդիման, ապա աղետը այդքանով չի վերջանալու, դրա հետ միասին սասանվելու է ամբողջ պետութիւնը: Այդ էր պատճառը, որ [Հուստինիանոսն] ուզում էր այդ վայրը շրջապատել ամուր պարիսպներով:

Թշնամու համար նա ամենից առաջ պարիսպը անմատչելի դարձրեց և միանդամայն անառիկ (որովհետև այն, ինչպես ասացի, շատ ցածր էր և հարձակվողների համար միանդամայն խոցելի): Քարեր շարելով, նա պարսպի նախկին ատամնաշարը խտացրեց, փոքր լուսամուտների շափ անցքեր թողեց միայն, սոսկ մի ձեռքի անցնելու տեղ՝ հարձակվողներին նետահարելու համար: [Ատամնաշարի] վրա պարիսպը բարձրացրեց և հասցրեց մոտ երեսուն ոտնաչափի և որպեսզի հիմքերի վրա շափից ավելի ծանրութիւն ընկնելով՝ կառուցյր շինասովի, նա ամբողջ ստվարութեամբ շկառուցեց այն, այլ մեջտեղում դատարկ տարածութիւն թողեց, իսկ դրսի մասերը շարեց քարով: Այդպիսով պարսպի մեջտեղում նրա ամբողջ երկարութեամբ սրահ ստացվեց, որի վրա տեղագրեց [նոր] ատամնաշար, այնպես որ պարիսպը բոլոր կողմերից երկհարկանի դարձավ, իսկ աշտարակներից այն կարելի էր պաշտպանել և նրա վրա կատարված հարձակումները ետ մղել՝ երեք տեղից, որովհետև աշտարակների մեջտեղից նա մի այլ կլոր շինութիւն ստեղծեց, նրա վրա ևս մի ատամնաշար կառուցեց և այսպիսով պարիսպը դարձրեց երեք հարկանի:

[Հուստինիանոսն] այնուհետև տեսավ, ինչպես վերևում ասացի, որ աշտարակներից շատերն ավերվել են, բայց կարճ ժամանակամիջոցում նրանք քանդելու հնարավորութիւն չունեն, որովհետև թշնամիները մոտիկ լինելով մշտապես հետևում էին և անրդհատ: հարմար առիթ փնտրում հայտնաբերելու պարսպի որևէ շամրացված մաս: Այդ պատճառով [Հուստինիանոսը] մտածեց հետևյալը. նա աշտարակներին ձեռք չտվեց, բայց յուրաքանչյուրը դրսի մասից մեծ վարպետութեամբ և պետք եղած ջանասիրութեամբ քառսկուսի, ամուր շինութեամբ շրջապատեց և այդպիսով վնասված պատերը ապահով կերպով մի ուրիշ ամրութեան մեջ առավ: Այդ [աշտարակներից] մեկը միայն, որ կոչվում է Ֆրուրայի⁵ [աշտարակ], նա մի հարմար առիթից օգտվելով քանդեց, այն ամուր կերպով վերակառուցեց և [այդպիսով] իսպառ վերացրեց պարսպի խախուտ լինելու պատճառով եղած վախը: Նախապարիսպն էլ նա նույն ձևով հասցրեց անհրաժեշտ բարձրութեան, նրանից դուրս խրամատ փո-

րեց, բայց ոչ սովորական, այլ փոքր տարածութեան վրա և յուրատեսակ ձևով: Այդ մասին ես կ'պատմեմ:

Պարիսպը մեծամասամբ գտնվելով զառիթափ, ժայռոտ և դադաթնահայաց վայրում և ոչ հարթ տարածութեան վրա, գրոհողների համար անմատչելի էր, տեղանքն այստեղ հնարավորութուն չէր տա հարձակվողներին իրականացնել իրենց շար մտադրութունները՝ դետոնափոր սարքել, կամ էլ որևէ հարձակում գործել: Սակայն հարավային մասում հողը փափուկ է և կավային ու մեծ հնարավորութուն է ընձեռում գետնափոր անելու, որով քաղաքը դառնում է միանգամայն մատչելի: Այստեղ [Հուստինիանոսը] լայն, խոր և բավական երկարութուն ունեցող մահկաձև մի խրամատ փորեց, որի երկու ժայրերը միանում էին նախապարսպին, և նրա մեջ ջուր լցնելով, թշնամիները համար միանգամայն անանցանելի դարձրեց: [Խրամատի] ներսի կողմից նա կառուցեց մի երկրորդ նախապարիսպ: Հոռմայեցիները ահա այս վերջին [նախապարսպի] վրա կանդնած, պաշտպանում են [քաղաքը] պաշարման ժամանակ, առանց մտահոգվելու պարսպի և պարսպից առաջ գտնվող մյուս նախապարսպի վիճակով: Պարսպի և նախապարսպի միջև, Ամմոդիոս վայրի դիմաց գտնվող դարպասների մոտ, մի մեծ հողաբլուր կար, որտեղից թշնամիները կարողանում էին գաղտնի կերպով դեպի քաղաք տանող և պարսպի ներսի կողմը դուրս եկող գետնափորներ անցկացնել: Դրա համար էլ [Հուստինիանոսը] այգ ամբողջութեամբ փորեց վերացրեց, որով և կանխեց թշնամիների՝ պարսպի դեմ կատարվող ոտնձգութունների վտանգը:

2. Ահա այսպիսին է նրա կառուցած ամրութունն այստեղ: Բացի այդ նա պարսպի և նախապարսպի մեջտեղում, ապա նաև արևմտյան մասում՝ Բարթողիմեոս առաքյալին նվիրված տաճարին մոտիկ, ջրամբարներ կառուցեց: Քաղաքից երկու մղոն հեռավորութեան վրա գտնվող Կորդես անունով արվարձանի մոտից դետ է հոսում: Նրա երկու ափերից վեր են խոյանում ապառաժ ժայռեր: Գետը մինչև քաղաք հոսում է սրանց ստորոտով, այդ երկու ժայռոտ ափերի միջով, մի բան, որ անհնարին է դարձնում թշնամիների համար նրա հունը փոխելը և նրան մոտենալը, քանի որ այն ընթանում է անհարթ տարածութեան վրայով: Իսկ [բնակիչները] հոսեցնում էին [գետը] քաղաքի միջով հետևյալ կերպ: Պարսպի մոտից մի մեծ առու էին փորել, նրա բերանը ամրացրել խիտ և հաստ երկաթյա ձողերով, որոնց մի մասն ուղղահայաց, իսկ մյուսը՝ հորի-

ղոնական են դրված: Այս ձևով ջուրը հոսում էր դեպի քաղաք՝ առանց վնասելու ամրովթյուններին: Մուտք գործելով քաղաք, [դետոր] լցնում էր նրա ջրամբարները և ընթանում բնակիչների ցանկացած տեղով: Այնուհետև այն դուրս էր գալիս քաղաքի մյուս կողմից և այդ ելքը սարքված էր այնպես, ինչպես մուտքը: Սակայն հոսելով [քաղաքի] շուրջը փոված դաշտերով, այն հնարավորություն էր ունենում [թշնամուն] քաղաքը պաշարելու, որովհետև ջրի առկայությունը թշնամիների այնտեղ ճամբարելու գործը հեշտանցում էր: Այդ կանխելու համար Հուստինիանոս կայսրը ելք էր որոնում և դարման փնտրում: Նրա անելանելի վիճակին ընդառաջ գնաց աստված և գործն ինքնաբերաբար, առանց հապաղման, գլուխ եկավ ու փրկեց քաղաքը: Այգ տեղի ունեցավ հետևյալ կերպ:

Այնտեղի ղինվորականներից մեկը, կա՛մ երագ տեսնելով, կա՛մ էլ սեփական մտահղացմամբ, հավաքելով շինարարական բանվորների մի մեծ խումբ, հրամայեց պարսպի ներսում փորել մի լայն փոս՝ ցուլց տալով ճիշտ տեղը: Այդտեղ նրանք պետք է խմելու ջուր դառնեին, որը բխում էր երկրի խորքերից: Փոսը նա փորել տվեց շրջանակաձև՝ տասնհինգ ոտնաչափ լայնությամբ և բավական խոր: Ահա քաղաքի համար այդ դարձավ փրկարար, սակայն ոչ բանվորների կանխատեսությամբ: Փորձանքը, որ կարող էր հոռմայեցիներին պատահել, այգ փոսի շնորհիվ կանխվեց: Ահա՛ ինչպես: Այդ միջոցին սաստիկ անձրևներ տեղացին, գետը, որի մասին քիչ առաջ հիշատակեցի, պարսպի առջևով խշշալով շատ վարարեց և այնպիսի բարձրության հասավ, որ շէր կարող հոսել ո՛չ փորված մուտքի միջով, ո՛չ էլ առվի, ինչպես նախկինում: Հոսելով դեպի պարսպը և կուտակվելով այնտեղ, հսկայական բարձրության և խորության հասավ. այն տեղ-տեղ լճանում էր, տեղ-տեղ էլ փրփրում ու ալեկոծվում, և ճնշելով նախապարսպին, փլեցրեց այն, իարխլեց պարսպի մեծ մասը և պոկելով դարսպանները՝ ֆշշալով հոսեց ու ողողեց գրեթե ամբողջ քաղաքը, հրասլարակր, փողոցները, նաև տները, այնտեղից իր հետ բռնելով, տանելով կահկարասի, փայտյա իրերի և այլ նման առարկաների մի մեծ կույտ, բայց այն թափվելով [վերոհիշյալ] փոսի մեջ անհետացավ, սկսեց հոսել դետոնի տակով: Մի քանի օր անց այն հայտնվեց Թեոդոսուպոլսի⁶ մոտ՝ Կարա քաղաքից մոտավորապես քառասուն մղոն հեռավորության վրա, և [Թեոդոսուպոլսի] բնակիչներն այդ առարկաներից իմացան դեպքի մասին, քանզի ամբողջ խառնիճաղանջ կույտն այնտեղ հայտնվեց: Այսուհետև խաղաղ, ոչ պատերազմական պայմաններում դետոն

անցնում է քաղաքի միջով, լցնում ջրամբարները և քաղաքից դուրս է հոսում այն ելքից, որը հատուկ սարքված էր քաղաքի կառուցողների կողմից, ինչպես այդ մասին քիչ առաջ պատմեցի: Նա ոռոգում է դաշտերը և դրա համար շրջակայքի բնակիչներին միշտ սիրելի է: Իսկ երբ թշնամու գորքը մոտենում է [քաղաքը] պաշարելու նպատակով, ապա երկաթե ձողերով պատած ելքը փակում են կատարակտներ կոչված հարմարանքներով, անմիջապես փոխում են գետի հունը և հոսեցնում այն փոսի միջով, այսինքն՝ ստորերկրյա հունով: Թշնամիները, ջրի պակասությունից ճնշված, անմիջապես ստիպված են լինում վերացնել պաշարումը: Պարսից դրավալը Միրրանը, Կավադի թագավորության ժամանակ, երբ այստեղ էր եկել [քաղաքը] պաշարելու, վերոհիշյալ բոլոր դժվարությունների պատճառով ստիպված շուտով հեռացավ: Հետագայում ինքը՝ Խոսրովը մեծ բանակով արշավեց նույն [քաղաքի] վրա և փորձեց գրավել այն: Բայց ջրի պակասության պատճառով ընկավ անելանելի դրություն մեջ, բացի դրանից տեսնելով պարսպի բարձրությունը՝ համոզվեց, որ այն անառիկ է, և փոխելով իր ծրագիրը, անմիջապես նահանջեց դեպի պարսից երկիրը, հոռոմայեցիների ինքնակալի հեռատեսությունից պարտված:

3. Ահա այսպիսի գործունեություն ծավալեց Հուստինիանոս կայսրը Դարա քաղաքում: Իսկ թե ինչպես արեց նա, որ գետը [քաղաքին] այլևս վնաս չհասցնի, ըստ որում իր այդ ձեռնարկությանը որոշակի նեցուկ էր կանգնել աստված, ես կպատմեմ: Կար ուն հրյուսեսս արեքսանդրացի, հմուտ ճարտարապետ, որը ծառայելով որպես կայսեր շինարար, մեծ աշխատանք կատարեց Դարա քաղաքում և այլուր: Խրյուսեսս այն ժամանակ, երբ գետը ողողեց Դարուն, քաղաքից բացակայում էր: Լսելով պատահարի մասին և շատ տխրելով, գնաց իր ննջասենյակը: Երազում նրան երևաց մի դերմարդ, որը ներկայացնում, ցուցադրում էր ինչ-որ հարմարանք, որը կարող էր ասպազայում գետի կողմից քաղաքը ողողելու առաջն առնել: Ենթադրելով, որ տեսիլքը աստվածուհի է, նա անմիջապես այդ հարմարանքի և տեսիլքի մասին նամակ գրեց և ուղարկեց կայսրին, միաժամանակ ներկայացնելով երազում տեսած [հարմարանքի] զծագիրը: Քիչ առաջ Դարա քաղաքից կայսեր մոտ սուրհանդակ էր եկել և պատմել գետի հասցրած վնասի մասին: Կայսրը պատահարից ցնցված, շատ տխրեց և իսկույն հրավիրեց հայտնի ճարտարապետներ Անթեմիոսին և Իսիգորոսին՝ որոնց ևս վերևում

հիշատակեցի: Մանոթացնելով դեպքի հետ, հարցրեց նրանց, թե ինչ կարելի է անել, որ ապագայում այդ շկրկնվի: Նրանցից յուրաքանչյուրն իր կարծիքով օգտակար մի խորհուրդ էր տալիս: Իսկ կայսրը, հասկանալի է, աստվածային ներշնչմամբ, դեռևս իր յուսեսի նամակը չտեսած, ինքնաբերաբար միտք է հղանում և դարմանալի կերպով գծագրի վրա արտահայտում այն, ինչ երազում տեսել էր [հրյուսեսը]: Նրանք ավարտեցին խորհրդակցությունն առանց որևէ որոշակի վճիռ ընդունելու, և պարզ չէր, թե ինչ պետք է անեն: Երեք օր հետո կայսեր մոտ ժամանեց մեկը, իր հետ բերելով հրյուսեսի նամակը և նրա՝ երազում տեսած հարմարանքի գծագիրը: [Կայսրը] նորից հրավիրեց ճարտարապետներին և հրամայեց վերհիշել այդ հարցի շուրջը իրենց հայտնած կարծիքը: Նրանք հաղորդեցին այն ամենը, ինչ իրենք էին ասել, ինչպես նաև կայսեր համարձակ առաջարկությունը: Այն ժամանակ կայսրը հրավիրեց հրյուսեսի կողմից ուղարկված մարդուն, ցույց տվեց նրա նամակը, ծանոթացրեց նրանց նրա երազած տեսիլքի և նրա հիման վրա կաղմած գծագրի հետ, մի բան, որ նրանց մեծապես զարմացրեց և համոզեց, որ կայսեր՝ պետության օգտին կատարած բոլոր ձեռնարկություններին աստված նեցուկ է կանգնում: Ծարտարապետների իմաստությունն ու վարպետությունն ահա տեղի տվեց կայսեր հնարամտության առջև: Իրյուսեսը նորից է լինում Դարա քաղաքում, հրաման ունենալով կայսրից անհապաղ իրագործելու գծագրերը՝ համաձայն տեսիլքի: Նա կարգադրություններն ի կատար ածեց հետևյալ կերպ:

Նախապարսպից մոտ քառասուն ոտնաչափ հեռավորության վրա գտնվող մի վայրում, գետի երկու ժայռոտ ափերի միջև, նա բավական բարձր և լայն մի ամբարտակ կառուցեց, որի երկու ծայրերը հարում էին ափերի բարձունքներին, այնպես որ, եթե նույնիսկ գետի ջրերը շատ ուժեղ հոսեն, հնարավորություն չունենան դուրս թափվելու: Այս շինությունը մասնազետեներն անվանում են ֆրակտես [ցանկապատ], կամ արիգա [շաղափ], կամ էլ այլ կերպ, ինչպես ցանկանան: Այս ամբարտակը կառուցվեց ոչ ուղիղ գծով, այլ մահկաձև, այն հաշվով, որ կորությունը լինելով գետի հոսանքի դեմ, դիմանա նրա ճնշմանը: Ամբարտակի վրա և՛ վերևից, և՛ ներքևից նա բացեց դռնակներ, որպեսզի երբ գետը հանկարծակի վարարի, ապա այնտեղ ստիպված կանգ առնի, շկարողանա ամբողջ հորձանքով հոսել, այլ քիչ-քիչ, անցքերի միջով միայն: Այդ ձևով [ջրի] մեծ ծավալը դանդաղ է հոսում և պարիսպը ամենևին չի վնասվում: Դուրս հոսելու տեղը, ինչպես ասացի, գտնվում է [նա-

[խապարսպից] քառասուն ոտնաչափ հեռավորության վրա, արիդայի և նախապարիսպի միջև, և այնուհետև [գետը] դանդաղ ու շափավոր հոսելով, սովորական մուտքով թափվում է առվի մեջ: Իսկ այն դարպասները, որոնք նախկինում գետը հանկարծակի ձնշելով բացեց և այնտեղից անցավ, ահա [Խրյուսեսը] նրանց տեղերը մեծ մեծ քարերով փակեց, որովհետև գտնվելով հարթ տեղում, գետի վարարման ժամանակ ջուրը հեշտությամբ նրանց միջով ներս էր թափվում: [Դրանց փոխարեն] նա նոր [դարպասներ] բացեց դառիթավի և դարիվեր վայրում գտնվող պարիսպների վրա, ուր գետը բոլորովին չէր կարող բարձրանալ: Ահա [այգտեղ] այսպիսի գործեր կատարվեցին կայսեր կողմից:

Քաղաքի բնակիչները ջրի ծայրահեղ պակասության պատճառով անելանելի վիճակում էին, քանզի նրանք ոչ բխող աղբյուր ունեին, ոչ այգտեղի փողոցներով հոսող առուներ, ոչ էլ ջուր էին կուտակում [քաղաքի] ջրամբարներում. ում փողոցի մոտով որ հոսում էր գետը, նա առանց որևէ դժվարության, ապահով օգտվում էր նրանից, իսկ ում տունը գետի ափից հեռու էր գտնվում, նրա համար երկու ելքն էլ տանջալից էին՝ թե՛ այգրան հեռու գնալը՝ խմելու համար, թե՛ ծարավից կոտորվելը: Հուստինիանոս կայսրը կառուցեց մի մեծ առու, որի միջով ջուրը հոսեցրեց ամբողջ քաղաքով մեկ և քաղաքի բնակիչներին այդ դժվարությունից փրկեց: Նա [այնտեղ] երկու տաճար կառուցեց, այսպես կոչված, մեծ եկեղեցին և Բարթողիմեոս առաքյալի տաճարը: Բացի դրանից նա վիճվորների համար կառուցեց բազմաթիվ զորանոցներ, որպեսզի նրանք տեղական բնակչությանը բոլորովին չանհանգստացնեն:

Ամիդ քաղաքի պարիսպն ու նախապարիսպը, որոնք դեռ նույն էին կառուցվել և փլվելու վտանգի տակ էին, շատ շանցած նա ամրացրեց նոր շինարարությամբ և ապահովեց քաղաքի անվտանգությունը: Այժմ ես կպատմեմ, թե ինչպես վարվեց նա այն ամբողջների հետ, որոնք գտնվում էին այդ [երկու] քաղաքների սահմաններում:

4. Դարա քաղաքից Պարսկաստան դնացողի ձախ կողմից տարածվում է մի տեղանք, լավ քայլող մարդու քայլվածքով ավելի քան երկու օրվա ճանապարհ երկարությամբ, որը բոլորովին անմատչելի է կառքերի և ձիավորների համար: Նա վերջանում է ժայռոտ մի վայրում, որը կոչվում է Հոաբգիոն⁸: Հոաբգիոն տանող ճանապարհի երկու կողմում բավական տարածության վրա պարսից երկիրն է: Այս բանի վրա ես սկզբում զարմացել էի և հարցրել տեղացիներ-

րին, թե ինչպես հռոմայեցիներին պատկանող վայրը և դեպի այն տանող ճանապարհը թշնամու հողերով են շրջապատված: Ոմանք պատասխանեցին, որ ժամանակին այդ վայրը պատկանելիս է եղել պարսիկներին, բայց հռոմայեցի ինքնակալներից մեկը պարսից արքայից խնդրեց այն և Մարտիրոպոլսում գտնվող այդեշատ մի գյուղ տալով՝ ստացավ: Հռաբգիոնը կառուցված է երկինք խոյացող և սարսուռ ներշնչող զարմանալի ժայռերի վրա: Նրանից ցած կա մի գյուղ, որը [տեղացիք] անվանում են Հռոմայոն ագրոս⁹, որովհետև իմ կարծիքով, հենց սկզբից նրանց համար զարմանալի բան էր, որ այն, գտնվելով հանդերձ սլարսկական բնակավայրերի շրջապատում, պատկանում է հռոմայեցիներին, հենց անունն էլ վկայում է, որ նա պարփակված է պարսից հողերով: Այս Հռոմայոն ագրոսը փոխված է հարթավայրում և հարուստ է երկրագործական մթերքներով:

Պարսկաստանում մի նշանավոր քաղաք կա, որ կոչվում է Սիսավրանոն: Հուստինիանոս կայսրը ժամանակին գրավելով այն, հողին հավասարեցրեց, իսկ պարսից հեծյալների մի մեծ խումբ՝ նրանց հրամանատար Բլեսխամեսո՝ հետ միասին դերի վերցրեց^m: Այս [քաղաքը] գտնվում է Դարայից լավ քայլողի քայլվածքով երկու օր հեռավորության վրա, իսկ վերոհիշյալ Հռաբգիոնից՝ մոտ երեք մղոն: Նախկինում այս վայրը անպաշտպան էր և հռոմայեցիների համար բոլորովին աննշան: Նա երբևիցե չէր արժանացել ոչ կայազորի, ոչ ամրությունների և ոչ էլ որևէ այլ հոգատարության: Այդ նոր հիշատակած ագրոսի մշակները տարեկան հիսուն ոսկի կարծես հավելյալ պետական հարկ էին վճարում պարսիկներին, որպեսզի հնարավորություն ունենան աներկյուղ տիրելու իրենց սեփականության, ինչպես նաև օգտվելու այնտեղի բարիքներից: Հուստինիանոս կայսրը նրանց վիճակը արմատապես վերափոխեց: Վերխոյացող ժայռերի ստորոտից սկսած, նա Հռաբգիոնը շրջապատեց պարիսպներով և այդպիսով վայրը թշնամիների համար անմասնաշեղի դարձրեց: Այդ բանին օժանդակում էր նաև հարմար տեղանքը: Տեղացի բնակիչները ջրի պակասություն էին զգում, որովհետև ժայռագագաթին ոչ մի աղբյուր չկար: [Հուստինիանոսը] երկու ջրավազան կառուցեց, բացի դրանից ժայռերի մեջ մեծ քանակությամբ փոսեր փորեց և այդպիսով բաղմաթիվ ջրամբարներ ստեղծեց, որպեսզի տեղացի բնակիչներն այնտեղ հավաքված անձրևաջուրը կարողանան օգտագործել առանց դիմելու ծայրահեղ խնայողության,

և այլևս շտառապելով ջրի պակասությունից, հեշտությամբ շրնկնեն [թշնամու] ձեռքը:

Բացի այդ, մնացած բոլոր ամրոցները, որոնք այստեղից և Դարբայից լեռների վրայով ձգվում են մինչև Ամիդ, այն է՝ Կիֆասը, Սավրասը, Մարգդիսը, Լուրնեսը, Իդրիֆթոնը, Ատախասը, Սիֆրի-ոսը, Հոփպալթասը, Բանասիմենոնը, ինչպես նաև Սինասը, Հուսիոսը և Դաբանասը և բոլոր նրանք, որոնք վաղուց են այստեղ կառուցված և դեռ անցյալում էին ավերվել ու շատ ծիծաղելի տեսք ստացել, նա հիմնովին վերակառուցեց և հաղորդելով նրանց ներկայիս շքեղությունն ու ամրությունը, դարձրեց անառիկ և հումայեցիների երկրի հաստատադուլն պատվար: Այստեղ վեր է խոյանում երկնաբերձ, անմատչելի մի լեռ: Նրա ստորոտում փոխած է շատ փափուկ հող ունեցող մի դաշտավայր, միանգամայն հարմար մշակելու և անասուններ արածացնելու. այստեղ խոտը շատ լավ է աճում: Լեռան ստորոտին կան բազմաթիվ դյուղեր, որոնց բնակիչները ապրում են բարեկեցիկ կյանքով, բայց [թշնամիներից] որևէ մեկը կարող է նրանց հեշտությամբ իրեն ենթարկել: Դրա համար Հուստինիանոս կայսրը նրանց ապահովեց. լեռան գագաթին ամրոց կառուցելով, որպեսզի այնտեղ պահեն իրենց գանձերը, և երբ թրշնամիները մոտենան, իրենք էլ այնտեղ ապաստանեն: Այդ ամրոցը կոչվեց Բասիլեոն: Բացի դրանից, նա հիմնովին վերակառուցեց և կատարելապես ասպհով դարձրեց Ամիդի շուրջը եղած բոլոր ամրոցները, որոնք կավաշեն պարսպով էին շրջապատված և թշնամու համար լիովին մատչելի էին: Նրանց թվում են նաև Ալպադնասը¹¹ և Բիրթոն:¹² փոքր քաղաքը: Հեշտ չէ հանվանն մանրամասն խոսել բոլորի մասին: Կարձ ասած, անցյալում թշնամու վտանգին ենթակա ամեն ինչ, նա դարձրեց անհաղթահարելի, դրանով իսկ Միջագետքը պարսիկների համար դարձավ միանգամայն անմատչելի:

Չի կարելի լուսությամբ անցնել և այն, ինչ նա հորինեց Բարաս ամրոցում, որի մասին ես մի քիչ առաջ հիշատակեցի: Ամրոցում ջրի մեծ պակասություն կար. Բարասը կառուցված էր բարձր լեռան դառիթափ լանջի վրա: Նրանից դուրս, շատ հեռուն, ցածում, լեռան ստորոտում, մի աղբյուր կա, որը ամրոցի պարսպի մեջ առնել անհնարին էր համարվում, քանի որ այդպիսով [պարսպի] մի մասը ձգվելու էր տափարակ վայրով և մատչելի կդառնար: [Հուստինիանոսը] մտածեց հետևյալը: Հրամայեց պարսպի ներսում փորել և խորանալ մինչև տափարակ տեղի մակարդակը: Երբ ըստ կայսեր հրամանի այդ կատարվեց, աղբյուրի ջուրն անսպասելի կերպով

սկսեց հոսել [ամբողջի] ներսը: Ահա, այսպիսով, նախ ամբողջը ապահով դարձրեց և ապա առատ ջրով [բավարարեց]:

5. Կայսրը նմանապես վերակառուցեց Աբորրաս դետի ափին գտնվող և հոռոմայեցիների կողմից անուշադրության մատնված Քեոզոսուպոլիս [բաղաբի] պարիսպը, որը ժամանակի ընթացքում բավական ավերվել էր, և այդ պատճառով նրա բնակիչներն ապահով չէին պահում իրենց, այլ անընդհատ երկյուղի և սարսափի մեջ էին, թե ուր որ է փուլ է գալու, և այդպիսով նա կարողացավ կանգնեցնել պարսիկների ներխուժումները դեպի Միջագետք:

Արժև խոսել նաև Կոստանդինեում կատարվածի մասին: Նախկինում Կոստանդինեի պարիսպն իր բարձրությամբ այնպիսին էր, որ կարելի էր աստիճաններ դնելով քաղաքը գրավել: Նա իր մնացած կառուցվածքներով էլ շատ մատչելի էր, որովհետև հին մարդկանց կողմից այն ի միջի այլոց էր կանգնեցվել: Աշտարակներն իրարից այնպիսի հեռավորության վրա էին գտնվում, որ եթե հարձակվողը հասներ նրանց մեջտեղը, ապա աշտարակների վրա կանգնողները հնարավորություն չէին ունենա պաշտպանվել ու նրան ետ մղել: Բացի այդ, ժամանակը խարխուլ էր [պարիսպը], և նա արդեն փուլ գալու վրա էր: Հակառակ դրան, քաղաքի նախապարիսպն այնպիսին էր, որ կարծես ամբողջուն էր, ուղղված հենց [քաղաքի] դեմ: Նրա հաստությունն երեք ոտնաչափից ավել չէր, այն էլ ցեխով շաղախված, միայն ստորին շարքերը մեծ բարեհից էին շարված, իսկ վերևի՝ լեկոլիթոս կոչված քարից¹³, որը շատ փխրուն է և փափուկ: Մի խոսքով ամեն տեսակետից հարձակվողի համար այն դրավելը շատ դյուրին էր: Հուստինիանոս կայսրը սլարսպի տուժած մասերը նոր շինությամբ վերականգնեց, առանձնապես արևմտյան և հյուսիսային կողմերին: Ամբողջ պարսպի երկարությամբ՝ յուրաքանչյուր երկու աշտարակների միջև նա մի նորը տեղադրեց և այսպիսով պարսպի աշտարակների շարքը խտացրեց: Նա ամբողջ պարիսպը և աշտարակները հասցնելով մեծ բարձրության, քաղաքի պաշտպանությունը թշնամուց միանդամայն հուսալի դարձրեց: Աշտարակների վրա նա կառուցեց ծածկված աստիճաններ, իսկ աշտարակները քարաշեն կամարակապ վերակառուցներով եռահարկ դարձրեց, որով նրանցից յուրաքանչյուրն իրենից ներկայացնում էր պլուրիպոլիստելլոն [աշտարակ-ամբողջ]: Լատիններեն ամբողջին կաստելլոն են ասում: Կոստանդինեն հնում շատ էր տառապում նաև ջրի պակասից: Քաղաքից դուրս, մեկ մղոն հեռա-

վորութեան վրա կան խմելու ջրի աղբյուրներ, այնտեղ աճում է նաև երկնաբերձ ծառերի բավական մեծ պուրակ: Սակայն քաղաքի ներսում, ուր փողոցները ոչ թե հարթ, այլ զառիվայր են, հնից ջրի պակաս էր զգացվում, բնակիչները մշտապես տառապում էին ջրի պակասից և դժվարին դրութեան մեջ էին: Հուստինիանոս կայսրը ջրի հոսանքն առվի միջով պարսպից ներս բերեց և քաղաքն ապահովեց մշտահոս աղբյուրներով. հիրավի նա կարող է կոչվել նրա հիմնադիրը: Ահա նշված քաղաքներում Հուստինիանոս կայսեր կատարածն այս է:

6. Միջագետքի հեռաստաններում, Եփրատ գետի ափին, այնտեղ ուր Աբորրաս գետը թափվում է Եփրատի մեջ, կա մի հոռմեական ամրոց: Այն կոչվում է Կիրկեսիոն և կառուցվել է հնում Դիոկլետիանոս կայսեր կողմից: Կայսր Հուստինիանոսն այժմ, դտնելով այն [երկար] ժամանակից ավերված, աչքաթողի արված և անպաշտպան, վերածեց այն ամենահուսալի ամրութեան և իր մեծութեամբ ու գեղեցկութեամբ դարձրեց նշանավոր քաղաք: Դիոկլետիանոսն իր ժամանակ ամրոցն ամբողջութեամբ շէր շրջապատել սլաքով: Նա պարիսպը հասցրել էր մինչև Եփրատ գետը և երկու ծալրերին կառուցել [մեկական] աշտարակ՝ գետի կողմը թողնելով լրիվ անպարիսպ, իմ կարծիքով, գետի ջուրը այդ կողմից բավարար պաշտպանութուն համարելով ամրոցի համար: Ժամանակի ընթացքում հարավային կողմի վերջին աշտարակը, գետի հոսանքով անընդհատ ողողվելով, ամբողջութեամբ խարխվեց, և ակունհայտ էր, որ եթե շտապ միջոցներ ձեռք չառնվեն, ուր որ է փուլ կգա: Տվյալ դեպքում ևս պարզ երևաց, որ Հուստինիանոս կայսրն աստվածուստ է ստացել հոռմայեցիների սլետութեան մասին լիակատար հոգ տանելու և մեծ բարենորոգումներ կատարելու պատիվը: Նա փրկեց ոչ միայն տուժած աշտարակը՝ մեծ որձաբարերով վերակառուցելով այն, այլև ամրոցի անպաշտպան կողմն ամբողջութեամբ ամրազույն պարսպով պատեց, որով կրկնապատկվեց [քաղաքի] ապահովությունը: Քաղաքի համար նա կառուցեց նաև շատ ամուր նախապարիսպ, հատկապես հզոր այնտեղ, ուր գետերի խառնման տեղում եռանկյունի է ստեղծվում, և դրանով նա թըշնամիների ոտնձգությունների առաջն առավ: [Քաղաքում] առմիշտ հաստատեց զորահրամանատար, որին դուքս են անվանում, և հասայսպիսով այն դարձրեց պետութեան համար հուսալի պատվար: Բացի դրանից, նա նախկին բարեկարգ վիճակին հասցրեց հասա-

րակական բաղանիքը, որը գետից հեղեղվելու պատճառով միանգամայն ավերվել, անօգտագործելի էր դարձել: Նախկինում կանգուն շենքից լոգանքի համար պիտանի այն բոլորը (խոսքը խյուսրոպոդիոն [եռոտանի օջախի] կոչվածի մասին է, որի տակ կրակ են վառում), ինչ այժմ ջրի ողողման պատճառով խախուտ վիճակում էր գտնվում, որով և բաղանիքը անօգտագործելի էր մնացած, ահա այդ նշածս խախուտ մասերը քարե շարվածքով ամրացրեց, ապա նրա վերևում, գետից բարձր տեղում մի այլ շինություն կառուցեց, դրանով իսկ այստեղի [կայազորի] զինվորների համար ազահովելով [բաղանիքի] հաճույքը:

Կիրևեսիոնից այն կողմ կա մի հին ամրոց, որը կոչվում է Աննուկաս¹⁴: Հուստինիանոս կայսրը սրա պարիսպը ավերակ գտնելով, փառավորասլես վերակառուցեց, այնպես, որ նա չէր զիջում առաջնակարգ քաղաքների ամրություններին անդամ: Նույն եղանակով նա հարձակվողների համար սարսափելի և միանգամայն անմատչելի դարձրեց Թեոդոսուպոլսի շուրջը գտնվող ամրոցները, որոնց մի մասը նախկինում պարսպասլատված չէր, մյուս մասն էլ պատված էր կավաշեն ծիծաղելի պարիսպներով, կարծես ցանկապատ լինեին: Դրանք էին Մաղդալաթոնն ուրիշ երկուսի հետ միասին, որոնք գրտնրվում են նրա երկու կողմերում: Թաննուրիոսի երկու [ամրոցները] մեծ և փոքրը, Բիմիսդեոնը և Թեմերեսը, նաև Բիդամասը, Դավսարոնը, Թիոլլան, Ֆիխասը, Զամարթասը, մի խոսքով բոլորը: Մեծ Թաննուրիոսի մոտ կա մի վայր, որը Աբորրոաս գետն անգնող թշնամի սարակինոսների համար դառնում էր հենակետ, որտեղից նրանք հարձակում գործելով անհայտանում էին խիտ և ընդարձակ անտառում՝ նրանից վերև գտնվող լեռան վրա և աներկյուղ թալանում այդ շրջանում բնակվող հոռմայեցիներին: Հուստինիանոս կայսրն այդ վայրում որձաքարից կառուցեց մի մեծ ամրություն և այնտեղ հաստատելով ուժեղ կայազոր, նման պատվարով կարողացավ բոլորովին վերջ տալ թշնամիների հարձակումներին:

7. Հուստինիանոս կայսրն այդ կատարեց Միջագետքում: Այստեղ անհրաժեշտ եմ համարում հիշատակել նաև Եղեսիայի, Կարրեի, Կալլինիկոնի, ինչպես և մյուս բոլոր փոքր քաղաքների մասին, որոնք նույնպես այստեղ՝ Միջագետքում են գտնվում: Եղեսի: Կարրեից հոսում է Սկիրտոս¹⁵ անունով փոքր գետը, որը բազում տեղերից ջուր ստանալով անցնում է քաղաքի միջով, բավարարելով նրա կարիքները, և դուրս դալով շարունակում է իր ընթացքը: Նրա մուտ-

քը [քաղաք] և ելքն այնտեղից հին մարդիկ փորել են պարսպի մեջ: Մի անգամ այս գետը սաստիկ անձրևներից անշափ վարարելով, բարձրացավ և հոսելով դեպի քաղաք, այն: ավերման վտանգի տակ գրեց: Նա քանդեց, գետին տապալեց նախապարսպի և պարսպի մեծ մասը, ողողեց գրեթե ամբողջ քաղաքը և անդամանելի վնաս հասցրեց: Նա մի ակնթարթում քանդեց, ավերեց ամենագեղեցիկ շենքերը, դոհ տարավ բնակչության երրորդ մասը: Հուստինիանոս կայսրը ոչ միայն անհապաղ վերականգնեց բոլոր ավերակները, որոնց թվում նաև քրիստոնյաների եկեղեցին և Անտիֆորոս կոչվածը, այլև բոլոր միջոցները ձեռք առավ նման պատահարն ալադալում կանխելու համար: Նա պարսպի առջև դետի մի նոր հուն փորեց՝ հետևյալ ձևով: Գետի աջ կողմը անցյալում տափարակ էր և ցածրագիր, իսկ ձախ կողմում կար մի բարձունք, որը թույլ չէր տալիս [դետին] շուռ գալ կամ էլ հեռանալ սովորական հունից, այլ միշտ ստիպում էր նրան հոսել քաղաքի վրա, որովհետև աջ կողմում, եթե նա շարժվեր ուղիղ քաղաքի վրա, նրա առաջ ոչ մի արգելք չկար: [Հուստինիանոսը] այդ բարձունքն ամբողջությամբ կտրեց, գետի ձախ կողմը փոսացրեց, հնարավոր դարձրեց նրա հոսքն այդ կողմով, իսկ աջ կողմում հսկայական քարերով մի շատ բարձր պատնեջ կանգնեցրեց. այգպիսով, երբ գետն իր սովորական հոսանքով է հոսում, քաղաքը չի զրկվում նրա բառիքներից, իսկ երբ վարարում ու հորգանում է, ապա ջուրը դեպի քաղաք է հոսում սովորականի պես՝ միջին չափով, իսկ ավելացած հորդառատ ջրերը մարդկային մտքից ու խոհեմությունից պարտված, ստիպված ընթանում են Հուստինիանոսի՝ ձիարշավարանի հետևի մասի մոտ փորած [նոր հունով]: Բացի դրանից, նա ուղղեց գետի հոսանքի այն մասը, որ գտնվում է քաղաքի մեջ, նրա երկու ափերին պատ բարձրացրեց, որպեսզի նա չկարողանա հունից դուրս գալ, որով նա մի կողմից ապահովեց քաղաքի համար [գետի] ընձեռած օգտակարությունը, իսկ մյուս կողմից՝ վերացրեց նրա հետ կապված արհավիրքը: Եղեսիայի պարիսպը և նախապարիսպը երկար ժամանակի ընթացքում հիմնականում ավերակների էին վերածվել: Այդ պատճառով կայսրը երկուսն էլ վերակառուցեց, նորի տեսքով և նախկինից ավելի ամուր դարձրեց: Եղեսիայի պարսպի մի մասի դիմաց կա մի բարձունք, որը, լինելով քաղաքին շատ մոտ, կարծես կախված է նրա վրա: Ահա այս [բարձունքը] դեռ հնում բնակիչները պարսպապատել էին և առել ընդհանուր պարսպի մեջ, որպեսզի նրա պատճառով քաղաքը [թշնամուն] մատչելի չդառնա: Սակայն նրանք այս-

պես վարվելով այն առավել մատչելի դարձրին, որովհետև [բարձունքը] շրջապատող պատը շատ ցածր էր կառուցվել, այն էլ հարթավայրում, այնպես որ եթե երեխաները նույնիսկ փորձեին զրոհել, կարող էին զրավել: Դրա համար [Հաստինիանոսը] քանդել տվեց այն և բարձունքը շրջապատեց նոր պարիսպով, որով լիակատար վերացվեց [թշնամու] բարձրից հարձակվելու վտանգը: [Նոր պարիսպը բարձունքի] երկու լանջերով իջնում էր մինչև ստորտար և այնտեղ միանում [քաղաքի ընդհանուր] պարսպին:

Նա քանդեց նաև Կարբեի և Կալլինիկոն քաղաքի պարիսպներն ու նախապարիսպները, որոնք երկար ժամանակի ընթացքում ավերվել էին և այժմ կատարելապես կառուցելով, դարձրեց միանգամայն անառիկ: Բացի դրանից նա շատ ամուր պարիսպներով շրջապատեց և այժմյան շքեղությունը տվեց Բատնեում գտնվող բնրդին, որն անցյալում անպարիսպ էր և անուշադրության մատնված:

8. Վերևում ես պատմեցի, թե ինչ ձևով կատարվեց Հուստինիանոս կայսեր [շինարարությունը] Միջադեպում և Օսրոենե կոչված [երկրում]: Այժմ ես կպատմեմ այն մասին, թե ինչ կատարվեց Եփրատ գետի աջ ափին: Հոռմայեցիների և պարսիկների սահմաններն այստեղ մոտավորապես այսպիսիք են. երկու կողմից էլ միմյանց հարևանութամբ կան գյուղեր, որոնց բնակիչները և՛ կոչվում են իրար հետ, և՛ հաշտվում, մի խոսքով վարվում են այն մարդկանց նման, որոնք տարբերվելով թե՛ սովորություններով, թե՛ պետական կարգով, բնակվում են սահմանամերձ վայրում: Ինչ վերաբերում է այն երկրին, որն հնում կոչվում էր Կոմմադենե, իսկ այժմ Եփրատեսիա, ապա այստեղ իրար մոտիկ չեն բնակվում, որովհետև [այստեղ] հոռմայեցիների և պարսիկների սահմանը երկար տարածություն վրա անապատ է, միանգամայն անբերրի և սույնտիսի բան չունի, որ երկպառակություն պատճառ դառնա: Սակայն երկու կողմերն էլ անապատ տեղում, իրենց կողմից բնակեցված վայրերին մոտիկ, հում աղյուսից կառուցել էին ամրոցներ, ի միջի այլոց, որովհետև հարևանների կողմից երբևիցե որևէ ոտնձգություն տեղի չէր ունեցել և երկու կողմերն էլ համերաշխ ապրում էին, չունենալով թշնամանալու և ոչ մի պատճառ: Դիոլլետիանոս կայսրն այս անապատում կառուցել էր նման երեք ամրոց, որոնցից մեկը՝ Մամբրի⁶ կոչվածը, երկար ժամանակից վնասված լինելու պատճառով Հուստինիանոս կայսրը վերակառուցեց:

Այս ամրոցից մոտ հինգ մղոն հեռավորության վրա՝ դեպի հոռ-

մայեցիկների սահմանները, սարակինոս Օդոնաթոսի կին Ջենոբիան անցյալում մի փոքր քաղաք էր հիմնադրել և իր անունով կոչել Ջենոբիա¹⁷: Բայց երկար ժամանակն ավերակ էր դարձրել նրա պարիսպը, և այն պատճառով, որ հոռոմայեցիները բոլորովին անուշադրության էին մատնել այն, բնակիչներն էլ լքեցին, հեռացան: Այդպիսով ահա, եթե պարսիկները ցանկանային անցնել հոռոմայեցիների երկիրը, ապա վերջինները չէին էլ իմանա թշնամիների հարձակման մասին: Հուստինիանոս կայսրը հիմնովին վերակառուցեց Ջենոբիան, այնտեղ հաստատեց մեծաքանակ բնակչություն, կայազոր ու զորահրամանատար և հոռոմեական սետուլթյան համար այն դարձրեց հուսալի պահակակետ, իսկ պարսիկների համար՝ նրանց դեմ ուղղված պատվար: Նա ոչ թե վերականգնեց քաղաքի նախկին կերպարանքը, այլ առաջվանից ավելի ամուր դարձրեց այն: Նրան ընդհուպ շրջապատում են ժայռեր, որոնք հնարավորություն էին տալիս թշնամիներին բարձրից հարվածել պարսպի պաշտպաններին: Մտահոգված լինելով վերացնելու այդ վտանգը, նա մի ուրիշ կառույց շինեց պարսպի վրա, հենց այդ ժայռերին, որը դառնալու էր մշտական ծածկույթ այստեղ մարտնչողների համար: Նման կառուցվածքն անվանում են «թևեր», որովհետև այն կարծես թե ճախրում է պարսպի վրա: Անհնարին է պատմել այն բոլորի մասին, ինչ կայսրը կատարեց Ջենոբիայում: Վերջինս զբոսնելով է բնակավայրերից շատ հեռու և դրա համար անդադար վտանգի է ենթակա, իսկ հոռոմայեցիներից էլ չէր կարելի օգնություն սպասել, որովհետև նրանք ևս հեռու էին գտնվում. այդ իսկ պատճառով նա առանձնապես լուրջ ուշադրության արժանացավ: Սակայն ես շատ քիչ բան կպատմեմ այնտեղ կատարվածի մասին:

Ջենոբիայի արևելյան կողմից, [քաղաքի] պարսպին շատ մոտիկ հոսում է Եփրատ դետր: Այդ [դետի] մոտակայքում վեր են խոյանում բարձր ժայռեր, որոնք հնարավորություն չեն տալիս դետին այս վայրում տարածվելու. լեռներով, ժայռոտ ափերով սեղմված, հոսանքն ընթանում է շատ նեղ հունով և երբ հորդառատ անձրևներից նա վարարում էր, ապա թափվում էր պարսպի վրա և ողողում ոչ միայն պարսպի հիմքերը, այլև նրա ատամնաշարը: Զուրջ խախտում էր քարերի շարվածքը, քայքայում նրանց [կապող] շաղախը: [Հուստինիանոսն] այստեղ մեծ որձաքարերից ամբողջ պարսպի երկարությամբ մի անջրպետ կառուցեց, որով փակեց վարարած դետի հավելյալ ջրի հոսքը, և պարիսպը նման վտանգից այլևս անվնաս էր մնում, նույնիսկ եթե ջուրը ծփալով մեծ բարձ-

րության հասնելը: [Հուստինիանոսը] քաղաքի հյուսիսային պարիսպը ժամանակի ընթացքում բոլորովին ավերված գտնելով, նախապարսպի հետ միասին լրիվ քանդել տվեց և նորից կառուցեց, բայց ոչ նախկինի նման: Այստեղ քաղաքի շենքերն իրար շատ մոտ էին կառուցված, մի բան, որ բնակիչներին դժվարություններ էր պատճառում. այդ պատճառով [Հուստինիանոսը], դուրս գալով նախկին պարսպի հիմքերի տեղից և նախապարսպից, նույնիսկ խրամից դուրս, այնտեղ կառուցեց [նոր պարիսպը], երևելի և անշափ գեղեցիկ, որով նա Զենոբիա քաղաքի սահմանները շատ ավելի ընդարձակեց: Քաղաքի առաջ՝ արևմտյան կողմում գտնվում էր ինչոր մի բլուր, որի բարձրությունից թշնամիներն աներկյուղ կարողանում էին հարվածել [քաղաքի] պաշտպաններին, և ոչ պակաս չափով նաև քաղաքում գտնվողներին: Հուստինիանոս կայսրը այս բլուրը երկու կողմից պատեց և Զենոբիա: [քաղաքի] մեջ առավ, նրա փեշերն ամբողջությամբ ուղղեց, որպեսզի ոչ ոք չկարողանա այնտեղ բարձրանալ՝ վնասելու մտադրությամբ: Բացի այդ, նա բլրի վրա մի ուրիշ ամրություն էլ կառուցեց և այդպիսով քաղաքը թշնամու համար դարձրեց միանգամայն անմատչելի: Բլրից դուրս տեղանքը շատ ցածրագիր է և թշնամիների համար անհնարին է մոտենալ [քաղաքին]: Իսկ այդտեղից անմիջապես վերև են բարձրանում արևմտյան կողմում գտնվող լեռները: Կայսրը ոչ միայն քաղաքի ապահովության մասին հոգաց, այլև այնտեղ կառուցեց տաճարներ ու դորանոցներ: Բացի այդ, նա [քաղաքի] համար կառուցեց հասարակական բաղանիքներ և սյունաշարքեր: Այս բոլոր գործերի կատարումը իրենց վրա վերցրին ճարտարագետներ Իսիդորոսն ու Հովհաննեսը: Հովհաննեսը ծաղումով Բյուզանդիոնից էր, իսկ Իսիդորոսը՝ վերևում հիշատակածս Իսիդորոսի եղբորորդին՝ Միլետից: Նրանք երկուսն էլ երիտասարդ էին, բայց իրենց տարիքից ավելի բնական կարողություն ցուցաբերեցին և հմտորեն ի կատար ածեցին կայսեր նախագծումները:

9. Զենոբիայից հետո [նա ասցավ] Սուրոն քաղաքին, որը գտնվում է Եփրատ գետի ափին: Սրա պարիսպն այնքան թույլ էր, որ խոսքով, երբ մի անգամ գրոհեց նրա վրա, նույնիսկ կես ժամ դիմադրության չհանդիպեց և [քաղաքը] անմիջապես ընկավ պարսից ձեռքը: Հուստինիանոսը վերականգնեց այս փոքր քաղաքը. ինչպես Կալլինիկոսը, ամբողջությամբ շրջապատեց այն ամուր պա-

ըրսսպով, ապահովեց նախապարսպով, որպեսզի այն թշնամիների առաջ այլևս տեղի չտա:

Եփրատեսիսիայում կա երևելի սուրբ Սերգիոսին նվիրված մի տաճար: Այս սրբի հանդեպ հին մարդիկ հարգանք ու սլատիվ տածելով, վայրը անվանեցին Սերգիուպոլիս: Նրանք այն շրջապատեցին շատ ցածր պարսպով, այնքանով որ կարողանան դիմադրել սերձակա սարակինոսների արշավանքներին. սարակինոսներն ի բնե անրնդունակ են պաշարելու գործի մեջ, և ամենավատ պարիսպն անդամ, նույնիսկ կավաշենը, նրանց հարձակման թափը կարող է կոտրել: Ժամանակի ընթացքում այս տաճարը շատ հարստացավ նվիրատվութուններից և իր վրա ուշագրութուն հրավիրեց: Այդ բոլորը հաշվի առնելով, Հուստինիանոսն անմիջապես դիմեց աշխատանքի և ամուր պարսպով շրջապատեց [քաղաքը]: Նա մեծ քանակությամբ ջուր ամբարեց և ավելի քան բավարարեց եղած պահանջը: Այնտեղ նա կառուցեց նաև շենքեր և սյունաշարքեր, որոնք ամեն մի քաղաքի զարդն են կազմում, հաստատեց կայազոր՝ անհրաժեշտության դեպքում քաղաքը պաշտպանելու համար: Եվ ճշմարիտ, երբ պարսից արքա խոսրովը Սերգիուպոլիսը դրավելու մտադրությամբ մեծ զորք էր ուղարկել, անկարող լինելով կոտրել ամուր պաշտպանությունը, վերացրեց պաշարումը:

Նա նույնպիսի ուշագրության արժանացրեց և այն քաղաքներն ու ամրոցները, որոնք գտնվում են Եփրատեսիսիայի հեռավոր ծագերում, այն է Բարբալիսոսոր, Պոլիսարիան, Գաբուլոն կոչվածը, Եփրատ գետի ափին գտնվող Պենտալիմիան և Եվրոպոսը: Նմանապես, նա տեսնելով, որ Հեմերիոս կոչվածի պարիսպները տեղտեղ կառուցվել էին առանց բավարար ուշագրության և թույլ, տեղտեղ էլ միմիայն կավից, նաև որ վայրում զգացվում էր ջրի մեծ պակասութուն, որի համար նա թշնամիների համար միանգամայն դյուրամատչելի էր, [Հուստինիանոսը] այդ [պարիսպը] հիմնահատակ քանդեց և անմիջապես որձաքարերով, ինչպես որ պետքն էր, նորից կառուցեց ամբողջությամբ, տալով անհրաժեշտ բարձրությունը և լայնությունը: Բացի այդ, նա ամրություններում ամենուրեք բազմաթիվ ջրամբարներ կառուցեց և բոլորը լցրեց անձրևի ջրով, ապա [Հեմերիոսում] կայազոր հաստատելով նրան հասցրեց այժմյան ապահովագույն վիճակին: Եվ եթե մեկը գտնում է, որ շատ ժամանակ է պետք խոսել Հուստինիանոս կայսեր բոլոր բարեգործությունների մասին, այնուամենայնիվ չի զլանա ասելու, որ

նա թողալորութեանն ստացալ, որովհետեւ տնտեսութեամբ մշտապէս հոգ էր տանում հոսմեական ժողովրդի փրկութեան մասին:

Այդ բոլորին կարելի է ավելացնել նաև Հիերասպոլիսը՝ այնտեղի քաղաքներից ամենաերեւելին, որը ենթակա լինելով թշնամու կամայականութեանը, փրկվեց միայն [Հուստինիանոսի] հետաետեւութեամբ: Այս քաղաքի [պարիսպը] անցյալում իր մեջ էր շրջափակում ամառի բնդարձակ տարածութեաններ, այդ իսկ պատճառով անհնարին էր այն պաշտպանել: [Հուստինիանոսն] ազատեց քաղաքն իր անօգուտ տարածութեաններից, փորձացրեց պարսպի շրջանակները, որով այն ավելի ամուր գարձալ, և ամեն ինչով ապահովելով այն, վերածեց շատ ամուր քաղաքի: Այդ բոլորից բացի նա հետևյալ բարեկործութեանն էլ արեց: Քաղաքի մեջտեղում գեանի խորքերից անընդհատ խամբու ջուր էր բխում, որը հենց այդ տեղում տառաջացնելով մի լայն լիճ՝ փրկարար միջոց էր դառնում թշնամիներից պաշարվելու ժամանակ: Խաղաղ պայմաններում նա անհրաժեշտ չէ, որովհետեւ զբոսից շատ ջրեր են ներս հոսում: Տեղի բնակիչները երկար ժամանակ ապրելով խաղաղութեան մեջ և այդ [լիճի] կարիքը չզգալով, անուշազրութեան էին մտանել այն: Մարդկային բնութեանն այնպիսին է, որ երջանկութեան ժամանակ շիտուցում մտածել հնարավոր գծրախտութեանների մասին: Երանք լիճը շարունակ լցնում էին կեղտով, լուղանում այնտեղ, լվացր անում, ամբողջ ազրն այնտեղ թափում...

Եփրատեախոյում գտնվում էին նաև այլ բնակավայրեր՝ Զեղաման¹⁰ և Նեոկեսարիան, որոնք միայն անունով էին քաղաքներ և նրանց պարիսպները կարծես ցանկապատ լինեին: Երանք, մի կողմից, իրենց թերի շինարարութեան պատճառով, առանց որևէ գրծվարութեան մտաչելի էին թշնամիներին, որոնք աներկչուց կարող էին ցատկել նրանց վրայով, իսկ մյուս կողմից էլ կարելի չէր նրանցով պաշտպանվել, որովհետեւ շատ նեղ լինելով, պաշտպանները կանգնելու տեղ չունեին: Հուստինիանոս կայսրն այդ [քաղաքները] պարսպապատեց բավական մեծ լայնութեան ու բարձրութեան ունեցող իսկական պարիսպներով և ամրացնելով ուրիշ [կառուցներով], հիրավի քաղաքները գարձրեց, որոնք այլևս չէին վախենում թշնամու հարձակումներից:

10. Հուստինիանոս կայսրը միանգամայն ապահով ու վաշկուշ գարձրեց նաև այն քաղաքները, որոնք [անցյալում] Խոսրովը, այդ բարբարոսը, գրծելով հալիսանական հաշտութեան ստիժով սված

երգումները, մոտանալով իրեն վճարվող դրամական գումարի մասին, զրգոված Հուսափնիանոս կաշսերձ՝ Լիրիային և Բաալիային պատերազմով տիրանալու պատճառով իրեն համակած նախանձից, զրավել էր, իր կատաղության մեջ արհամարհելով աված երգումները։ Հարմար առիթ համարելով այն, որ հասմացեցինների զորքի մեծ մասը գանձում է արևմուտքում, ներխուժեց հասմացեցինների երկիրը, երբ զեռ հասմացեցինները ոչինչ չգիտեին թշնամիների հարձակման մասին։ Հուսափնիանոս կաշսերձ այնպես ապաշով ու գեղեցիկ դարձրեց [այդ բաղարները], որ բոլորն էլ այժմ նախկինից շատ ավելի բարեկեցիկ են և երկյուղ չեն գտում․ բարբարոսների շարագործ արշավանքներից կամ սրիկ սանձազուլյանից ու մեքենաշտվյունից։

Ամենամեծ ուշադրությունն արժանացավ Անտիոքը²⁰, որն այժմ կոչվում է Թեսալոլիս նա նախկինից շատ ավելի գեղեցիկ ու ապահով դարձրեց այն։ Հնում նրա պարիսպը չափից ավելի երկար էր, և բնզգրկում էր մեծ տարածություններ։ Առանց սրիկ անհրաժեշտություն այն պարփակում էր և՛ դաշտեր, և՛ ժայռոտ բարձունքներ, որի պատճառով ենթակա էր ամեն անասկ վտանգների։ Հուսափնիանոս կաշսերձ [պարսպի] շրջանակները փոքրացրեց այնքան, ինչքան պետք էր բաղարը հուսափի կերպով պաշտպանելու համար ժխան, և ո՛չ թե այն, ինչ անցյալում։ Պարսպի ներքևի մասում բաղարը վասնզավոր չափով լայնանում էր և գանձում փափուկ հողի վրա, և, բացի դրանից, պարսպի անշափ երկարություն պատճառով այն անպաշտպան էր մնացել [Հուսափնիանոսը] պարիսպը փոքրացրեց, այդ մասում բաղարը խոհեմ կերպով նեղացրեց և գրանով պաշտպանություն հնարավորություն ստեղծեց։ Իսկ Օրոնտես գետը, որն անցյալում սլոր-մոլոր հոսելով սղոցում էր [բաղարը], մոտեցրեց պարսպին՝ փոխելով նրա հունը և հոսանքն ամեկով [պարսպին] շատ մոտ [փորված] ջրանցքի մեջ, զբանով նա մեկ կողմից վերացրեց սղոցման սպաննալիրը, իսկ մյուս կողմից Օրոնտես գետի հոսանքը օգտագործեց բաղարի պաշտպանության համար։ Այստեղ նա գետի վրա կառուցեց ամերն իրար միացնող նոս կամուրջներ, [գետը] հոսեցնելով [ջրանցքի միջով] բաղարից հետո, թողեց ապա ընթանալ իր սովորական հունով։ Ինչ վերաբերում է [պարսպի] բարձր կողմին, [Հուսափնիանոսն] այստեղ հետեղյալը կատարեց։ Լեռան Օրոկասսիագա կոչված բարձունքում պարսպից դուրս, բայց նրան շատ մոտ, գանձում է մի ժայռ, որը շատ խոցելի է, զարձնում պարիսպը։ Խոսքովն առանց սրիկ զժպա-

րության, հենց այստեղից գրավեց քաղաքը. ինչպես ես իր տեղում ասել եմ: Պարսպից ներս այս վայրն ամայի է և շատ դժվարանցանելի՝ բարձրաբերձ ժայռերի և անանցանելի կիրճերի պատճառով, որոնք փակում են ձանապարհները և այն տպավորութիւնը ստեղծում, որ այդ պարիսպը պատկանում է ոչ թե անտիոքացիներին, այլ օտարին: [Հուստինիանոսը] մնաս բարով ասաց այդ ժայռին, որը լինելով պարսպին շատ մոտ, միանգամայն մատչելի էր դարձնում այն և որոշեց քաղաքի պարիսպներն ավելի հեռու տանել, որովհետև փորձը հաստատել էր նախկին կառուցողների կարճատեսութիւնը: Նա հարթեց նախկինում ժայռոտ տեղանքը, հատկապես պարսպից ներս, և այն մատչելի դարձավ ոչ միայն հետևակի, այլև հեծյալների համար, դեռ ավելին, նույնիսկ սայլերը կարող էին այդտեղից անցնել: [Հուստինիանոսը] կառուցեց նաև բաղանիքներ, իսկ այն ժայռերում, որոնք պտնվում էին պարիսպներից ներս՝ ջրամբարներ: Յուրաքանչյուր աշտարակի մեջ փորեց ջրհոր և անձրևաջրի օգնութեամբ վերացրեց նախկինում եղած ջրի պակասը:

Արժե խոսել նաև այն շինարարութեան մասին, որ կատարվեց նույն լեռներից հոսող հեղեղատի վրա: Քաղաքի մոտ բարձրանում են երկու լեռներ, որոնք իրար շատ են մոտենում: Սրանցից մեկը կոչվում է Օրոկասսիադա, իսկ մյուսը՝ Ստավրին: Նրանց արանքում մի անտառախիտ ձոր է, որի միջով հոսում է անձրևների ժամանակ հեղեղատի վերածվող մի դետակ, որը կոչվում է Օնոպնիկտես. հոսելով բարձրից, այն ողողում էր պարիսպը և երբ հորդառատ էր դառնում, ջուրը լցվում էր քաղաքի նեղ ձանապարհները և մեծ շարիք պատճառում բնակիչներին: Հուստինիանոս կայսրն այդ շարիքը վերացրեց հետևյալ կերպ: Գետակին մոտ դռնվող պարսպի առջև, այնտեղ, որտեղից հեղեղատը սպառնում էր պարսպին, երկու լեռների արանքում նա մի մեծ ամբարտակ կառուցեց, որը փակում էր խոր ձորակը, որովհետև այլևս փրփրած դետը չկարողանա առաջ հոսել, այլ երկար ժամանակ այստեղ մնա ու լճանա: Այդ պատենչի վրա նա բացեց դռնակներ, որպեսզի հեղեղատը նրանց միջով հոսի աստիճանաբար, և ո՛չ թե ուժղին, ամբողջ հորձանքով շթափվի պարսպի վրա, շողողի և վնաս չհասցնի քաղաքին: Այժմ հանդարտած գետը խաղաղ, ինչպես ասացի, հոսում է ջրանցքի միջով ուր ուր ցանկանան մարդիկ:

Ահա այսպես վարվեց Հուստինիանոս կայսրը Անտիոքի պարսպի հետ: Նա վերականգնեց ամբողջ քաղաքը, որն հրդեհվել էր թշնամիների կողմից: Ամեն ինչ մոխիր էր դարձել և քանդվել, մի-

այն բաղմամբիվ կույտեր էին բարձրանում հրդեհված քաղաքում և անտիրքացու համար անհնարին էր գտնել նախապես իրեն պատկանած հողամասը: [Հուստինիանոսը] հրամայեց դուրս բերել քանդված [շենքերի] ամբողջ աղբը, մաքրել հրդեհված տների ավերակները, բայց որովհետև բոլորովին չէին մնացել հասարակական սյունաշարքեր կամ սյունաղարդ գավիթներ, ո՛չ հրասլարակ, ո՛չ էլ քաղաքը թաղամասերի բաժանող փողոցներ, արգելեց որևէ շենք կառուցել: Կայսրն անհապաղ աղբը հեռացրեց քաղաքից, այն պատեց թափված կույտերից և ամենից առաջ քաղաքի ամբողջ տարածությունը սալահատակեց հսկայական քարերով. այնուհետև կառուցեց սյունաշարքեր և հրապարակներ, բացեց փողոցներ, անցկացրեց առուներ, կառուցեց աղբյուրներ, շատրվաններ, ինչով կարելի է քաղաքը դեղեցկացնել, ապա նաև թատրոններ ու բաղանիքներ, այն դարդսրեց քաղաքի բարեկեցություն մասին վկայող հասարակական ամենատարբեր շենքերով և, բերելով մեծ թվով վարպետներ ու բանվորներ, հնարավորություն տվեց բնակիչներին ավելի հեշտ ու դյուրին կառուցել իրենց տները: Այսպիսով Անտիոքը այժմ նախկինից շատ ավելի երևելի դարձավ: [Հուստինիանոսը] այստեղ կառուցեց նաև աստվածածինն նվիրված մեծ տաճար, որի դեղեցկությունը և շքեղությունը անհնարին է նկարագրել: Այդ [տաճարը] նա սլատվեց դրամական մեծ հատկացումներով: Նա կառուցեց նաև Սիբայել հրեշտակապետի հսկայական տաճարը, հոգաց այստեղի աղքատ հիվանդների մասին, նրանց հանգստի և բուժման համար կառուցելով հիվանդանոց՝ տղամարդկանց և կանանց համար առանձին: Նա նույն շափով հոգում էր նաև օտարերկրացիների մասին, որոնք ժամանակ առ ժամանակ ժամանում էին այստեղ:

11. Նա վերանորոգեց նաև հալկիս քաղաքի պարիսպը, որը հենց սկզբից սխալ էր կառուցվել և ժամանակի ընթացքում փուլ եկել, ինչպես և նախապարիսպը. այդպիսով, նախկինից ավելի ամուր դարձրեց և տվեց այն տեսքը, որ ունի նա այժմ:

Ասորիքում կար անուշադրության մատնված Կյուրոս անունով մի փոքր քաղաք, որը հնում կառուցել էին Պաղեստինից մարաց զորքի կողմից գերեզմարված և Ասորեստան տեղափոխված հրեաները, որոնք շատ ժամանակ անց ազատ էին արձակվել Կյուրոս արքայի կողմից: Նրանք, երախտագետ լինելով, որպես հատուցում այդ վայրն անվանեցին Կյուրոս: Ժամանակի ընթացքում Կյուրոս քաղաքն անուշադրության մատնվեց և բոլորովին անպարիսպ մնաց:

Հուստինիանոս կայսրը, մի կողմից հոգ տանելով պետութեան [ապահովութեան] մասին, իսկ մյուս կողմից մեծ հարգանք տաժնելով սուրբ Կողմայի և Դամիանոսի հանդեպ, որոնց մարմինները մինչև օրս էլ [թաղված են] այդ քաղաքին մոտ վայրում, Կյուրոս քաղաքը դարձրեց բարեկեցիկ և երևելի, միանգամայն ամուր ու ապահով պարսպով, [հաստատեց] այնտեղ մեծաքանակ կայազոր, կառուցեց հասարակական մեծ շէնքեր և կատարեց շատ փայլուն այլ շինարարութիւն: Այդ քաղաքը դեռ հնուց տառապում էր ջրի սակասից, իսկ դրսում կար խմելու ջրով հարուստ մի մեծ աղբյուր, որը սակայն, բնակիչներին ոչ մի օգուտ չէր տալիս, որովհետև նրանք ոչ մի հնարավորութիւն չունեին այնտեղից ջուր բերելու, դա կապված էր մեծ դժվարութիւնների և վտանգների հետ: Նրանք ստիպված էին այնտեղ գնալ շրջանցիկ ձանապարհներով, որովհետև մեջտեղում գտնվում էր զառիթափ և բոլորովին անանցանելի մի վայր, այնպես որ նրանք շատ հեշտ ընկնում էին դարան մտած թշնամու ձեռքը: [Հուստինիանոսն] ահա մի ջրանցք անցկացրեց քաղաքի պատերից սկսած մինչև աղբյուրը, բայց ոչ բաց, այլ ծածկրված, որով նա [քաղաքի բնակիչներին] հնարավորութիւն տվեց առանց մեծ հոգնութեան ու վտանգի ջուր ստանալ:

Նա միանգամայն ամուր կերպով վերականգնեց նաև խալկիս քաղաքի հիմնովին ավերված և անպաշտպան դարձած ամբողջ պարիսպը և այն ամրացրեց նախապարիսպով: Ասորիքի մնացած քաղաքները և ամրոցները նա նույն ձևով կարգի բերեց և նախանձելի դարձրեց:

Ահա այս ձևով Հուստինիանոս կայսրը ապահովեց Ասորիքի անվտանգութիւնը: Լիբանանին սահմանակից Փյունիկեի ինչ որ տեղում հին մարդկանց կողմից ամայի վայրում կառուցված Պալմիրա անունով մի քաղաք կա, որը գտնվում էր թշնամի սարակինոսներին հարմար ձանապարհի վրա: Բայց հենց այդ նպատակով էլ նախկինում կառուցել էին այդ [քաղաքը], որպեսզի հոռոմայեցիների երկրի վրա բարբարոսների հանկարծակի հարձակումներն անվրեպ չմնան: Ահա այս [քաղաքը], որ երկար ժամանակ մեծ մասամբ ամայի էր դարձրել, Հուստինիանոսը շատ հզոր ամրութիւններով պաշտպանեց, ապահովեց ջրով և կայազորով և սանձեց սարակինոսների արշավանքները:

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Ր Ո Ր Գ

Նախորդ գրքում ես խոսեցի այն մասին, թե ինչպես Հուստինիանոս կայսրը ամրություններով ապահովեց Արևելքը: Չեոնարկելով պատմել հռոմեական պետության սլարսկական սահմանների վրա նրա կառուցած ամրությունների մասին, ես նպատակահարմար գտա սկսել հայերից, որոնք բնակվում են Ամիդից մինչև մյուս Թեոդոսուպոլիսը² պարսիկների դիմաց ընկած շրջաններում: Նախքան [Հայաստանում] կատարված կառուցումների մասին խոսելը, ես կարևոր եմ համարում հիշատակել, թե ինչպես կայսրը նախկինում շափազանց անապահով վիճակում ապրող հայերին արժանացրեց այժմյան կայուն անվտանգության: Նա այդտեղի բնակչությանը փրկեց ոչ այնքան շինարարությամբ, որքան այլ խնդիրներում իր ցույց տված հոգատարությամբ, որի մասին ես այստեղ մանրամասն կպատմեմ: Սկսենք մի քիչ հեռվից:

Հայերը հնում ունեցել են թագավոր իրենց ցեղից: Այդ մասին հիշատակություններ կան հին պատմությունը շարագրող հեղինակների մոտ: Երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացին գահնկեց արեց պարսից արքային, պարսիկները խոնարհաբար տանում էին ստրկական լուծը, բայց սլարթևները մակեդոնացիների դեմ ապստամբություն բարձրացնելով և հաղթանակ տանելով, դուրս շարտեցին նրանց և գրավեցին մինչև Տիգրիս գետն ընկած տարածությունը: Դրանից հետո հինգ հարյուր տարվա ընթացքում պարսից պետությունը գտնվում էր նրանց ձեռքում, մինչև այն ժամանակ, երբ հռոմայեցիների կայսր դարձավ Մամայայի որդի Ալեքսանդրը: Այն ժամանակ էր, որ պարթևական արքաներից մեկը, իր Արշակ անունով եղբորը հաստատեց Հայոց թագավոր, ինչպես այդ մասին հիշատակում է Հայոց պատմությունը⁴: Ոչ ոք չէր հաս շկարծե, որ Արշակունիները հայկական ժագում ունեն: Եվ այսպես [հայերի] և [պարթևների] միջև հինգ հարյուր տարվա ընթացքում խաղաղություն էր տիրում, որը պայմանավորված էր [իշխող հարստությունների] ազդակցական կապերի առկայությամբ: Հայոց թագավորը նստույ էր Մեծ Հայք կոչված [երկրում], լինելով գեռ վաղուց հռոմեական կայսեր հպատակ: Որոշ ժամանակ անց հայոց մի ինչ որ [ուրիշ] Արշակ թագավոր⁵ ունենում է երկու որդի, որոնց անուններն էին Տիգրան և Արշակ: Իր կյանքի վերջում նա կտակ թողեց, որի համաձայն երկու որդիներն էլ դառնում էին իշխանության ժառանգորդներ: Բայց նա պետությունը հավասար կերպով չբաժանեց նրանց

միջև: Նա Տիգրանին թողեց քառապատիկ ավելի բաժին: Ահա հայր Արշակը. այս կերպ կարգագրելով թագավորության գործերը, վախճանվեց, իսկ որդի Արշակը, որին փոքր բաժին էր հասել, շատ զայրացած և գժգոհ, հարց բարձրացրեց հոռմայեցիների կայսեր առջև, հույս ունենալով բոլոր միջոցներով վերացնել եղբոր թագավորությունը և հոր անարդարացի որոշումը, շեղյալ հայտարարել: Այն ժամանակ հոռմայեցիների վրա իշխում էր Արկադիոսի⁶ դեռ շատ մանկահասակ որդի Թեոդոսը⁷: Տիգրանը, վախենալով կայսեր հաշվեհարդարից, իր թագավորության հետ միասին հանձնվեց պարսիկներին, գերադասելով ապրել Պարսկաստանում որպես մասնավոր անձնավորություն, քան թե եղբոր հետ արդարացի լուծել հարցը և միասին, արդար ու օրինավոր թագավորել հայոց վրա: Արշակն իր հերթին ոչ պակաս երկյուղ զգալով պարսիկների և իր եղբոր ոտնձգություններից, որոշ պայմաններով, որոնց մասին ես խոսել եմ պատերազմների մասին գրքում⁸, իր թագավորությունը զիջեց Թեոդոս կայսեր: Եվ ահա որոշ ժամանակ Հայոց երկիրը դարձավ հոռմայեցիների և պարսիկների կովախնձոր և վերջ ի վերջո նրանք եկան համաձայնության, որ պարսիկները տիրեն Տիգրանի բաժնին, հոռմայեցիները՝ Արշակի: Երկու կողմերն էլ այդ հաստատեցին պայմանագրով, որից հետո հոռմայեցիների կայսրը Հայոց իշխան էր նշանակում երբ որ ցանկանար և ում որ ցանկանար: Այդ իշխանին անվանում էին, ինչպես և այժմ, Հայաստանի կոմես⁹:

Բայց որովհետև այդպիսի ղեկավարությունը, զուրկ լինելով ռազմական ուժից, ի վիճակի չէր գիմարելու թշնամիների հարձակումներին, և Հուստինիանոս կայսրն էլ համոզվեց, որ դրա պատճառով Հայաստանը մշտապես տակնուվրա է լինում ու, բացի դրանից, բարբարոսների համար այն դյուրամատչելի է, ապա վերացրեց այդ իշխանությունը և հայերի վրա նշանակեց զորավար¹⁰, թշնամուն գիմարելու համար տալով նրան բավարար քանակությանը զորք: Ահա նա այդպես տնօրինեց Մեծ այք¹¹ կոչված [երկրի] գործերը: Ինչ վերաբերում է մյուս Հայքին. . . գտնվում է Եփրատ գետից այս կողմ և տարածվում է մինչև Ամիգ քաղաքը, այնտեղ իշխում ին հինգ հայ սատրապներ¹², որ . . . կշխանությունը ժառանգական էր և ցմահ: Նրանք հոռմայեցիների կայսրից ստանում էին միմիայն նշանակներ: Այդ նշանակների մասին արժե խոսել, քանի որ դրանք ոչ ոք չի տեսնելու այլ . . . Դա բրդյա քղամիդ էր, սակայն ոչ թե ոշխարի բրդից, այլ ծովից հավաքված: Այդ

բուրգը բուսնում է պիննոս կոչված ծովային կենդանիների վրա: Միրանիի այն մասը, որի վրա սովորաբար գցվում էր բեհեզը, ոսկուց էր: Քղամիդի վրա ամրացված էր լինում ոսկե ճարմանդ՝ մեջտեղում թանկագին քար: Այդ ճարմանդից ոսկե լայն շղթայով կախված էր երեք հակինթ: [Քղամիդից բացի] կար նաև մետաքսյա պատմունձան, ամենուրեք պաճուճված ոսկե դարդերով, որոնց պլումիա են անվանում, և մինչև ծունկը հասնող կարմիր կոշիկներ, որոնք սովորաբար հագնում են հոռմայեցիների և պարսից թագավորները¹³:

Հռոմեական զորքը երբեկից օգնություն չի ցուցաբերել ո՛չ Հայոց թագավորին, ո՛չ էլ սատրապներին: Պատերազմական գործերում նրանք ինքնուրույն էին: Որոշ ժամանակ անց, Ջենոնի թագավորության միջոցին, երբ Իլլոսն ու Լեոնտիոսը ապստամբություն բարձրացրին կայսեր դեմ¹⁴, սատրապներից մի քանիսը որոշեցին բացահայտ կերպով նրանց միանալ: Այդ էր պատճառը, որ երբ Ջենոն կայսրը ճնշեց Լեոնտիոսի և Իլլոսի [ապստամբությունը], մի շատ թույլ և աննշան իշխանություն ունեցող սատրապի՝ Բալաբիտենե¹⁵ կոչված երկրում թողեց նախկինի պես իշխել միայն, իսկ մնացած բոլորին, գրկելով իշխանությունից, շտվեց այն նրանց ցեղակիցներին, այլ, ինչպես հռոմեական բոլոր մյուս իշխանություններում էր, դարձրեց ոչ ժառանգական՝ ըստ կայսեր ցանկության: Բայց նրանց իշխանության տակ եղած զորքը բաղկացած էր ոչ թե հոռմայեցիներից, այլ փոքրաքանակ հայերից, ինչպես ընդունված էր հնում, որի պատճառով էլ նրանք ի վիճակի չէին դիմադրել թշնամիների հարձակումներին: Իմանալով այդ, Հուստինիանոս կայսրն անմիջապես վերջ տվեց սատրապների իշխանությանն և այնտեղի ցեղերի վրա¹⁶ նշանակեց երկու, այսպես կոչված, դուքսերի: Նա նրանց տվեց հռոմեական մեծաքանակ զորք, որպեսզի պահպանեն հռոմեական սահմանները, իսկ նրանց համար կառուցեց հետևյալ ամրությունները:

2. Ես կսկսեմ Միջագետքի շրջաններից, որպեսզի իմ այս պատմությունը վերևում ասվածի շարունակությունը լինի: [Հուստինիանոսն] ահա հայկական ցեղերի վրա իշխող [երկու] իշխաններից՝ դուքս¹⁷ կոչվածներից մեկին հաստատեց Մարտիրոսյուլիս¹⁸ կոչված քաղաքում, իսկ մյուսին՝ մի ամրոցում, որն անվանում են Կիթարիգոն¹⁹: Ես այժմ կբացատրեմ, թե հռոմեական պետության ո՛ր շրջանում են գտնվում այս վայրերը: Սոֆանենե²⁰ կոչված Հայ-

քում գտնվում է Մարտիրոսյուզիս անունով քաղաքը՝ Նիմֆիոս²¹ դե-տի ափին, թշնամիներին ամենից մոտ վայրում, որովհետև այստեղ հռոմայեցիների և պարսիկների սահմանը Նիմֆիոս դետն է: Գետի մյուս ափին է գտնվում Արքսանենե երկիրը²², որ դեռ վաղուց հպատակ էր պարսիկներին: Այն պատճառով, որ [Մարտիրոսյուզիսը] հռոմայեցիների կողմից անուշադրության էր մատնված, նա շարունակ ենթակա էր բարբարոսների վտանգին: Օրինակ, երբ Անաստասիոսի թագավորության օրոք պարսից արքա Կավադը ներխուժեց հռոմայեցիների երկիրը, նա զորքը տարավ Մարտիրոսյուզիսի վրայով, որովհետև նա գտնվում էր Ամիդից լավ քայլով մարդու համար մեկ օրվա ճանապարհից մի քիչ ավելի հեռավորության վրա: Նա քաղաքը գրավեց չափազանց հեշտությամբ, ի միջի այլոց, առանց սլաշարելու, հարձակվելու՝ կամ գրոհելու, այլ պարզապես ասելով, որ գալիս է, որովհետև այդտեղի բնակիչները, լավ գիտենալով, որ իրենք մի վայրկյան անգամ ի վիճակի չեն դիմանալ սլաշարման (նրանք տեսել էին, որ մարերի զորքը արդեն մոտեցել է), Սոֆանենեի սատրապի սատրապական հանդերձանքը կրողի՝ Թեոդորոսի հետ միասին անմիջապես գնացին Կավադի մոտ, հանձնելով նրան և՛ իրենց, և՛ Մարտիրոսյուզիսը, ինչպես նաև երկու տարվա սլետական հարկերը: Կավադը այդ բանից գոհ, ձեռք չտվեց ոչ քաղաքին, ոչ էլ [շրջակա] երկրին՝ որպես պարսից իշխանության պատկանող, բնակիչներին էլ ոչ մի վնաս չհասցրեց, ոչ մի ավարառություն չարեց, քաղաքում ոչ մի փոփոխություն չմտայրեց, այլ նույն Թեոդորոսին նշանակեց սատրապ և որպես երախտագիտության ապացույց նրան տվեց իշխանության նշանակներ, որպեսզի պահպանի պարսից երկիրը: Այնուհետև նա զորքը առաջ տանելով, պաշարեց ու գրավեց Ամիդը և վերադարձավ պարսից երկիրը: Այդ մասին ես պատերազմների մասին գրքում ասել եմ²³: Անաստասիոս կայսրը, լավ գիտենալով, որ անհնարին էր փրկել ոչ մի ամրություն շունեցող Մարտիրոսյուզիսը թշնամիների հարձակումից, բոլորովին շղարացավ Թեոդորոսի և սոֆանենեցիների վրա, այլ շատ շնորհակալություն հայտնեց նրանց այդ նախաձեռնության համար: Մարտիրոսյուզիս պարսպի հաստությունը մոտ չորս ոտնաչափ էր, իսկ բարձրությունը՝ մինչև քսան, այնպես որ թշնամիները կարող էին այն գրավել ոչ միայն գրոհով, կամ մեքենաների օգնությամբ, այլ պարզապես շատ հեշտությամբ նրա վրայից ներս ցատկելով:

Այդ պատճառով Հուստինիանոս կայսրը մտածեց հետևյալը: Պարսպից դուրս հիմքեր փորեց և կառուցեց մի այլ պարիսպ՝ չորս

ոտնաչափ հաստությամբ, երկու պատերի արանքում թողնելով նույնպես շորս ոտնաչափ լայնությամբ տարածություն: Այդ [նոր] պարիսպը ևս նա բարձրացրեց քսան ոտնաչափ և այնպես արեց, որ բելոր շափերով այն համընկնի նախկին պարսպին: Դրանից հետո նա այդ երկու պատերի միջև եղած տարածությունը լցրեց քարերով և կրաշաղախով և այդպիսով ստացվեց տասներկու ոտնաչափ լայնությամբ մի կառույց: Դրա վրա մոտավորապես նույն հաստության պարիսպ բարձրացրեց և դարձրեց նախկինի կրկնապատիկը: Բացի դրանից, նա քաղաքի համար կառուցեց ամուր նախապարիսպ, մի խոսքով, այն բոլորը, ինչ անհրաժեշտ է քաղաքի ամրությունների պաշտպանության համար:

3. Մարտիրոսյուսից արևմուտք գտնվում է Ֆեյսոն անունով վայրը, նույնպես Սոֆանենն կոչվող Հայքում, Մարտիրոսյուսից մեկ օրվա ձանապարհից մի քիչ պակաս հեռավորության վրա: Այս վայրից այն կողմ, մոտ ութ մղոն հեռավորության վրա բարձրաբերձ և բոլորովին անանցանելի լեռներն իրար միանալով կազմում են երկու՝ իրար շատ մոտ գտնվող լեռնանցքներ, որոնց սովորաբար կոչում են կլեյսուրներ: Պերսարմենիայից Սոֆանենն գնացողների համար, որտեղից էլ նրանք գնան՝ պարսկական սահմաններից թե Կիթարիդոն ամրոցի վրայով, պետք է անցնեն միայն այդ երկու լեռնանցքներից: Տեղացիք [լեռնանցքներից] մեկն անվանում են Իլլիրիսոս, իսկ մյուսը՝ Սաֆիսա²⁴: Թշնամիներին այս ձանապարհից զրկելու համար, այս վայրերը կարոտ էին առավել ապահովության և հոգատարության. ընդհակառակը, անցյալում մարդիկ անպաշտպան էին թողել դրանք: Հուստինիանոս կայսրը և՛ Ֆեյսոնում, և՛ լեռնանցքներում նշանավոր և անառիկ ամրություններ կառուցեց, կայազոր հաստատեց և այդպիսով երկիրը բարբարոսների համար միանգամայն անմատչելի դարձրեց: Ահա այն, ինչ կատարեց Հուստինիանոս կայսրը Սոֆանենն երկրում:

[Հուստինիանոսն այնուհետև] Կիթարիդոն վայրում, որը գրտնրվում է Ասթիանենն²⁵ կոչված [երկրում], բարձրադիր տեղում, հսկայական, միանգամայն անառիկ և բոլորովին նոր ամրոց կառուցեց: Նա մշտահոս ջուր բերեց, բնակիչներին ամեն ինչով ապահովեց և, ինչպես արդեն ասել եմ, մյուս դուքսին բավական մեծ կայազորով հաստատեց այստեղ: Այդ ձևով ահա նա ապահովեց հայկական ցեղերի անվտանգությունը:

Կիթարիդոնի, Թեոդոսուպոլսի և Երկրորդ Հայքի մեջտեղում

գտնվում է հորդանն²⁶ երկիրը, որի տարածությունը մոտ երեք օրվա ճանապարհ է: Նա պարսիկների հետ ոչ մի սահմանադիմ չունի՝ լիճ, գետի հոսանք, կամ լեռնանցք: Նրանց սահմաններն այստեղ խառնիխուռն են, այնպես որ բնակիչները, ուրոնք կա՛մ հոռմայեցիներին, կա՛մ էլ պարսիկներին են հպատակ, մեկը մյուսից որևէ ոտնձգության մասին կասկածելու ոչ մի վախ չունեն: Ընդհակառակը, նրանք իրար միջև խնամիական կապեր են հաստատում, առետուր անում և միասին երկրագործությամբ զբաղվում: Իսկ այն դեպքում, երբ թագավորի հրամանով որևէ կողմի դորահրամանատարները դորքով հարձակվեն մյուս կողմի վրա, հարեվաններին միշտ գտնում են անպաշտպան, որովհետև իրար շատ մոտ գտնվող անչափ մարգաշատ բնակավայրերը գեո հնուց ոչ մի ամրություն չունեին: Այդ էր պատճառը, որ պարսից արքայի համար հոռմեական սահմաններն այստեղից անցնելը շատ դյուրին ու հեշտ գործ էր, մինչև որ Հուստինիանոս կայսրը այս հարցը լուծեց հետևյալ կերպ: Այդ երկրի մեջտեղում գտնվում է Արտալեսոն՝ անունով բնակավայրը, որն ամրագույն պարսպով շրջապատելով, գարձրեց ամենաանառիկ ամրոց, այնտեղ հաստատեց կայազոր, մշտական դորահրամանատարի գլխավորությամբ, որին հոռմայեցիները լատիներեն լեզվով անվանում են դուբս: Ահա այսպես [Հուստինիանոսը] պարսպապատեց ամբողջ այդ հեռաստանը:

4. Կայսրն այսպիսի գործունեություն ծավալեց այնտեղ: Այժմ ես կպատմեմ այն մասին, թե ինչ արեց նա մյուս Հայաստանում: Սատալա քաղաքն²⁸ անցյալում քիչ հույսեր էր ներշնչում, որովհետև դտնվում էր թշնամու երկրին մոտիկ և հարթավայրում, նրան շրջապատող բազմաթիվ բլուրների ստորոտում: Այդ պատճառով նա կարիք ուներ հզոր պարիսպների՝ ընդդեմ թշնամու հարձակումների: Հակառակ այդպիսի տեղանքին, պարիսպներն էլ խախուտ էին, որովհետև կառուցվել էին սխալ սկզբունքով, առանց անհրաժեշտ ջանքերի և բացի դրանից երկար ժամանակից ամենուրեք ճեղքեր էին տվել: Կայսրը ամբողջությամբ քանդեց [պարիսպը] և նույր կառուցեց, այնքան բարձր, որ կարեն գերազանցում է շրջակա բլուրների բարձրությանը և այնքան լայն, որ կարողանա անվնաս կրել այդպիսի մեծ բարձրությունը: Նրա շուրջը կառուցելով նաև ամուր նախապարիսպ, ապշեցրեց թշնամիներին: Նա Սատալայից ոչ շատ հեռու մի շափազանց հզոր ամրոց կառուցեց Օսրոնեն²⁹ կոչված վայրում:

Այդ նույն երկրում ուղղաբերձ բլրի գագաթին գտնվում է հնում կառուցված մի ամրոց, որը հռոմայեցի զորավար Պոմպեոսը գրավելով և պատերազմով տիրանալով երկրին, շատ ամրացրեց և անվանեց Կոլոնիա³⁰: Սա ևս, որ այգքան երկար ժամանակ ավերակ էր, Հուստինիանոս կայսրը վերականգնեց ամբողջ հզորութեամբ, տեղացի բնակչութեանը տվեց անհամար գրամ՝ ազարակներում ամենուրեք նոր ամրութեաններ կառուցելու, կամ էլ խախտվածները վերանորոգելու նպատակով: Այդպիսով գրեթե բոլոր ամրութեանները, որոնք այստեղ են գտնվում, Հուստինիանոս կայսեր գործն են: Նա այնտեղ կառուցեց նաև ամրոցներ՝ Բայբերգոն կոչվածը³¹ և Արեոնը: Նա խախտված Լյուսիորմոնը³² վերականգնեց, ինչպես նաև Լյուտարարիդոնը³³, իսկ Գերմանոսի Ֆուսատոն³⁴ կոչված վայրում կառուցեց նոր ամրոց: Հայաստանի Սեբաստիա³⁵ և Նիկոպոլիս³⁶ քաղաքների պարիսպները, որոնք երկար ժամանակից խախտված լինելով փլվելու վրա էին, նա վերականգնեց և նորոգեց: Այդ բոլորից բացի, նա այնտեղ կառուցեց եկեղեցիներ և վանքեր. Թեոդոսուպոլսում աստվածածնի տաճար կառուցեց, իսկ Պետրիոս³⁷ կոչված տեղում, ինչպես նաև Կուկարիդոնում³⁸ վերանորոգեց վանքերը: Նիկոպոլսում նա կառուցեց քառասունհինգ սրբոց վանքը, իսկ Բիդանայում³⁹ Գեորգ վկայի սրբարանը: Թեոդոսուպոլսի մոտակայքում վերանորոգեց քառասուն մարտիրոսաց վանքը:

Հնում Փոքր Հայք կոչված [երկրում], Եփրատ գետից ոչ շատ հեռու, գտնվում էր մի վայր, ուր հաստատվել էր հռոմեական զորագունդ: Վայրը կոչվում էր Մելիտենե⁴⁰, իսկ զորագունդը՝ լեգեոն: Հռոմայեցիները հնում այստեղ ցածրագիր վայրում կառուցել էին քառակուսի ամրութեան, որը ղինվորների համար բավականաչափ պորանոցներ ուներ: Նրանք այնտեղ էին պահում նաև իրենց գրոշները: Այնուհետև հռոմայեցիների կայսր Տրայանոսի⁴¹ որոշմամբ վայրը ստացավ քաղաքի իրավունք և զարձակ շրջանի մայրաքաղաքը: Ժամանակի ընթացքում Մելիտենե քաղաքը մեծացավ և մարդաշատ դարձավ: Եվ երբ ամրութեանից ներս այլևս տեղ չմնաց բնակվելու (ինչպես ես ասացի, տարածութեանը շատ փոքր էր), հաստատվեցին [քաղաքի] շրջակայքում, ուր և եկեղեցիներ, վարչական շենքեր, հրապարակ, խանութներ կառուցեցին, սյունաշարքեր, բաղանիքներ, թատրոններ, [անցկացրին] քաղաքային փողոցներ և ինչ որ անհրաժեշտ է մի մեծ քաղաք զարդարելու համար: Բայց զրա հետևանքով Մելիտենեի մեծ մասը քաղաքի սահմաններից դուրս եկավ: Անաստասիոս կայսրը ձեռնարկեց ամբողջ քա-

դաքի պարսպապատումը, սակայն նա իր ծրագիրը շիրականացրած մահացած: Հուստինիանոս կայսրն ամեն կողմից պարիսպներով շրջապատելով այն, Մելիտենեն դարձրեց Հայոց հողը ամրութուն և զարդ:

5. Ահա այդ կատարեց [Հուստինիանոսը] Եփրատ գետի աջ ափին դտնվող Հայաստանում: Այժմ ես կպատմեմ, թե ինչ կատարեց նա Մեծ Հայքում⁴²: Երբ հռոմայեցիների կայսր Թեոդոսը ստացավ Արշակի տերութունը, որի մասին ես քիչ առաջ պատմեցի⁴³, բլուրներից մեկի վրա ամրոց կառուցեց, որը սակայն մատչելի էր թշնամիներին, և այն Թեոդոսուպոլիս անվանեց: Պարսից արքա Կավադը, երբ ուղիղ Ամիգի վրա էր շարժվում, հարձակվեց և դրավեց այն: Հռոմայեցիների կայսր Անաստասիոսը մի քիչ անց այստեղ քաղաք կառուցեց՝ պարսպի մեջ առնելով այն բլուրը, որի վրա էր դտնվում Թեոպոսի ամրոցը: Նա քաղաքին տվեց իր անունը⁴⁴, բայց, անուամենայնիվ, նրան շահողվեց ջնջել քաղաքի հիմնադրի՝ Թեոդոսի անունը, որովհետեւ թեւեւ մարդիկ կողմնակից են անընդհատ վերափոխել ընդհանուրի կողմից ընդունվածը, սակայն նախկին անուններից զժվար են հրաժարվում: Թեոդոսուպոլիս պարիսպը բավական ստվար էր, բայց բարձրութունը չէր համապատասխանում այդ ստվարությանը: Նրա բարձրութունը մոտավորապես երեսուն ոտնաչափի էր հասնում և դրոհող թշնամիների համար, մասնավորապես սլարսիկների, այն շատ դժուրամատչելի էր: Նա մատչելի էր նաև այն պատճառով, որ պաշտպանության համար շուներ ոչ նախասլարիսպ, ոչ էլ խրամ: Բացի այդ քաղաքին մոտիկ կար մի բարձունք, որը պարսպի վրա էր կախված: Հուստինիանոս կայսրը դրա առաջն սուրբ հետևյալ կերպ. նախ և առաջ նրա շուրջը շատ խոր խրամ փորեց: Դրանից հետո նշված բարձունքը հարթեց և վերածեց անանցանելի և անելանելի փապարների: Որպեսզի պարիսպը շատ բարձր լինի և միանպամայն անառիկ, նա վարվեց այնպես, ինչպես Դարա քաղաքում: Պարսպի ատամնաշարերը նա սեղմեց իրար, ատամների միջև թողնելով այնքան տարածութուն միայն, որ բավական լինեւր այնտեղից հարվածել պաշարողներին, ապա նրանց վրա պարսպի ամրոցը երկարությամբ քարից էմբուրն կառուցեց, որի վրա վարպետներն տեղադրեց այլ ատամնաշար: Այնուհետև [պարիսպը] շրջապատեց նախասլարիսպով, որի յուրաքանչյուր աշտարակը մի-մի բերդ էր և ամբողջ ամրութունը շատ նման էր Դարա քաղաքի [ամրությանը]: Նա այնտեղ հաս-

տատեց բոլոր զինված ուժերը և Հայքերի⁴⁵ զորավարին, ու այնպես արեց, որ հայերը լինեն ավելի հզոր և այլևս շարսափեն պարսկական հարձակումներից:

Բիղանայում կայսրը ոչինչ չկառուցեց, հետևյալ պատճառով. վայրի տեղանքը տափարակ է, նրա շուրջն ընկած դաշտերն երկար տարածություն վրա հարմար են ձիավարության համար, բացի դրանից այստեղ կան բազմաթիվ ճահճուտներ, որով նա մի կողմից մատչելի էր թշնամիներին, իսկ մյուս կողմից վտանգավոր՝ բնակիչների համար, հանդիսանալով վարակի աղբյուր: Այդ պատճառով [Հուստինիանոսը] վայրի վրա ուշադրություն չդարձնելով, մի ուրիշ տեղում, Բիղանայից երեք մղոն հեռավորության վրա գտնվող Յումինա⁴⁶ կոչված վայրում հռչակավոր և անառիկ քաղաք կառուցեց՝ տալով իր անունը: Այդ [քաղաքը] գտնվում է լեռնոտ վայրում և շատ լավ օդ ունի:

6. Ահա մոտավորապես այսպիսին էր Հուստինիանոս կայսեր [գործունեությունը] Հայքերում: Ես կարծում եմ, որ նսլատակահարմար կլինի այստեղ խոսել նաև [այն շինարարության մասին], որ տեղի ունեցավ ճաների երկրում, չէ՛ որ նրանք հայերին հարևան են: Դեռևս հնուց ճաներն ապրում էին աղատ, անիշխան և վարում էին վայրենի կյանք: Նրանք որպես աստված պաշտում էին անտառները, թռչունները և զանազան այլ կենդանիներ. մշտապես բնակվում էին խիտ բուսականություն ունեցող երկնաբերձ լեռներում. բոլորովին չէին զբաղվում երկրագործությամբ, այլ ապրում էին ավազակությունից ձեռք բերած ավարով: Նրանք անսովոր էին երկրագործության. նույնիսկ այն վայրերում, որտեղ զառիթափ լեռներ չկան, ծածկված են անհամար բլուրներով, որոնք սակայն ոչ թե հողաբլուրներ են, որ հնարավոր լիներ որևէ օգտակար բույս աճեցնելու, եթե մեկը կամենար մշակել, այլ շափից ավելի քարքարոտ, ժայռոտ և բոլորովին անբերրի: Այստեղ հնարավոր չէ հերկել հողը, բերք հավաքել, ոչ էլ հանդիպել որևէ մարգագետնի: Նույնիսկ այն ծառերը, որոնք աճում են ճանիքում, բոլորովին անպտուղ են և անբերրի: Դրա պատճառն այն է, որ այստեղ տարվա եղանակները մեծ մասամբ բնական ձևով չեն հաջորդում միմյանց, որ ժամանակին անձրև ու ձյուն տեղա, իսկ այնուհետև արևի ջերմությունն ընկնի երկրի վրա: Այդտեղ տիրում է երկարատև ձմեռը և երկիրը հավիտյանս ձյունապատ է: Այդ էր պատճառը, որ ձաները հնում հնարավորություն ունեին ապրել աղատ վիճակում: Սակայն

Հուստինիանոսի թագավորութեան ժամանակ նրանք մարտում պարտվեցին հռոմայեցիների կողմից, որոնց գլխավորում էր գորավար Յիստասը⁴⁷: նրանք, տեսնելով, որ իլուր է դիմադրելը, բուրն անմիջապես անցան նրա կողմը, նախընտրելով հանդիստ ծառայությունը՝ վտանգով լի ադատությունից: Բոլոր ճաներն անմիջապես քրիստոնեություն ընդունելով դարձան բարեպաշտ և սկսեցին ավելի հեղ կյանք վարել՝ միանգամայն հրաժարվելով ավազակությունից: նրանք հռոմայեցիների հետ միասին սլատերադմի էին գնում ընդհանուր թշնամու դեմ: Հուստինիանոս կայսրը երկյուղելով, որ ձանները կարող են փոխել իրենց ասլելակերպը և նորից վերադառնալ վայրենի կենցաղավարության, մտածեց հետևյալը:

Ճանիբը, ինչպես ես ասել եմ, շատ դժվարանցանելի [երկիր] է և ձիավարության համար բոլորովին անհարմար: Այն ամեն կողմից շրջափակված է ուղղաբերձ լեռներով և մեծ մասամբ անտառապատ վայրերով: Այդ պատճառով ձանների համար հարևանների հետ շփում ունենալն անհնարին էր և առանձնացած վիճակում նրանք վայրի գաղանների կենցաղ էին վարում: [Հուստինիանոսը] կարեց այն ծառերը, որոնք խոչընդոտ էին ստեղծում ձանապարհներ բացելուն, դժվարանցանելի վայրերը կարգի բերելով դարձրեց ձիավարության համար պիտանի: Դրանով [ձանները] հնարավորություն ստացան փոխհարաբերության մեջ մտնել հարևանների հետ: Նա նրանց համար Սխամալինիսոն⁴⁸ կոչված վայրում եկեղեցի կառուցեց, որպեսզի նրանք պատարագ մատուցանեն, մասնակից լինեն [սուրբ] խորհուրդներին, աղոթքներով աստուծո ողորմածությունը շարժեն, մի խոսքով սրբազան պարտականություններ կատարեն, իմանալով որ իրենք մարդ են: Բացի դրանից [Հուստինիանոսը] երկրի բոլոր կողմերում ամրոցներ կառուցեց, ուր հաստատեց հռոմայեցի զինվորներից բաղկացած ուժեղ կայազորներ և այնպես արեց, որ ձաներն անկաշկանդ հարաբերվեն մյուս մարդկանց հետ: Այժմ ես կալատմեմ, թե նա ճանիբի որ մասում կառուցեց այդ ամրոցները:

Այստեղ մի վայր կա, որ գտնվում է երեք ձանապարհների խաչաձևման տեղում: Հռոմայեցիների, պարսկահայերի և ձանների սահմանները այստեղից են սկիզբ առնում և ապա տարածվում տարբեր ուղղություններով: Ահա այստեղ մի շատ հզոր ամրոց է կառուցում՝ Հորոնոն անունով⁴⁹, որն անցյալում գոյություն չունեի: Այն դարձավ խաղաղության պատվարը: Հռոմայեցիների համար ճանիբը հենց այստեղից սկսեց մատչելի դառնալ: Այստեղ [Հուստինիանոսը] հաստատեց զորահրամանատար, որին դուքս են ան-

վանում: Մի այլ վայրում, որը գտնվում է Հորոնոսից երկու օրվա ճանապարհ հեռավորության վրա, այնտեղ, որտեղ Օկենիտ⁵⁰ կոչված ձաների սահմաններն են (ձաները բաղկացած են բազմաթիվ ցեղերից), դեռ հին մարդկանց կողմից կառուցված մի ամրություն կար՝ Խարտոն⁵¹ անունով, որն անուշադրության մատնված լինելով, ավերակների էր վերածվել: Հուստինիանոս կայսրը վերանորոգեց այն, մեծաքանակ բնակչություն հաստատեց այնտեղ՝ երկրի կարգ ու կանոնին հսկելու համար: Այստեղից դեպի արևելք գտնվում է մի ձոր, որը ձգվում է մինչև հյուսիս: Նա այնտեղ կառուցեց մի նոր ամրոց՝ Բարխոն⁵² անունով: Իսկ դրանից այն կողմ, լեռան ստորոտում գտնվում են փարախներ, ուր արածում են Օկենիտ կոչված ձաների խոշոր եղջյուրավոր անասունները, որոնց նրանք բուծում են ոչ ինչ հույր հերկելու համար, քանզի ձաները շափից շատ ծուլ են և, ինչպես ասել եմ, երկրագործությունից գաղափար չունեն, նրանք ոչ հող են մշակում, ոչ էլ որևէ այլ երկրագործական աշխատանքով զբաղվում, այլ սլարդապես նրանց կթելու և նրանց մսով սնվելու համար: Լեռան ստորոտից այն կողմ, հարթավայրում գտնվում է Կենա վայրը, իսկ նրանից արևմուտք՝ Սիսիլիսոն⁵³ անունով ամրոցը, որը կառուցվել էր դեռևս հնում, բայց երկար ժամանակը ավերակ էր դարձրել: Հուստինիանոս կայսրը վերանորոգեց այն և ինչպես մնացած [ամրոցներում], այստեղ ևս մշտական կայազոր հաստատեց: Այդ վայրից ձախ՝ դեպի հյուսիս մի վայր կա, որ տեղացիներն անվանում են Լոնդինոսի ֆոսսատոն, որովհետև, երբ անցյալում հռոմայեցի զորավար, ծագումով իսավրացի Լոնգինոսը արշավել էր ձաների վրա, հենց այստեղ էր ձամբար դրել: Ահա այստեղ կայսրը Բուրգուսնոն անունով մի ամրոց կառուցեց: Դա Սիսիլիսոնից մեկ օրվա ճանապարհ հեռավորության վրա է դրտնրվում: Սիսիլիսոնը ամրոց է. ինչպես ես մի քիչ առաջ ասացի, կառուցվել է նույն կայսեր կողմից, շատ ամուր: Այստեղից են սկիզբ առնում Կոբսյուլինոս կոչված ձաների սահմանները: [Հուստինիանոսն] այս տեղում կառուցեց երկու ամրոց, այն, որ կոչվում է Սխամալինիսոն, և այն, որ անվանում են Ցանդակոն⁵⁴: Այստեղ նա հաստատեց մի ուրիշ զորահրամանատար:

7. Ահա այդ կատարեց Հուստինիանոս կայսրը ձաների երկրում: Նրանցից վերև՝ Եվբսինյան Պոնտոսի ափին գտնվող երկրում կա Տրապիզոն անունով մի քաղաք, որը ջրի պակասություն էր զգում, դրա համար Հուստինիանոս կայսրը [այնտեղ] ջրմուղ կա-

առուցեց, որին Եվգենիոս վկայի անունն են տալիս, և այդպիսով բնակիչներին ազատեց ջրի հոգսից: Նա և՛ այստեղ, և՛ Ամասիայում վերանորոգեց եկեղեցիներից շատերը, որոնք երկար ժամանակի ընթացքում վնասվել էին: Տրասպիղոնի սահմաններից այն կողմ գտնվում է Հոիդայոն անունով մի վայր, որը նա նորոգեց և շատ հզոր ամրություններով շրջապատեց. իր շափերով ու ամրությամբ նա չէր զիջում պարսից սահմանների վրա կառուցված քաղաքներից և ոչ մեկին:

Լազիկայում նա կառուցեց Լոսորիոն⁵⁵ անունով ամրոցը, պարսպապատեց երկրում գտնվող լեռնանցքները, որոնց կլեյտուրներ են անվանում, որպեսզի թշնամիների մուտքը դեպի Լազիկա փակ լինի: Բացի այդ ամենից, նա վերանորոգեց քրիստոնյաների եկեղեցին, որ շատ վաղուց էր կառուցվել, և խախուտ էր դարձել: Լազիկայում կառուցեց նաև Պետրա նշանավոր քաղաքը, որը լաղերն իրենց անխոհեմությամբ պարսիկներին հանձնեցին՝ Խոսրովին մեծ զորքով այստեղ առաջնորդելով: Սակայն հոռմաչեցիները պատերազմում հաղթելով սլարսիկներին, մի մասին կոտորեցին, մյուսին էլ գերեվարեցին, և որպեսզի բարբարոսները հնարավորություն չունենան նորից վնաս հասցնելու, քաղաքը հիմնահատակ ավերեցին: Այդ բոլորի մասին ես ասել եմ պատերազմների մասին գրքում⁵⁶, ուր խոսվում է նաև հետևյալի մասին, որ Լազիկայի դիմացի մայր ցամաքում, դեպի Մեոտիս լիճը տանող ճանապարհի վրա երկու ամրոց կա՝ Սեբաստուպոլիսը և Պիտիոսը, որոնք հոռմաչեցիներն ավերեցին, երբ լմացան, որ Խոսրովն այդ ամրոցները դրավելու մտադրությամբ շտապ կարգով զորք է ուղարկում: Այժմ Հուստինիանոս կայսրը նախկինում ամրոց հանդիսացող Սեբաստուպոլիսն ամբողջությամբ վերականգնեց, կառուցելով պարիսպ և այլ ամրություններ, այն անառիկ դարձրեց, անցկացրեց փողոցներ, զարդարեց այն տարբեր շինություններով և այդ քաղաքն իր գեղեցկությամբ ու շափերով ամենահռչակավորներից մեկը դարձրեց:

[Հուստինիանոսը] տեսնելով, որ նույն ծովափում Մեոտիս լճի և Տավրոսի ու Տավրոսկյութիայի միջև՝ հոռմեական պետության ամենահեռավոր ծագերում գտնվող Բոսսպորոս և Խերսոն քաղաքների պարիսպները բոլորովին ավերվել էին, շատ զեղեցիկ և շատ ամուր կերպով [վերականգնեց]: Նա այնտեղ կառուցեց Ալուստոսի կոչված ամրոցը և այն, որ գտնվում է Գորզուբիտում: [Հուստինիանոսը] ամրություններով ապահովեց հատկապես վա-

դուց օտարացած Բոսսպորոսը, որն անցյալում գտնվում էր հոների տիրապետության տակ, բայց այժմ կայսրը հոռոմայեցիների պետությանն էր ենթարկել այն: Այստեղ, ծովափում գտնվում է Դորյու անունով մի վայր, ուր վաղուց բնակվում էին այն գոթերը, որոնք շմասնակցեցին Թեոդորիքոսի³⁸ իտալական արշավանքին, այլ կամովին այստեղ մնացին և մինչև այժմ էլ հոռոմայեցիների դաշնակիցներն են, որոնց հետ միասին արշավանքի են դուրս գալիս նրանց թշնամիների դեմ, համաձայն կայսեր ցանկության: Երանց թիվը հասնում է երեք հազարի, գերազանց սլատերազմողներ են, հոյակապ երկրագործներ և անչափ հյուրասեր: Այդ Դորյու վայրը բարձրագիր տեղում է գտնվում, որը ո՛չ քարքարոտ է, ո՛չ էլ կարծր, այլ բարեբեր, այնտեղ լավագույն բերք է ստացվում: Այս շրջանում կայսրը շկառուցեց ո՛չ քաղաք և ո՛չ էլ ամրոց, որովհետև տեղի մարդիկ չէին ուղում պարփակվել պարիսպների մեջ, այլ մեծ հաճույքով բնակվում էին [բաց] դաշտում: Որտեղից որ հակառակորդին դուրին կլինեն ներխուժել երկիրը, այնտեղ [Հուստինիանոսը] երկարաձիգ պարիսպներով փակեց ճանապարհը և դոթերին աղատեց [թշնամու] արշավանքներից առաջացող հոգսերից: Այդ մասին ահա այսքան:

Եվքսինյան Պոնտոսի ափին Անքիալոս անունով մի քաղաք կա, որտեղ թրակացիներն են բնակվում: Այդ [քաղաքի] մասին ավելի լավ կլինեն խոսել Թրակիայի շրջանների կապակցությանը, բայց քանի որ մենք խոսք բացեցինք Եվքսինյան Պոնտոսի ափերին [Հուստինիանոս] կայսեր կատարած շինարարության մասին, նպատակահարմար գտանք այստեղ հիշատակել նաև այն շինարարության մասին, որ կատարեց նա Անքիալոսում: Այստեղ, քաղաքից ոչ շատ հեռու բխում են ջերմուկներ, որոնք տեղացի բնակչության համար բնական բաղանիքների դեր են խաղում: Այս վայրի վրա ուշագրություն չէին դարձրել անցյալի կայսրերը և հակառակ որ նրան կից բնակվում էր բարբարոս ժողովուրդների անհամար բազմություն, նա վաղուց ի վեր պարիսպ չունեք և հիվանդություններից տառապող մարդիկ, որ դալիս էին այստեղ բուժվելու, վտանգի էին ենթարկվում: Այժմ Հուստինիանոս կայսրը պարսպապատեց այն և հիվանդներն առանց վտանգի ենթարկվելու բուժման են [գալիս]: Ահա Հուստինիանոս կայսեր Արևելքում, Հայաստանում, Ճանիքում և Եվքսինյան Պոնտոսի շուրջ կառուցած ամրությունները: Այժմ մենք անցնենք այն շինարարության [նկարագրությանը], որ կատարվեց Եվրոպայում:

«Կառուցումների մասին» զիւր հինգերորդ, զլուխ 5

Գ Ի Ր Ք Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ

Գ Լ Ո Ւ Խ 5

«Նրանից [Մոսյսունեստիայից] հետո գալիս է Աղանա քաղա-
քը, որի արևելյան կողմից հոսում է Հայաստանի լեռներից իջնող
Սարոս անունով գետը»:

ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԳԻՐՔ ԵՐՐՈՐԳ

[ՎԱՆԳԱԼԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ Գ Ի Ր Ք Ա Ռ Ա Զ Ի Ն]

Գ Լ Ո Ւ Խ 11

[Հուստինիանոսը, ավարտելով պարսկական պատերազմը, իր թագավորության 7-րդ տարում պատրաստվում է պատերազմելու վանդալների դեմ Լիբիայում: Կարթեղոնի (Կարթագենի) արշավանքին մասնակցում էին նաև դաշնակից զորքերը՝ ֆեդերատները — *foederati*]:

«...Ֆեդերատների՝ զորահրամանատարներն էին Հայաստանի զորքերի զորավար Դորոթեոսը², նաև Սոլոմոնը, որ զորավար Բելիսարիոսի տեղակալն էր (հռոմայեցիները սրան դոմեստիկոս են անվանում...): [Ֆեդերատների] ընդհանուր հրամանատարությունը արևելցի Սոլոմոնի ձեռքում էր, որ հռոմեական [պետության] այս հեռաստանից էր, այնտեղից, ուր այժմ գտնվում է Դարա քաղաքը...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 14

«...Երբ նրանք [բյուզանդացիները] հասնում են Կավկանա³, բոլորին գտնում են մեծ սգո մեջ, որովհետև Հայաստանի զորքերի զորավար Դորոթեոսը այստեղ էր վախճանվել, ամբողջ զորքին պատճառելով անչափ տխրություն...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 17

«Բելիսարիոսն այսպես շարքի դնելով զորքը, շարժվեց Կարթեղոնի՝ վրա: Հյուսիսայիստներից⁵ երեք հարյուր քաջ ռազմիկներ ընտրելով, հանձնեց Հովհաննեսին, իր տնտեսին. սրան հռոմայեցիները անվանում են օպտիոն: Նա հայազգի էր, անչափ խոհեմ և քաջ: Նա հրամայեց Հովհաննեսին առաջնորդել զորքը և առաջ անցնել ոչ պակաս քան քսան ասպարեղ և հենց որ նկատեր որևէ թշնամու, անհապաղ հայտնել, որպեսզի ստիպված չլինեն հանպատրաստից մարտի բռնվելու...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 18

«...Եթե Բելիսարիոսը այսպես շկարագավորեր զորաշարքը, Հովհաննեսին չհրամայեր առաջ անցնել, իսկ մասսագետներին էլ զորքի ձախից ընթանալ, մենք բոլորովին ի վիճակի չէինք լինի խուսափել վանդալներից: ...Ամմատասը ...վանդալների բազմությունը Կարբեղոնում թողած և հայտնելով, որ շտապում է դեպի Դելիմոն⁶, փոքրաթիվ և ոչ լավազույն զինվորներով մարտի բրնձովեց Հովհաննեսի հետ: Նա սպանում է [Հովհաննեսի]՝ առաջին գծի վրա կովոզ լավագույն զինվորներից տասներկուսին, բայց ինքն էլ ընկնում է՝ ցուցաբերելով մեծ խիզախություն: Ամմատասի սպանությունից հետո [նրա զինվորները] գլխովին փախուստի դիմեցին... Հովհաննեսը և նրա մարդիկ հանդիպածին կոտորելով հասան մինչև Կարբեղոնի դարպասները: Այս յոթանասուն ասուլարեղ տարածության վրա այնքան շատ վանդալների կոտորած եղավ, որ տեսնողներին թվում էր, որ դա երկու բյուր թշնամիների ձեռքի գործ է...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 19

«...Հովհաննեսը և մասսագետները գիշերը վերադարձան մեղ մոտ, իմացան, իրենց հերթին էլ պատմեցին կատարվածի մասին և մեղ հետ գիշերեցին Դելիմոնում»:

ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԳԻՐՔ ԶՈՐԿՈՐԳ

[ՎԱՆԴԱԼԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ]

Գ Լ Ո Ւ Խ 2

[Վանդալների թագավոր Գելիմերն իր ամբողջ զորքով շարժվեց բյուզանդացիներից գրավված Կարբեղոնի վրա: Բելիսարիոսը իր զինվորներին սրտապնդելու համար դիմեց նրանց ճառով]:

«Բելիսարիոսը այսպես սրտապնդելով, բոլոր հեծյալներին բացի հինգ հարյուրից, նույն օրն իսկ ուղարկեց, իսկ հյուսպասպիստներին և զրոշը, որ հոռմայեցիները բանդոն են անվանում, թողեց Հովհաննես հային, հանձնարարելով պաշտպանվել, եթե գործը դրան հասնի...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 3

[Բյուզանդական զորքը մարտի է պատրաստվում]:

«...Հոռմայեցիները, բռնելով դետի մյուս ափը, ինչքան որ հնարավոր էր տվյալ պայմաններում, պատրաստվեցին և շարվեցին հետևյալ կերպ. ձախ թևում գտնվում էին Մարտինոսը, Վալերիանոսը, Հովհաննեսը Կիպրիանոսը, Ալթիասն ու Մարկելլոսը և ֆեդերատների մնացած բոլոր զորահրամանատարները. աչ թևում էին գտնվում Պապպոսը, Բարբատոսը, Այդանը և հեծելագործ հրամանատարները: Կենտրոնում շարքի կանգնեց Հովհաննեսը՝ իր հետ ունենալով Բելիսարիոսի հյուսպասպիստներին, զորիֆորներին՝ և զորավարական զրոշը: Այստեղ ժամանակին հասավ նաև Բելիսարիոսը՝ հինգ հարյուր հեծյալներով, առաջ անցնելով ոտքով եկող հետևակից...»

...Երկար ժամավաճառ եղան, ոչ ոք չէր սկսում մարտը, ահա այն ժամանակ Հովհաննեսը, ընտրելով իր մարդկանցից ոմանց, Բելիսարիոսի համաձայնությամբ անցավ գետը և հարձակվեց [թշնամու] կենտրոնական մասի վրա, ուր Յազոնի կողմից դիմադրության հանդիպելով, փախուստի դիմեց: Նահանջողները հասան իրենց ճամբարը, իսկ վանդալները հալածելով՝ մինչև դետը, բայց չանցան այն: Հովհաննեսը նորից Բելիսարիոսի հյուսպասպիստների

...շատերի գլուխն անցած հարձակվեց Յաղոնի վրա և նորից դիմադրութեան հանդիպելով նահանջեց դեպի հոռոմայեցիների ճամբարը: Այնուհետև Բելիսարիոսի գրեթե բոլոր զորիֆորներով և հյուպատուստներով, զորավարական դրոշը ձեռքին մեծ աղմուկ աղաղակով, երրորդ անգամ, հարձակվեց [թշնամու վրա]: Բարբարոսները քաջաբար դիմադրեցին նրան, կռվելով միմիայն թորերով: Սաստիկ մարտ տեղի ունեցավ, ուր սպանվեցին վանդալներից շատերը և լավագույնները, որոնց թվում նաև Յաղոնն ինքը, Գելիմեների եղբայրը: Այն ժամանակ հոռոմայեցիների ամբողջ զորքը շարժվեց և գետն անցնելով հարձակվեց թշնամու վրա. վերջինիս զորաշարքի կենտրոնից սկսված փախուստը տարածվեց ամբողջ զորքի վրա, որովհետև [հոռոմայեցիներից] յուրաքանչյուրն առանց դժվարութեան իր դեմ կանգնած [հակառակորդին] փախուստի մատնեց...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 4

«...[Բելիսարիոսը] հրամայեց Հովհաննես հային երկու հարյուր հոգով հետապնդել Գելիմեերին, հալածել նրան օր ու գիշեր, մինչև որ բռնեն՝ ողջ կամ սպանված: ...Հովհաննեսը հինգ օր ու գիշեր հալածելուց հետո ընդհուպ մոտեցել էր Գելիմեերին, հաջորդ օրը պետք է ձեռք գցեր նրան: Բայց Հովհաննեսին վիճակված չէր Գելիմեերին գերեվարել, որովհետև բախտի բերմամբ այսպիսի մի հակառակ բան պատահեց: Հովհաննեսի հետ [Գելիմեերին] հալածողների թվում էր նաև Բելիսարիոսի զորիֆորներից Ուլիարիսը: Սա քաջ մարդ էր, հոգով ու մարմնով ուժեղ, սակայն բավարար զարգացում չուներ, գինու և ուրախութեան սիրահար էր: Այս Ուլիարիսը արշավանքի վեցերորդ օրը, առավոտյան մի քիչ հարթած, ծառի վրա թառած մի թռչուն է տեսնում: Շտապ լարելով աղեղը թռչունի վրա նետ է արձակում, բայց նետը չգիպչելով թռչունին, [Ուլիարիսի] կամքից անկախ ծոծրակից նետահարում է Հովհաննեսին: Նրա սուտցած վերքը մահացու էր և մի քիչ անց նա վախճանվեց, մեծ տխրութուն պատճառելով կայսր Հուստինիանոսին, զորավար Բելիսարիոսին, բոլոր հոռոմայեցիներին և կարգեղոնացիներին, որովհետև նա քաջ մարդ էր, առաքինի, հեղ, բոլորին ընդառաջող և անչափ բարի: Ահա այսպիսին էր Հովհաննեսի ճակատագիրը: ...Ձինվորները այլևս չհետապնդեցին Գելիմեերին և քանի դեռ Հովհաննեսը ողջ էր, նրա մասին էին հոգում, իսկ երբ նա վախճանվեց, կատարեցին նրա հանդեպ բոլոր սրբա-

զան արարողությունները և ապա ամեն ինչ հայտնեցին Բելիսարիոսին, իսկ իրենք մնացին տեղում: Վերջինս, հենց որ իմացավ այդ մասին, եկավ Հովհաննեսի գերեզմանը, անշափ օխրեց ու ողբաց նրա դժբախտությունը, և դրամական միջոցներ տրամադրեց ամեն ձևով Հովհաննեսի գերեզմանը սպաշտացնելու համար...»:

Գ Լ Ո Ւ Ն 24

«Այդ միջոցին կայսրը մի ուրիշ զորավարի՝ Արեոբինդոսին փոքրաթիվ զորքով ուղարկեց Լիբիա: Նա սենատոր էր, ծագումով ազնվական, բայց պատերազմական դորժերում բոլորովին անփորձ: Նրա հետ միասին ուղարկեց նաև Իտալիայից նոր ժամանած հյուպարքոս Աթանասիոսին և փոքրաթիվ հայերի, որոնց գլխավորում էին ծագումով Արշակունի Արտավանն ու Հովհաննեսը՝ Հովհաննեսի որդիները: Նրանք նոր էին թողել պարսից զորքը և ուրիշ հայերի հետ միասին կամավոր կերպով անցել հռոմայեցիների կողմը⁸:...

...[Կայսրը կարգադրել էր] Արեոբինդոսին պաշարել Բյուզանդալիոնում⁹ գտնվող մավրուսիոսների¹⁰ դեմ: ...Արեոբինդոսը, իմանալով, որ Անտալասն ու Ստոցասը ձամբարել են Կարբեդոնից երեք օրվա հեռավորության վրա գտնվող Սիկկաբեններիս: քաղաքի մոտ, Սիսինիոլոսի որդի Հովհաննեսին հրամայեց շարժվել նրանց վրա, ընտրելով զինվորներից լավագույններին, իսկ Սերգիոսին նամակով հրահանգեց միանալ Հովհաննեսին, և բոլորը միասին շարժվել թշնամիների վրա: Սերգիոսը ուշադրություն չդարձրեց ո՛չ նամակի վրա, ո՛չ էլ այդ գործի, և Հովհաննեսը փոքրաթիվ զինվորներով ստիպված եղավ կովել թշնամու անհամար բազմության դեմ: Նրա և Ստոցասի միջև կար հին և մեծ թշնամություն, և յուրաքանչյուրն աղոթում էր մյուսին սպանելուց հետո միայն մեռնել: Այն ժամանակ, երբ արդեն մարար պետք է շուտով սկսվեր, երկուսն էլ [իրենց] շարքից դուրս գալով շարժվեցին միմյանց վրա: Հովհաննեսը լարելով աղեղն այն ժամանակ, երբ դեռ [իր վրա] էր գալիս Ստոցասը, դիպուկ հարվածում է նրա աչածուկին և մահացու վերք հասցնում, որից հետո նա ընկնում է. բայց անմիջապես չի մեռնում, այլ քիչ անց: Բոլոր նրան ուղեկցողները իսկույն վրա հասան, ինչպես և մավրուսիոսների զորքը. մահամերձ Ստոցասին հենեցին մի ծառի, իսկ իրենք մեծ զայրույթով շարժվեցին թշնամիների դեմ. և՛ Հովհաննեսին, և՛ բոլոր հռոմայեցիներին առանց դժվարության փախուստի մատնեցին, քա-

նի որ թվական մեծ գերակշռութուն ունենին: Պատմում են, որ Հովհաննեսն ասել է այն ժամանակ, թե հանգիստ կմահանա, եթե իր աղոթքը Ստոցասի վերաբերյալ իրականանա: Այստեղ կար մի ժալոտտ տեղ, որտեղ ձին գայթեց և ցած գլորեց [Հովհաննեսին]: Երբ նա փորձեց ոտքի կանգնել, վրա հասան թշնամիները և սպանեցին նրան, այգ փառավոր և անշափ քաջ մարդուն: [Վիրավոր] Ստոցասն իմանալով այդ, վախճանվեց, միայն այնքանն ասելով, որ արդեն հանգիստ է մեռնում: Այս մարտում սպանվում է նաև հայաղգի Հովհաննեսը՝ Արտավանի եղբայրը, թշնամու հանդեպ ցուցաբերելով անշափ քաջագործություն: Կայսրն այդ բոլորն իմանալով, շատ տխրեց քաջ Հովհաննեսի համար. նկատելով, որ ղորավարությունը երկու հոգու ձեռքում լինելը ձեռնտու չէ, նա անմիջապես Սերգիոսին ղորքով Իտալիա ուղարկեց, իսկ Լիբիայի ամբողջ ղորահրամանատարությունը հանձնեց Արեոբինդոսին»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 25

«...Արեոբինդոսը, իմանալով [մավրուսիոսների Կարբեղոնի վրա] կատարած արշավանքի մասին, ղորահրամանատարների մի մասն իրենց ղորքով Կարբեղոն ուղարկեց, Գոնթարիսի դեմ: [Արեոբինդոսի] մոտ էր նաև Արտավանը՝ հայերի հետ...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 26

[Գոնթարիսը Կարբեղոնում ապստամբություն է բարձրացնում]:

«...Արեոբինդոսն իմանալով այդ մասին, Աթանասիոսին և ընտիր զինվորների մի խումբ ուղարկեց [նրա դեմ]: Ճամբարից Արեոբինդոսի մոտ եկավ նաև Արտավանը ուրիշ երկու հոգու հետ միասին. նա Արեոբինդոսին խորհուրդ տվեց շնահանջել և տեղի չտալ Գոնթարիսի հանդդնության առաջ, այլ անմիջապես բոլորի հետ միասին շարժվել նրա վրա և մարտի բռնվել, քանի շարիքը չի տարածվել:...

...Այգ միջոցին Արեոբինդոսը և Արտավանը իրենց ուժերով հասան այստեղ [Կարբեղոն]: Մարտը անդի ունեցավ և՛ սարսույի ատամնաշարերի վրա, և՛ ցածր՝ դարպասների մոտ, որի ժամանակ ոչ ոք չհաղթեց: ...Արեոբինդոսն այստեղ իր կյանքում առաջին անգամ տեսավ մեռնող մարդկանց (նա սովոր չէր նման երկվույթի), ցնցվեց, սարսափեց և շղիմանալով այլևս այդ տեսարանին, փախուստի դիմեց: ...Այն ժամանակ Արտավանն էլ փոխավ և

մնացած բոլորը հեռացան այնտեղից, ով ինչպես կաշողացավ: Գոնթարիսը լիակատար հաղթանակ տանելով, ապստամբների հետ միասին գրավեց Պալատը...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 27

[Գոնթարիսը ուխտագրոթորեն ձերբակալում և սպանում է Արեոբինդոսին]:

«...Արտավանը Գոնթարիսից երաշխիքներ ստանալով, հայերի հետ միասին Պալատ բարձրացավ, համաձայնվեց ծառայել բռնապետին, մտադրվելով թաքուն սպանել նրան: Իր ծրագիրը նա հայտնեց իր եղբորորդի Գրիգորին և դորիֆոր Արտաշիրին: Գրիգորը, դրդելով նրան այդ գործին, ասաց այսպես. «Արտավան, »այժմ միայն քեզ է մնում արժանանալ Բելիսարիոսի փառքին, »դեռ ավելին, գերազանցել այն: [Բելիսարիոսը] ահագին գրամ »ստանալով կայսրից մեծ զորքով եկավ այստեղ, ձեռքի տակ ու »նենալով բազմաթիվ զորահրամանատարներ և խորհրդականներ, »իր նախընտրյալ շունեցող մեծ նավատորմիդ, մեծաքանակ հեծե- »լազոր: մի խոսքով, հռոմեական պետությունը զենքի և ամեն ինչի »մասին բավականաչափ հոգացել էր: Ահա դրանից հետո միայն »նա կարողացավ, այն էլ մեծ դժվարությամբ, վերանվաճել Լի- »բիսոն հռոմայեցիների համար: Այժմ նա ամեն ինչ կորցրել է և »եթե մի բույս անտեսենք կատարվածը, ապա իրագրության մեջ »ոչինչ չի փոխվել, միայն այն, որ Բելիսարիոսի հաղթանակի հե- »տևանքով այժմ հռոմայեցիները զինվորների և դրամի կորուստ »են կրել. նա ի վիճակի չեղավ պահպանելու նույնիսկ ձեռք բերված »հաջողությունը: Այդ բոլորը կայսեր համար վերանվաճելը այժմ »ընկնում է քո հոգու, մտքի, և աջ բազկի վրա: Արդ, դու հիշիր, »որ ծագումով իսկզբանե անտի Արշակունի ես, հիշիր, որ քաջ »մարդկանց վայել է իրենց արիությունը ցուցաբերել ամեն ժամ »և ամեն տեղ: Դու ազատության համար հրաշալի շատ գործեր ես »կատարել: Երիտասարդ հասակում դու սպանեցիր Հայոց իշխան »Ակակիոսին, ապա սպանեցիր հռոմեական զորավար Սիտտասին »և բարձրացար հաշս խոսքով արքայի, որի հետ միասին արշավե- »ցիր հռոմայեցիների վրա: Եվ քանի որ դու այդպիսին ես, քեզ »վայել չէ անտեսել այն, որ Հռոմեական պետությունը հարբած »շան ոտքերին է ընկած, ցուցաբերիր, ո՛վ լավագույնդ, այժմ քո »ազնվազարմությունն ու հոգու առաքինությունը և գործի անցիր: »Ես և Արտաշիրը քո բոլոր հրամանները ուժերի ներածի շափ կը-

»կատարենք»: Գրիգորն այսքանն սոսաց և Արտավանին առավել ևս դրդեց բռնակալի դեմ...

[Գոնթարիսը] հրամայեց Արտավանին զորքի գլուխն անցած շարժվել Բյուզանդիոնում գտնվող Անտալասի և մավրուսիոսների վրա: Կուցինասը, ընդհարվելով Անտալասի հետ, բացահայտ հեռացել էր նրանից և միացել Գոնթարիսին, նրան որպես պատանդ տալով իր որդուն և մորը: Զորքը Արտավանի գլխավորությամբ անմիջապես շարժվեց Անտալասի վրա: Նրա հետ էր նաև Ստոցասի ապստամբների հրամանատար Հովհաննեսը և դորիֆոր Ուլիթեոսը: Հետևում էին նաև մավրուսիոսներ՝ Կուցինասի ղեկավարությամբ: Անցնելով Ադրամետոս քաղաքը, հասնում են հակառակորդներին, որոնք մոտակայքում էին գտնվում, և ձամբարում թշնամիներից ոչ հեռու: Հաջորդ օրը Հովհաննեսն ու Ուլիթեոսը մի զորամասով մնացին տեղում, իսկ Արտավանն ու Կուցինասը զորքը տարան հակառակորդի վրա: Անտալասի՝ մավրուսիոսները, չդիմանալով հարձակման, փախուստի դիմեցին: Սակայն Արտավանը վախկոտություն ցուցաբերելով, հանկարծ շրջեց գրողը և նահանջի ձամփան բռնեց, որի համար, երբ վերադարձավ ձամբար, Ուլիթեոսը որոշեց սպանել նրան: Արտավանը խնդրեց ներել և ասաց, թե վախենում է, որ Մարկենտիոսը Ադրամետոս քաղաքից հակառակորդներին օգնության կգա և մեծ վնաս կհասցնի իրենց, և որ Գոնթարիսը պետք է ամբողջ զորքով շարժվի թշնամիների վրա: Նրա դրվախավոր մտադրությունն էր Ադրամետոս հասնելով իր մարդկանց հետ միանալ կայսեր զորքին: Նա երկար մտածելուց հետո լավագույնը համարեց Գոնթարիսին սպանել և կայսեր ու Հիբիան ազատել դժվարություններից: Վերադառնալով Կարբեղոն, նա բրունակալին հայտնեց, որ թշնամիների դեմ մարտնչելու համար նրան ավելի մեծ զորք է պետք: [Բռնակալը] խորհրդակցելով Պասիֆիլոսի հետ, ուզում էր ամբողջ զորքը ղինել և Կարբեղոնում կայսրը թողնելով, անձամբ ղլխավորել բանակը թշնամիների դեմ: Նա ամեն օր առանց որևէ պատճառի, սոսկ որևէ կասկածից զրդված, շատերին մահապատժի էր ենթարկում: Նա Պասիֆիլոսին հանձնարարեց թողնել Կարբեղոնի պահպանության համար ում ոտ պետք է, իսկ բոլոր հույներին անխտիր կոտորել:

Գ Լ Ո Ւ Խ 28

«Ամեն ինչ կտրվազրելով ինչպես որ ինքն էր ձիշտ գտնում, [Գոնթարիսը] իր մերձավորներին որոշեց խնջույքի հրավիրել,

որովհետև հաջորդ օրը պետք է արշավանքի դուրս դային: Այն բնակարանում, ուր վաղուց պատրաստ էին երեք բաղմոց, նա ձաշկերույթ տվեց: Ինքը, բնականաբար, բաղմեց առաջին բաղմոցի վրա, որտեղ էին Աթանասիոսն ու Արտավանը, ինչպես և Գոնթարիսի ծանոթներից ոմանք, նաև թրակացի Պետրոսը, որը նախապես Սոլոմոնի գործիֆորն էր: Մյուս երկու բաղմոցների վրա բաղմել էին վանդալների երևելիներն ու մեծամեծները: Ստոցասի ապստամբների հրամանատար Հովհաննեսին Պասիֆիլոսն ինքն էր անձամբ հյուրասիրում, ինչպես և բոլոր նրանց, ովքեր Գոնթարիսի բարեկամներ էին համարվում: Երբ Արտավանը հրավիրվեց այս ձաշկերույթին, մտածեց, որ դա բռնակալի սպանության համար ամենահարմար առիթն է և որոշեց իրագործել իր մտադրությունը: Այդ մասին նա տեղյակ պահեց Գրիգորին, Արտաշիրին և երեք ուրիշ գործիֆորների, ու հրամայեց այդ գործիֆորներին դաշույններով ներս մտնել (ըստ սովորության գործիֆորները պետք է կանգնեին ձաշող հրամանատարների թիկունքում): Ներս մտնելուց հետո, երբ հարմար առիթ ներկայանար, պետք է առաջինը գործի անցներ Արտաշիրը, իսկ Գրիգորին կարգադրեց ամենաքաջ հայերին ընտրելով իր հետ Պալատ բերել, ձեռքերում ունենալով միմիայն դաշույններ (օրենքը թույլ չի տալիս քաղաքում հրամանատարների ուղեկիցներին զինված լինել որևէ այլ զենքով), ապա նրանց թողնելով նախասրահում, ներս մտներ գործիֆորների հետ: Այնուհետև նա հանձնարարեց նրանց, որ ծրագիրը ոչ որի չհայտնեն, [հայ զինվորներին] ասեն միայն, որ կասկածում են Գոնթարիսի վրա, թե նա նենդ մտադրությամբ է Արտավանին ձաշկերույթի հրավիրել: Նրանց ասվեց, որ պետք է մնան Գոնթարիսի թիկնապահների մոտ, որոնք այնտեղ պահակության էին կանգնած, և ձեռքներով, թե խաղ են անում, իրենց վահանները շարժեն, վեր-վար անեն և անրնդհատ պտտացնեն, իսկ երբ ներսում աղմուկ-աղաղակ բարձրանա, վերցնելով վահանները ներս շտապեն օգնության: Արտավանը այսպիսի կարգադրություն արեց, իսկ Գրիգորն այն ի կստար էր ածում: Արտաշիրը [այդ միջոցին] մտածեց հետևյալը. մի նետ կես արեց, հարմարեցրեց ձախ ձեռքի դաստակի վրա մինչև արմունկը: Այնուհետև թելերով այն ամուր կապեց և ծածկեց շապիկի թևով: Նա այդ արեց այն մտքով, որ եթե մեկը թուրը բարձրացնելով փորձի հարվածել՝ դեմ անելով ձախ ձեռքը՝ վնաս չկրի, և թրի շեղբը հարվելով փայտին, թույլ շտա ձեռքին վերք հասցնել:

Արտաշիրն ասվածի պես էլ արեց, իսկ Արտավանին ասաց հետևյալը. «Ես շեմ գլանա անել այդ գործը և հուսով եմ, որ այս ղաշույնով կհարվածեմ Գոնթարիսին, բայց ավել բան շեմ կարող յխոստանալ. աստված գուցե վատ տրամադրված լինելով բռնակալի հանդեպ նեցուկ կանդնի իմ այս նախաձեռնության, բայց գուցե և հատուցելով իմ որևէ մեղքը՝ խանգարի: Արդ, եթե դու տեսնես, որ բռնակալը մահացու հարված չի ստացել, դու անհապաղ սպանիր ինձ իմ թրով, որպեսզի նրա կողմից տանջանքների ենթարկվելով չասեմ, որ դու ես ինձ դրդել այս գործին, որով և՛ ես խալտառակամահ կլինեմ, և՛ ակամա սլատճառ կդառնամ քո կորստյան»: Արտաշիրն այսքանն ասելով, Գրիգորի և զորիֆորներից մեկի հետ եկավ ու կանգնեց բազմոցների մոտ՝ Արտավանի թիկունքում. մյուսները մնացին [Գոնթարիսի] թիկնապահների մոտ և կատարում էին այն, ինչ իրենց կարգադրված էր:

Արտաշիրը, երբ ճաշկերույթն ակավել էր, մտածում էր գործի անցնել և արդեն բռնել էր ղաշույնի երախակալը: Գրիգորը կանգնեցրեց նրան, հայերեն ասելով, որ դեռ Գոնթարիսը իրեն չի կորցրել, դեռ շատ քիչ գինի է խմել: Արտաշիրը ցածրաձայն ասաց. «Ա՛յ մարդ, իմ հոգեկան վիճակը գերազանց էր, իդուր խանգարեսցիր»: Գինարբուքը երկարեց. Գոնթարիսը, արդեն հարբած, պատվում էր զորիֆորներին՝ ուտելիք մատուցելով նրանց: Վերջիններս ուտելիքն առնելով սլետք է սրահից դուրս գալին՝ ուտելու համար: Գոնթարիսի մոտ թողնելով միայն երեք զորիֆորներ, որոնցից մեկը Ուլիթեոսն էր, Արտաշիրը ևս դուրս եկավ մյուսների հետ՝ պարզեածը ճաշակելու համար: Այստեղ նա մտածեց, թե հանկարծ ղաշույնը քաշելիս որևէ արգելք լինի, ուստի և զրսում եղած ժամանակ թարուն պատյանը դեն նետեց և մերկ ղաշույնը թևի տակ թաքցրած մտավ Գոնթարիսի մոտ, իբրև թե նրան մյուսներից զաղտնի մի բան ասելու: Արտավանը տեսնելով այդ հուզվեց և ծայրահեղ լարվածության հետևանքով բնկնելով տազնսուպի մեջ, սկսեց գլուխը շարժել: Նրա դեմքի գույնը բազմիցս փոխվեց, և միանգամայն պարզ դարձավ, որ ինչ-որ մեծ գործի առթիվ նա տազնապալից վիճակում է: Պետրոսն այդ նկատեց, հասկացավ, թե ինչ է կատարվում, բայց լռեց, որովհետև ինքը բարյադակամ տրամադրված լինելով ղեպի կայսրը, կատարվելիքից շատ դժ էր: Երբ Արտաշիրն բնդհուպ մոտեցավ բռնակալին, այնտեղ գտնվող ծառուներից մեկը, մի փոքր ետ քաշվելով, տեսավ մերկ ղաշույնը և բացականց. «Ո՛վ լավագույնդ, այս ի՞նչ է»: Գոնթարիսը ձեռքը տա-

ներով աջ ալանջը, դեմքը շրջեց դեպի նա: Արտաշիրն այդ միջոցին դաշույնով կտրեց ճակատի վերևի մի մասը՝ նրա մատների հետ միասին: Պետրոսը կոշով դիմեց Արտաշիրին՝ սպանել ամենաամբարիշտ մարդուն: Տեսնելով, որ Գոնթարիսը ուզում է կանգնել, Արտավանը (նա մոտ էր բազմած), քաշեց ազդրից կախված երկսայրի դաշույնը, որը բավական մեծ էր և մինչև երախտակալը խրեց բռնակալի կողը: [Գոնթարիսը] մահացու հարված ստանալով այլևս չփորձեց կանգնել, այլ տեղն ու տեղը ընկավ: Ուլիթեոսը Արտաշիրի գլխին հարվածելու մտադրությամբ բարձրացրեց թուրը, բայց վերջինս երկարեց ձախ թևը, և ամենազովարին պահին իր հեռատեսությունն օգտակար եղավ. [Ուլիթեոսի] թրի շեղբը դեմ առավ [Արտաշիրի] ձեռքի վրա կապված նետին և նա ոչ մի վերք չստացավ, իսկ ինքն առանց որևէ դժվարության սպանեց Ուլիթեոսին: Պետրոսն ու Արտավանը, մեկը Գոնթարիսի, մյուսն ընկած Ուլիթեոսի թրերը քաշելով սպանեցին մնացած դորիֆորեերին: Ինչպես պետք է սպասել, բարձրացավ մեծ ազմուկ և իրարանցում. հայերը, որոնք բռնակալի թիկնապահների հետ էին, լսելով ազմուկը, կարգադրության համաձայն վերցրին իրենց վահանները և շտապեցին դեպի բազմոցները և առանց դիմադրության հանդիպելու, կոտորեցին բոլոր վանդալներին և Գոնթարիսի մերձավորներին:

Այնուհետև Արտավանը վստահեց Աթանասիոսին պահելու: Պալատում դանվող զրամը. Արեոբինդոսի թողած [բոլոր զրամը] այստեղ էր գտնվում: Երբ թիկնապահներն իմացան Գոնթարիսի վախճանի մասին, շատերն իսկույն միացան հայերին, որովհետև մեծ մասամբ Արեոբինդոսի մտերիմներն էին: Նրանք միահամուռ կերպով Հուստինիանոսին բարեհաղթ հռչակեցին և նրանց բարձր ազադակր բերնե-բերան տարածվեց քաղաքի մեծ մասում: Այստեղ դեպի կայսրը լավ տրամադրված մարդիկ հարձակում գործեցին ապստամբների բնակարանների վրա, ոմանց դեռ քնից նոր դարթնած, ոմանց ճաշի ժամանակ, ոմանց էլ սարսափահար և շշմած վիճակում անմիջապես սկսեցին կոտորել: Նրանց թվում էր նաև Պասիֆիլոսը: Հովհաննեսը մի քանի վանդալներով ապաստան է գտնում տաճարում: Արտավանը նրանց երաշխիքներ տալով հանեց այնտեղից, ուղարկեց Բյուզանդիոն և քաղաքը վերանվաճեց ու պահպանեց կայսեր համար: Բռնակալի սպանությունը տեղի ունեցավ իտոլուիթյան երեսունվեցերորդ օրը, Հուստինիանոս կայսեր ինքնակալության տասնևիններորդ տարին:

Այս ղեպքի առթիվ Արտավանը բոլոր մարդկանց մոտ մեծ փառքի արժանացավ: Արեորինդոսի կինը՝ Պրեյեկտան անմիջապես մեծ գումար նվիրեց նրան, իսկ կայսրը՝ ամբողջ Լիբիայի գորաւաւոր նշանակեց: Բայց շուտով Արտավանը խնդրեց կայսեր իրեն Բլուղանդիոն տեղափոխել և կայսրը կատարեց այդ խնդիրքը: Արտավանին կանչելով, նրա փոխարեն՝ Լիբիայի ընդհանուր գորավար նշանակեց Պապուոսի եղբայր Հովհաննեսին...»:

ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԳԻՐՔ ՎԵՅԵՐՈՐԳ

[ԳՈԹԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԳ]

Գ Լ Ո Ւ Խ 13

[Գոթական պատերազմի շորրորդ տարին, ամռանը—
538/539 թթ.]:

«...Այն ժամանակ Բելիսարիոսին հայտնի դարձավ, որ Բյուզանդիոսից մեծ զորքով Նարսեսն է՛ դալիս, որ նա Պիլեննոն² է հասել: Այս Նարսեսը ներքինի էր, կայսերական գանձապահ, բայց հակառակ իր ներքինի լինելուն, շատ դործունյա էր և խոհեմ: Նրան հետևում էին հինգ հազար զինվոր՝ դնդերի բաժանված, որոնց գլխավորում էին իլլիրացի զորավար Հուստինոսը, մյուս Նարսեսը՝ պարսից հպատակ հայերից, որն անցյալում դասալիք էր եզել և իր եղբոր Արատիոսի հետ անցել հռոմայեցիների երկիրը³: Վերջինս քիչ առաջ ուրիշ զորքի հետ եկել էր Բելիսարիոսի մոտ: Նրանց հետևում էին նաև էրուլների ցեղից մոտավորապես երկու հազար մարդ՝ Վիսանդոսի, Ալուրիթի և Ֆանիթեոսի գլխավորությամբ...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 16

«Բելիսարիոսն ու Նարսեսն իրենց զորքերով միացան իրար Ֆիրմոն քաղաքի մոտ, որը գտնվում է Հոնիական ծոցի ափին, Ավքսիմոս⁴ քաղաքից մեկ օր հեռավորության վրա: Հենց այստեղ բոլոր զորահրամանատարները խորհրդակցում էին այն հարցի շուրջը, թե նախ և առաջ թշնամիներից որի վրա արշավելն է ձեռնրտու: Նրանք երկյուղ էին զգում շարժվել Արիմինոն⁵ պաշարողների վրա, որովհետև ենթադրում էին, որ Ավքսիմոսում գտնվող [թշնամիները] կհարձակվեն և մեծ վնաս կհասցնեն և՛ իրենց, և՛ տեղական հռոմայեցի բնակչության, իսկ մյուս կողմից վախենում էին պաշարվածների համար, թե հանկարծ անհրաժեշտ պարենի սպառման հետևանքով փորձանքի կհանդիպեն: Շատերը պայրացած լինելով Հովհաննեսի դեմ, ելույթներ էին ունենում: Նրան մեղադրում էին այն բանի համար, որ իր անմիտ խիզախության և անչափ դրամասիրության պատճառով ենթարկվեց նման վտանգի,

անկարգապահությունն ցուցաբերեց, որ նա պատերազմական գործերը վարում էր ոչ սահմանված ձևով, ոչ էլ այնպես, ինչպես կարգադրել էր Բելիսարիոսը: Նա շթողեց, որ Բելիսարիոսը գլուխ բերի պատերազմի գործը: Սակայն Նարսեսը (որովհետև նա [Հովհաննեսին] բոլորից շատ էր սիրում), վախենալով, որ [Բելիսարիոսը] հրամանատարների խոսքի առաջ հանկարծ տեղի կտա և Արիմինոնի հարցը երկրորդական կհամարի, ասաց այսպես. «Ո՛վ հրամանատարներ. ...Եթե դուք դտնում եք, որ երկու դեպքում էլ քվսանգը հավասարապես նույնն է և անհաջողության դեպքում քվնասը նույնն է, անհրաժեշտ է ամենաձիշտ կերպով մտածել և յլուրջ մտածելուց հետո միայն ստեղծված վիճակի մասին ոգոշում կալացնել: Արդ, եթե մենք Ավքսիմոսի վրա հարձակումը հետաձգենք, ապա ոչ մի էական վնաս չենք կրելու: Ի՞նչ կարող է տեղի ունենալ այդ ընթացքում: Բայց եթե մենք Արիմինոնի հարցում սխալվենք, մենք առնվազն կխորտակենք հոռմայեցիների հողությունը: Եթե Հովհաննեսը արհամարհել է բո կարգադրությունները, ո՞վ Բելիսարիոս, ապա դու կարող ես նրան սլատթել, քանի որ բո ձեռքում է մեղավորին և՛ փրկելու, և՛ նրան թշնամու ձեռքում թողնելու հնարավորությունը: Բայց տե՛ս, որ հանկարծ դու և՛ մեղանից, և՛ կայսրից Հովհաննեսի՝ իր անգիտությունից բխող ղանցանքի համար պատիժ չստանաս: Եթե այժմ գոթերը գրավեն Արիմինոնը, ապա նրանք դրանով իսկ դերի կվերցնեն մի գործոնյա հոռմայեցի դորավարի, նաև ամբողջ ղորքը, նրանք կգրավեն կայսեր հպատակ քաղաքը: Դժբախտությունը դրանով չի վերջանա, դա կարող է վճռել ամբողջ պատերազմի ձակատաղիրը: Դու մտածիր թշնամիների մասին հետևյալ կերպ. ձիշտ է, նրանք դեռ այժմ էլ քանակապես մեղ շատ են գերազանցում, բայց նրանք վհատվել են, որովհետև բաղմիցս անհաջողության են մատնվել: Արդարև, անհաջողությունը դրկել է նրանց ամեն մի հանդգնությունից: Արդ, եթե նրանք այժմ հաջողություն ձեռք բերեն, շուտով կվերականգնեն իրենց ոգին, որից հետո ներկա պատերազմում մենք քաջությամբ հավասար չենք լինի նրանց, նրանք մեղ կգերազանցեն: Դժվարություններից դուրս եկողների բարոյական ոգին միշտ ավելի բարձր է լինում, քան նրանց, ովքեր երբեք փորձանքի չեն հանդիսվել»: Նարսեսն այսքանն ասաց:

Մի ղինվոր բարբարոսների պահակությունից գաղտնի Արիմինոնից եկավ ճամբար և Բելիսարիոսին հանձնեց նրան հասցեագրված Հովհաննեսի նամակը: Նամակում հետևյալն էր գրված.

«Մեր ամեն տեսակի պարենը վաղուց սպառվել է, և մենք այլևս
 »ի վիճակի չենք զսպել ժողովրդին, ոչ էլ պաշտպանվել թշնամիներե-
 »րից, այնպես որ յոթ օր հետո մենք մեր կամքից անկախ անձնա-
 »տուր կլինենք, քաղաքն էլ կհանձնենք թշնամիներին, քանզի ամե-
 »նևին ի վիճակի չենք հաղթահարել առկա դժվարությունները, և
 »եթե մենք գործենք որևէ վատ բան, ապա կարծում եմ, որ այս
 »դժվարությունները մեզ համար բավական լուրջ արգարացում են»:
 Հովհաննեսն այդ էր դրել: Բելիսարիոսը տատանվում էր, և դժվար
 դրուժյան մեջ էր: Նա մի կողմից երկյուղ էր զգում պաշարվածնե-
 րի համար, իսկ մյուս կողմից էլ վախենում էր, որ Ավքսիմոսում
 գտնվող թշնամիները արշավելով, աներկյուղ կթալանեն ամբողջ
 շրջակա բնակավայրերը, բացի դրանից, հետապնդելով, կդարա-
 նակալեն ճամբար դրած զորքը, իսկ եթե նրանց հաջողվի միանալ
 թշնամիների [մյուս զորաբանակին], ապա նրանք, բնական է,
 մեծ ավերածություններ կգործեն: Նա ի վերջո վճռեց հետևյալը:
 Արատիոսին հազար հոգով թողեց տեղում՝ Ավքսիմոս քաղաքից
 երկու հարյուր ասպարեզ հեռավորության վրա, ծովափին ճամբար
 դնելու: Նրանց հրամայեց, որ տեղից չշարժվեն, ոչ չլուվեն թշնա-
 միների դեմ, այլ միայն պաշտպանվեն ճամբարում, եթե [թշնա-
 միները] իրենց վրա շարժվեն: Նա մեծ հույս ուներ, որ հոռմայե-
 ցիներին, մոտիկ ճամբարած լինելը տեսնելով, [թշնամիները] Ավք-
 սիմոսում հանգիստ կմնան և չեն հետապնդի իրենց վատ նպա-
 տակներով: Այնուհետև նա կաղմեց մի մեծ զորաբանակ և նավերով
 [Արիմինոն] ուղարկեց: Նրան գլխավորում էին Հերոդիանոսը,
 Ուլիարիսը և Արատիոսի եղբայր Նարսեսը: Նավատորմիղի ընդհա-
 նուր հրամանատարն էր Իլդիգերը, որին Բելիսարիոսը հրամայեց
 անմիջապես նավարկել դեպի Արիմինոն, զգուշանալով ափ զուրս
 գալուց, քանի զեռ հետևակի հեռու էր գտնվում: Վերջինս պետք է
 առաջ շարժվեր ծովափից շատ չհեռանալով: Իսկ մի այլ զորամա-
 սի չլ, որին գլխավորում էր Մարտինոսը, հրամայեց ծովափով
 առաջ շարժվել, հետևելով նավերի ընթացքին: Նրանց կարգադրեց,
 որ երբ ընդհուպ մոտենան թշնամիներին, ապա շատ ավելի խա-
 րույկներ վառեն, քան համապատասխանում է զորքի քանակին,
 որպեսզի հակառակորդների վրա քանակապես շատ լինելու տույա-
 վորություն թողնեն: Իսկ ինքն էլ ծովափից հեռու գտնվող մի այլ
 ձանապարհով Նարսեսի և մնացած զորքի հետ միասին շարժեց
 Ուրբիսալիա քաղաքի վրայով, քաղաք, որն անցյալում Ալարի-

քոսն՞ այնպես էր ավերել, որ նրա նախկին փայլից ոչինչ չէր մնացել, բացի մի դարպասից և մի քանի շենքերի հիմքերից...

[Գոթերը, տեսնելով բյուզանդական զորքը և նավատորմիդր, փախուստի են դիմում և ապաստանում Լիավեննայի սլարիսոյների ետև] :

Գ Լ Ո Ւ Խ 18

« Հռոմայեցիներից Իլդիդերը և նրա մարդիկ առաջինները ներխուժելով [Արիմինոն քաղաքը սլաշարող] թշնամիների ճամբարը, դերի վերցրին գոթերից նրանց, ուլբեր հիվանդության սլատճառով մնացել չին տեղում և ձեռք բերեցին փախուստի դիմած գոթերի թողած հարստությունը: Բելիսարիոսը ևս կեսօրին ամբողջ զորքով ժամանեց այստեղ և երբ տեսավ Հովհաննեսին և նրա մարդկանց զունատ ու կեղտոտ, ապա ի միջի այլոց հիշեցրեց նրան իր անմիտ խիղախության մասին և ասաց, որ նա շնորհակալ պիտի լինի Իլդիդերին: Իսկ [Հովհաննեսը] ասաց, որ շնորհակալ է նարսեսին՝ կայսերական զանձապահին, ակնարկելով, որ ոչ այնքան Բելիսարիոսի ցանկությամբ, որքան նարսեսի խորհրդով է, որ նրանք իրեն նեցուկ կանգնեցին: Այսուհետև [Բելիսարիոսն ու նարսեսը] մեծ կասկածանքով էին վերաբերվում միմյանց: Նարսեսի մերձավորները չէին ուզում նրան թողնել Բելիսարիոսի հետ արշավանքի զուրս գալու, համոզում էին նրան, որ կայսեր զաղտնիքներին հազորդակից մի մարդու միանգամայն անվայել է զորքի ընդհանուր հրամանատարը շինել և ենթարկվել մի զորավարի: Նրանք ասում էին, որ Բելիսարիոսը երբեք կամավոր կերպով, [նարսեսի հետ] հավասար հիմունքներով չի ղեկավարի զորքը և եթե [նարսեսը] ցանկանա ինքը զլիսավորել հռոմայեցիների զորքը, շատ ավելի դինվորներ և լավագույն հրամանատարները իրեն կհետևեն: Նրանք ասում էին, որ էրուլները, իր զորիֆորներն ու հյուսպասուխատները, որոնց զլիսավորում էին Հուստինոսը և նույն ինքը Հովհաննեսը, նաև Արտտիոսի և նարսեսի զորքը, բոլորը թվով ոչ սակաս, քան սասահար հողի են, այն էլ շատ քաջ և լավ սլատերազմող: Նրանք այնզում էին, որ Խտալիայի նվաճումը պետք է համարվի ոչ միայն Բելիսարիոսի զործը, այլ մասաութ նաև նարսեսի, որ նա թողել է կայսեր շրջապատը ոչ թե իրեն վտանդի ենթարկելով Բելիսարիոսի փառքը ամրապնդելու համար, այլ որպեսպի իր խոհեմությամբ ու արիությամբ դառնա ամենահռչակավոր մարդը: Նրանք ասում էին, որ Բելիսարիոսն առանց իրենց ոչինչ անել չէր կարող, որովհետև նրա զլիսավորած զորքի մեծ մասը թողնվել է զրաված ամրոցներ-

րում և քաղաքներում, և թվարկում էին բոլորը՝ Սիկիլիալից սկսած մինչև Պիկենոն: Նարսեսը, լսելով այգ խորհուրդը, շատ գոհ մնաց և այլևս չէր կարողանում թաքցնել իր մտազրույթյունները, ոչ էլ տանել ներկա իրավիճակը: Երբ Բելիսարիոսը բազմիցս հրամայում էր մի նոր գործի ձեռնարկել, ապա նա մեջ բերելով զանազան առիթներ հրաժարվում էր հրամանը կատարել: Բելիսարիոսը տեսնելով այգ, հրավիրեց բոլոր հրամանատարներին և ասաց այսպես. «Ո՛վ հրամանատարներ, ինձ թվում է, որ ներկա պատերազմը վարելու հարցում մենք միակարծիք չենք: Ես տեսնում եմ, որ պարսիկ արհամարհում եք թշնամուն, որպես վերջնականապես սարսուռի մատնված: Բայց և համոզված եմ, որ ձեր այգ համարձակությունը մեզ գցելու է բացահայտ վտանգի մեջ, որովհետև թշնամիները պարտվել են ձեր կողմից ոչ թե իրենց անարիության կամ փոքրաքանակ լինելու պատճառով. կարծում եմ, որ նրանք այստեղից փախուստի են դիմել միայն ու միայն մեր հեռատեսությանից, խոհեմությունից ու խորամանկությունից պարտված: Արդ, ես վախենում եմ, որ ձեր սխալը փորձանքի կմատնի ձե՛զ էլ, հոռմեական պետությունն էլ: Քանզի նրանք, որոնց թվում է, թե հաղթել են և ամբարտավանանում են, հենց նրանք են փորձանքի մատնվում, քան թե ովքեր անակնկալ կերպով պարտության են մատնվել, որովհետև վերջիններս թշնամիներին ավելի զգոնությանմբ և զգուշությանմբ են վերաբերվում: Անհոգությունը կործանում է նույնիսկ բարենպաստ վիճակում գտնվողներին, իսկ ջանասիրությունն ու խոհեմությունը փրկում է փորձանքների մատնված շատերին: Հուսահատության մեջ գտնվողների հղորկությունը շատ է թուլանում, բայց խելամտությունը միշտ ուժ է տալիս: Ձեզանից յուրաքանչյուրը թող հիշի, որ Ռավեննայում՝ են գրտնարվում Ուիտտիգիսն ու բյուրավոր գոթեր, որ Ուրախասը պաշարել է Մեգիոլանոնն՝ ու օղակի մեջ առել ամբողջ Լիգուրիան⁹, որ Ավքսիմոսը լի է մարտունակ մեծաքանակ զորքով, բազմաթիվ աչլ բնակավայրեր ռազմունակ բարբարոսների ձեռքում են գտնրվում՝ մինչև Ուրբիվենտոն¹⁰, որը Հոռմին կից է: Այնպես որ մեր գործերն այժմ ավելի վատ վիճակում են, քան առաջ, որովհետև այժմ մենք, կարելի է ասել, թշնամիների շրջապատման մեջ ենք, էլ չեմ խոսում այն մասին, որ, ինչպես պատմում են, Ֆրանկները սարգեն Լիգուրիայում են, մի բան, որ պետք է բոլոր հոռմայեցիներին մեջ մեծ երկյուղ առաջացնի: Արդ, իմ կարծիքով, անհրաժեշտ է զորքի մի մասն ուղարկել Լիգուրիա և Մեգիոլանոն, իսկ

»մնացածներն՝ ի թող անհասկացող շարժվեն Ավքսիմոսի և այնտեղ
 »գտնվող թշնամիների վրա՝ անելու համար այն, ինչ թույլ կտա
 »աստված: Իսկ այնուհետև յուրաքանչյուրին ինչպես որ ավելի
 »ձիշտ է թվում պատերազմը մղել, թող այդպես անի»: Բելիսարիոսն այսքանն ասաց, իսկ Նարսեսը պատասխանեց այսպես.
 «Ոչ ոք չի առարկի, ով զորավար, քո ասածների մեծ մասի ձշմար-
 »տացիութանը: Բայց իմ կարծիքով կայսեր ամբողջ զորքն առանձ-
 »նացնել Մեդիոլանոնի և Ավքսիմոսի համար միանգամայն ձեռ-
 »նրտու չէ: Դու այդ գործի համար կարող ես հոռոմայեցիներից ում
 »որ ցանկանաս՝ վերցնես: Իսկ մենք կայսեր համար կնվաճենք
 »էմիլիա՝¹¹ երկիրը, որը, ինչպես սլատմում են, արդեն գոթերի ձեռ-
 »քում է գտնվում և այնպես կսասանենք Ռավեննան, որ մեք դեմ
 »եզած թշնամուն կտրենք որևէ ծգնության հույսից և կանենք ինչ որ
 »ուզենք: Որովհետև եթե մենք ձեզ հետ համաձայնվենք Ավքսիմո-
 »սը պաշարել, վախենում եմ, որ Ռավեննայից եկող բարբառոսնե-
 »րը մեր հաշիվները խառնեն և պարենի պահասությունն իլ զգալով
 »տեղում կոտորվենք»: Ահա Նարսեսն այսքանն ասաց: Բելիսարիոսը,
 վախենալով, որ հոռոմայեցիները մասերի բաժանվելով և
 շատ ցրվելով կխորտակեն կայսեր գործերը և անկարգապահություն
 կառաջանա, ցույց տվեց Հուստինիանոսի՝ զորահրամանատարնե-
 րին հասցեագրված նամակը: Այնտեղ գրված էր հետևյալը. «Մենք
 »Խտալիա ենք ուղարկել մեր դանձապահ Նարսեսին ոչ նրա համար,
 »որպեսզի զխավորի զորքը: Մենք ցանկանում ենք, որ ամբողջ
 »զորքը զխավորի Բելիսարիոսը, տանելով ուր որ ինքը հարմար է
 »դատում, իսկ դուք բոլորդ [պետք է] նրան հետևեք՝ հօգուտ մեր
 »պետության»: Կայսեր նամակն այդպիսի բովանդակություն ուներ:
 Իսկ Նարսեսը, կառչելով նամակի վերջավորությունից սնդում էր,
 որ տվյալ դեպքում Բելիսարիոսը գործում է ոչ պետության օգտին,
 որով իրենք պարտավոր չեն նրան հետևել:

Գ Լ Ո Ւ Խ 19

Բելիսարիոսը լսելով այդ, Պերանիոսին¹² մեծ գորքով ուղար-
 կեց Ուրբիվենտոնը պաշարելու, իսկ ինքն էլ զորքը տարավ Ուր-
 բինոնի¹³ վրա, մի ամուր բաղաբի, որն ուներ գոթերի բավակուն
 մեծ կայազոր (այն գտնվում է Արիմինոն քաղաքից լավ քայլողի
 համար մեկ օրվա հեռավորության վրա): Նրա զխավորած զորքին
 հետևեցին Նարսեսն ու Հովհաննեսը և մնացած բոլորը: Նրանք մո-
 տենալով քաղաքին, երկու մասի բաժանված, բլրի ստորոտում

առանձին-առանձին ճամբար դրեցին: Բելիսարիոսի մարդիկ բռնեցին քաղաքի արևելյան կողմը, իսկ Նարսեսի կողմնակիցները՝ արևմտյան...

...Նարսեսի մերձավորներից ոմանք ասացին նրան, որ... քաղաքը միանգամայն անառիկ է (և դա իսկապես այդպես էր), և որ ինքը պետք է կայսեր համար վերանվաճեր էմիլիա երկիրը: Նարսեսը հավանություն տվեց այդ խորհրդին և հակառակ Բելիսարիոսի թախանձագին խնդրանքին՝ մնալ տեղում և միասին գրավել Ուրբինոն քաղաքը, զիշերով վերացրեց պաշարումը: Նրանք շտապ կարգով զորքի հետ հասան Արիմինոն: ...[Ուրբինոնի] գոթերը անձնատուր եղան Բելիսարիոսին, հանձնեցին քաղաքը այն պայմանով, որ անվնաս կմնան և դառնալով կայսեր հպատակ հռոմայեցի զինվորների հետ հավասար և նման [իրավունքներ] կունենան:

Երբ Նարսեսը լսեց այդ դեպքի մասին, շատ դարմացավ և տխրեց: Նա շարունակեց Արիմինոնում հանգիստ մնալ, իսկ Հովհաննեսին հրամայեց ամբողջ զորքն առաջնորդել Կայսենեի՝ վրա: ...Հովհաննեսին այն ժամանակ չհաջողվեց [գրավել] Կայսենեի ամբողջը և նա որոշեց նոր փորձեր շանել, որովհետև գտավ, որ այն անառիկ է, և Հուստինոսի ու մնացած զորքի հետ առաջ շարժվեց: Նա հանկարծակի հարձակում գործելով, գրավեց Ֆորոկորնելիոս՝ կոչված հինավուրց քաղաքը: Թշնամիները նրա առաջ անընգհատ նահանջում էին և մարտի չէին բռնվում, որով նա ամբողջ էմիլիան կայսեր համար վերանվաճեց: Ահա այսպիսին էր իրավիճակն այդ տեղ:

Գ Լ Ո Ւ Խ 20

Բելիսարիոսը Ուրբինոնը ձմեռ ժամանակ գրավելուց հետո որոշեց, որ անմիջապես Ալքսիմոսի վրա շարժվելը ձեռնառու չէ... Նա Արատիոսին հրամայեց մեծ զորքով ձմեռել Ֆիրմոնում և պահել այն, որպեսզի բարբարոսները հնարավորություն չունենան այդտեղից արշավանքներ կատարելու, աներկյուղ չբռնատիրեն շրջակա բնակավայրերը: Իսկ ինքը զորքը տարավ Ուրբիվենտոնի վրա: Այդ գործին նրան դրդում էր Պերանիոսը, որովհետև դասալիքներից լսել էր, որ տեղի գոթերի պարենը սպառվել էր, և հույս ուներ, որ նրանք պարենի պակասության հետ միասին, եթե Բելիսարիոսին էլ տեսնեն ամբողջ զորքով, հեշտություն մեղի կտան, ինչ որ իսկապես եղավ...:

Գ Լ ՈՒ Խ 21

Բելիսարիոսը, երբ իմացավ, որ Ուրախասը և բարբարոսները պաշարել են Մեդիոլանոնը, Մարտինոսին և Ուլիարին մեծ զորքով նրանց դեմ ուղարկեց: ... [Այնուհետև] Բելիսարիոսը Հովհաննեսին և Հուստինոսին հրամայեց, որ Մարտինոսի հետ միասին շտապ շարժվեն Մեդիոլանոնի վրա: [Հովհաննեսն ու Հուստինոսն] ասացին, որ առանց Նարսեսի հրամանի ոչինչ չեն անի: Այդ իսկ պատճառով Բելիսարիոսը Նարսեսին գրեց հետևյալը. «Դու համարիր, որ կայսեր ամբողջ զորքը մեկ մարմին է, և եթե այն միահամուռ շղործի, ինչպես մարդու անդամները, այլ ուղենա գործել անջատ անջատ, մենք կկորչենք առանց որևէ կարևոր բան կատարելու: Արդ, դու թող էմիլիան, որը ոչ մի ամրություն չունի և սվյալ իրադրություն մեջ հոռմայեցիների համար ոչ մի կարևոր նշանակություն ունենալ չի կարող և հրամայիր Հովհաննեսին ու Հուստինոսին Մարտինոսի մարզկանց հետ միասին անհապաղ շարժվեն Մեդիոլանոնում գտնվող թշնամիների վրա...»: Երբ Նարսեսը կարգաց այդ նամակը, կարգադրեց Հովհաննեսին և Հուստինոսին մյուս զորքի հետ միասին շարժվել Մեդիոլանոնի վրա...:

Գ Լ ՈՒ Խ 22

«...[Բելիսարիոսը] ամբողջ տեղի ունեցածի մասին գրեց կայսեր: Կայսրն այս կապակցությունը ոչ որի շղատեց: Լսելով Բելիսարիոսի և Նարսեսի տարաձայնությունների մասին, անմիջապես ետ կանչեց Նարսեսին և պատերազմի գերագույն հրամանատարությունը թողեց Բելիսարիոսին: Այսպիսով Նարսեսը վերադարձավ Բյուզանդիոն, իր հետ ունենալով փոքրաթիվ զորք: Իսկ էրուլները Նարսեսի գնալուց հետո շուրջին մնալ Իտալիայում, թեև Բելիսարիոսը և՛ իր, և՛ կայսեր կողմից շատ բան էր խոստանում նրանց, եթե մնան...»:

Գ Լ ՈՒ Խ 26

[Գոթական պատերազմի հինգերորդ տարին—539/540 թթ.]:

[Ավբսիմոս քաղաքում պաշարված գոթերը] «...բանակցությունների մեջ մտան բեսասական ծագում ունեցող մեկի հետ, որի անունն էր Բուրկենտիոս և նախկինում գտնվում էր Նարսես հայր զլխավորած զորքի կազմում...»:

Գ Լ ՈՒ Խ 27

[Ավքսիմոսի պաշարման ժամանակ տեղի ունեցած մի ընդհարման մասին]: «...Ճակատամարտը, որ սկսվեց առավոտյան, երկարեց մինչև կեսօր: Նարսեսին և Արատիոսին ենթակա գինվորներից յոթ հայ, հոյակապ սիրազործություններ կատարեցին դժվարանցանելի դառիթափ վայրում, կարծես հարթավայրում լինեք, իրենց դիմադրող թշնամիներին կոտորեցին և ետ մղելով՝ փախուստի մատնեցին: Մնացած հոռմայեցիները, տեսնելով, որ թըշնամիները տեղի են տալիս, սկսեցին հալածել և բարբարոսները զլխովին փախուստի դիմելով, նորից պարսպի ետև անցան...»:

Գ Լ ՈՒ Խ 29

[Բելիսարիոսի կողմից Ռավեննայում պաշարված գոթերի և բյուզանդացիների միջև բանակցություններ էին գնում. գոթերը ցանկանում էին դադարեցնել պատերազմը]: «...Այն ժամանակ Բելիսարիոսը Բեսսասին, Հովհաննեսին, Նարսեսին և Արատիոսին հրամայեց, որ ամեն մեկը մի տեղ դնա իր զորքով (որովհետև կասկածում էր, թե սրանք անբարյացակամ են տրամադրված իր հանդեպ)՝ անհրաժեշտ պարեն ձեռք բերելու համար՝ նա ասում էր, թե ինքը այլևս ի վիճակի չէ նման վայրում հոգալ ամբողջ բանակի պարենի մասին: Վերջիններս, որոնց թվում էր նաև Բյուզանդիոնից նոր ժամանած պրետորիական պրեֆեկտ Աթանասիոսը, այդպես էլ արեցին, իսկ [Բելիսարիոսը] մնացած զորքով և գոթերի դեսպանների հետ շարժվեց դեպի Ռավեննա...»:

ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԳԻՐՔ ԶՈՒՆԵՐՈՐԳ

[ԳՈՒԹԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ Գ Ի Ր Ք Ե Ր Ր Ո Ր Գ]

Գ Լ Ո Ւ Խ 3

[Գոթական պատերազմի յոթերորդ տարին—541/542 թթ.]

[Հռոմեական զորքը Ռավեննայից շարժվում է Վերոնայի վրա: Երբ Հռոմայեցիները գտնվում էին քաղաքից 60 ասպարեզ հեռավորության վրա, նրանց մոտ է դալիս վենետիկցի ոմն Մարկիանոս, խոստանալով օգնել Վերոնայի գրավման գործում. նրա ասելով դարպասները պահող զինվորներից մեկը իրեն ծանոթ է մանկուց և նրա օգնությամբ կարելի կլինի մուտք գործել քաղաք: Նա պահակին դրամ է տվել, իսկ վերջինս էլ համաձայնվել է քաղաք բնդունել կայսեր զորքը]:

«...[Հռոմայեցիներից] ոչ ոք չէր ուղում իրեն վտանգի ենթարկել և միայն ծագումով հայ, արտակարգ քաջ պատերազմող Արտավազեսը՝ միանգամայն կամավոր համաձայնվեց [վաանգի] ենթարկվել: Նա գլխավորում էր այն սլավոններին, որոնց մի փոքր առաջ Բելիսարիոսը, գրավելով Սիսավրանոն ամրոցը, Բլեսխամեսի հետ միասին Պարսկաստանից Բյուզանդիոն էր ուղարկել: Նա ամբողջ զորքի միջից բնտրեց հարյուր հոգի և ուշ գիշերը մոտեցավ պարսպին: Եվ երբ պահակը ըստ համաձայնության նրանց առաջ բացեց դարպասները, նրանցից մի մասը այնտեղ մնաց ու զորքին էր կանչում, իսկ մյուս մասը բարձրացավ պարիսպների վրա և անակնկալ հարձակում գործելով սկսեց կոտորել պահասպաններին: Երբ մնացած գոթերը գլխի բնական պատահարի մասին, ուրիշ դարպասներ բացելով փախուստի դիմեցին:

Պարսպի առաջ մի շատ բարձր ժայռ կա, որտեղից կարելի էր տեսնել այն ամենը, ինչ կատարվում էր Վերոնայում¹⁸, հաշվել նրա մեջ եղող մարդկանց, ինչպես նաև աչքով անցկացնել ամբողջ դաշտը: Ահա գոթերն այնտեղ ապաստանելով ամբողջ գիշեր հանգիստ մնացին: Հռոմայեցիների զորքը, հասնելով քաղաքից քառասուն

ասպարեղ հեռավորության վրա, դադարեցրեց առաջխաղացումը, որովհետև զորավարները վիճում էին քաղաքում գտնվող հարստությունների [հարցի] շուրջը: Ավարի մասին գնացող վիճաբանությունն այնքան երկարեց, որ արդեն լուսացավ և գոթերը բարձունքից իմացան քաղաքում գտնվող թշնամիների ճշգրիտ թիվը, ինչպես նաև այն, թե Վերոնայից որքան հեռավորության վրա է գրտնրվում [հռոմայեցիների] մյուս զորաբանակը, որից հետո նրանք վազքով քաղաք ներխուժեցին այն գարսյասներով, որտեղից նախապես հեռացել էին: Ներսում գտնվող հռոմայեցիները ի վիճակի չեղան նրանց կանգնեցնել և որոշեցին ապաստանել պարսպի ատամնաշարերի վրա: Բարբարոսները մեծ բաղմունքիամբ կռվի բռնվեցին նրանց հետ, [հռոմայեցիները] և բոլորից շատ Արտավազեսը, ուժեղ գիմագրելով հարձակվողներին, հրաշալի քաջագործություններ ցուցաբերեցին:

Հռոմեական բանակի ղորահրամանատարները Վերոնայում գտնվող հարստության շուրջն իրար մեջ համաձայնության գալով, որոշեցին մնացած զորքով շարժվել քաղաքի վրա: Նրանք գարսյասները փակ գտան, և թշնամիների կողմից ուժեղ գիմագրության հանդիպելով շտապ նահանջեցին, հակառակ մյուս [հռոմայեցիների] աղերսանքին՝ չլքել իրենց, այլ մնալ տեղում, մինչև որ իրենք, ապաստան գտնելով նրանց մոտ, փրկվեն: Արտավազեսի մարդիկ, թշնամու բաղմունքյան ճնշման տակ և հույսը կտրելով իրենց մարզկանց օժանգակությունից, բոլորը պարիսպներից ցած թռան: Նրանցից ովքեր փափուկ տեղ ընկան՝ ողջ առողջ հասան հռոմեական ճամբարը, նրանց թվում էր նաև Արտավազեսը, բայց ովքեր քարքարոտ տեղ ընկան, բոլորն էլ տեղն ու տեղը կոտորվեցին: Երբ Արտավազեսը եկավ հռոմեական ճամբարը, ամենքին պախարակեց ու խայտառակեց և ապա բոլորի հետ միասին ճամբար դուրս եկավ: Անցնելով էրիզանոս¹⁹ [գետը], նրանք հասան էմիլիայի երկրամասում գտնվող Ֆավենտիա²⁰ քաղաքը՝ Ռավեննայից հարյուր քսան ասպարեղ հեռավորության վրա:

Գ Լ Ո Ւ Խ 4

«Տուտիլասն, իմանալով Վերոնայում կատարվածի մասին, Վերոնայից իր մոտ կանչեց բաղմաթիվ գոթերի, և երբ ամբողջ ղորքի թիվը հասավ հինգ հազար մարդու՝ շարժվեց թշնամիների վրա: Իմանալով այդ, հռոմեական ղորահրամանատարները խորհուրդ հրավիրեցին: Արտավազեսը, հանգես դալով, նրանց ասաց

հետևյալը. «Ձեզանից ոչ ոք, ով հրամանատարներ, այժմ շմեծա-
 »մըտանա, որ մենք քանակապես գերազանցում ենք թշնամիներին,
 »որ կոչում ենք Բելիսարիոսի կողմից ստրկացվածների դեմ, և խե-
 »լահեղաբար արշավի նրանց վրա: Քանզի շատերը, ոչ ճիշտ գնա-
 »հատելով իրադրությունը, իրենց փորձանքի ենթարկեցին: Ոմանց
 »մոտ անտեղի ինքնավստահությունը պատճառ է դառնում նրանց
 »հղորության ոչնչացման, երբ ընդհակառակը, նախկին անհաջո-
 »ղությունը նույն մարդկանց հաջողության հույսեր է ներշնչում.
 »հուսալքության հասցրած ճակատագիրը ստիպում է մարդկանց
 »հանդես բերել շտեանված խիզախություն: Այդպես եմ ասում ել-
 »նելով ոչ թե պարզ ենթադրությունից, այլ որովհետև մի փոքր
 »առաջ վտանգի ենթարկվելով, աչքովս տեսա այդ մարդկանց խի-
 »զախությունը: Ոչ ոք չկարծե, որ իմ փոքրաթիվ զորքով պարտու-
 »թյուն կրեն է թշնամիների ուժի վրա հիանալուս պատճառը:
 »Մարդկանց քաջությունը հայտնի է դառնում նրանց դեմ մարտըն-
 »շողների քանակապես և՛ գերազանցելու, և՛ չգերազանցելու ժա-
 »մանակ: Մեզ համար, իմ կարծիքով, ավելի ձեռնտու է սպասել
 »այն ժամանակին, երբ բարբարոսները կփորձեն անցնել գետը:
 »Եվ երբ նրանց կեսն անցնի գետից այս կողմ, ահա այն ժամա-
 »նակ մարտի բռնվենք, և ոչ՝ երբ նրանք բոլորը մի տեղ հավաք-
 »ված լինեն: Ոչ ոք թող նման հաղթանակը անփառունակ չհամարի:
 »Իրերի ելքն է փառք և անփառունակություն անունները շնորհում,
 »և մարդիկ սովորաբար գովում են հաղթողներին, նրանց չի հե-
 »տաքերում հաղթանակը ձեռք բերելու ճանապարհը»: Արտավա-
 ղեսը այսքանն ասաց: Իսկ զորահրամանատարների կարծիքները
 հակասական լինելու պատճառով, անհրաժեշտ ոչինչ չէին ձեռնար-
 կում, այլ տեղում մնալով ժամավաճառ էին լինում:

Գոթերի զորքն արդեն շատ էր մոտեցել և նրանք որոշել էին
 անցնել գետը...

...Տուտիլասն իր զինվորներից երեք հարյուր հոգու հրամայեց
 դետն անցնել իրենց կանգնած տեղից քսան ասպարեզ հեռավո-
 րության վրա և դարանել թշնամիների ճամբարի թիկունքում ու երբ
 ձեռնամարտն սկսվի, հարձակվել նրանց վրա և ամբողջ ուժով
 հարվածել, որպեսզի թշնամին շփոթվելով, չփորձի դիմադրել: Իսկ
 ինքը մնացած զորքով անմիջապես անցավ դետը և շարժվեց հա-
 կառակորդի վրա: Հոռոմայեցիները դիմադրություն կազմակերպե-
 ցին: Երբ երկու կողմն էլ առաջ շարժվելով մոտեցան միմյանց,
 հսկայական մարմնով և ահռելի տեսքով, նաև համարձակ և քաջ

պատերազմող մի գոթ, որի անունն էր Վալարիս, ասպանգակելով ձին, անցավ մնացած զորքից առաջ և կանգնեց մեջտեղում: Նա զրահ էր հագած, գլխին սաղավարտ և բոլոր հռոմայեցիներին կոչ էր սինում՝ ով որ ցանկանա գուրս գա մենամարտելու: Բոլորը վախեցած գամվել էին իրենց տեղերին և միայն Արտավազեսը մարտի դուրս եկավ: Երկուսն էլ ասպանդակեցին ձիերը և երբ իրար շատ մոտեցան, քաշեցին նիզակները: Արտավազեսին հաջողվեց առաջ անցնելով Վալարիսի աջ կողը խոցել: Բարբարոսը մահացու հարված ստացած գլորվելու էր դետին, բայց նրա նիզակը ետևից դեմ առնելով ինչ-որ քարի, թույլ չէր տալիս ընկնելու: Արտավազեսը ենթադրելով, որ նրա ստացած վերքը մահացու չէ, շարունակում էր նիզակն ավելի խոր մխրձել այդ մարդու մարմնի մեջ: Այնպես պատահեց, որ Վալարիսի գրեթե կանգուն վիճակում գտնվող նիզակի ծայրը կսլավ Արտավազեսի զրահին և կամաց-կամաց սահելով ամբողջ զրահի վրայով հասավ Արտավազեսի սլարանոցի կաշվին: Սուր ծայրը պատահաբար կտրեց երակը և դրանից սկսվեց մեծ արյունահոսություն: Մարդը ոչ մի ցավ չզգաց և ասպանգակեց իր ձին դեպի հռոմայեցիների զորաբանակը, իսկ սպանված Վալարիսը ցած գլորվեց: Արտավազեսի արյունահոսությունը չէր դադարում և երեք օր անց նա վախճանվեց, հուսալքելով հռոմայեցիներին: Այս ընդհարման ժամանակ նա շարքից դուրս գալով, մեծապես վատացրեց իրավիճակը, որովհետև այն պահին, երբ ինքը, նետընկեցից հեռու մի տեղում իր վերքն էր բուժում, [հակառակորդ] զորքերն ընդհարվեցին միմյանց:

Սաստիկ մարտի ժամանակ երեք հարյուր բարբարոսներ անցան հռոմայեցիների թիկունքը և հանկարծակի հայտնվեցին: Հռոմայեցիները, տեսնելով նրանց և կարծելով, որ իրենց դեմ կովողները քանակապես շատ շատ են, տազնապի մեջ ընկան և անմիջապես, յուրաքանչյուրն ինչպես որ կարողացավ, դիմեց փախուստի: Բարբարոսները փախչող հռոմայեցիներին խայտառակամահ էին անում, նրանցից շատերին գերի վերցրին և հսկողության տակ դրին: Նրանք գրավեցին նաև բոլոր դրոշները, մի բան, որ հռոմայեցիներին երբեք չէր պատահել: Իսկ հրամանատարներից յուրաքանչյուրը մի քանի հոգով, ինչպես որ կարող էր փախուստի դիմեց և մտավ այն քաղաքի պաշտպանների շարքը, որում հաջողվեց ապաստանել:

Գ Լ ՈՒ Խ 6

[Հուտտինիանոս կայսրը լսում է Խտալիայում Տուտիլասի վըլ-խավորությամբ գոթերի հաջողությունների մասին և գոթական պատերազմի ութերորդ տարին 542—543 թթ.]

«...շտապ կարգով Խտալիայի պրետորյան պրեֆեկտ նշանա-կում Մաքսիմինոսին, որպեսզի սա կանգնի պատերազմին մաս-նակցող հրամանատարների գլուխ, ինչպես և ապահովի զինվոր-ներին անհրաժեշտ պարենով: Նրա հետ ուղարկեց նաև նավատոր-միդ՝ թրակական և հայկական զորքերով: Թրակացիներին դիտա-վորում էր Հերոդիանոսը, իսկ հայերին՝ Պերանիոսի եղբորորդի իբերացի Ֆազասը...»:

Գ Լ ՈՒ Խ 7

«Մաքսիմինոսը բոլոր նավերով խարիսխ գցեց Սիկիլիայում: Հասնելով Սիրակուսա, նա ոչնչի չէր ձեռնարկում՝ վախենալով պատերազմից: Հռոմեական զորքի հրամանատարները, այդ թվում նաև Նեպոլսից Կոնոնը, որը բարբարոսների կողմից խստագույն պաշարման էր ենթարկվել և որի ամբողջ պարենն արդեն սպառ-վել էր, իմանալով այդ մասին, առանց հապաղելու նրա մոտ մարդ ուղարկեցին, խնդրելով շուտափույթ օգնություն: Իսկ նա [Մաքսի-մինոսը] իր վախկությամբ ամբողջ ժամանակն իզուր վատնեց. երկնչելով կայսեր սպառնալիքներից, սլախարակվելով մնացածնե-րի կողմից, նա տեղի տվեց ու թեև ինքը շարունակեց մնալ տեղում, ամբողջ զորքը Հերոդիանոսի, Դեմետրիոսի և Ֆազասի գլխավորու-թյամբ Նեպոլիս ուղարկեց՝ սաստիկ ձմռան պահին:

Երբ հռոմեական նավատորմիղը մոտեցավ Նեպոլսին, ուժեղ քամի սկսվեց և մեծ փոթորիկ բարձրացավ: Խավարն ամեն ինչ ծածկել էր, իսկ ալեկոծությունը չէր թողնում նավաստիներին թիավարել կամ որևէ այլ բան ձեռնարկել: Ալիքների աղմուկից հնարավոր չէր լսել միմյանց: Առաջացավ մեծ շփոթություն, քա-մու ուժն իր կամքն էր թելադրում և այն ակամա [հռոմայեցիներին] բերեց ծովափ, ուր թշնամիներն էին կանգնած: Բարբարոս-ները հնարավորություն ստացան բարձրանալ հակառակորդի նա-վերի վրա, սկսեցին կոտորել մարդկանց ու ջրասույզ անել նա-վերն առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու: Նրանք շատերին դերի վերցրին, այդ թվում նաև դորավար Դեմետրիոսին: Հերո-դիանոսին և Ֆազասին հաջողվեց մի քանի հոգով փախուստի դի-սել, որովհետև նրանց նավերը թշնամու զորքին շատ շմոտեցան:

Ահա այսպիսին իր իրադրությունը հռոմեական նավատորմի-
զում...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 13

[Իտալիայում հռոմայեցիների գործերը շատ վատ վիճակում
էին: Հուստինիանոսն անելանելի դրության մեջ ընկնելով ստիպված
է լինում գոթական պատերազմի տասներորդ տարվա—544—
545 թթ. սկզբում պարսկական ձակատից երկրորդ անգամ Իտա-
լիա ուղարկել Բելիսարիոսին, թեև արևելյան ձակատում պատե-
րազմը սաստիկ բորբոքվել էր: Գոթական պատերազմի տասնմե-
կերորդ տարին—545—546 թթ. ...]

«...Բելիսարիոսը Ռավեննայի պահպանության համար թող-
նում է Հուստինոսին փոքրաթիվ մարդկանցով, իսկ ինքն այդտե-
ղից, Դալմատիայի և նրա բնակավայրերի վրայով, հասնում է
էպիդամնոս²¹ և դադար առնում՝ սպասելով զորքի ժամանմանը
Բյուզանդիոնից: Նա կայսեր նամակ գրեց, հայտնեց նրան ներկա
իրավիճակը: [Կայսրը] շուտով այնտեղ ուղարկեց հռոմայեցինե-
րից և բարբարոսներից բազկացած զորամաս Վիտալիանոսի եղ-
բորորդի Հովհաննեսի և հայազգի Իսաակեսի՝ Արատիոսի և Նար-
սեսի եղբոր [գլխավորությամբ]: Նրանք էպիդամնոսում միացան
Բելիսարիոսին:

[Կայսրը] միաժամանակ էրուլների իշխանավորների մոտ
ուղարկեց ներքինի Նարսեսին համոզելու համար նրանցից շատե-
րին արշավել Իտալիա: [Նարսեսին] հետևեցին բազմաթիվ էրուլ-
ներ՝ Ֆիլիմոսի և այլոց գլխավորությամբ, և նրա հետ միասին
եկան Թրակիայի շրջանները: Նրանք պետք է այստեղ ձմեռեին և
գարնան սկզբին ուղարկվեին Բելիսարիոսի մոտ...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 18

[Գոթական պատերազմի տասներկուերորդ տարին—546—
547 թթ.]

«Երբ Հովհաննեսի և Իսաակեսի զորքը ժամանեց էպիդամնոս
և միացավ Բելիսարիոսին, Հովհաննեսը բոլորին անցկացրեց ծո-
ցով...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 19

[Բելիսարիոսը, վախենալով, որ Հռոմում պաշարված հռոմա-
յեցիները պարենի պակասի ճնշման տակ կհանձնվեն, որոշեց

պարեն և զորք մատակարարել նրանց Տիրերիս դետի վրայով: Այնուհետև...]

«...նա այլ հետևակ և հեծյալ զինվորներ առանձնացրեց, տեղագրեց Տիրերիսի²² գետաբերանի երկու կողմը՝ ամուր վայրերում, հրամայելով նրանց մնալ տեղում և երբ թշնամիներից ոմանք շարժվեն Պորտոսի²³ վրա, ամբողջ ուժով ետ մղեն: Նա Իսաակեսին Պորտոս մտցրեց, հանձնեց նրան քաղաքը, իր կնոջը և ինչ որ այնտեղ ուներ՝ կարգադրելով որ քանի դեռ չի լսել, թե Բելիսարիոսը սպանվել է թշնամիների կողմից, ոչ մի դեպքում այնտեղից չհեռանա, հաստատակամորեն պահի [քաղաքը], որպեսզի որևէ զժվարության դեպքում իրենք փախչելու և փրկվելու տեղ ունենան, քանզի այդ վայրում իրենք ոչ մի ամրություն չունեն, ամբողջ շրջակայքը իրենց համար թշնամական է:

...Այդ միջոցին Պորտոսում լուր տարածվեց, ի վնաս հռոմայեցիների, թե իբր Բելիսարիոսը հաղթել է, ջարդել է շղթան, կոտորել այն պահող բարբարոսներին և այլնի մասին...: Իսաակեսը, լսելով այդ, այլևս չկարողացավ տեղում մնալ, և շտապեց մասնակից դառնալ այդպիսի [մեծ] փառքին: Անտեսելով Բելիսարիոսի կարգադրությունները, նա արագ շարժվեց դեպի գետի մյուս ափը, ուր Օստիան²⁴ է գտնվում: Նա իր հետ վերցրեց Բելիսարիոսի կողմից այստեղ հաստատված զորքերից հարյուր հեծյալ ու արշավեց թշնամիների ամրացված ճամբարի վրա, որոնց գլխավորում էլ քաջ պատերազմող Ռուդերիքոսը: Նա հանկարծակի հարձակվեց այնտեղի բարբարոսների վրա, հարվածեց ոմանց, այդ թվում նաև գիմադրություն ցույց տված Ռուդերիքոսին: Գոթերն իսկույն թողեցին ճամբարը և նահանջեցին, կա՛մ որովհետև կասկածեցին, որ Իսաակեսի ետևում թշնամիների մեծ բազմություն կա, կամ էլ հակառակորդներին խաբելու համար, որպեսզի կարողանան նրանց գերի վերցնել, ինչ որ և տեղի ունեցավ:

Իսաակեսի հետ թշնամիների ճամբարը ներխուժողները հափրշտակեցին այնտեղ գտնվող արծաթեղները և մնացած դրամը: Բայց գոթերն անմիջապես հակահարձակման անցան, բազմաթիվ հակառակորդների կոտորեցին և Իսաակեսին մի քանի հոգու հետ դերի վերցրին: Բելիսարիոսի մոտ փութանակի ժամանած հեծյալները հայտնեցին, որ Իսաակեսը թշնամիների ձեռքն է ընկել: Բելիսարիոսը ապշեց լսածի վրա և նույնիսկ հարց ու փորձ չարեց, թե ինչպես գերեվարվեց Իսաակեսը: Ենթադրելով, որ կորել է և՛ Պորտոսը, և՛ իր կինը, որ իրենց բոլոր գործերը շուռ են եկել, որ այլևս

ոչ մի ամբողջուն իրենց չի մնացել, որտեղ կարելի լիներ փախչելով փրկվել, հուսահատության մեջ ընկավ, ինչ որ նրա հետ երբեք չէր պատահել: Այդ սլատճառով նա ղորքը շտապ ետ տարավ՝ հարձակվելու համար դեռևս կռվին անպատրաստ վիճակում գտնվող թշնամիների վրա, ամեն ղնով վայրը վերագրավելու նպատակով:

Ահա այսպես հռոմեական ղորքը նպատակին շհասած հեռացավ: Բելիսարիոսը, լինելով Պորտոսում, իմացավ Իսաակեսի հիմարության մասին, հասկացավ, որ անհրաժեշտ չէր այդքան մտահոգվել: Սակայն այդ դժբախտության պատճառով ունեցած ասլուամներից հիվանդացավ: Բաղում օրեր ջերմության մեջ էր, որն իրեն շատ էր տանջում և մահ սպառնում: Երկու օր անց Ռուդերիքոսը վախճանվեց, իսկ Տուտիլասը այդ պատահարի առթիվ շատ կսկծալով, սպանեց Իսաակեսին»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 26

«...Տուտիլասը լսելով այդ մասին [Հովհաննեսի Կապուալում գոթերին ջարդ տալու մասին] շատ տխրեց և երգվեց վրեժ առնել Հովհաննեսից: Զորքի մեծ մասի գլուխն անցած նա շարժվեց նրա վրա, իր մարդկանց մի մասը պահսլանության համար տեղում [Հռոմում] թողնելով: Հովհաննեսն իր հազար մարդով՝ Լևկանիայում էր ճամբար դրել...

...[Տուտիլասը] ուշ գիշերը հարձակվեց թշնամու ղորքի վրա: Վերջիններից և ոչ ոք չփորձեց դիմագրել, որովհետև շատերը դեռ քնած էին: Բայց գոթերին շհաջողվեց շատ մարդ կոտորել, որովհետև մեծ մասը, օգտվելով մթությանից, կարողացավ աննկատ հեռանալ: Նրանք ճամբարից դուրս եկան և փախուստի դիմեցին մոտակայքում գտնվող բազմաթիվ լեռները և փրկվեցին: Նրանց թվում էին ինքը Հովհաննեսը և էրուլների առաջնորդ Արուֆոսը: Հռոմայեցիներից սսլանվեց մոտավորապես հարյուր հոգի: Հովհաննեսի մարդկանց թվում էր ոմն հայազգի Գիլակիոս²⁵, փոքրաթիվ հայերից բաղկացած ղորամասի հրամանատարը: Նա ոչ հունարեն, ոչ լատիներեն, ոչ գոթերեն և ոչ մի այլ լեզու չգիտեր, այլ միայն հայերեն: Գոթերն ահա հանդիպելով նրան հարցնում են, թե ով է նա, որովհետև չէին ուզում պատահած մարդուն սպանել, որպեսզի [հանկարծ] մթության մեջ իրենց մարդկանց չկոտորեն: Նա ոչինչ չկարողացավ պատասխանել, այլ ասաց միայն, որ ղորավար Գիլակիոսն է, քանզի աստիճանի անվանումը, որ կայսրից էր ստացել, բազմիցս լսել էր և սովորել: Ահա բարբարոսները, հա-

մոզվելով, որ նա թշնամի է, նախ գերի վերցրին, իսկ շաա շան-
ցած սպանեցին նրան: Իսկ Հովհաննեսն ու Արուֆոսն իրենց զին-
վորներով արագ փախուստի գիմեցին և վազքով հասան Դրիոնտ²⁶,
գոթերն էլ ավարի առնելով հոռմայեցիների ճամբարը, հեռացան»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 27

«Այսպիսի վիճակում էին պատերազմական գործերն Իտալիա-
յում: Հուստինիանոս կայսրը գոթերի և Տուտիլասի զեմ մի այլ զորք
էլ ուղարկեց: Այդ բանին նրան դրդում էր Բելիսարիոսն իր նամակ-
ներով, որոնցով նա բազմիցս հաղորդել էր իրավիճակի մասին՝
[օգնություն] աղերսելով: Կայսրը նախ և առաջ ուղարկեց Պերա-
նիոսի որդի Պակուրիոսին և Սուլմոնի եղբորորդի Սերգիոսին:
Նրանք, ժամանելով Իտալիա, անմիջապես միացան մյուս զոր-
քին: Այնուհետև նա ուղարկեց Բերոսին՝ երեք հարյուր էրուլներով
և հայազգի Վարաղեսին՝ ութ հարյուր զինվորներով: Իսկ Հայաս-
տանի զորքերի հրամանատար Վալերիանոսին, այնտեղից ետ
կանչելով, դորիֆորներով և հյուպատոսպիտոներով, թվով հազարից
ավելի, հրամայեց գնալ Իտալիա: ... Բերոսը, հասնելով Բրենդե-
սին²⁷՝ քաղաքի մոտակայքը, ճամբար դրեց:

Տուտիլասը ... մեծաքանակ զորքով շարժվեց նրա վրա: էրուլ-
ները, տեսնելով մոտեցող թշնամիներին, փախուստի դիմեցին
մերձակայքում գտնվող անտառը: Թշնամիները, շրջապատելով
նրանց, երկու հարյուր հոգուց ավելի կոտորեցին: Նրանք արդեն
պետք է ձեռք գցեին նաև Բերոսին և մյուսներին, ովքեր թաքնվել
էին փշաթփերի մեջ, բայց մի դեպք անակնկալ կերպով փրկեց
նրանց: Այն նավերը, որոնց մեջ էին գտնվում և նավարկում Վա-
րաղեսն ու նրան ենթակա հայերը, հանկարծ խարխսի գցեցին
հենց այդ ափին: Տուտիլասը տեսնելով այդ և ենթադրելով, որ թրշ-
նամիների զորքն ավելի մեծ է, քան իրականում էր, հեռացավ այն-
տեղից, իսկ Բերոսի մարդիկ ուրախությամբ վազքով հասան նա-
վերին: Վարաղեսը այլևս չէր ուզում առաջ նավարկել և նրանց հետ
միասին եկավ Տարանտ²⁸, ուր մի քիչ հետո հասավ նաև Վիտալիա-
նոսի եղբորորդի Հովհաննեսը՝ ամբողջ զորքով...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 31

«Այդ միջոցին դավադրություն կազմակերպվեց Հուստինիանոս
կայսեր դեմ: Ես այստեղ կպատմեմ, թե ինչպես այդ ծրագրվեց և
ինչպես, հակահարված ստանալով, զործը լիակատար անհաջողու-

թյան մատնվեց: Արտավանը, բռնակալ Գոնթարիսին սպանելուց հետո, այդ մասին ես վերևում խոսեցի²⁹, մեծ ցանկություն ունեցավ կնության առնել կայսեր քրոջ դուստր Պրեյելտային, որի հետ արդեն նշանված էր: Նա [Պրեյելտան] ևս շատ էր ցանկանում այդ, թեև ոչ այն պատճառով, որ սիրահարված էր այդ մարդուն, այլ որովհետև շատ շնորհապարտ էր նրա հանդեպ՝ իր ամուսին Արեոբինդոսի վրեժը լուծելու և իրեն էլ փրկելու համար, այն պահին, երբ ինքը դերի էր և շուտով ակամա պետք է բռնակալ Գոնթարիսի մահիճը բաժաներ: Երբ երկուսն էլ փոխադարձորեն հավանություն տվեցին այդ գործին, Արտավանը Պրեյելտային ուղարկեց կայսեր մոտ, իսկ ինքը, թեպետև ամբողջ Լիբիայի զորավարն էր նշանակված, անհիմն պատճառներ հորինելով, խնդրեց կայսեր, որպեսզի իրեն Բյուզանդիոն փոխադրի: Նրան դեպի այդ էր մղում ամուսնության, ինչպես նաև դրանից բխող բազմաթիվ հաջողությունների հույսը, այդ թվում և շուտով գահին տիրանալու [ակնկալությունը]: Երբ մարդիկ անսպասելի հասնում են հաջողության, ապա չեն բավարարվում դրանով, այլ մտածում են ավելի առաջ անցնել, այնքան առաջ, մինչև որ զրկվեն ներկա երջանկությունից, որին անարժան են:

Կայսրը բավարարեց խնդիրքը և Արտավանին փոխադրեց Բյուզանդիոն, նրա փոխարեն մի այլ մարդու նշանակելով Լիբիայի զորավար: Այդ մասին ես պատմել եմ³⁰: Արտավանը ժամանեց Բյուզանդիոն. դեմոսը հիանում էր նրա գործած քաջագործություններով և անչափ սեր տածում նրա հանդեպ. նա թիկնեղ էր և գեղեցիկ, աղատ կեցվածք ուներ և բացի այդ՝ սակավախոս էր: Կայսրը նրան շատ պատվեց, նշանակեց Բյուզանդիոնի զորքերի զորավար, ինչպես և Ֆեդերատների հրամանատար, շնորհեց հյուպատոսի աստիճան: Բայց նրան ոչ մի կերպ չհաջողվեց ամուսնանալ Պրեյելտայի հետ: Դրա պատճառն այն էր, որ ինքը փոքրուց ամուսնացել էր իր ցեղակից մի աղջկա, որին սակայն շատ վաղուց լքել էր ինչ-որ պատճառով, որի հիման վրա ընդհանրապես ամուսիններն ընդհարվում են միմյանց հետ: Ահա այդ կինը, քանի դեռ Արտավանի գործերն անհաջող էին ընթանում, հանգիստ տանն էր մնում, ոչնչի չէր դիմում, լուռ ու մունջ տանում էր ստեղծված իրավիճակը: Բայց երբ Արտավանը փառավորվեց իր գործերով և մեծ բախտի արժանացավ, կինն այլևս չկարողացավ տանել իր նվաստ վիճակը, և եկավ Բյուզանդիոն: Նա ապավինեց կայսրուհու ողորմածությանը և խնդրեց նրա միջնորդությունն իր ամուսնու

հետ միանալու: Կայսրուհին (նա միշտ ընդառաջում էր դժբախտ կանանց) Արտավանին նրա կամքից անկախ միացրեց այդ կնոջ հետ, իսկ Պրեյեկտային կնության առավ Պոմպեյոսի որդի և Հյուպատիոսի եղբորորդի Հովհաննեսը: Արտավանը լուռ ու մունջ շտարավ այս դժբախտութիւնը, շատ զայրացավ և ասում էր, որ հռոմայեցիներին այդքան լավութիւն անելուց հետո էլ... նրանք չեն թողնում փոխադարձ հավանութեամբ ամուսնանալ իր նշանածի հետ, և ինքը ստիպված է հավիտյան կենակցել իր համար ամենաատելի կնոջ հետ, մի բան, որ կարող է մարդու հոգեմաշ անել: Ոչ շատ անց, երբ կայսրուհին վախճանվեց, նա իսկույն մեծ ուրախութեամբ հրաժարվեց կնոջից:

Կայսեր եղբորորդի Գերմանոսը Բորայիդես անունով մի եղբայր ուներ: Ահա այս Բորայիդեսը՝ Գերմանոսի եղբայրը, փոքր առաջ վախճանվել էր և իր հարստութեան մեծ մասը թողել իր եղբորը և նրա երեխաներին: Ինքն էլ ուներ կին և մեկ աղջիկ, որին կտակեց այնքան, ինչքան օրենքն էր պարտադրում: Կայսրը, սակայն, աղջկա պաշտպանութիւնն իր վրա վերցնելով, բորբոքեց Գերմանոսի զայրույթը»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 32

Ահա այսպիսին չին կայսեր փոխհարաբերութիւնները Արտավանի ու Գերմանոսի հետ: Բյուզանդիոնում էր գտնվում Արտավանի ազգականներից հայազգի ոմն Արշակ Արշակունի: Սա փոքր առաջ ձեռքակալվել էր պետութեան դեմ տոնձգութիւններ կատարելու, նաև բացահայտված դավաճանութեան՝ պարսից արքա Խոսրովի օգտին հռոմայեցիների դեմ խռովութիւն բարձրացնելու փորձի համար: Կայսրը առանձնապես չպատուհասեց նրան, միայն գանակոծութեան ենթարկեց, այն էլ ոչ խիստ, և ուղտի վրա ման ածեց քաղաքով մեկ, բայց մարմնական վնաս չհասցրեց նրան, ոչ էլ ձեռք տվեց նրա ունեցվածքին, դեռ ավելին, շաքտրեց նույնիսկ: Հակառակ դրան Արշակը, կատարվածից դժգոհ, սկսեց դավադրութիւններ կազմակերպել Հռոմտինիանոսի և պետութեան դեմ: Երբ տեսավ, որ իր ազգական Արտավանը ևս իր պես վիրավորված է, սկսեց ավելի գրգռել նրան, գիշեր ցերեկ հանգիստ չտալ ու պախարակել, անվանելով քաջ մարդ և միաժամանակ ձվատ. նա քաջ էր՝ ի դժբախտութիւն ուրիշների, երբ բռնատիրութիւնը ճնշեց և առանց պատճառի բռնեց ու սեփական ձեռքով սպանեց իր ընկեր և սեղանակից Գոնթարիսին: Իսկ այժմ, երբ իր հայրենիքը ամուր

կապանքների մեջ է առնված, նրա վրա են դրված անօրինակ ծանր հարկեր, երբ իր հայրը սպանվել է, հակառակ նրան տրված երաշխիքների, երբ ամբողջ իր հարազատ [ժողովուրդը] ստրկացված և ցրված ամբողջ հռոմեական երկրով մեկ, ինքը վախեցած ու անգործ նստած է: Նման պայմաններում Արտավանը իրեն բավարարված է զգում, որովհետև ինքը հռոմայեցիների զորավար է և հյուպատոս է կոչվում: «Դու,—ասաց նա,—լինելով իմ ազգակիցը, բոլորովին »չես մտնում իմ դրուժյան մեջ. ես անչափ մեծ դժբախտությունների հանդիպեցի: Սակայն խղճում եմ քեզ երկու կնոջ հետ ունեցած »քո անհաջողության համար, և՛ այն կնոջ համար, որից դու հակա»ռակի պես զրկվեցիր, և՛ նրա համար, որի հետ ստիպվեցիր կե»նակցել: Մի քիչ խելք ունեցողի համար ծայրահեղ անմտություն »է Հուստինիանոսին առանց զլանալու և որևէ վախի սսյանելուց »հրաժարվելը: Նա, առանց պահասլանների, զառամյալ հոգևորա»կանների հետ շարունակ մինչև ուշ դիշերը նստած է ինչ-որ ժո»ղովարանում, խորհրդածելով քրիստոնեական դոգմաների շուրջը: »Նույնիսկ Հուստինիանոսի ազգականներից ոչ ոք այդ բանը չի »ժխտի: Նրանցից ամենահզորը Գերմանոսն է, որը, կարծում եմ, »հաճույքով կմիանա քեզ իր երիտասարդ որդիների հետ: Նրանց »տարիքից բխող ավյունը և ունեցած զայրույթը նրա դեմ, հույս »ունեմ, որ ինքնաբերաբար մասնակից կգարձեն նրանց [այս] »գործին, որովհետև [Հուստինիանոսը] այնքան է վիրավորել, »վնաս պատճառել նրանց, որքան ո՛չ մեղ և ո՛չ իլ հայերից որևէ »մեկին»: Ահա այսպիսի խոսքերով Արշակը անգագար խելքահան էր անում Արտավանին և երբ տեսավ, որ սա տեղի տվեց, նույն գործով դիմեց մի այլ պարսկահայի³¹ Խանարանգես անունով: Այս Խանարանգեսը երիտասարդ էր, գեղեցիկ կազմվածքով, բայց շատ թեթևամիտ և չափից ավելի տհաս:

Ահա՛, երբ Արշակը համաձայնության եկավ Արտավանի հետ, հեռացավ, խոստանալով գործին մասնակից դարձնել Գերմանոսին և նրա որդիներին: Գերմանոսի որդիներից ավագը՝ Հուստինոսը, թեև երիտասարդ էր և նրա ազվամազը դեռ նոր էր բուսնում, բայց կարող չէր և շատ գործունյա: Նա քիչ առաջ արժանացել էր հյուպատոսի աստիճանին: Արշակը, գնալով նրա մոտ, ասաց, որ ցանկանում է գաղտնի հանդիպել նրան որևէ մի եկեղեցում: Երբ երկուսն էլ մտան եկեղեցի, Արշակը նախ պահանջեց Հուստինոսից երգվել, որ իրենց խոսակցության մասին բացի իր հորից ոչ մեկին բան չի ասելու: Երբ նա երգվեց, [Արշակը] պախարակեց նրան, որ կայսեր

մերձավորագույն ազդականը լինելով, հանգիստ նայում է, թե ինչպես երկրի իշխանությունը անցնում է շուկայի, անարժան ու կոպիտ մարդկանց ձեռքը, և ինքը, լինելով այդպիսին, համաձայնվում է, որ պետություն գործերը վարեն հասարակ ծագում ունեցող մարդիկ. նա ասաց, որ [կայսրը] արհամարհում է ոչ միայն նրան, այլև նրա հորը, անշափ առաքինի մարդու, որ իր եղբոր՝ Հուստինիանոսին շարքային քաղաքացիների վիճակում է թողել. նույնիսկ հորեղբոր հարստությունը չկարողացավ ժառանգել, թեև Բորայիդեսի ցանկությունամբ ինքն էր ժառանգելու այն, բայց հետագայում անտեղի զրկվեց նրա մեծ մասից. հակառակ այդ բոլորին, իրենք դեռ քաշելիք ունեն, երբ Բելիսարիոսը շուտով Իտալիայից վերադառնա, քանզի լուր էր ստացվել, որ նա արդեն Իլլիրիայում է գտնվում: Արշակն այս ասելով, հորդորում էր երիտասարդին մասնակցելու դավադրություն ընդդեմ կայսեր, միաժամանակ հայտնելով նրան իր և Արտավանի ու Խանարանգեսի միջև սույն գործի կապակցություն կայացած համաձայնություն մասին: Հուստինոսը լսելով այս, ապշահար եղավ, սարսափահար պատասխանեց Արշակին, որ ոչ ինքը, ոչ էլ իր հայր Գերմանոսը նման քայլի երբեք չեն դիմի:

Արշակը եղածի մասին հայտնեց Արտավանին, իսկ Հուստինոսն էլ իր հերթին ամեն ինչ պատմեց հորը: Վերջինս այս հարցի շուրջը խորհրդակցեց պալատական կայազորի պետ Մարկելլոսի հետ, ձեռնտու էլ արդյոք այդ մասին հայտնել կայսեր: Մարկելլոսը շատ լուրջ մարդ էր, բարոյական, սակավախոս, նա չէր գործում շահից դրդված, չէր կարողանում տանել թեթևասլիկ մարդկանց ասածն ու արածը, չէր սիրում անհոգ կյանքը: Նա մշտապես վարում էր խիստ և հաճույքներից զուրկ կյանք, բայց արդարություն թունդ պահապանն էր և ճշմարտասիրության ջերմ պաշտպանը: Նա չթողեց, որ այդ մասին անմիջապես հայտնվի կայսեր: «Քեզ համար, ասաց նա, ձեռնտու չէ հայտնել այդ մասին, որովհետև, եթե ցանկանաս գաղտնի կերպով որևէ բան ասել կայսեր, Արտավանի մարդիկ անմիջապես կիմանան մատնություն մասին և եթե Արշակին հաջողվի թաքուն փախչել, դավադրությունը հնարավոր չի լինի ապացուցել: Ես մինչև մանրակրկիտ կերպով ամեն բան շստուգեմ, ոչ ինքս հավատ կրնձայեմ դրան, ոչ էլ կայսեր կհայտնեմ: Ես ցանկանում եմ կամ խոսակցությունը իմ ականջով լսել և կամ իլ դուք այնպես կազմակերպեք, որ իմ մարդկանցից որևէ մեկըր այս [գործի] մասին որևէ հստակ բան լսի նրա կողմից»:

Գերմանոսը լսելով այդ, հրամայեց իր որդի Հուստինոսին անել այնպես, ինչպես կկարգադրի Մարկելլոսը: Արշակին դիմելու միտք չունենր, քանի որ, ինչպես արդեն ասացի, [Հուստինոսը] մերժել էր նրա առաջարկը: Նա հարցով դիմեց հանարանդեսին, նրա մոտ եղե՛լ է արդյոք Արշակը՝ հայտնի ծրագրով, Արտավանի կարգադրութ՛յամբ: [հանարանգեսը] պատասխանեց, թե «ես երբեք չէի »խիզախի նրա նման մարդու որևէ գաղտնիք վստահել: Բայց եթե »դու ուզում ես տվյալ գործի կապակցութ՛յամբ որևէ բան ասել, »ապա ինձ հետ խորհրդակցելով, կարելի է գործը հաջող գլուխ բե-»րել»: Այդ հարցի շուրջը հանարանդեսը խորհրդակցեց Արտավանի հետ և Հուստինոսին հայանեց այն ամենը, ինչ նախապես Արշակն էր ասել իրեն:

Երբ Հուստինոսը համաձայնվեց անել ամեն ինչ և խոստացավ հորը համամիտ դարձնել այդ գործին, Գերմանոսը որոշեց հանարանգեսին տեսակցութ՛յան հրավիրել և սահմանեց խորհրդակցութ՛յան օրը: Այդ մասին Գերմանոսն իմաց տվեց Մարկելլոսին և խնդրեց, որ իր մերձավորագույններից որևէ մեկին ուղարկի՝ հանարանգեսի ասելիքին ականջալուր լինելու համար: [Մարկելլոսը] ուղարկեց Աթանասիոսի փեսա Լեոնտիոսին, մի ճշմարտախոս և շատ արդարասեր մարդու: Գերմանոսը նրան [իր] տունը մտցնելով, նստեցրեց մի սենյակում, որտեղ կախված էր մի հաստ պատառ, վարագույրն այն բազմոցի, որի վրա նստած նա ճաշում էր: Ահա այդ վարագույրի ետևում նա թաքցրեց Լեոնտիոսին, իսկ ինքն իր որդի Հուստինոսի հետ [վարագույրից] դուրս մնացին: Երբ ժամանեց հանարանդեսը, Լեոնտիոսը նրանից լսեց այն ամենի մասին, ինչ ծրագրել էին ինքը՝ հանարանգեսը, Արտավանն ու Արշակը: Նա ավելացրեց նաև, որ եթե կայսեր սպանեն այն ժամանակ, երբ դեռ Բելիսարիոսը չի ժամանել Բյուզանդիոն, ծրագիրը անհաջողութ՛յան կմատնվի, որովհետև եթե իրենք կայսր հայտարարեն Գերմանոսին, Բելիսարիոսը, անկասկած, Թրակիայի բնակավայրերից մեծ զորք գումարելով՝ իրենց վրա կշարժվի և նրան գիմարել հնարավոր չի լինի: Դրա համար անհրաժեշտ է, որ գործը հետաձգվի մինչև Բելիսարիոսի վերադարձը, որպեսզի երբ նա հասնի Բյուզանդիոն և լինի պալատում, կայսեր մոտ, այն ժամանակ, ուշ երեկոյան դաշույններով անսպասելի հայտնվեն և սպանեն կայսեր հետ միասին նաև Մարկելլոսին և Բելիսարիոսին. դրանից հետո ավելի աներկյուղ կտնօրինեն գործերը:

Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Մարկելլոսը Լեոնտիոսից իմացավ

այդ մասին, նա ոչինչ չասաց կայսեր և շարունակեց անշափ դանդաղել. նա վախենում էր, որ հանկարծ իր շտապողականությամբ անմտորեն Արտավանին ձեռքից բաց կթողնի: Իսկ Գերմանոսը երկյուղ զգալով, որ իր հապաղումը որևէ մեկի մոտ կասկած կհարուցի իր դեմ, որը, ի դեպ, և տեղի ունեցավ հետագայում, ամեն ինչ հայտնեց Բուղեսին և Կոստանդիանոսին:

Մի քանի օր անց, երբ լուր տարածվեց, որ Բելիսարիոսը շատ մոտիկ է գտնվում, Մարկելլոսը կայսեր ամեն ինչ պատմեց. վերջինս անմիջապես հրամայեց բանտ նետել Արտավանին և նրա համախոհներին, իսկ իշխանավորներից ոմանց հանձնարարեց [ձերբակալվածներին] քննել: Երբ դավադրությունը ամբողջությամբ լույս աշխարհ եկավ և [հարցաքննությունը] հանգամանորեն դրի առնվեց, կայսրը բոլոր սենատորներին պալատ հրավիրեց, այնտեղ, ուր սովորաբար քննվում էին վիճելի հարցերը: Նրանք կարդացին այն բոլորը, ինչ [Արտավանը] ասել էր քննիչներին, բայց այնուհանդերձ ոչ պակաս մեղավոր հանեցին Գերմանոսին և նրա որդի Հուստինոսին, մինչև որ Գերմանոսը, դիմելով Մարկելլոսի և Լեոնտիոսի վկայությանը, կարողացավ ցրել կասկածը, որովհետև նրանք, նաև Կոստանդիանոսն ու Բուղեսը երդումներով հաստատում էին, որ Գերմանոսը ոչ մի բան չի թաքցրել, որ ամեն ինչ կատարվել է այնպես, ինչպես ես քիչ առաջ պատմեցի: Ահա բոլոր սենատորները արդարացրին նրան և նրա որդուն՝ որպես պետութայն հանդեպ ոչ մի հանցանք չկատարածների:

Երբ բոլորը մտան կայսեր հարկաբաժինը, կայսրը շատ զարացած և վրդովված՝ կատաղել էր Գերմանոսի դեմ, որ նա հասլագել է իրեն հայտնել, իսկ իշխանավորներից երկուսը, որոնք սպասարկում էին [կայսեր], հաստատում էին նրա ասածը և ցույց տալիս, որ նույնպես վրդովվել են: Զանալով կայսեր հաճոյանալ ուրիշներին դժբախտացնելով, նրանք անշափ բորբոքեցին կայսեր զայրույթը: Իսկ մնացածները երկյուղած, շահակառակվելու համար կայսեր, լռում էին: Միայն Մարկելլոսը ճշմարտությունն ասաց և կարողացավ փրկել մարդուն: Նա ամբողջ մեղքը իր վրա վերցրեց և ասաց, որ Գերմանոսը ժամանակին է հայտնել իրեն [դավադրության] մասին, բայց ինքը ավելորդ մանրակրկիտությամբ հապաղեց և գործը ձգձգեց: Ահա այս կերպ նա կարողացավ մեղմել կայսեր զայրույթը: Մարկելլոսը դրանով բոլորի մոտ մեծ հռչակ վաստակեց, որպես ամենադժվարին պահին առաքինություն ցուցաբերած: Իսկ Հուստինիանոս կայսրը զրկեց Արտավանին իր

ունեցած պաշտոնից, բայց ուրիշ պատիժ չտվեց, ոչ էլ մնացածներին, այլ միայն բանտարկեց, այն էլ ոչ պետական բանտում, այլ պալատում:

Գ Լ ՈՒ Խ 39

[Գոթերին հաջողվում է գրեթե ամբողջ Սիկիլիան ամայացնել ու ավարի առնել: Գոթական պատերազմի 15-րդ տարին՝ 549—550 թթ.]

«...Երբ այգ մասին իմացավ կայսրը, մի նավատորմիղ կազմեց, հետևակների մեծ զորաբանակ, և հրամայեց այգ նավերով՝ Լիբերիոսի գլխավորութամբ անհապաղ գեպի Սիկիլիա նավարկել՝ կղզին ամեն գնով փրկելու համար: Բայց Լիբերիոսին նավատորմիղի հրամանատար նշանակելուց անմիջապես հետո [կայսրը] փոխեց իր մտազրույցունը, որովհետև [Լիբերիոսը] արդեն զառամյալ էր, բացի դրանից պատերազմական գործերում անփորձ: Ներելով Արտավանի թույլ տված բոլոր մեղքերը, նրան նշանակեց Թրակիայի զորքերի հրամանատար, և տալով նրան ոչ մեծ զորաբանակ, իսկույն Սիկիլիա ուղարկեց: Նա կարգադրեց, որ իր հետ վերցնի Լիբերիոսի նավատորմիղը, որովհետև Լիբերիոսը Բյուզանդիոն էր կանչվում: Իսկ Տուտիլասի և գոթերի դեմ տարվող պատերազմի գլխավոր հրամանատար նշանակեց իր եղբորորդի Գերմանոսին...»:

Գ Լ ՈՒ Խ 40

«...Սակայն Լիբերիոսը չէր իմացել նավատորմիղի շուրջը կայսեր նոր կարգադրության մասին, և խարիսխ գցեց թշնամիների կողմից պաշարված Սիրակուսայում: Ետ մղելով այնտեղ գտնվող թշնամիներին, նա ափ դուրս եկավ նավահանգստում և ամբողջ զորքով մուտք գործեց պարիսպներից ներս: Քիչ հետո Արտավանը հասնելով Կեֆալոնիա³², իմացավ, որ Լիբերիոսը այնտեղից մեկնել է Սիկիլիա: [Արտավանն] այնտեղից դուրս գալով, անմիջապես կտրեց Ադրիատիկ կոչված ծովը: Երբ մոտեցավ Կալաբրիային³³, հանդիպեց մեծ փոթորկի, սաստիկ ուժեղ ու հակառակ ուղղութամբ փչող քամու, որի պատճառով բոլոր նավերը ցրվեցին: Այնպես էր թվում, որ նրանց մեծ մասը դուրս շարտվեց Կալաբրիայի ափը և թշնամիների ձեռքն անցավ: Բայց իրականում այդպես չէր ուժեղ քամու ճնշման տակ ետ մղվելով, նրանք փոխեցին ընթացքը և նորից դարձան Պելոպոնես: Մնացածները, նայած ուր էին գրտ-

ներվում, մի մասը ջրասույզ եղավ, մյուս մասը փրկվեց: Միայն մի նավ, որի վրա էր գտնվում ինքը՝ Արտավանը և որի կայմը այս փոթորկի ժամանակ ջարդվել էր, անշափ վտանգի ենթարկվելով, արևկոծության ժամանակ դես ու դեն ընկնելով, խարիսխ գցեց Մելիտե³⁴ կղզում: Արտավանն ահա այսպես անսպասելիորեն փրկվեց...»:

[Այդ ընթացքում սկիզբնենները (սլավոնները) երեք մասի բաժանված, ամենայն հավանականությամբ Տուտիլասի գրգամամբ, սկսեցին ավարի առնել Եվրոպան]

«...այնուհետև Հուստինիանոս կայսրը [սկիզբնենների] դեմ մեծ զորք ուղարկեց, որին գլխավորում էին, ի միջի այլոց, նաև Կոստանդիանոսը, Արատիոսը և Նաղարեսը, նաև Գերմանոսի որդի Հուստինոսը, և Հովհաննեսը՝ Ֆաղաս մականվանյալը:

Այս զորքը բարբարոսների մի մասին հանդիպում է Ագրիանուպոլսի մոտ, որը գտնվում է Թրակիայի մեջտեղում, Բյուզանդիոնից հինգ օր հեռավորության վրա... Սաստիկ ճակատամարտ է տեղի ունենում, ուր հռոմայեցիները գլխովին պարտության են մատնվում: Այստեղ սպանվեցին բազմաթիվ զինվորներ և լավագույնները, իսկ զորավարները քիչ էր մնացել ընկնեին թշնամու ձեռքը, բայց հազիվ հազ, մնացածների հետ փախուստի դիմելով փրկվեցին...»:

ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԳԻՐՔ ԽԹԵՐՈՐԳ

[ԳՈԹԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ
Գ Ի Ր Ք Չ Ո Ր Ր Ո Ր Գ]

Գ Լ Ո Ւ Խ 1

«...Ինչ որ տեղի ունեցավ մինչև հոռոմայեցիների և պարսիկների միջև կնքված հնգամյա զինադադարի շորորդ տարին՝ ես շարագրել եմ նախորդ գրքերում: Հաջորդ տարին մարական մի մեծ գորաբանակ ներխուժեց Կոլխիս երկիրը: Նրան գլխավորում էր պատերազմական գործերին քաջածանոթ մի պարսիկ՝ Խորիանես³⁵ անունով: Սրան հետևում էին նաև մեծաքանակ բարբարոս դաշնակիցներ՝ ալանների ցեղից: Երբ այս զորքը հասավ Լազիկայի մի շրջան, որը կոչվում է Մոխերեսիս, հարմար վայրում ձամբարեց և մնաց: Այստեղ հոսում է Հիպպիս գետը, որը ոչ մեծ է և ոչ էլ նավարկելի, այն կարելի է անցնել և՛ ձիով, և՛ հետիոտն. այդ գետի աջ ափին, նրանից շատ հեռուն պարսիկները ամրացված ձամբարդրեցին:

Որպեսզի ընթերցողներին հասկանալի դառնա, թե ինչ են ներկայացնում իրենից Լազիկայի շրջանները, ինչպիսի ժողովուրդներ են այստեղ հաստատված, և որպեսզի նրանք ստիպված չլինեն իրենց անծանոթ հարցերի շուրջ վիճելու, ինչպես, օրինակ, անում են անմիտ վիճաբանություն մեջ մտնողները, նպատակահարմար համարեցի այստեղ նկարագրել Եվքսինյան Պոնտոս կոչվածի [ափին] ապրող մարդկանց կենցաղը: Ես լավ գիտեմ, որ հին մարդիկ էլ են գրել սրա շուրջը, բայց համոզված եմ, որ նրանց ոչ բոլոր ասածներն են ճշմարիտ: Նրանցից ոմանք տրապիդոնցիների հարևան են ցույց տալիս կա՛մ սաներին, որոնք այժմ ձաներ են կոչվում, կա՛մ կոլխերին, լազ անվանելով ուրիշներին³⁶, մի անուն, որ մինչև օրս էլ նրանք [լազերը] կրում են: Սակայն դրանից և ոչ մեկը [ձիշտ] չէ: Ծաները բնակվում են ծովափից շատ հեռու, հայերի հարևանությամբ՝ միջնաշխարհում. այստեղ վեր են խոյանում միանգամայն անանցանելի և զառիթափ բազմաթիվ

լեռներ: [Այստեղ] երկիրը երկար տարածության վրա անմարդաբնակ է, անանցանելի ձորերով, անտառապատ բլուրներով և անելանելի կիրճերով լի: Այս բոլորը թույլ չեն տալիս ճաններին ծով դուրս գալ: Ինչ վերաբերում է կոլխերին, ապա նրանց չի կարելի լազ շճամարել, քանի որ նրանք Ֆասիս գետի ափին են բնակվում: Կոլխերի ժողովուրդը, ինչպես և բազում այլ ժողովուրդներ, այժմ անուռն է միայն փոխել և կոչվում է լազեր: Բացի այդ, [հին] գրողներից հետո անցած երկար ժամանակը անընդհատ փոփոխություններ է մտցրել նախկին վիճակի մեջ. ժողովուրդներ են գաղթել, իրար են հաջորդել իշխանավորներ և փոխվել անուռններ: Ահա ես միանգամայն անհրաժեշտ համարեցի այդ բոլորը քննության ենթարկել և ոչ թե [պատմել] նրանց մասին գոյություն ունեցող հնամենի առասպելները: Ես չեմ աշխատել որոշել, թե ըստ պոետների տվյալների Պրոմեթեոսը Եվքսիսյան Պոնտոսի ո՛ր մասում է գամվել, քանզի ես առասպելը պատմությունից բոլորովին տարբեր բան եմ համարում և ուզում եմ ստույգ կերպով տալ և՛ անուռների, և՛ դեպքերի կապակցությամբ այն, ինչ յուրաքանչյուր վայրում այժմ գոյություն ունի:

Գ Լ Ո Ւ Ե 2

Այս [Եվքսիսյան] ծովը սկիզբ է առնում Բյուզանդիոնում և Քաղկեդոնում և վերջանում է կոլխերի երկրում: Դեպի Կոլխիս նավարկողի աջ կողմում բյութանացիք են բնակվում և նրանց հարևան հոնորիատներն ու պաֆլագոնները, որոնք ունեն տարբեր շրջաններ, նաև Հերակլիա և Ամաստրիս ծովափնյա քաղաքները: Նրանցից հետո գալիս է պոնտացիք կոչվող [ժողովուրդը]՝ մինչև Տրապիզոն քաղաքը և նրա սահմանները: Այնտեղ են գտնվում ծովափնյա քաղաքներ, որոնց թվում Սինոպը, Ամիսոսը: Ամիսոսին շատ մոտ է Թեմիսկուրոն կոչվածը և Թերմոզոն դետը, ուր, ինչպես պատմում են, գտնվում էր ամազոնուհիների զորքը: Ամազոնուհիների մասին ես գրելու եմ մի փոքր հետո: Տրապիզոնցիների սահմանները հասնում են մինչև Սուսուրմինա գյուղը և Հոփղայոն կոչվող վայրը, որը գտնվում է Տրապիզոնից ծովափով դեպի Լադիկա դնացողի համար երկու օրվա հեռավորության վրա: Քանի որ հիշատակեցի Տրապիզոնը, չեմ ուզում մի շատ հետաքրքիր երևույթի կողքով անցնել, որ նկատվում է այստեղ: Տրապիզոնի բոլոր շրջաններում մեղրը դառն է լինում, միայն այստեղ է, որ [մեղրի] քաղցր լինելու համբավը վիճարկվում է: Այս վայրերի աջ կողմում

վեր են խոյանում Ճանիքի լեռները, որոնցից այն կողմ ապրում են հռոմայեցիներին ենթակա հայերը:

Ճանիքի այս լեռներից իջնում է Բոաս անունով գետը, որը հոսելով բազմաթիվ մացառուտներով և բլուրներով ծածկված երկրի միջով, անցնում է Լաղիկայի շրջանների մոտով և թափվում Եվբսինյան կոչված Պոնտոսը, ուր սակայն նա այլևս Բոաս չի կոչվում: Ծովի մոտ նա փոխում է իր անունը և ստանում այլ անուն, որն համապատասխանում է իր ընթացքին, քանզի տեղացիները նրան այսուհետև Ակամպսիս են կոչում այն պատճառով, որ նրանց անցնելը այնտեղ, ուր նա խառնվում է ծովին, անհնարին է՝: Նա այնքան ուժով և արագությամբ է թափվում, այնքան մեծ ալեկոծություն է բարձրացնում, որ ալիքները հասնում են մինչև ծովի հեռուները և անկարելի դարձնում [ծովի] այդ մասով նավարկելը: Ծովի այս մասում նավարկողները, թե՛ նրանք, ովքեր դեպի Լաղիկա են գիմում, և թե՛ ովքեր այդ երկրից են գուրս գալիս, այգտեղով շեն կարող նավարկել, քանզի գետի հոսանքը կտրել նրանք ի վիճակի չեն: Այդ իսկ պատճառով նրանք գնում են հեռուն, բաց ծովը և այնտեղ, համարյա ծովի մեջտեղում միայն կարողանում են շրջանցել գետի հոսանքը: Ահա Բոաս գետի մասին այսքան:

Հռիզայոնից հետո գալիս են հռոմայեցիների և լաղերի միջև անկախ ապրող ժողովուրդների շրջանները: Այստեղ է գտնվում Աթենք անունով մի գյուղ, ոչ թե որովհետև այն հիմնագրել են աթենացի գաղթականներ, ինչպես կարծում են ոմանք, այլ որովհետև հնում Աթենայա անունով մի կին տիրացավ այդ վայրին. նրա գերեղմանը այժմ այնտեղ է գտնվում: Աթենքից հետո գալիս են Արխաբիսն³⁸ ու Ապսարուսը³⁹, մի հին քաղաք, որը գտնվում է Հռիզայոնից մոտ երեք օր հեռավորության վրա: Սա հնում կոչվում էր Ապսյուրտոս, այն մարգու անունից, որն այստեղ վախճանվեց, քանզի ինչպես պատմում են տեղացիները, Ապսյուրտոսը սպանվեց այստեղ՝ Մեգեյայի և Յասոնի գավազրությամբ, դրա համար էլ վայրն այդպես անվանվեց: Նա այնտեղ մահացավ, իսկ վայրը ստացավ նրա անունը: Բայց դրանից հետո անցավ երկար ժամանակ, իրար հաջորդեցին մարդկանց անհամար սերունդներ և ժամանակը կարողացավ մոռացության տալ, թե ինչից է առաջացել վայրի անունը, կարողացավ փոփոխել այն և տալ անվան ժամանակակից ձևը: Այս Ապսյուրտոսի գերեղմանը գտնվում է քաղաքի արևելյան մասում: Քաղաքը հնում մարդաշատ էր, նրան շրջապատում էր ամուր պարիսպ, գեղազարդվել էր թատրոնով ու ձիարշա-

վարանով և մնացած ամեն բանով, ինչ որ սովորաբար վկայում է քաղաքի մեծության մասին: Բայց այժմ դրանցից բան չի մնացել, այլ միայն շենքերի հիմքերը:

Այդ բոլորից հետո զարմանալի է, երբ մեկը կոլխերին համարում է տրապիզոնցիների սահմանակիցներ: Այդպես դատելով դուրս է դալիս, որ Յասոնը գողանալով ոսկեգեղձը Մեդեայի հետ ոչ թե Հունաստան, իր հայրենիքը փախավ, այլ նորից դեպի Ֆասիս գետը գնաց, խորքում ապրող բարբարոսների մոտ: Պատմում են, որ հռոմայեցիների ինքնակալ Տրայանոսի ժամանակ այստեղ մինչև լազերն ու սագիները հաստատված էին հռոմեական զորամասեր: Այժմ այստեղ բնակվող մարդիկ ոչ հռոմայեցիների կայսեր, և ոչ էլ լազերի թագավորին են հպատակ, այլ կայսում ունեն միայն այնքանով, որ քրիստոնյա են և իրենց քահանաներին լազերի եպիսկոպոսներն են ձեռնադրում: Ցանկանալով երկուսի հետ էլ հաշտ ու խաղաղ ապրել, նրանք համաձայնվել էին ուղեկցել մի երկրից մյուսը ժամանակ առ ժամանակ ճանապարհորդողներին: Իմ օրոք էլ նույնն են անում: Նրանք իրենց նավակների վրա մի թագավորի դեսպաններին տեղափոխում են մյուս թագավորի մոտ: Այսբան ժամանակ նրանք ոչ ոքի հարկատու չեն դարձել: Այս վայրերի աջ կողմում կախված են գահավեժ լեռներ և երկարությամբ ձգվում են ամայի տարածությունները: Նրանցից վերև բնակվում են պարսկահայ կոչվածները, ինչպես և հռոմայեցիներին ենթակա հայերը, որոնք տարածված են մինչև Իբերիայի սահմանները:

Ապսարուս քաղաքից մինչև Պետրա քաղաքը և լազերի սահմանները, ուր վերջանում է Եվքսինյան Պոնտոսը, մի օրվա ճանապարհ է: Այստեղ ծովը վերջանալով, ափին տալիս է մահիկի ձև: Մահկաձև այս տարածությունը մոտավորապես հինգ հարյուր հիստուն ասպարեզ է, որի ետևում գտնվող ամբողջ [երկիրը] լազիկան է, որից հետո, միջնաշխարհում Սկյունիան է և Սվանիան: Այս ժողովուրդները լազերին են հպատակ. ունեն իրենց բնիկ իշխաններ, որոնցից մեկի մահից հետո սովորության համաձայն լազերի թագավորի կողմից մի ուրիշն է նրա տեղը նշանակվում: Այս երկրի կողքին, հենց Իբերիայի մոտ ապրում են մեսխերը, որոնք հնից իբերներին են հպատակ: Սրանց բնակարանները գտնվում են լեռներում: Մեսխերի լեռները քարքարոտ չեն, այլ բարբեր, այնտեղ աճում են ամեն տեսակի բարիքներ, իսկ մեսխերը լավ երկրագործներ են և այգեգործներ: Այս երկրում կան շատ բարձր ան-

տառախիտ և միանգամայն անանցանելի լեռներ, որոնք ձգվում են մինչև Կովկասյան լեռները: Նրանց ետևում, դեպի արևելք, Իբերիան է, որը տարածվում է մինչև Պերսարմենիա:

Այս երկրում բարձրացող լեռների միջով իջնում է Ֆասիս գետը, սկիզբ ստնելով Կովկասյան [լեռներում] և թափվում է Պոնտոսի մեջ, մահկաձև ափի մեջտեղում: Ոմանք գտնում են, որ նա բաժանում է երկու մայր ցամաքները, որ նրա հոսանքով գնացողի ձախ կողմում Ասիան է, իսկ աջ կողմը Եվրոպա է կոչվում: Լազերի բոլոր բնակավայրերը գտնվում են եվրոպական մասում, մյուս կողմում նրանք ոչ մի քաղաք, ամրություն կամ հիշատակության արժանի գյուղ չունեն, բացի Պետրայից, որն անցյալում հռոմայեցիները կառուցեցին այստեղ: Լազիկայի այս մասում, ինչպես սլատմում են, պահվում էր այգ ոսկեգեղմը, որի համար ըստ պոետների առասպելաբանության, շինվել է Արգո [նավը]: Իմ կարծիքով նրանց սլատմածի մեջ ոչ մի ձշմարտություն չկա: Ինձ թվում է, թե Յասոնը Մեգեյայի և ոսկեգեղմի հետ դժվար թե կարողանար այդտեղից փախչել, եթե պալատը և կոլխերի բնակարանները Ֆասիս գետը չբաժաներ այն տեղից, ուր գտնվում էր ոսկեգեղմը: Այդ բանին են ակնարկում նաև այս [առասպելը] գրի առնող պոետները: Ահա Ֆասիսը այստեղով հոսելով թափվում է, ինչպես սլատմեցի, Եվքսինյան Պոնտոսի վերջավորության մեջ: Մահկաձև [ափի] ասիական կողմում իր գտնվում Պետրա քաղաքը, իսկ հակադիր ափին՝ եվրոպական մասում ապսիլացիների երկիրն է: Ապսիլացիները լազերին են հպատակ և հնից քրիստոնյա են դարձել, ինչպես նաև մնացած բոլոր ժողովուրդները, որոնց այս գլխում ես հիշատակեցի:

Գ Լ Ի Ի Խ 3

Այս երկրի վերևում է գտնվում Կովկաս լեռը: Այս Կովկաս լեռը այնքան բարձր է, որ նրա գագաթին ոչ մի ժամանակ չի տեղում ո՛չ անձրև, ո՛չ էլ ձյուն, որովհետև այն ամպերից բարձր է: Իսկ մեջտեղից մինչև լեռան ոտքը ամեն ինչ ծածկված է հավիտենական ձյունով: Այսպիսով նրա ստորոտները շատ բարձր են, մյուս լեռների գագաթներից ոչ ցածր: Կովկասյան լեռնաշղթան իր մի մասով ձրգվում է դեպի հյուսիս արևմուտք և հասնում մինչև Իլլիրիա և Թրակիա, իսկ մյուս մասը, ձգվելով դեպի հարավ-արևելք, հասնում է այն լեռնանցքները, որոնք այստեղ ապրող հոնական ժողովուրդներին տանում են գեպի պարսից և հռոմայեցիների երկրները: Այդ

լեռնանցքներից մեկը կոչվում է Յուր¹⁰, իսկ մյուսը դեռ հնից կոչվում է Կասպից դուռ¹¹: Այն երկիրը, որը ձգվում է Կովկասյան լեռներից մինչև Կասպից դռները, ալանների, մի անկախ ժողովրդի ձեռքում է գտնվում: Նրանք հաճախ դաշնակցում են պարսիկների հետ և արշավում հռոմայեցիների և այլ ընդհանուր թշնամիների վրա: Ահա այսքան Կովկաս լեռան մասին:

Այստեղ են բնակվում սաբեյր կոչված հոները և մնացած հունական ժողովուրդները: Ինչպես պատմում են, հենց այստեղից էին ծագում ամազոնուհիները, որոնք [հետագայում] ճամբար դրեցին Թեմիսկուրոս [քաղաքի] և Թերմոդոն գետի մոտ, ինչպես մի քիչ առաջ ասել եմ, այնտեղ, որտեղ ներկայումս գտնվում է Ամիսոս քաղաքը: Ներկայումս Կովկաս լեռան շրջաններից և ոչ մեկում ամազոնուհիների մասին հիշատակություն կամ անուն չի պահպանված, թեև Ստրաբոնի և ուրիշների գրքերում շատ է խոսվում նրանց մասին: Ինձ ամազոնուհիների կասկածությունները ամենից հավանականն է թվում այն մարդկանց ասածը, ովքեր գտնում են, թե երբևիցե քաջ կանանց ժողովուրդ չի եղել, որ մարդկային բնությունը միայն այստեղ, Կովկասյան լեռներում չէր կարող փոխվել, որ իրականում այդ շրջաններից բարբարոսները մեծ զորքով, իրենց կանանցով, արշավել են Ասիայի վրա և ճամբարելով Թերմոդոն գետի մոտ, այնտեղ են թողել իրենց կանանց: Իրենք սաստակում էին Ասիայի լայնատարած շրջանները, բայց տեղի բնակիչների դիմադրության հանդիպելով, բոլորը կոտորվել են, նրանցից ոչ ոք չի վերադարձել կանանց ճամբարը: Ահա դրանից հետո այս կանայք, հարևանների սարսափից և պարենի պակասությունից ստիպված, ակամա զինվում են տղամարդկանց կողմից ճամբարում թողնված զենք ու զրահով, տղամարդու ձև ստանում և քաջություն ու առաքինություն ցուցաբերում: Այդ բանին էր մղում նրանց կարիքը, մինչև որ բոլորն էլ կոտորվեցին: Ծս լլ եմ կարծում, որ իրականությունն այս է, որ ամազոնուհիները իրենց ամուսինների հետ են արշավանքի դուրս եկել: Այդ բանի համար ինձ հիմք է ծառայում այն, ինչ իմ օրոքում էլ է կատարվում: Սովորություններն անցնելով սերնդե-սերունդ, կտրող են վկայել այն մասին, ինչ կատարվել է անցյալում: Հոները բազմիցս ասպատակել են հռոմեական երկիրը, և դիմադրության հանդիպելով, նրանցից շատերը սպանվել են այնտեղ: Բարբարոսների նահանջից հետո հռոմայեցիները սպանվածների մեջ գտնում են նաև կանանց դիակներ: Կանանց ոչ մի զորք Ասիայի կամ Եվրոպայի որևէ երկրում

գոյություն չի ունեցել: Մենք երբեք չենք լսել, որ Կովկասյան լեոները որևէ ժամանակ դրկված լինեին տղամարդ բնակիչներից: Ահա այսքանը ամազոնուհիների մասին:

Այսիլացիներից հետո մահկաձև ափի մյուս ծայրին բնակվում են աբազգները¹², տարածվելով մինչև Կովկասյան լեոները: Սրանք դեռ հնից հպատակ էին լազերին, մշտապես ունեցել են իրենց ցեղակից երկու թագավորներ, որոնցից մեկը հաստատված է երկրի արևմտյան մասում, իսկ մյուսը՝ արևելյան: Դեռ իմ ժամանակ այս բարբարոսները պաշտում էին սրբազան պուրակներն ու անտառները, որովհետև նրանք բարբարոսական միամտությամբ ենթադրում էին, թե ծառերն աստվածներ են: Իրենց տիրողների անշափ դրամասիրության պատճառով նրանք շատ էին տանջվում, որովհետև այս ժողովրդի բոլոր գեղադեմ և գեղեցիկ մարմնով տղաներին երկու թագավորներ էլ առանց քաշվելու հափշտակում էին ծնողներից, ներքինացնում, ուղարկում հռոմայեցիների երկիրը և ցանկացողին մեծ գումարի դիմաց վաճառում: [Երեխաների] հայրերին նրանք իսկույն սպանում էին, որպեսզի երբևէ երեխաների հանդեպ կատարված անարդարության համար վրիժառու չլինեն թագավորից, որ իրենց հպատակների մեջ որևէ կասկածելի մարդ չլինի: Որդիների գեղեցկությունն ահա պատճառ էր դառնում [հայրերի] խորտակման, որովհետև թշվառները կոտորվում էին, և նրանց դժբախտության պատճառը որդիների մահաբեր գեղեցկությունն էր: Այդ է պատճառը, որ հռոմայեցիների երկրում ներքինիների մեծ մասը, ոչ պակաս շափով նաև կայսեր արքունիքում, ծագումով աբազգներ էին:

Բայց Հուստինիանոսի թագավորության ժամանակաշրջանում աբազգների ամբողջ [ապրելակերպը] փոփոխվեց դեպի ավելի մեղմը: Նրանք ընդունեցին քրիստոնեական հավատքը, իսկ Հուստինիանոս կայսրը նրանց մոտ ուղարկեց պալատական մի ներքինու, ծագումով աբազգ, Եվֆրատաս անունով, բացարձակորեն արգելելու նրանց թագավորներին այսուհետև այս ժողովրդի մեջ որևէ մեկին տղամարդկությունից զրկելը, քանզի դա բնության բռնարարումն է դանակով: Աբազգները ուրախությամբ ընդունեցին այդ և ապավինած լինելով կայսեր հրամանին, ամբողջ ուժով արգելակում էին այդ սովորությանը: Նրանցից յուրաքանչյուրը վախի մեջ էր ապրում, որ հանկարծ գեղեցիկ որդու հայր կդառնա: Հուստինիանոս կայսրը նույն ժամանակ աբազգների երկրում կառուցեց նաև աստվածածնի տաճար, նրանց երկրում հաստատեց հոգևորա-

կանների, այնպես արեց, որ նրանք յուրացնեն քրիստոնյաների բոլոր սովորութիւնները. իսկ արագները, գահընկեց անելով իրենց երկու թագավորներին, իսկույն անցան աղատ կյանք վարելուն: Այգ մասին ահա այսքան:

Գ Լ Ո Ւ Խ 4

Աբազգների սահմաններից դուրս, Կովկասյան լեռան կողմը արագների և ալանների միջև բնակվում են բրուխերը: Իսկ Եվքսինյան Պոնտոսի ափին հաստատված են ղեխերը: Հնում հռոմայեցիների ինքնակալը ղեխերի վրա թագավոր նշանակեց, բայց այժմ այս բարբարոսները ամենևին չեն ենթարկվում հռոմայեցիներին: Նրանցից դենը բնակվում են սագինները, որոնց պատկանող ծովափի մի մասը հռոմայեցիները դեռ վաղուց էին գրավել և կառուցել այնտեղ երկու ամրոց՝ Սեբաստուպոլիսն ու Պիտիուսը¹³, որոնք գտնվում են միմյանցից երկու օրվա հեռավորութան վրա, և հենց սկզբից այնտեղ հաստատել կայազոր: Ինչպես ես ասել եմ, հնում հռոմայեցիների զորքերը բռնել էին Տրապիզոնից սկսած մինչև սագինները ընկած ամբողջ տարածութիւնը: Այժմ նրանց են մնացել միայն այդ երկու ամրոցները, ուր մինչև իմ ժամանակները դեռ կայազոր կար, որպեսզի դիմադրի պարսից արքա Խոսրովին, որը լազերի առաջնորդութամբ հասել էր Պետրա և այնտեղից ուզում էր պարսից զորք ուղարկել նշված ամրոցները գրավելու և այնտեղ հաստատվելու համար: Հռոմայեցիները այդ մասին ավելի շուտ իմացան և կանխեցին [նրա մտադրութիւնը], հրդեհելով տները, հիմնահատակ քանդելով պարիսպները: Նրանք այնուհետև մտնելով նավերը, իսկույն դիմեցին դեպի դիմացի մայր ցամաքը՝ Տրապիզոն քաղաքը: Ճիշտ է, ամրոցներն ավերելով նրանք վնաս հասցրին հռոմայեցիների պետութանը, բայց մեծ օգուտ էլ տվեցին, այն իմաստով, որ թշնամիները երկրին չտիրացան, քանզի պարսիկները ձեռնունայն վերադարձան Պետրա: Ահա այսքան այնտեղ կատարվածի մասին:

Սադիներնից վերև հաստատված են հոնական բազմաթիվ ժողովուրդներ...

Գ Լ Ո Ւ Խ 5

...Մեոտիս լճից և Տանայիս գետից այն կողմ դաշտավայրերում լայն տարածութեան վրա, ինչպես ասել եմ, հաստատված են կուտրիգուր հոնները: Նրանցից հետո ամբողջ երկիրը գտնվում է

սկյուծներին և տավրոսցիներին ձեռքում, և նրա մի մասը այժմ ևս կոչվում է Տավրիկա: Պատմում են, որ այնտեղ էր գտնվում Արտեմիսի տաճարը, որի գլխավոր քրմուհին ժամանակին Ազամեմնոնի դուստր Իֆիգենիան է եղել, թեև հայերը, որպես հիմք վերցնելով այն ավանդությունը Օրեստեսի և Կոմանա քաղաքի մասին, որ ես մեջ եմ բերել իմ գրքում⁴⁴, պնդում են, թե այդ տաճարը գտնվելիս է եղել իրենց Կելեսենե կոչված երկրում, թե այդտեղի բոլոր բնակիչներն այն ժամանակ կոչվելիս են եղել սկյուծներ: Բայց այդ մասին ով ինչպես ուղում է, թող դատի...

Գ Լ ՈՒՆ 7

Ես վերևում խոսել եմ այն մասին, թե ինչու խոսրովը ձգտում էր փութանալի յուրացնել Լազիկան: Այստեղ կպատմեմ, թե ինչն էր և՛ նրան, և՛ պարսիկներին ամենից ավելի դրդում դեպի այդ Իմ պատմածը հասկանալի կդառնա այժմ, քանի որ արդեն մանրամասն նկարագրել եմ այդ երկիրն ամբողջությամբ: Այս բարբարոսները, խոսրովի գլխավորությամբ, մեծ զորքով հաճախ ներխուժում էին հռոմայեցիների երկիրը, իրենց թշնամիներին անասելի փորձությունների մատնելով, ինչպես այդ մասին հատուկ գրքերում ես պատմել եմ: Բայց նրանք դրանով ոչ մի օգուտ ձեռք չբերեցին, այլ [միայն] մարդկային զոհեր և նյութական վնասներ կրեցին, քանզի միշտ մեծ կորուստներով դուրս էին քշվում հռոմայեցիների երկրից: Այդ իսկ պատճառով, վերադառնալով իրենց հայրենի երկիրը [պարսիկները] թաքուն հայհոյում էին խոսրովին և անվանում նրան պարսից ժողովրդի դահիճ: Մի անգամ, երբ նրանք ծանր փորձանքի հանդիպելով վերադառնում էին Լազիկայից, քիչ էր մնացել բացահայտ նրա դեմ ընդվզեին և խայտառակամա՛հ անեին, բայց նա նախօրոք իմացավ այդ մասին և զգուշացավ, շատ քաղցր խոսքերով կարողանալով խաբել [զորքի մեջ] գտնվող մեծամեծներին: Արդ, ցանկանալով իր վրայից նետել նման մեղադրանքը, նա ջանում էր պարսից երկրի համար շատ օգտակար որևէ բան կատարել:

Նա անմիջապես հարձակվեց Դարա քաղաքի վրա, բայց ետ մղվեց այնտեղից, ինչպես ես այդ մասին պատմել եմ, և հույսը բուրրովին կտրեց, թե կկարողանա այդ վայրը գրավել: Նա ի վիճակի չէր այն ոչ գրոհով առնել, այնքան լավ էր այն պահվում իր պաշտպանների կողմից, ոչ էլ պաշարման միջոցով, որովհետև Դարա քաղաքում դիտմամբ միշտ մեծ քանակությամբ պարենամթերք

էին կուտակում, որպեսզի նա ի վիճակի լինի դիմանալ երկարատև [պաշարման]: Իսկ նրա մոտակայքում էլ ժայռոտ տեղում բխում է մի աղբյուր, առաջացնելով մի մեծ գետ, որն հոսում է ուղիղ դեպի քաղաքը: Թշնամիները շեն կարող փոխել նրա հունը, այդ բանում նրանց խանգարում է վատ տեղանքը: Նա հոսում է պարիսպներից ներս, շրջում ամբողջ քաղաքով մեկ, և լցնելով նրա ջրամբարները դուրս գալիս, հոսելով պարսպի մոտ գտնվող մի անդունդի մեջ ու անհետանալով: Թե նա այնուհետև որտեղից է դուրս դալիս, մինչև օրս ոչ ոքի համար պարզ չէ: Այս անդունդը վաղուցվա բան չէ, նա Անաստասիոս կայսեր կողմից քաղաքի կառուցումից հետո առաջացավ, դա բնությունը ինքնաբերաբար արեց, որի պատճառով Դարան պաշարել ցանկացողները ճնշվում են ջրի սաստիկ պակասից:

Ահա խորովի այս փորձն էլ անհաջող անցավ: Նա մտածեց, որ նույնիսկ եթե հաջողվի գրավել հռոմայեցիների մի որևէ այլ քաղաք, այնուամենայնիվ նա ի վիճակի չի լինի այնտեղ՝ հռոմայեցիների երկրի մեջտեղում մնալ, որովհետև թշնամին իր թիկունքում թողել է բազմաթիվ ամրություններ: Այդ էր պատճառը, որ Անտիոքը գետնին հավասարեցնելուց հետո նա հեռացավ հռոմայեցիների երկրից: Խելքը կորցնելով, նա անձնատուր էր լինում մեծամեծ երազանքների, ծրագրելով անհնարին բաներ: Լսած լինելով, թե ինչպես Եվքսինյան Պոնտոսի ձախ կողմում, Մեոտիս լճի շուրջն ապրող բարբարոսներն առանց երկյուղի ասպատակում են հռոմայեցիների երկիրը, նա կարծում էր, որ եթե պարսիկները տիրեն Լազիկային, ապա առանց դժվարության հնարավոր կլինի նույնն անել, ցանկացած ժամանակ գնալ ուղիղ Բյուզանդիոնի վրա, այն էլ առանց ստիպված լինելու ծովով նավարկել, ինչպես մշտապես անում էին մյուս բարբարոս ժողովուրդները, որոնք [ծովի] ափին են բնակվում: Ահա այս պատճառով էր, որ պարսիկները փորձեցին յուրացնել Լազիկան: Ես վերադառնում եմ այնտեղ, որտեղ ընդհատեցի իմ խոսքը:

Գ Լ Ո Ւ Խ 8

Ահա խորիանեսն ու մարաց զորքը ճամբարեցին Հիպպիս գետի ափին: Երբ այդ մասին իմացան կոլխերի թագավոր Գուբագեսը և հռոմեական զորքի հրամանատար Դագիսթայոսը, խորհրդակցեցին և թշնամիների վրա առաջնորդեցին հռոմայեցիների ու լազերի զորքը: Հիպպիս գետի դիմացի ափին նրանք ճամբարեցին և խորհրդ-

դակցում էին իրենց անելիքի շուրջը, թե որն է ավելի ձեռնտու՝ մնալ ու դիմադրել հարձակվող հակառակորդներին, թե հարձակվել նրանց վրա: Եթե իրենք նախահարձակ լինեն, պարսիկներին ցույց կտան իրենց արիությունը, հակառակորդներին պարզ կդառնա, որ արհամարհում են նրանց. նախահարձակ լինելով կկարողանան ձնշել հակառակորդի ոտին: Երբ հաղթեց թշնամիների վրա արշավելու [կողմնակիցների] կարծիքը, իսկույն բոլորը հարձակվեցին նրանց վրա: Լազերը չէին ուզում հոռոմայեցիների հետ մի շարքում լինել, պատճառաբանելով, որ հոռոմայեցիները մարտի մեջ են մտնում, վտանգի դիմում ոչ [իրենց] հայրենիքի, կամ իրենց հարազատների համար, մինչդեռ իրենք [կռվում են] հարազատ երեխաների, կանանց, հայրենիքի վրա կախված վտանգի դեմ, որ իրենց կանանց առաջ ամոթից կկարմրեն, եթե հակառակորդի կողմից պարտության մատնվեն: Նրանք կարծում էին, որ վտանգը արիություն կրներշնչի իրենց, որից նրանք զուրկ էին: Նրանք վառվում էին թշնամիների դեմ մենակ, ինքնուրույն դուրս գալու ցանկությամբ, որպեսզի մարտի ժամանակ հոռոմայեցիները, որոնք նույն ավյունով չեն մասնակցի կռվին, չքայքայեն իրենց շարքերը: Լազերի այս անմտությունից անշափ ուրախացած Գուբադեսը հավաքեց նրանց հոռոմայեցիներից մի քիչ հեռու և հորդորեց հետևյալ կերպ. «Ես »տեսնում եմ, ո՞վ զինվորներ, որ ձեզանից ոչ ոք դեպի քաջություն »մղող հորդորների կարիքը չի զգում: Իմ կարծիքով հորդորի կարիք »չունեն նրանք, որոնց ոգին իրերի բերմամբ բարձր է: Այդ վերա»բերում է ներկայումս և ձեզ: Վճռական մարտը կանանց և երե»խաների, հայրենի հողի համար է, մի խոսքով, ամեն ինչի համար »է, բանզի դրանցից [գրկելու] նպատակով են մեր վրա արշավում »պարսիկները: Ոչ ոք թույլ չի տա, որ իրենից խլեն ունեցածը, և »բնությունն է, որ ստիպում է պաշտպանվել: Դուք գիտեք, որ ոչինչ »չի կարող պարսիկների ագահության առաջն առնել, երբ նրանք »բավականաչափ հզոր են: Նրանք, եթե այս պատերազմում հաղ»թեն, չեն բավարարվի միայն տիրելով մեզ, կամ հարկ դնելով մեզ »վրա և ընդհանրապես մեզ հպատակեցնելով: Մի մոռացեք այն »մասին, ինչ պատճառեց մեզ խոսրովը հեռու անցյալում: Ես թույլ »եմ տալիս ինձ խոսելու պարսիկներից մեր ձեռք բերած փորձառու»թյան մասին, որպեսզի աշխատենք լազերի բնաջնջման առաջն »առնել: Մարերի դեմ մեր պայքարը, ո՞վ ժողովուրդ, դժվարին չէ: »Մենք հաճախ ենք կռվել նրանց դեմ և մարտում գերազանցել: »Փորձառու մարդկանց համար դժվարություն գոյություն չունի,

»որովհետև գործի դժվարությունները նախօրոք հաղթահարվում են խոհեմությամբ և փորձառություններով: Թշնամիներին պետք է արհամարհել նաև այն բանի համար, որ մարտերում պարտվել են, քաջ շքան մեզ պես: Երբ մարդու ոգին կոտորվում է, սովորաբար այն չի կարող այլևս վերականգնվել: Ահա այդ ի նկատի ունենալով, բարի ճշույտներով, մի մարդու պես շարժվենք հակառակորդների դեմ»:

Գուբազեան այդ ասաց և առաջնորդեց լազերի զորքը: Ճակատը հետևյալ կերպ էր դասավորված: Ամենից առաջ շարվել էին լազերի հեծյալները, որոնք և հարձակման անցան: Թիկունքից, բայց ոչ մոտ, այլ բավական հեռվից, նրանց հետևում էր հոռոմայեցիների հեծելազորը: Հոռոմայեցիներին գլխավորում էին ազգով գեպուցի Ֆիլեգադոսը, մի շատ գործունյա մարդ, ապա անշափ քաջ պատերազմող Հովհաննես հայր՝ Թովմայի որդին, Գուդես մականվանյալը, որի մասին ես հիշատակել եմ նաև նախորդ գրքերում: Այնուհետև իրենց հետևակով գալիս էին լազերի թագավոր Գուբազեան և հոռոմայեցիների զորավար Դագիսթայոսը՝ այն հաշվով, որ եթե հանկարծ պատահի, որ հեծելազորը փախուստի մատնվի, ապա հնարավորություն ունենա հեշտությամբ ապավինելու իրենց մոտ: Ահա այս կերպ դասավորվեցին հոռոմայեցիներն ու լազերը: Խորիանեսը, ընտրելով իր զինվորներից հազար զրահապատ և ընդհանրապես շատ լավ զինված մարդկանց, ուղարկեց առաջ՝ հետախուզության, իսկ ինքը մնացած ամբողջ զորքի հետ նրանց ետևից և րնթանում, ճամբարի պահպանության համար թողնելով մի բանի հոգու: Լազերի հեծելազորը առաջ անցնելով, խայտառակ կերպով իր խոսքը դրժում է, գործի ժամանակ ի դերև հանում եղած հույսերը: Հանկարծակի հանդիպելով թշնամիների առաջապահ ջոկատին, նրանց տեսքից վախեցած, իսկույն շրջեցին ձիերը, անկանոն կերպով նահանջեցին և շտապ կարգով միացան հոռոմայեցիներին: Լազերը անարժան շհամարեցին ապավինել նրանց մոտ, ում հետ նախապես հրաժարվում էին մի շարքում լինել: [Հակառակորդները] մոտեցան իրար, բայց ոչ ոք չէր ուզում նախահարձակ լինել ու ընդհարվել, այլ միայն երկու կողմն էլ մոտեցող հակառակորդներին ստիպում էին վերադառնալ: Երբ մեկը վերադառնում էր, մյուսը առաջ էր նետվում: մեկ նահանջելով, մեկ հակահարձակման անցնելով, նման հանկարծակի փոփոխությունների ընթացքում՝ ահագին ժամանակ վատնեցին:

Հոռոմեական այս բանակում ծագումով պարսկահայ մի զորավար կար, Արտավան անունով. նա շատ վաղուց դասալիք էր եղել

և կամավոր անցել հոռոմայեցիներին ենթակա Հայաստան, բայց ոչ սովորական ձևով, այլ կոտորելով հարյուր քսան ռազմունակ պարսիկներին: Այդ արարքը մի տեսակ երաշխիք էր իր հավատարմության՝ դեպի հոռոմայեցիները: Նա այն ժամանակ եկել էր Հայաստանի զորավար Վալերիանոսի մոտ և խնդրել հոռոմեական զորքից հիսուն [զինվոր]: Նրա խնդիրքը բավարարվեց, և նա շարժվեց դեպի Պերսարմենիայում գտնվող ինչ-որ ամրոց: Նրան իր զինվորներով ընդունեց ամրոցի մեջ հարյուր քսան հոգուց բաղկացած սլարսկական կայազորը, որովհետև դեռ հայտնի չէր, որ նա հավատարիմ չէ [պարսկական] պետությանը և որ ուղում է ապստամբություն բարձրացնել: [Արտավանը] սպանում է այդ հարյուր քսան հոգուն և հափշտակելով ամրոցում եղած հսկայական հարստությունը, գալիս է Վալերիանոսի և հոռոմեական զորքի մոտ: Նա այդ արարքով ապացուցեց, որ ինքը վստահելի է հոռոմայեցիներին և այսուհետև մասնակցեց նրանց արշավանքներին: Նշված մարտի ժամանակ այս Արտավանը հոռոմայեցի երկու զինվորներով գնաց թշնամի բանակների մեջտեղը: Այնտեղ եկան նաև թշնամիներից մի քանիսր, որոնց վրա հարձակվեց Արտավանը և նիզակի հարվածով տեղն ու տեղը սպանեց հոգով ու մարմնով անչափ քաջ ու հզոր պարսիկներից մեկին՝ ձիուց ցած գլորելով խողխողեց: Սպանվողի մոտ գտնվող բարբարոսներից մեկը թրով հարվածեց Արտավանի գլխին, բայց հասցրած վերքը մահացու չէր: Արտավանի զինվորներից մեկին՝ ծագումով դոթ, այն ժամանակ, երբ [պարսիկը] ձեռքը Արտավանի գլխի վրա էր բարձրացրել, հաջողվում է հարվածել նրա ձախ կողին և սպանել: Ահա մնացած հազար հոգին, կատարվածից սարսափահար, նահանջեց և սպասում էր խորհանեսին, որը պարսից ու ալանների մյուս զորքով [մոտենում էր] և շուտով միացավ նրանց:

Գուրագեսի և Դադիսթայոսի հետևակն արդեն հասավ հեծյալներին և երկու կողմն էլ սկսեցին ձեռնամարտը: Այն ժամանակ Ֆրեզագոսն ու Հովհաննեսը, համոզված լինելով, որ իրենց փոքրաթիվ զորքով ի վիճակի չեն դիմադրել հարձակվող բարբարոսական հեծելազորին, հատկապես երբ տեսան, թե ինչ է ներկայացնում իրենից լուրերի ուժը, իջան ձիերից և ստիպեցին, որ բոլոր հոռոմայեցիներն ու լուրերը նույնն անեն: Նրանք բոլոր թշնամիների դեմ մի խոր ճակատ կազմեցին, երկարելով իրենց նիզակները: Բարբարոսները չգիտեին ինչ անեն (նրանք չէին կարող հարձակվել հակառակորդների վրա, որովհետև վերջիններս հետևակ էին, ոչ էլ

ի վիճակի էին սասանել նրանց շարքը), նրանց ձիերը նիզակների ծաւրերից և վահանների բախման շառաչյունից վախեցած ծառս էին լինում: Դրա համար բոլորը դիմեցին աղեղներին, հույս ունենալով բազմաթիվ նետերի [արձակամաբ] թշնամիներին փախուստի մատնել: Հռոմայեցիները լազերի հետ միասին նույնն էին անում: Երկու կողմից շատ նետեր էին արձակվում և երկու կողմից էլ շատերն էին ընկնում: Պարսիկներն ու ալաններն ավելի հաճախ էին նետեր արձակում, քան հակառակորդները, բայց նրանց նետերը մեծամասամբ հարվում էին վահաններին:

Այս մարտում նետահար եղավ պարսից հրամանատար Խորիանեսը: Թե ում կողմից նա հարված ստացավ՝ ոչ ոք չիմացավ, որովհետև նետը բազմության միջից դալով՝ խրվեց նրա կոկորդին ու վարկենապես սպանեց նրան. մի մարդու մահով մարտի ընթացքը փոխվեց և հռոմայեցիները հաղթող դուրս եկան: Խորիանեսը ձիուց գետին տապալվեց ու փռվեց երեսնիվայր. բարբարոսները վազքով շտապեցին դեպի ամրացված վայրը, իսկ հռոմայեցիները, լազերի հետ, շատերին կոտորեցին և հույս ունեին, որ դրոհով կվերցնեն հակառակորդի ճամբարը: Բայց հսկա մարմնով քաջ մի ալան, որ կարողանում էր արագ ու վարպետորեն նետեր արձակել և մեկ և մյուս ուղղությամբ, կանգնել էր ամրության նեղ մուտքի առջև. նա անսպասելիորեն մեծ խոչընդոտ դարձավ հակառակորդների համար: Սակայն թովմայի որդի Հովհաննեսը մենակ ընդհուպ մոտեցավ նրան և նիզակի անսպասելի հարվածով սպանեց: Դրանից հետո հռոմայեցիներն ու լազերը դրավեցին թշնամիների ճամբարը: Բարբարոսներից շատերը հենց տեղում կոտորվեցին, իսկ մնացածները ինչպես որ կարողացան՝ փախան իրենց հայրենի երկիրը: Ահա այսպիսի վախճան ունեցավ պարսիկների ներխուժումը Կոլխիս: Իսկ սպարսկական մի այլ բանակ Պետրայի կայազորին առատ պարեն և ամեն անհրաժեշտ բան մատակարարելուց հետո հեռացավ:

Գ Լ Ո Ւ Խ 9

Այդ միջոցին տեղի ունեցավ հետևյալը. լազերը, գնալով Բյուզանդիոն, կայսեր առաջ դավաճանության և պարսկասիրության մեջ ամբաստանեցին Դադիսթայոսին: Նրանք պնդում էին, թե պարսիկները համոզեցին նրան չգրավել Պետրան, երբ նրա պարիսպներն արդեն փուլ էին եկել, որ այդ ընթացքում թշնամիները ավաղով լցված պարկեր շարեցին քարի փոխարեն և դրանցով ամ-

րապնդեցին պարսպի քանդված մասերը: Նրանք ասում էին նաև, որ Դադիսթայոսը կամ շահից դրդված, կամ էլ իր անփութությամբ հետաձգեց հարձակումը և կորցրեց ամենահարմար առիթը, որն այլևս չկարողացավ ձեռք բերել: Կայսրը նրան բանտ նետեց, իսկ մի փոքր առաջ Իտալիայից ժամանած Բեսսասին նշանակեց Հայոց ղորավար և ուղարկեց Լաղիկա՝ հրամայելով գլխավորել այնտեղ գտնվող հռոմեական բանակը: Զորքով [Լաղիկա] էին ուղարկվել նաև Բուղեսի եղբայր Բենիլոսը, ապա Թրակիայից Օդոնսխոսն ու Բաբասը և ծաղումով էրուլոս Ուլիգադոսը:

Նաբեղեսը ղորքով Լաղիկա ներխուժելով, ոչ մի հիշարժան բան չկատարեց, այլ միայն իր ղորքը հռոմայեցիների և լազերի դեմ ապստամբած աբաղզների մոտ տարավ և որպես պատանդ վերցրեց նրանց մեծամեծների վաթսուն երեխաների: Նաբեղեսը այդ րնթացքում ի միջի այլոց Ապսիլիայում հանդիպեց Օպսիտեսի կին Թեոդորային ([Օպսիտեսը] Գուբաղեսի հորեղբայրն էր, լազերի թագավորը), գերի վերցրեց նրան և տարավ Պարսկաստան: Այս կինը ծագումով հռոմայեցի էր: Դեռ վաղուց լազերի թագավորները Բյուզանդիոն մարդ էին ուղարկում և կայսեր համաձայնությամբ խնամիանում սենատորների հետ ու իրենց համար կին բերում: Գուբաղեսն, անկասկած, հռոմայեցի կնոջ որդի էր: Այժմ պատմեմ. թե ինչ պատճառով այս աբաղզները ապստամբեցին:

[Աբաղզները] իրենց թագավորներին գահընկեց անելուց հետո, որի մասին ես փոքր առաջ պատմել եմ, կայսեր կողմից այնտեղ էին ուղարկվում հռոմայեցի ղինվորներ, որոնք տեղ հասնելով ջանում էին երկիրը ենթարկել հռոմայեցիների իշխանության՝ այնտեղ նոր կարգեր սահմանելով: Դա աբաղզների համար շատ ծանր էր և անշափ դժգոհութուն առաջացրեց: Երկյուղելով, որ շուտով իրենք կդառնան հռոմայեցիների ստրուկները, նրանք վերականգնեցին իրենց թագավորների իշխանությունը՝ արևելյան երկրի վրա դրին Օպսիտես կոչվածին, իսկ արևմտյանի՝ Սկեպարնասին: Լավ օր տեսնելու ոչ մի հույս չունենալով, անցյալի ծանր իրավիճակը, համեմատած ներկայի հետ, փոքրադույն շարիք համարելով, նրանք, բնականաբար, նախընտրեցին նախկինը ու վախենալով հռոմեական ղորքից, գաղտնի կերպով անցան պարսիկների կողմը: Երբ Հուստինիանոս կայսրն իմացավ այդ մասին, հրամայեց Բեսսասին մեծ ղորքով շարժվել նրանց վրա: Վերջինս հռոմեական ղորքի միջից բազմաթիվ ղինվորներ ընտրեց, նրանց վրա հրամանատարներ կարգեց Ուլիգագոսին, Թովմայի որդի Հովհաննեսին և

անմիջապես նավերով ուղարկեց աբազգների դեմ: Աբազգներին թագավորներից մեկը՝ Սկեպարնասը [այդ պահին] ինչ-որ գործով Պարսկաստանում էր գտնվում, նա քիչ առաջ կանչվել էր Խոսրովի կողմից և ժամանել նրա մոտ: Իսկ մյուս [թագավորը], իմանալով հռոմայեցիների հարձակման մասին, ոտքի հանեց բոլոր աբազգներին և փութաց դիմագրելու:

Ապսիլիայի սահմաններից այն կողմը՝ Աբաղդիա մուտք գործելու տեղում այսպիսի մի վայր կա: Կովկասյան լեռներից սկիզբ է առնում մի բարձր լեռ, որը աստիճանաբար ցածրանալով սանդուղքաձև ձգվում և վերջանում է Եվբսիյան Պոնտոսի [ափին]: Աբազգները դեռ հին ժամանակներն այս լեռան ստորոտին մի մեծ ու անառիկ ամրոց էին կառուցել: Ահա այստեղ ապավինելով, նրանք միշտ ետ էին մղում թշնամիներին, որոնք ի վիճակի չէին լինում հաղթահարել դժվարին տեղանքը: Միայն մեկ տեղ կա, որով կարելի է մուտք գործել այս ամրոցը և աբազգների երկիրը, այն էլ այնքան [նեղ] է, որ միանգամայն անհնարին է անցնել երկու հոգով, այլ միայն մեկ-մեկ, այն էլ հետիոտն: Այս կաժանից վերև դտնվում է մի ժայռոտ ձոր, որը ձգվում է ամրոցից մինչև ծովը: Այդ վայրը կրում է ձորի բնույթին համապատասխանող անուն, որովհետև տեղացիք հունարեն լեզվով նրան Տրախեա⁴⁶ են կոչում:

Հռոմայեցիների նավատորմիդր խարիսխ գցեց աբաղդների և ապսիլացիների սահմանների միջև: Հովհաննեսն ու Ուլիզագոսը փախ հանելով զինվորներին, հետիոտն առաջ լին գնում, իսկ նավաստիները նավերի վրա ծովափի մոտ հետևում էին զորքին: Երբ հասան Տրախեայի մոտ, նրանք տեսան, որ բոլոր աբազգները զինված ու շարք կանգնած սպասում են և՛ կաժանի վերևում, որին նոր հիշատակեցի, և՛ ամբողջ ձորով մեկ: [Հռոմայեցիները] ընկան անելանելի դրության մեջ, շիմանալով տվյալ դեպքում ինչպես վարվել, մինչև որ Հովհաննեսը, երկար մտածելուց հետո, դժվարությունից դուրս գալու ելք գտավ: Ուլիզագոսին զորքի կես մասով թողեց տեղում, իսկ մնացածներին նավ բարձրացրեց: Թիավարելով, նրանք անցան Տրախեա վայրը, հայտնվեցին թշնամիների թիկունքում, և դրոշները սյարգած շարժվեցին նրանց վրա: Աբազգները տեսնելով, որ թշնամիները հարձակվում են և՛ ճակատից, և՛ թիկունքից, մարտնչելու մասին այլևս չէին մտածում, ոչ էլ իրենց շարքերն էին պահպանում, այլ անկարգ ձևով սկսեցին նահանջել: Նրանք այնքան էին վախեցել ու շփոթվել, որ նույնիսկ իրենց հայրենի դժվարին տեղանքը չճանաչեցին, որ կարողանային այնտե-

ղով հեշտությամբ գնալ: Հոռոմայեցիները երկու կողմից հետապնդեցին նրանց և շատերին կոտորեցին. նրանք փախչողների ետևից հասան ամրոցը և փոքր դարպասը դեռ բաց գտան, որովհետև պահակները մինչև որ շրնդունեին բոլոր փախստականներին, մտադիր չէին փակել դռները: Հալածողները, խառնվելով փախստականներին, բոլորը միասին շարժվեցին դեպի դարպասները, մի մասը փրկվելու համար, իսկ մյուսը՝ ամրոցը գրավելու: Տեսնելով դարպասները բաց, միասին ներս մտան, իսկ դռնապանները ի վիճակի չէին աբազներին տարբերել թշնամիներից, ոչ էլ փակել դարպասները, որովհետև բազմությունը ուժեղ ճնշում էր գործադրում:

Աբազները ուրախությամբ անցան պարիսպներից ներս, բայց ամրոցի հետ միասին [թշնամու] ձեռքն ընկան: Սակայն հոռոմայեցիներն չլ, ուզենալով հակառակորդի հետ իրենց հաշիվը մաքրել, ընկան դժվարին դրության մեջ: Տեղում բազմաթիվ տներ կային, որոնք գտնվում էին մեկը մյուսին մոտ և բոլոր կողմերից ցանկապատված էին կարծես պարիսպներով: Աբազները, բարձրանալով տների վրա, ամբողջ ուժով գիմադրում էին, բարձրից հարվածում թշնամիներին: Նրանք ահ ու սարսափի մեջ էին իրենց երեխաների ու կանանց համար, կարեկցում էին նրանց և անելանելի վիճակի մեջ էին, երբ հոռոմայեցիները միտք հղացան կրակի տալ տները: Նրանք ամեն կողմից հրկիզեցին դրանք և այս մարտում լիակատար հաղթանակ տարան: Աբազների թագավոր Օպսիտեսը մի քանի հոգով կարողացավ փախչել և գնալ մոտակայքում բնակվող հոների մոտ՝ Կովկաս լեռը: Մնացած [աբազները] կամ այրվեցին բնակարանների հետ միասին, կամ ընկան թշնամիների հարվածների տակ: Հոռոմայեցիները գերի վերցրին իշխանների կանանց՝ բոլոր երեխաներով, հիմնահատակ քանդեցին ամրոցի պարիսպները և գրեթե ամբողջ երկիրը ամայացրին: Ահա աբազների ապստամբությունը այսպիսի վախճան ունեցավ: Իսկ Ապսիլիայում պատահեց հետևյալը:

Գ Լ Ո Ւ Խ 10

Ապսիլացիք դեռ հնուց ենթակա էին լազերին: Այս երկրում մի շատ անառիկ ամրոց կա, որ տեղացիք Ցիբիլեն են կոչում: Լազերի մեծամեծներից Տերդետես անունով մեկը, որն այս ժողովրդի վրա մագիստրոսի իշխանությունն ուներ, ընդհարվելով լազերի թագավոր Գուբազեսի հետ և թշնամանալով նրան, պարսիկներին գաղտնի խոստացավ հանձնել այս ամրոցը: Այդ մտադրությունն իրա-

կանացնելու համար նա պարսից զորքը առաջնորդեց դեպի Ապսիլիա: Երբ մոտեցան ամրոցին, իրեն հետևող լազերի հետ նա անցավ առաջ և մտավ պարիսպներից ներս, որովհետև ամրոցի պաշտպանները նրա վրա չէին կասկածում և որևէ հիմք չունեին շվստահելու լազերի ղեկավարին: Երբ այնուհետև հասավ նաև պարսից զորքը, Տերդետեսը ընդունեց այն ամրոցի մեջ: Այդ բանից հետո մարերը սկսեցին մտածել ոչ միայն լազիկային տիրանալու մասին, այլև Ապսիլիային: Լազերը և հռոմայեցիները Պետրայում զբաղված լինելով և մարերի զորքի կողմից դժվարին դրուժյան մեջ ընկնելով չկարողացան պաշտպանել Ապսիլիան:

Այստեղի կայազորի պետը՝ ազդով ապսիլացի, մի շատ գեղեցիկ կին ուներ: Այս կնոջը հանկարծ ուժեղ սիրահարվեց պարսից զորքի հրամանատարը: Սկզբում նա փորձեց դայթակղեցնել նրան, բայց երբ տեսավ, որ կինը տեղի չի տալիս, դիմեց բռնության: Կնոջ ամուսինը սաստիկ զայրացած, գիշերով սուլանեց [սլարսկին] և նրա հետ ամրոցում գտնվող բոլորին, որոնք իրենց հրամանատարի կրքի ղոհը դարձան, և տիրացավ ամրոցին: Իսկ ապսիլացիները դուրս եկան կուխերի հպատակությունից, պատճառաբանելով, հանեցին գերանները, որոնց մասին ես նոր հիշատակեցի, և նրանց նություն ցույց շտվին: Բայց Գուբաղեսը նրանց դեմ ուղարկեց մի քիչ առաջ հիշատակված Թովմայի որդի Հովհաննեսին՝ հազար հռոմայեցիներով: Վերջինս նրանց հանգստացրեց, համողեց և ալդպիսով առանց մարտի տիրացավ [Ապսիլիային] ու նրանց նորից լազերին հպատակեցրեց: Ահա այսպես վերջացավ ապսիլացիների և Յիբիլե ամրոցի գործը:

Նույն այդ ժամանակ Խոսրովի տմարդությունը նույնիսկ սեփական սերնդին չխնայեց: Նա ընդհարվեց իր ավագ որդի Անստողադոսի հետ (այս անունը պարսկերեն նշանակում է «Անմահ»), այն բանի համար, որ նա անօրեն կյանք էր վարում և առանց քաշվելու հարաբերության մեջ էր մտնում հոր կանանց հետ: Խոսրովն սկզբում որպես պատիժ որդուն աքսորեց: Պարսկաստանում կա վազախնե շատ հարուստ երկիրը, ուր, Կտեսիֆոնից յոթ օր հեռավորության վրա, գտնվում է Բելապատոն քաղաքը: Ահա հոր հրամանով Անատողադոսը այստեղ էր ապրում:

Խոսրովն այդ միջոցին ծանր հիվանդացավ: Նա հիվանդու մարդ էր, և նույնիսկ լուր տարածվեց, թե նա մահացել է: Հասկանալի է, նա ամեն տեղից հաճախ բժիշկներ էր հրավիրում իր մոտ, որոնց թվում նաև Տրիբունոս բժշկին, ծագումով պաղեստինացի:

Տրիբունոսը զարգացած, բժշկական արվեստի մեջ շատ զիտակ և, բացի այդ, անչափ խոհեմ, բարեպաշտ և ծայրահեղ բարի մարդ էր: Մի անգամ, երբ հոսրովը հիվանդացել էր, նա բուժեց նրան և պարսից երկրից հեռացավ, ստանալով արքայից բազմաթիվ թանկարժեք նվերներ: Նախորդ զինադադարի ժամանակ հոսրովը խնդրեց Հուստինիանոս կայսրից, որ նա մի տարով այս բժշկին իր մոտ ուղարկի: Երբ տարին լրացավ, ինչպես վերևում պատմել եմ⁴⁷, հոսրովն առաջարկեց Տրիբունոսին խնդրի ինչ որ ցանկանա: Իսկ նա ոչ մի բան չխնդրեց, այլ միայն այն, որ հոսրովն ազատ արձակի հոռմայեցի գերիններից ոմանց: [հոսրովը] աղատ արձակեց երեք հազար հոգի և այն երևելի գերիններին, որոնց հանվանե խրնդրել էր [բժիշկը], որով Տրիբունոսը բոլոր մարդկանց մոտ մեծ հռչակ ստացավ:

Երբ Անատոզադոսն իմացավ իր հոր՝ հոսրովի հիվանդության մասին, կամենալով տիրանալ թագավորությանը, ապստամբություն բարձրացրեց: Թեև հայրը առողջացավ, բայց նա այդ քաղաքում սկսած ապստամբությունը շարունակեց և պատերազմ հրահրեց: հոսրովն իմանալով այդ, նրա դեմ Տաբրիզոսի գլխավորությամբ զորք ուղարկեց: Տաբրիզոսը մարտում հաղթեց Անատոզագոսին և գերի վերցնելով, փոքր անց հոսրովի մոտ բերեց: Վերջինս վնասեց որդու աչքերը, բայց տեսողությունից չղրկեց: Պարզապես վերևի և ներքևի կոպերը այլանդակեց հետևյալ կերպ. շիկացած երկաթե մի ասեղով որդու փակ աչքերի կոպերը այրեց և փչացրեց նրանց տեսքը: հոսրովն այդպես վարվեց միայն ու միայն այն մտքով, որպեսզի որդին թագավորություն ստանալու այլևս ոչ մի հույս չունենա, որովհետև, ինչպես ես նախապես ասել եմ, ըստ պառսից օրենքների, ֆիզիկական թերություն ունեցող մարդուն չի թույլատրվում թագավոր դառնալ:

Գ Լ Ո Ւ Ե 11

Ահա այսպիսին էր Անատոզադոսի բախտն ու ճակատագիրը: Վերջանում էր զինադադարի հինգերորդ տարին: Հուստինիանոս կայսրը հոսրովի մոտ ուղարկեց պատրիկ Պետրոսին, որը մագիստրոսի աստիճան ունեւր, Արևելքի վերաբերյալ խաղաղության հարցը երկուստեք հիմնավորապես տնօրինելու համար: [հոսրովը] նրան ևս ուղարկեց, խոստանալով շուտով նրա ետևից մարդ հղել՝ երկու կողմերին չլ ձեռնտու պայմաններով հաշտություն կնքելու համար: Շատ շանցած նորից ուղարկեց Իսդիդուսնասին, վես և ծայրահեղ

մեծամիտ մի մարդու, որի ամբարտաւանութիւնն ու ւիբլածութիւնը ոչ մի հոռոմայեցու դուր չեկաւ: Նա իր հետ էր տանում կնոջը, երեխաներին, եղբորը. նրան էր հետևում նաև ծառաների մեծ բաղմութիւն և այնպիսի տպավորութիւն էր թողնում, թե մարդիկ մարտի են զնում: Նրան էին ուղեկցում նաև ամենաերևելիներից երկու պարսիկ, որոնք զլխներին կրում էին ոսկե խուլքեր: Բյուզանդիոնի բնակիչներին զայրացնում էր այն, որ Հուստինիանոս կայսրը նրան ընդունեց ոչ որպես սովորական մի դեսպանի, որ նրա հանդեպ ցուցաբերեց շատ ավելի մեծ սիրալիրութիւն և մեծարանք:

Բրազուկիոսը այս անգամ նրա հետ Բյուզանդիոն չեկաւ, որովհետև, ինչպես պատմում են, հոսրովը սպանեց նրան. նրա մեղքն այն էր միայն, որ հոռոմայեցիների կայսեր սեղանակիցը դարձաւ: [հոսրովն] ասել էր, թե «մի հասարակ դեսպան կայսեր կողմից այնքան մեծ պատվի արժանանալ կարող էր միայն դավաճանելով պարսից պետութեանը»: Ոմանք ասում են, թե ինքը՝ Իսդիդուսնասը նրան ամբաստանեց, իբր նա հոռոմայեցիների հետ գաղտնի բանակցութիւնների մեջ էր մտել: Այս դեսպանը նախ հանդիպելով կայսեր, հաշտութեան մասին ոչինչ չասաց, միայն մեղադրեց հոռոմայեցիներին զինադադարը խախտելու մեջ, որպես փաստ վկայակոչելով այն, որ Արեթասը և հոռոմայեցիներին ենթակա սարակիստանները զինադադարի ժամանակ ջարդել են Ալամունդարոսին: Նա երկրորդական այլ մեղադրանքներ էլ առաջ քաշեց, որոնք կարևոր չգտա հիշատակել:

Բյուզանդիոնում ահա այդ էր տեղի ունենում: Իսկ Բեսսասը ամբողջ հոռոմեական ղորքով պաշարեց Պետրան: Հոռոմայեցիները փորում էին պարսպի տակը, այնտեղ, որտեղ նախկինում Դագիսթայոսը գետնափոր էր արել և քանդել նրա պարիսպը: Ասեմ թե ինչու նրանք հենց նույն տեղն էին փորում: Քաղաքի նախկին կառուցողները պարսպի հիմքերը զխավորապես ժայռի վրա գցեցին և տեղ-տեղ միայն հողի վրա հաստատեցին: Պարսպի այն մասը, որը գտնվում էր քաղաքի արևմտյան կողմում, շատ երկար չէր, իսկ այդ մասի երկու կողմից շարունակվող պարսպի հիմքերը կառուցված էին կարծր և անհաղթահարելի ժայռի վրա: Ահա այս [նեղ] մասի տակն էր փորել նախկինում Դագիսթայոսը, իսկ այժմ և՛ նույն ձևով Բեսսասը. և՛ Դագիսթայոսին, և՛ Բեսսասին տեղանքը թույլ չէր տվել ծավալվել, դրա համար նրանք փորել էին այնքան, ինչքան հնարավոր էր:

Երբ պարսիկները Դագիսթայոսի նահանջից հետո ուղեցին

վերականգնել պարսպի քանդված մասերը, նրանք շինարարությունը նախկինի պես շկատարեցին, այլ հետևյալ կերպ. դատարկված տարածությունը լցրին մանրախիճով, ապա նրա վրա հաստ գերաններ դրին, որոնք լավ քերել էին և շատ ողորկ դարձրել, այնուհետև դրանք միմյանց կապեցին և բավական լայն շարվածք ստեղծեցին: Այդ խաղաց պարսպի հիմքերի դեր, իսկ դրանց վրա հմուտ կերպով վերջացրին շինարարությունը: Հռոմայեցիները ոչինչ չգիտեին այդ մասին և որոշեցին գետնափորը անել հիմքերից ցած: Նրանք դատարկեցին գերանների տակ եղած ամբողջ հողը, հանեցին գերանները, որոնց մասին ես նոր հիշատակեցի, և նրանց հաջողվեց շատ տեղերում սասանել պարիսպը: Սրա մի մասը հանկարծակի նստեց, ոչ փուլ եկավ այս կամ այն կողմ, ոչ էլ պատից որևէ քար շարժվեց, այլ պարզապես ամբողջութեամբ ուղիղ նստեց, կարծես ինքնաբերաբար, իջավ ու մնաց կանգուն դատարկված տեղում: Նա [շարունակում] էր պաշտպանել այդ տարածությունը, իշտ է, ունենալով ոչ թե նախկին բարձրությունը, այլ մի փոքր պակաս: Քանզի այն բանից հետո, երբ գերանների տակի ամբողջ տարածությունը դատարկվեց, նրա վրա բարձրացրած պարիսպը ամբողջութեամբ նստեց:

Հռոմայեցիների համար սակայն դրանից հետո էլ հնարավոր չեղավ անցնել պարիսպներից ներս: Պարսից մեծաքանակ զորքը, որ Մերմերոսի գլխավորութեամբ ժամանել էր այստեղ, բավական նորոգեց նախկին կառույցը և պարիսպը բարձրացրեց: Հռոմայեցիները, երբ տեսան պարսպի սասանվելն ու նորից կանգուն մնալը, դժվարին և անելանելի դրութեան մեջ ընկան: Նրանք այլևս ի վիճակի չէին դետնավոր անել, քանի որ նախկինը ծածկվել էր, նրանք չէին կարող գործի դնել խոյերը, որովհետև զառիվեր տեղանքում էին գտնվում, իսկ այս մեքենաները հնարավոր էր քարշ տալ միայն ու միայն հարթ և տափարակ տեղանքով:

Բախտի բերմամբ հռոմեական բանակում գտնվում էին փոքրաքանակ բարբարոս սաբեյրներ, հետևյալ պատճառով: Սաբեյրները հոնական ժողովուրդ են, մեծ բազմություններով բնակվում են Կովկասյան լեռների մոտ և բաժանված են բազմաթիվ իշխանությունների: Նրանց իշխանությունների մի մասը դեռ հնուց հռոմեական ինքնակալի հետ լավ հարաբերությունների մեջ էր, իսկ մյուս մասն էլ՝ պարսից արքայի: Յուրաքանչյուր թագավոր իր գաշնակից [սաբեյրներին] ըստ սովորութեան որոշակի ոսկի էր տալիս, ոչ ամեն տարի, այլ երբ դրա կարիքը զգացվում էր: Այն

Ժամանակ Հուստինիանոսը իր բարեկամ սաբեյրներին մոտ մարդ ուղարկեց դրամով և կոչ արեց դաշնակցել: Այդ մարդը (այն պատ- ջառով, որ ձանապարհի մեջտեղում թշնամիներ էին դտնվում և հնարավոր չէր ապահով, այն էլ դրամով, անցնել Կովկասյան լեռ- ները) ժամանում է Բեսսասի մոտ, հռոմայեցիների այն զորքի, որը Պետրան էր պաշարում և մարդ ուղարկում սաբեյրներին հայտ- նելու, որ շտապ իր մոտ դան դրամն ստանալու: Բարբարոսներն իրենց իշխանավորներից ընտրեցին երեք հոգու և փոքրաթիվ մարդ- կանցով անմիջապես կազմակարգեցին: Ահա սրանք, տեղ հաս- նելով, հռոմայեցիների հետ մասնակցութուն ունեցան [Պետրայի] պաշարմանը:

[Սաբեյրները], երբ տեսան, որ հռոմայեցիները հուսահատվել են և շփոթվել, մի մեքենա հորինեցին, որի նմանը ի սկզբանե անտի ո՛չ պարսիկներից, ո՛չ հռոմայեցիներից որևէ մեկի մտքով չէր ան- ցել, թեև յուրաքանչյուր պետութւյան մեջ և՛ անցյալում, և՛ այժմ մեծ քանակութւյամբ մասնագետներ են եղել: Այնուհետև երկու կողմն էլ միշտ օգտագործում են այդպիսի մեքենան, երբ պաշա- րում են ժայռոտ և դժվարանցանելի տեղանքում գտնվող ամրու- թյուններ: Բայց մինչև այդ ոչ մեկի մտքով չանցավ այն, ինչ տրվ- յալ դեպքում այս բարբարոսները [հնարեցին]: Մարդկային մտքի բնությունն այնպիսին է, որ անրնդհատ նոր բաներ է հղանում: Այս սաբեյրները մի խոյ են սարքում, բայց ոչ սովորական, այլ նոր ձևով: Նրանք այդ մեքենան շծանրաբեռնեցին ո՛չ ուղղահայաց, ո՛չ էլ հորիզոնական գերաններով, այլ իրար կապելով հաստ ձողեր, գերանների փոխարեն ամրացրին մեքենայի շուրջը: Այնուհետև ամ- բողջ մեքենան ծածկեցին կաշիներով, տալով նրան խոյի ձև: Մե- քենայի մեջտեղով, ինչպես ընդունված է, ազատ կախված շղթա- ներին միայն մեկ գերան ամրացրին, որի սրված և երկաթապատ, սլաքի նման հատու ծայրը պետք էր անրնդհատ հարվածեր պա- րրսպին: Մեքենան այնքան թեթև էր, որ մեջը գտնվող մարդիկ կա- րիք չունեին այն քաշելու կամ հրելու: Այն քառասուն հոգին, որոնք պետք է բարձրացնեին դերանը և նրանով հարվածեին պարսպին, մտնելով մեքենայի մեջ և կաշիներով պատսլարված, առանց որևէ դժվարութւյան կրում էին մեքենան իրենց ուսերի վրա:

Այս բարբարոսները սարքեցին նման երեք մեքենա, հանելով գերաններն ու երկաթն այն խոյերի վրայից, որոնք հռոմայեցիները թեև պատրաստի ունեին, բայց ի վիճակի չէին քաշել պարսպի մոտ: Յուրաքանչյուր [խոյի] մեջ մտան քառասունից ոչ պակաս ընտիր

հոռմայեցիներ և տարան հասցրին ընդհուպ մինչև պարիսպը: Յուրաքանչյուր մեքենայի երկու կողմերից շարված էին զրահակիր և զլուխները սաղավարտներով ծածկված ուրիշ [հոռմայեցիներ]: Նրանց ձեռքերին նիզակներ կային, որոնց ծայրին ամրացված էր երկաթե կեռ, հատուկ դրա համար, որ երբ խոյի՝ պարսպին հասցրած հարվածը խախտեր քարերի շարվածքը, այս նիզակներով կարողանային դուրս հանել խախտված քարերը: Հոռմայեցիներն անցան գործի և հաճախակի հարվածներից պարիսպը սկսեց սասանվել, իսկ մեքենայի երկու կողմում գտնվողները կեռ նիզակներով հանում ու գցում էին պարսպի խախտված քարերը. թվում էր, որ քաղաքն ահա գրավվելու է:

Բայց պարսիկները հղացան հետևյալ միտքը: Իրենց վաղուց սարքած փայտե աշտարակը տեղափոխեցին պարիսպների վրա. նրա մեջ մտան իրենց ամենամարտունակ զինվորները, որոնց զլուխն ու մարմինը պաշտպանված էին երկաթե զրահներով և սաղավարտներով: Սրանք, ծծումբ ու կուպր լցնելով կավե անոթների մեջ (ինչպես և մի նյութ, որին մարերը «նավթա» են կոչում, իսկ հույները՝ Մեդեյայի ձեթ) և բոցավառելով շարտում էին խոյ մեքենաների վրա. քիչ էր մնացել, որ բոլորը կրակի ճարակ դառնային: Բայց [մեքենաների] շուրջը գտնվողները, որոնց ես վերևում հիշատակեցի, նոր նշածս նիզակներով շարունակ հեռացնում էին նետված անոթները, մաքրում մեքենաների ծածկերը դրանցից և անմիջապես գետին գցում. նրանք հասկանում էին, որ երկար չեն դիմանա: Անոթներն իսկույն պետք էր հեռացնել, որովհետև կրակի կպած տեղն անմիջապես բռնկվում էր: Ահա այդպիսին էր դրություն այնտեղ:

Ձրահ հագած Բեսսասը մարտական վիճակի բերեց ամբողջ զորքը և հրամայեց աստիճաններ հենել նստած պարսպի վրա: Նա հորդորեց [զինվորներին] բաց շթողնել հարմար առիթը և այնուհետև ինքը գործով ցույց տվեց իր քաջությունը: Նա յոթանասունն անց մարդ էր, շատ ծեր, բայց առաջինը բարձրացավ աստիճանի վրա: Տեղի ունեցած մարտում և՛ հոռմայեցիները, և՛ պարսիկները այնպիսի քաջություն, ցուցաբերեցին, որի նմանը, գոնե այս ժամանակաշրջանում, ոչ մի տեղ հանդես չի բերվել: Բարբարոսների զորքի թիվը հասնում էր երկու հազար երեք հարյուր մարդու, իսկ հոռմայեցիները վեց հազար հոգի էին: Երկու կողմից էլ նա, ով չսպանվեց, գոնե վիրավորվեց և միայն քչերին հաջողվեց անվնաս մնալ: Հոռմայեցիներն ամբողջ ուժով ջանում էին բարձրանալ, իսկ

պարսիկները մեծ դժվարությամբ դիմադրում էին: Երկու կողմից էլ շատերն չին սպանվում, բայց այնուամենայնիվ քիչ էր մնացել, որ պարսիկները խուսափեին վտանգից: Աստիճաններից բարձրանալու ժամանակ մեծ հրմշտկոց եղավ և բաղամաթիվ հռոմայեցիներ կոտորվեցին, որովհետև նրանք կռվում էին թշնամիներին իրենց վերևում ունենալով: Զորավար Բեսսասը գետին էր տապալվել ու փռվել: Այն ժամանակ երկու կողմից էլ մեծ աղմուկ բարձրացավ, և բարբարոսները ամեն տեղից վրա խուժեցին ու սկսեցին հարվածել նրան: Վերջինիս թիկնապահները շտապ կարգով հավաքվեցին նրա շուրջը: Նրանք սաղավարտներով չին, բոլորը զրահ հագած, վերևից պատսպարվել էին վահաններով, ու մի մարմին կազմած, [Բեսսասի] վրա կարծես տանիք սարքեցին, և զորավարին շատ ապահով կերպով ծածկեցին. ամբողջ ուժով նետված սլաքները հարվում էին այդ [տանիքին]: Աներնդհատ նետվող և վահանների ու այլ զենքերի վրա ջարդվող նետերից աղմուկ բարձրացավ. յուրաքանչյուր [մարտիկ] գոռում էր, ծանր շնչում ու տանջվում: Բոլոր հռոմայեցիները, ջանալով պաշտպանել զորավարին, առանց ժամանակ կորցնելու, նետեր էին արձակում պարսպի վրա և այդ ձևով ետ մղում թշնամիներին:

Բեսսասը (նա չէր կարողանում կանգնել, որովհետև նրան խանգարում էր սպառազինությունը, բացի այդ նա թեթև էլ չէր, ընդհակառակը, շատ գեր էր և ինչպես ասվեց՝ ծեր), թեև այդպիսի վտանգի էր ենթարկվել, իրեն չկորցրեց և հանկարծակի մի միտք հղացավ, որ փրկարար դարձավ և՛ իր, և՛ հռոմայեցիների համար: Նա հրամայեց իր թիկնապահներին, որ իրեն ոտից քարշ տան պարսպից հեռու: Նրանք այդպես էլ արեցին: Մի մասը նրան քարշ էր տալիս, իսկ մյուսը՝ նրա հետ նահանջում, միմյանց պատսպարելով վահաններով այնքան տարածության վրա, ինչքան նրան քաշում էին, որպեսզի հանկարծ նա, բացվելով, թշնամիների կողմից հարված չստանա: Երբ Բեսսասին ապահով տեղ հասցրին, նա կանգնեց և հորդորելով [զինվորներին] շարժվեց սլարսպի վրա, նորից ոտք դրեց աստիճաններին և սկսեց բարձրանալ: Իրեն հետևող հռոմայեցիները թշնամիների հանդեպ մեծ քաջություն ցուցաբերեցին: Պարսիկները, երկյուղած, հակառակորդից ժամանակ խնդրեցին, որպեսզի պատրաստվեն հեռանալու, հանձնելով քաղաքը: Բեսսասը, ենթադրելով որ դա խորամանկություն է, որի նպատակն է այդ միջոցին ամրացնել պարսպի պաշտպանունակությունը, ասաց, որ ի վիճակի չէ դադարեցնելու մարտը, իսկ եթե

ուզում են իրեն հետ բանակցություններ վարել, թող մարտի ժամանակ հատուկ մարդկանց ուղարկեն պարսպի մի այլ տեղ, ցույց տալով վայրը, ուր ինքն էլ կգնա:

[Թշնամիները] շընդունեցին նրա առաջարկը. նորից բորբոքվեց սաստիկ մարտը, տեղի ունեցավ մեծ հրմշտկոց և երբ, դեռ մարտի ելքն անորոշ էր, սլարիսսլր մի այլ տեղից, ուր հոռմայեցիները նախապես գետնափոր էին արել, հանկարծակի փուլ եկավ: Ահա երկու կողմից ի շատերը այստեղ թափվեցին: Հոռմայեցիները, թեև երկու մասի էին բաժանված, թվով շատ էին գերազանցում թշնամիներին, ու ավելի ուժեղ էին հարվածում և ետ մղում հակառակորդներին: Պարսիկներն ի վիճակի չէին դիմանալու, որովհետև երկու կողմից ի ին ճնշվում և երկու ճակատով պայքարելու ստիպված լինելով, ամենուրեք ակնհայտ էր նրանց սակավամարդությունը: Ահա այդ ժամանակ, երբ երկու զորքերն էլ մարտի մեջ էին և ո՛չ պարսիկներն էին կարողանում դիմադրել իրենց վրա ճնշում գործող թշնամիներին, ո՛չ էլ հոռմայեցիներն էին ի վիճակի լրիվ ապահովել ամրոց ներխուժումը, մի հայազգի երիտասարդ, Թոմմայի որդի Հովհաննեսը, որի մականունն էր Գուղես, թողեց քանդված պարիսպը, այդտեղի քաջքշուկը և իրեն հետևող փոքրաթիվ հայերով անցավ զառիթափ մասը, որտեղից քաղաքը բոլորի ենթադրությամբ անառիկ էր, ու հարձակվեց այնտեղի պաշտպանների վրա: Բարձրանալով պարսպի ատամնաշարի վրա, նա նիզակով սպանեց պարսիկ պաշտպաններից մեկին, որն ամենամարտունակն էր համարվում: Եվ ահա այս մասից հոռմայեցիները հնարավորություն ստացան մուտք գործել:

Փայտե աշտարակի վրա գտնվող պարսիկները մեծ քանակությամբ հրակիր կավե անոթներ բռնկեցրին, որպեսզի նետեն ու նրանց պարունակած նյութով հրկիզեն մեքենաները՝ ներսում եղած մարդկանց հետ միասին. նրանք համոզված էին, որ հոռմայեցիները ի վիճակի չեն լինի այսքան մեծ քանակությամբ անոթները հեռու մղել: Բայց հանկարծ հարավից նրանց դեմ մեծ ոռնոցով ուժեղ, սաստիկ քամի փչեց և աշտարակի տախտակներից մեկը բռնկվեց: Պարսիկները սկզբում չզգացին այդ (քանզի բոլորը զբաղված, իրարանցման, երկյուղի ու շփոթության մեջ էին և օրհասական վիճակը բթացրել էր նրանց զգոնությունը): Բոցը՝ Մեղեյայի ձեթ կոշվածի և մյուս նյութերի բռնկումով կամաց-կամաց բորբոքվեց, տարածվեց ու համակեց ամբողջ աշտարակը՝ այնտեղ եղած պարսիկների հետ միասին: Բոլորը ածուխ դարձած գետին

գլորվեցին, մի մասը պարսպից ներս, իսկ մյուսը՝ դուրս, այնտեղ ուր գտնվում էին մեքենաները և նրանց շուրջը եղած հոռոմայեցիները: Մյուս հոռոմայեցիները, որոնք կռվում էին փուլ եկած պարսպի մոտ, օգտվելով թշնամիների վհատումից և տեղի տալուց, անցան պարիսպներից ներս և Պետրան վերջնականապես գրավվեց:

Հինգ հարյուր պարսիկ ապաստանեցին միջնաբերդում և ամրանալով այդ ամրոցում, հանգիստ մնում էին, իսկ մյուսներին, որոնք ընդհարման ժամանակ չէին սպանվել, բոլորին՝ մոտ յոթ հարյուր երեսուն հոգու, հոռոմայեցիները գերի վերցրին: Սրանցից միայն տասնութ հոգի չէին վնասվել, մնացած բոլորը վիրավոր էին: Հոռոմայեցիներից էլ շատերը և լավագույններն ընկան, որոնց թվում նաև Թովմայի որդի Հովհաննեսը: Քաղաք մտնելու ժամանակ բարբարոսներից մեկը քարով հարվածեց նրա գլխին ու սպանեց: Նա թշնամիների դեմ մղվող կռվում հրաշալի քաջագործություն կատարեց:

Գ Լ Ո Ւ Խ 12

Հաջորդ օրը հոռոմայեցիները պաշարեցին միջնաբերդում ապաստանած բարբարոսներին, առաջարկեցին նրանց ապահովության երաշխիքներ, սպասելով, որ պարսիկները կհանձնվեն, բայց նրանք չընդունեցին այդ առաջարկը և անցան դիմադրության: Թեև դիտեին, որ երկար չեն դիմանա դժվարություններին, բայց ուզում էին հերոսաբար զոհվել: Բեսասար, կամենալով փոխել նրանց մտադրությունը և նրանց մեջ ապրելու ցանկություն առաջացնել, հրամայեց հոռոմայեցի զինվորներից մեկին, սովորեցնելով այն, ինչ պետք էր ասել պարսիկներին, մոտենալ նրանց և հորդորել: [Զինվորը], ընդհուպ մոտենալով, ասաց այսպես. «Ինչո՞ւ համար, ով քաջ»
 «պարսիկներ, կորստյան եք ձգտում, աննպատակ փութկոտությանը
 «մահվան դիմում և այդպիսով բացահայտորեն խեղաթյուրում քա-
 «ջադործության իմաստը: Արիություն չէ այն, երբ փորձում են դեմ
 «կանգնել անհնարին մի բանի, ոչ էլ խոհեմություն՝ հաղթողներին
 «չենթարկվելու: Այսպիսի բախտի արժանացողների համար բոլոր-
 «րովին էլ անփառունակ չէ ապրելու: Անհուսալի վիճակում գտնոր-
 «վողը, եթե նույնիսկ ամենախայտառակ արարքները գործի, ապա
 «նա հիրավի տեղ ունի արդարանալու, քանզի անելանելի փորձու-
 «թյան հանդիպողին ներում են: Հուսաբեկված լինելով, մի նետ-
 «վեք բացահայտ վտանգի մեջ, ձեր փրկությունը մի փոխեք հայար-
 «տության հետ, հիշեք, որ անհնարին է վախճանվածներին կենդա-

»նացնելը, իսկ ողջ մնացողները կարող են հետագայում, եթե գա
 »ավելի նախընտրելի են համարում, ինքնասպանություն գործել:
 »Արդ, վերջին անգամ լուրջ մտածեք, լավ կշռագատեք, թե ինչն է
 »ձևոնտու, նկատի ունենալով այն, որ ձեր վճիռը ամենալավը լի-
 »նի, որովհետև մահացածը այլևս ղղջալ չի կարող: Մենք ափսոս-
 »սում ենք, որ կռվում ենք ձեր դեմ, մեր մեղքն է գալիս, որ դուք
 »սպանվում եք, ձեր հանդեպ, ովքեր կյանքի մասին սեթևեթում եք
 »և հիմարություն ցուցաբերում, ուղում ենք ողորմած լինել, որով-
 »հետև այդպիսին է քրիստոնյա հոռմայեցիների օրենքը: Ձեզ ոչինչ
 »չի մնում, այլ միայն այն, որ անցնելով ավելի լավ պետության
 »հպատակության տակ, խոսրովի փոխարեն Հուստինիանոսին հա-
 »մարեք ձեզ տեր: Մենք խոստանում ենք ձեզ երաշխիքներ տալ:
 »Ինքնասպանության մի դիմեք, երբ հնարավոր է փրկվել: Փորձու-
 »թյան հանձնվելը առանց որևէ օգուտ քաղելու փառք չի բերում,
 »քանզի դրա մեջ արիություն չկա, այլ ընդհակառակը, դա արիու-
 »թյան սպանությունն է: Քաջ է նա, ով տանում է ամենամեծ փոր-
 »ձությունները հաջողության ակնկալությամբ: Մարդիկ շեն գովում
 »կամավոր մահը, այն ժամանակ, երբ փորձության մեջ առկա է
 »փրկության որևէ բարի հույս: Կյանքի աննպատակ ոչնչացումը
 »հիմարություն է: Խիզախության անվան տակ մահվան ձգտելը
 »գիտակից մարդիկ անխոհեմություն են համարում: Դուք պետք է
 »նկատի ունենաք և այն, որ չպետք է աստծու հանդեպ ապերախտ
 »լինել, քանզի եթե նա ուզենար ոչնչացնել ձեզ, ով մարդիկ, ապա
 »ձեզ չէր կարկառի նրանց ձեռքը, ովքեր ուզում են փրկել ձեզ: Ահա
 »մեր ասածը այս է, իսկ դուք որոշեք այնպես, ինչպես դուք ան-
 »հրաժեշտ եք գտնում»:

Հորդորը մոտավորապես այսպիսին էր: Պարսիկները սակայն
 նույնիսկ լսել չէին ուզում և խուլ էին ձևանում: Այն ժամանակ, զո-
 րավարի հրամանով, հոռմայեցիները կրակի տվին միջնաբերդը,
 ենթադրելով, որ այս կերպ թշնամիները կհանձնվեն: Հրդեհը արա-
 դորեն տարածվեց: Բարբարոսները աչքի առաջ ունենալով իրենց
 խորտակումը, լավ գիտենալով, որ իրենք [փրկության] ոչ մի հույս
 չունեն և մոխրի են վերածվելու, գիտենալով նաև, որ սլաշտպան-
 վելով էլ չեն կարող փրկվել, հակառակ այդ բոլորին չէին ուզում
 հանձնվել թշնամիներին, այլ ի գարմանս հոռմեական զորքի, բո-
 լորը միասին վառվեցին ու ոչնչացան: Այս դեպքը պարզ ցույց
 տվեց, թե խոսրովը ինչքան մեծ նշանակություն էր տալիս չազի-
 կալին: Նա լավագույն գինվորներին էր ընտրել որպես Պետրայի

կայազոր, այնքան շատ զենք էր բերել այնտեղ, որ ավար վերցնելու ժամանակ յուրաքանչյուր հռոմայեցի զինվորի հասավ հինդ հողու սպառազինություն, թեև ահագին քանակութամբ զենք չլ վառվել էր միջնաբերդում: Այստեղ հայտնաբերվեցին հացի և ապխտած մսի հսկայական պաշարներ, որոնք հինգ տարի կարող էին բավարարել բոլոր պաշարվածներին: Պարսիկներն այնտեղ գինի չէին պահում, այլ միայն քացախ և բավարար չափով ընդդեմ: Երբ հռոմայեցիները գտան նաև առվից հոսող ջուրը, շատ զարմացան և չէին կարողանում այդ բացատրել, մինչև նրանց հայտնի դարձավ զաղտնի ջրմուղի մասին: Թե ինչ է այդ, ես այժմ կպատմեմ:

Երբ խոսրովը, գրավելով Պետրան, այնտեղ կայազոր հաստատեց, ապա լավ գիտենալով, որ հռոմայեցիները ամեն միջոցով պաշարելու են և առանց հապաղելու քանդելու են ջրի առուները, մտածեց հետևյալը: Քաղաք հոսող ջուրը նա երեք մասի բաժանեց և մի շատ խոր ջրանցք փորելով, առավ երեք ջրմուղների մեջ: Առաջինը գտնվում էր ջրանցքի ամենացածր տեղում, որը ծածկեց հողով և քարերով մինչև ջրանցքի մեջտեղը: Նրա վրա նա անցկացրեց գաղտնի երկրորդ ջրմուղը, որի վրա կառուցեց երրորդ ջրմուղը, այն, որ բոլորի համար նկատելի է և [հոսում է] գետնի վրայով: Այսպիսով ջրանցքը գաղտնի երեք հարկ ուներ: Այդ մասին հռոմայեցիները պաշարման սկզբում չգիտեին և ավերելով երևացող առուն, այլևս ջրանցքով չբաղվեցին՝ դրանով իրենց գործը վերջացած համարելով: Նրանք կարծում էին, որ պաշարյալները ջրի պակաս կզգան, բայց սխալվեցին: Պաշարումը երկարեց, և երբ հռոմայեցիները թշնամիներից ոմանց գերի վերցրին, իմացան, որ պաշարյալները առվից են ջուր ստանում: Տեղն ու տեղը փորելով նրանք գտան երկրորդ ջրմուղը, որը ևս անմիջապես ավերեցին և կարծում էին, որ այլևս թշնամիները ուժասպառ կլինեն: Այս երկրորդ դեպքը ևս նրանց համար դաս չեղավ: Երբ նրանք գրավելով քաղաքը, ինչպես վերևում ասվեց, տեսան նորից առվով հոսող ջուրը, զարմացան և մեծ տարակուսանքի մեջ էին: Գերիներից իմանալով իրականությունը, նրանք համոզվեցին և՛ թշնամիների՝ գործի մեջ ունեցած փութաջանության, և՛ իրենց թափփվածության մեջ:

Բեսասար բոլոր գերիներին անմիջապես ուղարկեց կայսեր, իսկ Պետրայի պարիսպը հիմնահատակ ավերեց, որպեսզի թշնամիները նորից իրենց գլխացավանք չպատճառեն: Կայսրը շատ գովեց նրա առաքինությունն ու շրջահայեցությունը՝ ամբողջ պարիսպը

քանդել տալու հարցում: Ահա Բեսսասը իր հաջողութունները և առաքինության համար բոլոր մարդկանց մոտ նորից հռչակ ստացավ: Քանզի անցյալում, երբ նա կարգվել էր Հոռմի կայազորի [պետ] և հոռմայեցիները նրա վրա, որպես շատ քաջ մարդու, մեծ հույսեր էին դնում, նա անհաջողության մատնվեց և Հոռմը գրավվեց դոթերի կողմից, ինչպես ես այդ մասին վերևում ասել եմ, և հոռմայեցիները մեծ կորուստներ ունեցան: Հուստինիանոսը նրան ետ էր կանչել Բյուղանդիոն և նշանակել պարսիկների դեմ [մզվող պատերազմի] զորավար: Այն ժամանակ բոլորը ծիծաղում էին այդ բանի վրա, այսպես կայսեր կարգադրությունը, որ այդ Բեսսասին, գոթերի կողմից գլխովին պարտության մատնվածին, այդ մեկ ոտքը գերեզմանում գտնվող ծերունուն, կյանքի մայրամուտին ընծեռում է մարական պատերազմի [ղեկավարությունը]: Բայց ահա, երբ բոլորը այդպիսի կարծիքի էին, այս զորավարը հաջողություն ձեռք բերեց և նման սխրագործություն [կատարեց]: Այնպես որ մարդկային գործերը տնօրինողը ոչ թե մարդն է, այլ աստծու կամքը, որին մարդիկ, անգիտանալով երևույթների պատճառները, բախտ են անվանում: Երբ մի երևույթ չի ունենում այն ելքը, ինչ ակնկալում են մարդիկ, վերջիններս այս կապում են բախտի անվան հետ: Բայց այս հարցը յուրաքանչյուրը թող իր ցանկացածի պես բացատրի:

Գ Լ Ո Ւ Ն 13

Մերմերոսը, երկուդ զգալով, որ անցած երկար ժամանակվա ընթացքում Պետրային և այնտեղ թողնված պարսիկներին որևէ փորձանք կպատահի, ամբողջ զորքի գլուխն անցած շարժվեց դեպի այն կողմը: Այդ բանին էր նրան մղում հարմար եղանակը, քանզի ձմեռը վերջացել էր: Բայց երբ այդ միջոցին նա մանրամասն իմացավ պատահածի մասին, փոխեց ճանապարհը, քաջ գիտակցելով, որ լաղերը Ֆասիս գետի մյուս կողմում Պետրայից բացի ոչ մի բնակավայր չունեն: Նա շուտ եկավ և գրավեց Իբերիայից Կոլխիս տանող ճանապարհները, այնտեղ, ուր հնարավոր է Ֆասիսն անցնել: Ոտքով անցնելով [Ֆասիսը], ինչպես նաև Ռեոն⁴⁸ կոչված դետոր, որը ևս այդ տեղում նավարկելի չէ, նա հայտնվեց Ֆասիսի աջ ափին: Մերմերոսը գրեթե ամբողջ զորքը տարավ Լազիկայի առաջին և խոշորագույն քաղաքը, որը կոչվում է Արխայոպոլիս: Բացի մի քանիսից, բոլորը հեծյալ էին, նրանց էին հետևում նաև ութ փիղ, որոնց վրա կանգնելով պարսիկները, կարծես աշտարակների

վրայից պիտի հարվածեն [թշնամու] գլխին: Իսկապես որ հիացմունքի է արժանի պարսիկների աշխատասիրությունն ու հնարամտությունը: Իրերիսից Կոլխիս ասանոց ճանապարհը, սրբ գասիթափ է և ամենուրեք ծածկված գծվարանցանկի թփուտներով, խիտ անտառներով, սրն անցյալում համարվում էր, նույնիսկ թեթև հագնված մարդու համար, անանցանկի, նրանք հարթեցին. այնպես, որ ոչ միայն հեծկազորը հեշտությունը այնտեղից անցավ, այլև, իրենց ցանկացած բանակությունը՝ փոքրը: Այդ արշավանքի ժամանակ նրանց մտա եկան նաև տասներկու հազար զաշնակից սարեյր կազված հոներ: Մերմերտեսը սակայն երկյուղ զգալով, որ բարբարոսների այսքան մեծ բազմությունը կարող է հանկարծ չենթարկվել իր հրամաններին և պարսից զորքին վնասներ պատճառել, թույլատրեց, որ իրենց հետ արշավանքի գուրս գան [միայն] չորս հազար հոյի, խոյ մյուսներին, բազում գրամ պարգևելով, թույլատրեց զնալ իրենց հայրենի երկիրը: Հոռոմայեցիների զորքը բազկացած էր տասներկու հազար հոյուց, որոնք սակայն բոլորը մի ակզում չէին գանվում: Երեք հազարը Աբխազոսպլիսն էր պաշտպանում, որանց զեկափարում էր Օդոնախոսն ու Բարասը՝ երկուսն էլ քաջ պատերազմողներ: Մյուսները ճամբարել էին Ֆոտիսի գետաբերանի այս կողմում, մտազիր լինելով թշնամիների զորքի հարձակման զեպրում այստեղից ամբողջ ուժով օդնություն հասնել: Արանց պիտավորում էին Քենիլոսն ու Մուրգազորս: Արանց հետ էր նաև Իտալիայից նոր ժամանած պարսկահայ 'վարպետը՝ ութ հարյուր ճաների հետ միասին: Երբ Քեսոսար շուտով գրավեց Պեսարան, այլևս չէր ուզում շարունակել կռիվը և քաշվելով Պոնտոս ու Հայաստան, սկսեց հոգ տանել իր իշխանությունն ասկ զանոյոց երկրից մոզովելիք եկամուտների մասին, և ահա այդ զծնությունը պատճառ դարձավ, որ հոռոմայեցիների զործերը նորից վատանան: Արովհետև եթե նա, հաղթանակից և Պեսարան գրավելուց հետո, ինչպես պատմել եմ, անմիջապես դար լաղերի և իրերների սահմանները և փոխեր այնտեղի լեռնանցքները, իմ կարծիքով պարսկական զորքը կալիկա մտնել այլևս չէր կարողանա: Այժմ գորավարը, թերանալով այդ զործում, բիշ մնաց ամբողջ կալիկան իր ձեռքով ատը թշնամիներին, բոլորովին անաեսելով կայսեր զայրույթը: Հուսախնդանու կայսրը սովորաբար ներում էր մեղանշած հրամանատարներին, գրա համար էլ նրանք հաճախ մեղանշում էին և՛ անձնական կյանքում, և՛ պետություն հանգեպ:

Կազերը Իրերիայի սահմաններին մտա ունենին երկու ամբողջ,

Սկանդան և Սարապանիսը⁴⁹, որոնք գտնվում էին շատ զժվարան-
ցանելի ու զժվարամտաչելի վայրում, Անդյալում լազերք մեծ ճի-
ղերով էին պահում զրանք, բանդի տեղում սննդատու ոչ մի բույս
չի աճում, մարդիկ պարենամթերքը բերում են իրենց սուտերի վրա:
Հուստինիանոս կայսրը պատերազմի սկզբում լազերին հետադարձ
այգանդից և տեղում հաստատեց հոսմայեցի գինձորներից բազ-
կացած կայսրորդ Սրանը քիչ անց, պարենի պակասից ճնշված,
թողեցին այդ ամբողջները, որովհետև ամեններն սուրբ չէին կախե-
րի նման երկար ժամանակ սնվել կորեկով, իսկ լազերն էլ այլևս
չէին կարող երկար հանապարհ կարելով նրանց ամեն ինչ հայ-
թայթել: Ահա պարսիկները գրավեցին ու ավերեցին այդ [ամբողջնե-
րին]: Հաշտության պայմանագրով հոսմայեցիները ետ ստացան
զրանք, փոխարենը տալով Քոլոս ամբողջը և Ֆարանդիոնը: Այդ բու-
լբրի մասին նախորդ գրքերում ասվել է⁵⁰, Լազերը այդ ամբողջները
հիմնահատակ բանդեցին, որպեսզի զրանք պարսիկները իրենց գեմ
պատվար չդարձնեն: Բայց պարսիկներն այդ [ամբողջներից] մեկը՝
Սկանդան նորից վերականգնեցին և հաստատվեցին այնտեղ, իսկ
Մերմերեսը մարաց զորքը տարավ ստաշ:

Գաշտվալրում գտնվում է Հոսոպոպիս անունով քաղաքը,
որը Իրերիսայից Կալիսիս մանուգին տառչինն է հանդիպում: Նա գլու-
րամտաչելի է, շատ հեշտամյամբ կարելի էր գրավել այն: Գրա
համար էլ լազերը, երկյուղ զգալով պարսիկների հարձակումից, մի
փոքր աստջ հիմնահատակ կործանեցին այն: Նրա այդ մասին իմա-
ցան պարսիկները, իսկույն գիմեցին գեպի Արխալսպոլիս: Մերմե-
րեսը, իմանալով որ թշնամիները ճամբարել են Ֆոսիսի գետաբե-
րանի շուրջը, շարժվեց նրանց վրա: Նա գերազանց նախ պարտու-
թյան մասնեկ նրանց և ապա պաշարել Արխալսպոլիսը, որպեսզի
նրանք չզննան պարսից զորքի ետեից և վնաս չպատճառեն: Մոտե-
նալով Արխալսպոլիսի պարսպին, նա ծաղրով ուղջունեց [քաղա-
քում] գտնվող հոսմայեցիներին և ազալարար ասաց, որ շատ շու-
տով գալու է իրենց մոտ, որ նախապես ուզում է խոսել Ֆոսիս գետի
շուրջը ճամբարած հոսմայեցիների հետ: Հոսմայեցիները ասացին,
որ նա կարող է գնալ ուր որ ցանկանա, ավերացնելով, որ եթե նա
հանդիպի այնտեղի հոսմայեցիներին, զժվար թե վերադառնա
Հոսմեական զորքի հրամանատարները, երբ իմացան այդ մասին:
Երկյուղի մեջ բնկան, և փոխենալով, որ իրենք այնքան հզոր չեն,
որ գիմազեն հարձակվողներին, մտան իրենց շինած նավակները
և բոլորն անցան Ֆոսիս գետը: Ինչքան պարեն, որ ի վիճակի էին

կրել, նավակներով տեղափոխեցին, իսկ մնացածը, որպեսզի թշնամիները չկարողանան օգտվել զրանից, թափեցին դետու: Մի քիչ անց Մերմերոեսը ամբողջ զորքով հասավ այդտեղ և թշնամիների ճամբարը միանգամայն դատարկ գտնելով, սրտնեղեց, վրդովվեց և վարանման մեջ էր: Նա կրակի տվեց հոռմայեցիների ամրացված ճամբարը և զայրույթից կատաղած անմիջապես շրջվեց և զորքը առաջնորդեց դեպի Արխայոպոլիս:

Գ Լ Ո Ւ Խ 14

Արխայոպոլիսը գտնվում է մի շատ ժայռոտ բլրի վրա, նրա մոտից հոսում է քաղաքի վերևի լեռներից իջնող մի գետ: [Քաղաքի] ցածրադիր մասի դարպասները, որոնք տանում են դեպի բլրի ստորոտը, անմատչելի չեն, միայն դաշտից [դարպասները] տանող շանապարհը անհարթ է: Իսկ բարձրադիր մասի դարպասները դուրս են գալիս դառիթափ տեղում և այգ պատճառով անչափ դժվարամատույց են, բացի զրանից նրանց առջև տարածվում են մացառուտներով ծածկված վայրեր: Քանի որ տեղի բնակիչները այլուստ չէին կարող ջուր հայթայթել, քաղաքի կառուցողները մինչև դետու երկու պարիսպ կառուցեցին, որպեսզի ասլահով կերպով կարողանան գետից ջուր վերցնել: Մերմերոեսը որոշել էր ամբողջ ուժով հենց այստեղ գրոհել և հետևյալ պատրաստությունն էր տեսնում: Նախ և առաջ հրաման տվեց սաբեյրներին պատրաստել բազմաթիվ խոյեր, որոնց մարդիկ կարողանան կրել իրենց ուսերի վրա, որովհետև սովորական մեքենաները ոչ մի կերպ հնարավոր չէր բերել Արխայոպոլիսի՝ լեռան ստորոտում գտնվող պարիսպների մոտ: Նա լսել էր, թե հոռմայեցիների դաշնակից սաբեյրներն ինչ էին արել մի քիչ առաջ Պետրայի պարիսպների հետ, և հետևելով այդ մտահղացմանը, ուզում էր նրանց փորձից օգուտ քաղել: Նրանք կատարեցին հրամանը և անմիջապես սարքեցին բազմաթիվ այնպիսի խոյեր, որպիսիքը, ինչպես քիչ առաջ ասացի, սաբեյրները սարքել էին հոռմայեցիների համար: Այնուհետև նա զոլոմիտ կոչվածներին ուղարկեց քաղաքի վառիթափ կողմը, կարգադրելով ամբողջ ուժով նեղել այստեղ գտնվող թշնամիներին: Դոլոմիտները բարբարոսներ են, բնակվում են Պարսկաստանի կենտրոնում, սակայն երբեք չեն դարձել պարսից արքայի հպատակներ. հաստատված լինելով միանգամայն անանցանելի բարձրաբերձ լեռներում, հնից սկսած մինչև օրս ապրում են անկախ: Նրանք մշտապես վարձով ծառայում են պարսից բանակում և նրանց հետ արշավում թշնամիների վրա.

բոլորը հետևակ են, յուրաքանչյուրը կրում է թուր, վահան, ձեռքում ունեն երեքական նիզակ, շատ լավ են կռվում գահավեժ տեղանքում և լիռնագագաթներում: Ինչպես տափարակ տեղում: Այդ իսկ պատճառով Մերմերոեսը կարգադրեց նրանց կռվել այդ տեղում, իսկ ինքը մնացած ամբողջ զորքով շարժվեց դեպի ցածի դարպասները՝ իր հետ տանելով խոյերը և փղերին: Պարսիկները սաբեյրների հետ այնքան շատ նետեր էին արձակում դեպի պարիսպը, որ երկինքը ծածկվեց սլաքներով և քիչ չի մնացել այստեղի հոռմայեցիներին ստիպելին թողնել ատամնաշարը: Իսկ զոլումիտներն էլ գահավեժ տեղերից թափով պարիսպներից ներս նետելով նիզակները, շատ էին նեղում իրենց դեմ գտնվող թշնամիներին: Հոռմայեցիների վիճակը ամեն տեսակետից վատ էր, շատ վատ, օրհասական:

Այն ժամանակ Օղոնախոսն ու Բաբասը, գուցե կամենալով քաջադործություն ցուցաբերած լինել, կամ էլ ցանկանալով փորձել զինվորներին, բայց գուցե և աստվածային մղմամբ, մի քանի զինվորների թողեցին ատամնաշարերի վրա գիմազբելու, իսկ մեծ մասին Կրավիրելով, հետևյալ բովանդակությամբ մի կարճ հորդոր կարդացին. «Գուր տեսնում եք, ով զինակիցներ, առկա վտանգը և »մեզ համակած դժվարությունները: Բայց մենք պետք է, որ ամենևին չվհատվենք փորձության առաջ: Ովքեր կտրել են փրկության »հույսերը, նրանց կփրկի միայն փրկությունից չկառչելը: Որովհետև »տև ով գողում է իր կյանքի վրա՝ հատկապես նա է կործանվում: »Ներկա դժվարին իրավիճակի մեջ մենք պետք է մտածենք հետևյալի մասին. ատամնաշարից գիմազբելով թշնամիներին, մենք »մեր փրկության գործը չենք ապահովի, թեկուզ մեծ եռանդ ցուցաբերենք դեպի մարտը: Երբ ճակատամարտի մասնակիցները իրարից հեռու են գտնվում, ոչ մեկն էլ հնարավորություն չի ունենում »քաջադործություն ցուցաբերել, և մարտի [ելքը] մեծամասամբ »գտնվում է բախտի ձեռքում: Բայց եթե ընդհարումը տեղի ունենա »մոտիկից, ապա այստեղ ուղմական ոգին է, որ վճռում է հարցը, »և արիության հետ հաղթանակն էլ կգա: Առանց դրան, եթե նույն»իսկ սլաքսպից մարտնչողները հաջողություն ունենան, այդ հաջողությունից ոչ մի օգուտ չկա, որովհետև եթե տվյալ դեպքում »նրանք ետ են մղում թշնամիներին, ապա հաջորդ օրը վտանգը »նորից իր ամբողջ հասակով կանգնում է, և եթե մի փոքր չլ սխալ »թույլ տվեցին, պարզ է, որ կոչնչանան ամբողջությունների հետ միասին: Հակառակորդներին ձեռնամարտում հաղթելն է հաստատուն

»փրկութիւն բերում: Ահա այդ ի նկատի ունենալով փութանք թըշ-
 »նամիների դեմ, ապավինելով բարձրյալի օգնութեան, ներկա ան-
 »հուսալի վիճակում բարի հույսեր ստանալով: Սովորաբար աստ-
 »ված փրկում է նրանց, ովքեր ամենևին փրկութեան հույսեր չու-
 »նեն»:

Ահա այսպես հորդորեցին Օդոնախոսն ու Բաբասը և բացելով դարսպասները, վազբով դուրս հանեցին զորքը: Տեղում մնացին մի-
 այն մի քանի հոգի հետևյալ պատճառով: Նախորդ օրը լազերի մե-
 ծամեծներէց մեկը, Արխայոպոլսի բնակիչ, բանակցութիւնների մեջ
 էր մտել Մերմերոնսի հետ՝ հայրենիքին դավաճանելու մտադրու-
 թեամբ: Մերմերոնսը նրանից միայն մի բան խնդրեց անել պարսիկ-
 ների համար, այն, որ երբ սկսվի գրոհը պարսպաների վրա, նա թա-
 քուն կերպով կրակի տա այն տները, ուր պահվում է ցորենն ու մնա-
 ցած պարենամթերքը: Նա այդպիսի առաջարկ արեց, նկատի ունե-
 նալով, որ կկատարվի երկուսից մեկը, կամ հոռոմայեցիները զբաղ-
 ված լինելով հրդեհը [հանգցնելու] գործով, հնարավորութիւն կ'ստան
 [պարսիկներին] բարձրանալ պարսպի վրա, կամ էլ պաշտպանվե-
 լով և դիմադրելով պարսիկներին, անուշադրութեան կ'ամտենն այդ
 տները: Այդպիսով կ'հրդեհվեն հացահատիկն ու մյուս սլարենա-
 մթերքը և իրենք առանց որևէ գովարութեան կարճատև պաշարու-
 մից հետո կ'գրավեն Արխայոպոլիսը: Ահա Մերմերոնսը այդ նկատի
 ունենալով նման առաջարկ արեց լազին: Վերջինս խոստացավ խրն-
 դիրքը կատարել: Նա տեսնելով, որ գրոհը եռուն վիճակում է, թա-
 քուն կերպով կրակի տվեց այդ տները: Երբ հոռոմայեցիները հան-
 կարծ նկատեցին բարձրացող բոցը, մի քանիսը շտապեցին այն-
 տեղ և մեծ գովարութեամբ հանգցրին կրակը, որը համենայն դեպս
 սրոշակի վնաս հասցրեց: Մնացած բոլորը, ինչպես ասվեց, շարժ-
 վեցին թշնամիների վրա, շփոթութեան մատնեցին նրանց և շատե-
 րին կոտորեցին: Վերջիններս չէին փորձում պաշտպանվել կամ
 հարվածել: Պարսիկները բոլորովին էլ չէին սպասում, որ թշնամին,
 լինելով անշափ փոքրաթիվ, դուրս կ'գա իրենց դեմ, այդ պատճա-
 րով գրոհում էին բավական նոսր շարքերով, առանց կարգ ու կա-
 նոնի: Նրանք, ովքեր իրենց ուսերի վրա էին տանում խոյքը, հաս-
 կանալի չ, անդէն կ'ին և մարտին անպատրաստ, իսկ մյուսներն էլ
 իրենց ձեռքերում ունենալով ձգած աղեղները, ոչ մի կերպ չէին կա-
 րող դիմադրել իրենց ընդհուպ մոտեցած թշնամիներին: Ահա այս-
 պիսի վիճակում հոռոմայեցիները աչ ու ձախ կոտորում էին նրանց:
 Այն ժամանակ, ինչպես պատմում էին ոմանք, մի փիղ էլ վիրա-

վորվեց կամ ինքնաբերաբար տազնապի մատնվեց, սկսեց շուռ ու մուռ գալ, ծառս լինել, իր վրա նստածներին ցած գլորեց ու խախտեց մյուս [փղերի] շարքերը: Բարբարոսները փախուստի դիմեցին այդտեղից, իսկ հոռմայեցիներն առանց որևէ վախի՝ հանդիպածին կոտորում էին: Իսկապես զարմանալի է, որ հոռմայեցիները քաջատեղյակ լինելով փղերով զինված թշնամիների դեմ մարտնչելու եղանակին, իրադրությունից շփոթված, ոչ մի անհրաժեշտ միջոցի չդիմեցին, բայց դա նրանց համար տեղի ունեցավ ինքնաբերաբար: Այժմ կպատմեմ, թե ինչը նկատի ունեմ:

Երբ Խոսրովն ու մարաց զորքը գորհում էին Եդեսիայի վրա, փղերից մեկը, որի վրա էին նստած սլարսից ամենամարտունակ զինվորները, մոտեցավ սլարսպին և թվում էր, որ կարճ ժամանակամիջոցում, նա ձնշում գործելով [քաղաքի] աշտարակներից մեկի սլաշտպանների վրա, որոնց գլխին հաճախակի հարվածներ էին տեղում, պատճառ է դառնալու քաղաքի գրավման: Այդ փիղը քաղաքավեր մեքենայի էր նման: Բայց հոռմայեցիներն այդ վտանգից խուսափեցին, աշտարակից մի խոզ կախելով: Կախված խոզը բնականաբար ճղճղում էր, որից փիղը վախեցած ծառս եղավ և մի քիչ հետո հեռացավ: [Եդեսիայում] ահա այդ էր տեղի ունեցել, իսկ տվյալ դեպքում իրենց անտարբերության պատճառով զլացած հոռմայեցիների բախտը բանեց: Բայց քանի որ Եդեսիան հիշեցի, չեմ ուղում լուության մատնել այն հրաշքը, որ այս պատերազմից առաջ տեղի ունեցավ: Երբ Խոսրովը որոշել էր խախտել այսպես կոչված հավիտենական հաշտության պայմանագիրը, այս քաղաքում մի կին, ամեն ինչով սովորական, երկու գլխանի մի երեխա բերեց: Ապագա իրադարձությունները հաստատեցին դրա ինչ նշանակելը, որովհետև Եդեսիան, գրեթե ամբողջ Արևելքը և հոռմեական պետության մեծ մասը երկու թագավորների կովի ասպարեզ դարձան: Ահա այս կատարվեց այնտեղ: Ես վերադառնում եմ ընդհատածս խոսքին:

Երբ մարական զորքի մեջ այսպիսի խուճապ առաջացավ, նրանք, ովքեր ետևի շարքերում էին, տեսան առաջին շարքերում գտնվողների շփոթությունը, բայց շիմանալով թե ինչ է պատահել, իրենք ևս վախեցած՝ անկազմակերպ փախուստի դիմեցին: Նույնը պատահեց նաև դոլոմիտների հետ (նրանք կատարվածը բարձր տեղից էին դիտում), որոնք ևս խայտառակ փախուստի դիմեցին: [Թշնամիների] փախուստն ընդհանուր էր: Բարբարոսներից չորս հազար հողի տեղում ընկան, որոնց մեջ էին երեք զորահրամանա-

տար: Հոռոմայեցիները գրավեցին նաև պարսկական շորս դրոշ և անմիջապես ուղարկեցին Բյուզանդիոն՝ կայսեր: Պատմում են, որ պարսիկները կորցրին ոչ պակաս, քան երկու բյուր ձի, որոնք ոչ թե սպանվեցին կամ վիրավորվեցին թշնամիների կողմից, այլ երկար ճանապարհ կտրելով, անշափ հոգնեցին, բացի այդ, երբ լազիկա հասան, բավարար կեր չգտնելով, սովի ու հիվանդությունների պատճառով գլխովին ոչնչացան:

Մերմերոեսը իր այս նախաձեռնություն անհաջողությունից հետո ամբողջ զորքով գնաց Մոխերեսիս, որովհետև պարսիկները, հակառակ Արխայոպոլսում կրած անհաջողության, դեռևս իրենց տիրապետության տակ էին պահում մնացած լազիկան: Մոխերեսիսը գտնվում է Արխայոպոլսից մեկ օրվա հեռավորության վրա և ունի բազմաթիվ մարդաշատ գյուղեր: Սա Կոլխիսի ամենաբարեբեր շրջանն է: Այստեղ աճում են խաղողի որթը և այլ պտղատու ծառեր, մի բան, որ լազիկայի մյուս [շրջաններում] չկա: Այստեղով հոսում է Ռեոն գետը, որի ափին դեռ հնում կոլխերը մի ամրոց էին կառուցել, որի մեծ մասը հենց իրենք էլ հետագայում հիմնահատակ քանդեցին, որովհետև ամրոցը լինելով շատ հարթ դաշտավայրում, գտան, որ այն դյուրամատչելի է: Հնում հունարեն լեզվով այդ ամրոցը կոչվում էր Կոտիաիոն, իսկ այժմ լազերն [հունարենին] անտեղյակ, անվանում են Կոտաիս՝ աղավաղելով անունը: Այդ մասին պատմել է Արիանոսը: Ուրիշներն էլ պատմում են, որ այս վայրում անցյալում քաղաք կար և կոչվում էր Կոյտայոն, որ այստեղից չի ծագում Այետեսը⁵², և այդ է պատճառը, որ պոետները նրան կոյտայեցի են անվանում, իսկ Կոլխիս երկիրը՝ Կոյտաիս: Մերմերոեսը շտապում էր այդ [ամրոցը] նորոգել, բայց որովհետև այդ գործի համար և ոչ մի միջոց չուներ, բացի դրանից ձմեռն էլ արդեն վրա էր հասել, ամրոցի քանդված մասերը շտապ կարգով փայտով ամրացրեց և մնաց այնտեղ: Կոտաիսին շատ մոտ մի անառիկ ամրոց կա՝ Ութիմերեոս անունով, ուր լազերը հուսալի կայազոր ունեին: Ամրոցը պահպանում էին նրանց հետ միասին նաև փոքրաթիվ հոռոմայեցի զինվորներ: Ահա Մերմերոեսը ամբողջ զորքով [Կոտաիսում] էր մնում, իր ձեռքում ունենալով Կոլխիս երկրի լավագույն [շրջանները], և խոչընդոտ հանդիսանալով հակառակորդին՝ պարեն մատակարարել Ութիմերեոս ամրոցին, ինչպես նաև Սվանիա կամ Սկյումնիա կոչված երկիրը երթևեկել, թեև վերջինս [հոռոմայեցիներին] էր ենթակա. թշնամիները, նստած լինելով Մոխերեսիսում, փակում էին լազերի ու հոռոմայեցիների՝ դե-

պի այնտեղ տանող ճանապարհը: Ահա այդպիսիք էին պատերազմական գործերը Լազիկայում:

Գ Լ Ո Ւ Խ 15

Խոսրովի դեսպան Իսդիգուսնասար, որ հաշտության շուրջը բանակցությունների մեջ էր մտել Հուստինիանոս կայսեր հետ, Բյուզանդիոնում շատ ժամանակ վատնեց: Երկար վիճաբանություններից հետո ի վերջո համաձայնության եկան, որ երկու թագավորները հնգամյա զինադադար կնքեն, որի ընթացքում առանց երկյուղի, այցելելով մեկը մյուսին, և դեսպանություններ ուղարկելով, լուծեն Լազիկային և սարակիսոսներին վերաբերող վիճելի հարցերը: Սահմանվեց, որ պարսիկները հռոմայեցիներից ստանում են այս հնգամյա զինադադարի համար քսան կենտինար ոսկի, իսկ նախորդ զինադադարից մինչև ներկա զինադադարի միջև ընկած տասնութ ամիսների համար, երբ երկու կողմերը բանակցությունների մեջ չ'ին՝ ևս վեց կենտինար: Ահա այս պայմաններով [միայն] պարսիկները պատրաստ էին հաշտության մասին բանակցություններ սկսել: Իսդիգուսնասար պահանջում էր քսան կենտինարը միանվագ, իսկ կայսրը, որպեսզի իր ձեռքում գրավական ունենա Խոսրովի կողմից պայմանները չխախտվելու մասին, ուղում էր ամեն տարի շորս կենտինար տալ: Բայց ի վերջո հռոմայեցիները, որպեսզի այն տպավորությունը չստեղծվի, թե իրենք ամեն տարի պարսիկներին հարկ են վճարում, միանգամից տվեցին ամբողջ սահմանված ոսկին. մարդիկ ավելի շուտ ամաշում են ոչ թե վատ արարքից, այլ վատ խոսքից: Պարսիկների մեջ կար Բերսաբուս անունով շատ խելացի մի մարդ՝ Խոսրով արքայի մտերիմը: Սրան ժամանակին Վալերիանոսը Հայաստանում պարտության մատնեց և գերի վերցնելով անմիջապես կայսեր ուղարկեց Բյուզանդիոն, ուր նա երկար ժամանակ հսկողության տակ էր: Խոսրովը ցանկանում էր փրկագնով Բերսաբուսին պարսից երկիրը վերադարձած տեսնել: Այժմ ահա Հուստինիանոս կայսրը Իսդիգուսնասար խընդրանքով նրան աղատ արձակեց, որովհետև կայսեր հայտնվել էր, թե այս դեսպանն ի վիճակի է Խոսրովին համոզել, որ նա պարսից զորքը դուրս հանի Լազիկայից: Այս զինադադարը հռոմայեցիների և պարսիկների միջև կնքվեց Հուստինիանոս կայսեր ինքնակալության քսանհինգերորդ տարում⁵³: Հաշտության պայմաններից հռոմայեցիներից շատերը բավական դժգոհ էին, բայց ես չեմ կարող ասել իրավացի էին նրանք արդյոք, թե ոչ:

Նրանք ասում չին, որ հաշտությունը կնքվեց այն ժամանակ, երբ Լադիկան ամուր կերպով գտնվում է սլարսիկների ձեռքում, որ այս հնգամյա ժամկետի ընթացքում նրանց ոչ ոք չի խանգարի և նրանք այդ միջոցին աներկյուղ և հանգիստ կերպով կկարողանան բնակվել Կոլխիս երկրի լավագույն [շրջաններում], իսկ հոռմայեցիները հետագայում նրանց այնտեղից հանելու ոչ մի միջոց չեն ունենա: Ընդհակառակը, Բյուզանդիոնը ասպադայում պարսիկների համար այդտեղից ավելի դյուրամատչելի կլինի: Ահա շատերն այդ նկատի ունենալով դժգոհ էին, տրտնջում էին և վարանման մեջ էին: Ըստ շատերի ենթադրության, այս զինադադարի առթիվ միանգամայն սլարդ դարձավ պարսիկների վաղեմի ցանկությունը՝ հոռմայեցիներին հարկատու դարձնել, այն էլ ոչ պատերազմում հաղթանակ տանելով, ոչ էլ այլ կերպ գերազանցելով. որ խոսքովը հոռմայեցիների վրա սահմանեց տարեկան չորս կենտինար հարկ, մի բան, որին նա հենց սկզբից բացահայտ ձգտում էր, և այժմ տասնմեկ տարվա և վեց ամսվա համար զինադադարի պատրվակով փաստորեն ստանալու էր բառասուն վեց կենտինար հարկ, բայց հաշտության կնքման անվան տակ, թեպետև, ինչպես ասվեց, դեռ շարունակում էր բռնանալ և պատերազմ մղել Լադիկայում: Եվ վերջապես, որ հոռմայեցիները ապագայում ոչ մի հույս էլ չունեին պրծնել դրանից և գտնում էին, որ դարձել են պարսիկների բացահայտ հարկատուները: Ահա այսպիսի կարծիքներ էին արտահայտվում:

Իսկ Իսդիդուսնասը այնքան շատ դրամ ստացավ, ինչքան դեսպաններից և ոչ մեկը երբեկից, և իմ կարծիքով ամենահարուստ պարսիկը դառնալով, վերադարձավ հայրենիք: Շուտօրինիանոս կայսրը նրան չափից շատ պատվեց և նվիրեց շատ դրամ: Նա միակն էր դեսպաններից, որ հսկողության չենթարկվեց: Նա և նրան ուղեկցող բոլոր բարբարոսները, որոնք շատ շատ էին, ամենամեծ իրավունքներն ստացան, այն է՝ երկար մնալ, հանդիպել ում հետ որ փափագեն, շրջել ամբողջ քաղաքով մեկ, առնել ու ծախել ինչ ցանկանան, ամեն տեսակ գործարքներ կնքել և միանգամայն անկաշկանդ իրենց գործերը վարել, կարծես սեփական քաղաքում լինեին: Նրանց չէր հետևում և ոչ մի հոռմայեցի, նրանց հետ ամենեվին ոչ ոք չէր լինում, ոչ էլ հսկում էր, ինչպես ընդունված է:

Այդ նույն ժամանակ մի այնպիսի բան պատահեց, որ ինչքան մեկնք դիտենք, նմանը նախկինում չէր եղել: Տարվա աշնան ժամանակն էր, բայց այնպիսի արտակարգ շոգ էր ու տոթ, ինչպես ամ-

ուանր: Ծաղկեցին բնականից ոչ մի տարբերություն չունեցող բաղում վարդեր, կարծես գարուն լիներ: Գրեթե բոլոր ծառերը նորից պտղաբերեցին, խաղողի որթերի վրա ոչ պակաս շափով ողկույզներ կախվեցին, թեև այգեկուծը ոչ շատ օր առաջ վերջացել էր: Նման երևույթները բացատրելու ընդունակ մարդիկ նախագուշակում էին, թե կկատարվի ինչ-որ անսպասելի կարևոր բան, ոմանք՝ լավ, ոմանք՝ վատ: Բայց իմ կարծիքով դրա պատճառը հարավային բամիններն էին, որոնք սովորականից շատ ավելի փչեցին, անսովոր կերպով և անժամանակ, և երկրում շատ ջերմություն առաջացավ: Եվ թե նույնիսկ, ինչպես նրանք ասում են, որևէ բան նշանակում է այս անակնկալ երևույթը, դա հաստատ կտեսնենք հետագայում տեղի ունեցածից:

Գ Լ Ո Ւ Ն 16

Այն միջոցին, երբ Բյուզանդիոնում հռոմայեցիների և պարսիկների միջև հաշտության բանակցություններ էին վարվում, լազիկայում տեղի ունեցավ հետևյալը. ինչպես ես նախորդ գրքերում ասել եմ, լազերի թագավոր Գուբազեսը, երբ իմացավ, որ հոսսովը դավադրություն է կազմակերպում իր կյանքի դեմ, մոտ հարաբերություններ հաստատեց հռոմայեցիների հետ: Բայց լազերից շատերը, հանդիպելով հռոմայեցի զինվորների շատ վատ վերաբերմունքին, և վրդովված լինելով հատկապես զորահրամանատարների դեմ, մեծամասամբ պարսկասեր դարձան, ոչ թե որովհետև հավանում էին պարսից վարչակարգը, այլ որովհետև ուզում էին նրանց օգնությամբ ազատվել հռոմայեցիների իշխանությունից: Առկա դժվարությունից նախընտրում էին այն, որը դեռ չկար: Լազերի մեջ կար Թեոֆոբիոս անունով նշանավոր մի մարդ: Նա միանգամայն գաղտնի բանակցությունների մեջ մտավ Մերմերոեսի հետ և խոստացավ հանձնել Ութիմբեոս ամրոցը: [Մերմերոեսը] այդ բանին նրան մղեց մեծ հույսեր տալով, վրատահեցնելով, որ նման արարքով նա կդառնա հոսսով արքայի ամենամտերիմներից մեկը, և պարսիկների մոտ նրա անունը կզբրվի ու հավիտյան կհիշվի՝ որպես [իրենց] բարերարի, նա ձեռք կբերի մեծ փառք, հարստություն և կարողություն: Այդ [խոսքերից] ոգևորված, Թեոֆոբիոսը առավել ջանասիրությամբ դիմեց ձեռնարկին: Այն ժամանակ հռոմայեցիների և լազերի միջև կապ հաստատելու և ոչ մի հնարավորություն չկար, բայց պարսիկները միանգամայն աղատ շրջում էին նրանց ամբողջ երկրով մեկ: Հռո-

մայեցիների և լազերի մի մասը սալարել էր Ֆասիս գետի մոտ, իսկ մյուս մասը՝ թաքնվել Արխայոպոլսում, կամ նրա մոտ գտնվող ամրութիւններում: Ինքը, լազերի թագավոր Գուբազեսը լեռներում անգործ մնում էր: Թեոֆոբիոսը առանց որևէ դժվարութեան, կարողացավ ի կատար ածել Մերմերոեսին տված խոստումը: Նա, լինելով ամրոցում տեղի լազերից և հոռմայեցիներից բաղկացած կայազորին ասաց, որ հոռմայեցիների ամբողջ զորքը կործանվել է, որ թագավոր Գուբազեսի և նրա հետ եղող բոլոր լազերի գործը խաթարվել է, ամբողջ Կոլխիսը պարսիկների ձեռքում է և ոչ մի հույս չկա, որ հոռմայեցիները կամ Գուբազեսը կկարողանան վերանվաճել երկրի իշխանութիւնը, քանի որ, եթե նախկինում այս գործին ձեռնարկել էր մենակ Մերմերոեսը, գլխավորելով առավել քան յոթ բոլոր պարսիկ մարտիկների, և բազմաթիվ բարբարոս սաբեյրների, այժմ հոսորովն է գալիս անհամար զորքով, որն անակնկալ կերպով միացավ նրանց, և կոլխերի երկիրը նման զորքի համար նեղ կգա: Ահա այսպիսի հրեշավոր խոսքերով Թեոֆոբիոսը այստեղի կայազորին զգեց մեծ երկյուղի և շփոթութեան մեջ: Նրանք հանուն իր հայրերի աստծո պաղատում էին Թեոֆոբիոսին՝ կարողութեան սահմաններում նեցուկ կանգնել իրենց ներկա կացութեանը: Նա խոստացավ հոսորով արքայից փրկութեան մասին երաշխիքներ ստանալ, որից հետո նրանք ամրոցը թող հանձնեն սլարսիկներին:

Երբ Թեոֆոբիոսը ստացավ նրանց հավանութիւնը, անմիջապես գնաց Մերմերոեսի մոտ և անձնապես հանդիպելով նրան, ամեն ինչ պատմեց: [Մերմերոեսը] ամենաընտրյալ զինվորներին [Թեոֆոբիոսի] հետ Ութիմերեսոս ուղարկեց՝ տեղի կայազորին կյանքի և ունեցվածքի անձեռնմխելիութեան մասին երաշխիքներ տալու և տիրանալու այդ ամրոցին: Ահա այս ճանապարհով պարսիկները տիրացան Ութիմերեսոս ամրոցին և է՛լ ավելի ամրապնդեցին [իրենց] տիրապետութիւնը Լաղիկայում: Պարսիկներն այդպիսով ոչ միայն իրենց հպատակեցրին Լաղիկան, այլև Սկյումնիան և Սվանիան, իսկ Մոխերեսիսից մինչև Իբերիա ընկած բոլոր շրջանները տանող ճանապարհը հոռմայեցիների և լազերի թագավորի համար այդ ձևով փակվեց: Ո՛չ հոռմայեցիները, և ո՛չ էլ լազերի վիճակի չէին գիմադրել թշնամիներին, որովհետև չէին համարձակվում իջնել լեռներից, ոչ իլ ամրութիւններից դուրս դալ՝ ընդդէմ թշնամիների:

Մերմերոեսը ձմռանը Կոտախսում փայտե պարիսպ կառուցեց

և այնտեղ հաստատեց ոչ պակաս քան երեք հազար ռազմունակ պարսիկներից բաղկացած կայազոր: Նա բավարար քանակությամբ զինվորներ թողեց Ութիմբեռոսում, կառուցեց լազերի մյուս ամրոցը՝ Սարապանիսը, որը գտնվում է Լազիկայի հեռավոր ծայրամասում, ուր և հաստատվեց: Այնուհետև, երբ իմացավ, որ հռոմայեցիներն ու լազերը ճամբար են գրել Ֆասիսի գետաբերանի մոտ, ամբողջ զորքով շարժվեց նրանց դեմ: Գուբազեսն ու հռոմեական զորքի հրամանատարները, տեղեկանալով այդ մասին, շղիմադրեցին թշնամիներին, այլ ցրվեցին և յուրաքանչյուրը փրկվեց ինչպես կարողացավ: Գուբազեսը բարձրացավ լեռնագագաթները, ձմեռելու իր կնոջ, երեսանների և մերձավորագույն ազգականների հետ. տաժանելի պայքար մղելով [ձմռան] դժվարությունների և անելանելի վիճակի դեմ. նա հույս ուներ Բյուզանդիոնից օգնություն ստանալ, մի բան, որ մխիթարություն էր իր համար ներկա վիճակում և ակնկալում էր ավելի լավ [օրեր տեսնել]. դա իհարկե մարդկային է: Մյուս լազերը, հարգանք տաժելով դեպի թագավոր Գուբազեսը, նույնպես ձմեռում էին լեռնագագաթներում. ճիշտ է այնտեղ թշնամիների կողմից ոչ մի փորձության չէին հանդիպում, որովհետև ոտխների համար այս լեռները, հատկապես ձմռանը, անհաղթահարելի են և միանգամայն անմատչելի, բայց կոտորվում էին սովից, սառնամանիքից և այլ դժվարություններից:

Մերմերոեսը Մոխերեսիսի գյուղերում հնարավորին շափ շատ տներ կառուցեց, բոլոր շրջաններից հավաքեց պարեն, ապա սկսեց լեռնագագաթներն ուղարկել իր կողմն անցած դասալիքներից ոմանց և երաշխիքներ տալով կարողացավ իր մոտ բերել [ուրիշ] շատերին: Վերջիններիս նա առատորեն ապահովում էր պարենով, որի կարիքը նրանք զգում էին և հոգում էր նրանց մասին կարծես իր հարազատները լինեին. որպես երկրին տիրացած՝ ամեն ինչ տնօրինում էր ազատորեն: Նա Գուբազեսին գրեց հետևյալը. «Երկու բան է կարգավորում մարդկանց կյանքի ընթացքը՝ ուժն ու խոհեմությունը: Հողորները, իրենց հարևաններից ուժեղ լինելով, ապրում են ինչպես որ ցանկանան և վարվում են ավելի թուլերի » հետ այնպես, ինչպես իրենք են ուզում: Իսկ նրանք, ովքեր իրենց » թուլության պատճառով ծառայում են հողորներին, տկարությունը » ընդունում են խոհեմությամբ, հաճոյանում են հողորներին և կարո » դանում են նախկինի պես իրենց երկրում ապրել, հաճկատարու » թյամբ օգտվում են այն ամենից, ինչից իրենց թուլը լինելու պատ » ճառով զուրկ են: Եվ դա այդպես է ոչ միայն մի ժողովրդի մոտ,

»դա ընդհանուր է բոլոր մարդկանց համար: Համայն աշխարհում
 »դա կարծես բնական օրենք է: Դու, ո՛վ սիրելի Գուբազես, եթե
 »հույս ունես պատերազմում հաղթել պարսիկներին, մի դանդաղիր,
 »թող քեզ ոչինչ շխանգարի այդ գործում: Դու մեզ կգտնես Հազի-
 »կայի ցանկացած տեղը՝ քո հարձակմանը դիմադրող, մենք կմար-
 »տրնչենք այս երկրի համար ինչքան որ կարողութուն ունենք: Հե-
 »տևաբար դու պետք է մեր դեմ քաջաբար կռվես: Բայց ինքդ գի-
 »տես, որ ի վիճակի չես հաղթահարելու պարսից զորութունը:
 »Դու, ով քաջդ, անցի՛ր երկրորդին՝ «ժանիր՝ զքեզ»-ին, երկրպա-
 »զի՛ր քո տեր հոսրովին որպես արքայի, հաղթողի և տիրակալի,
 »խնդրի՛ր ողորմած լինի քո կատարածի համար, որպեսզի փրկվես
 »տաժանելի փորձութուններից: Ես իմ վրա եմ վերցնում հոսրով
 »արքային՝ քո հանդեպ ողորմած անելու, քեզ երաշխիքներ տալու
 »գործը: Ես քեզ որպես պատանդ եմ տալիս պարսից երևելի իշխա-
 »նավորների երեխաներ և [հավաստիացում], որ ամեն ինչ, կյան-
 »քըդ, թագավորութունդ առհավետ ապահով կունենաս: Բայց
 »եթե դրանից և ոչ մեկը դու չես ցանկանում ունենալ,
 »թող, գնա՛ մի ուրիշ երկիր և հնարավորութուն տուր քո ան-
 »մտությամբ դժբախտ դարձած լազերին ազատ շնչելու,
 »աղատվելու իրենց վրա ծանրացած տանջանքներից: Մին
 »հույսերով տարվելով մի՛ ցանկար նրանց կատարյալ կործա-
 »նումը: Ես նկատի ունեմ հռոմայեցիներից [սպասածդ] օգնու-
 »թյունը: Նրանք երբեք ի վիճակի չեն լինի քեզ սլատեելու,
 »ինչպես մինչև օրս էլ չկարողացան»: Մերմերոեսն այդ գրեց:
 Բայց Գուբազեսը չէր համոզվում և շարունակեց մնալ լեռ-
 նագագաթներում, սպասելով հռոմայեցիների օգնությանը. դեպի
 հոսրովր ունեցած իր թշնամության պատճառով, ամենևին չէր
 ուզում հույսերը կտրել հռոմայեցիներից. մարդիկ իրենց դատողու-
 թյունը մեծամասամբ հարմարեցնում են իրենց ցանկութուններին
 և միշտ քաղցր խոսքն են ունկնգրում, ընդունում այն ամբողջու-
 թյամբ, չեն ստուգում՝ գուցե սխալ է, իսկ տխրեցնող [խոսքին] չեն
 հավատում, որովհետև նա ցավ է պատճառում, չորոնելով՝ գուցե
 դա միշտ է:

Գ Լ Ո Ի Խ 17

Այդ նույն ժամանակ Հնդկաստանից եկող մի քանի մենակ-
 յացներ, իմանալով, որ Հուստինիանոս կայսրը ջանում է, որ հռո-
 մայեցիներն այլևս մետաքսը պարսիկներից չդնեն, եղան կայսեր
 մոտ, խոստացան նրան տնօրինել մետաքսի գործն այնպես, որ-

պեսզի հոռոմայեցիներն այդ ապրանքն այլևս չգնեն իրենց թշնամի պարսիկներից և կամ այլ ժողովրդից: Նրանք երկար ժամանակ ապրել էին հնդկական բազմաթիվ ժողովուրդներով բնակեցված երկրում, որը կոչվում է Սերինդա և մանրակրկիտ ուսումնասիրել, թե ի՞նչ ձևով կարելի է հոռոմայեցիների երկրում մետաքս ստանալ: Կայսրը մանրամասն հետաքրքրվեց և հարցուփորձ արեց՝ ձշմարիտ է արդյոք նրանց խոսքը, իսկ մենակյացները պատասխանեցին, որ մետաքս ստեղծողը ինչ-որ որդեր են, որոնց ուսուցիչը բնությունն է, որն ստիպում է նրանց անընդհատ աշխատել: Որդերը ողջ վիճակում այնտեղից բերել հնարավոր չէ, բայց նրանց ձվերը՝ միանգամայն հեշտ է ու դյուրին: Յուրաքանչյուր որդ ածում է անհամար քանակությամբ ձու: Այս ձվերը ածությունից շատ ժամանակ հետո մարդիկ ծածկում են գոմաղբով և նրանով տաքացնելով կենդանացնում են: Այս զեկույցի վրա կայսրը խոստացավ նրանց մեծ պարգևներ շնորհել, համոզեց անցնել գործի և խոսքը իրականություն դարձնել: Նրանք գնացին Հնդկաստան և այնտեղից Բյուզանդիոն բերեցին ձվերը, որոնք՝ վերևում ասված եղանակով որդի վերածելով, սնեցին թթի տերևներով և այնպես արեցին, որ հոռոմայեցիների երկրում ևս մետաքս ստացվի: Այն ժամանակ հոռոմայեցիների և պարսիկների միջև պատերազմական վիճակն ահա այդպիսին էր, այդպիսին էր նաև մետաքսի գործը:

Իսդիդունասը ձմեռը վերջանալուց հետո դրամով եկավ Խոսրովի մոտ և հաղորդեց [կնքված] համաձայնության մասին: Խոսրովը դրամը վերցրեց և առանց որևէ հապաղման զինադադար կնքեց, բայց ոչ մի ձևով չուզեց հրաժարվել Լազիկայից: Նա այդ փողով դաշնակցեց սաբեյր հոնների հետ և նրանցից մեծաքանակ դորք ստանալով մի քանի պարսիկների հետ իսկույն Մերմբոնեսին ուղարկեց, առաջարկելով ամբողջ ուժով գործի անցնել. նա նրանև ուղարկեց նաև բազմաթիվ փղեր:

Մերմբոնեսը պարսից և հոնների ամբողջ զորքով դուրս եկավ Մոխերեսիսից, շարժվեց լազերի ամրությունների վրա՝ իր հետ տանելով նաև փղերին: Հոռոմայեցիները ոչ մի դիմադրություն ցույց չտվեցին, այլ Մարտինոսի ղեխավորությամբ ապստամբար ամրացան Ֆասիսի գետաբերանի մոտ, մի անառիկ տեղում ու հանգիստ մնացին: Նրանց հետ էր նաև լազերի թագավոր Գուբազեսը: Մարերի այս զորքը իր հետ ինչ-որ բան պատահելու պատճառով ոչ հոռոմայեցիներին, ոչ լազերին որևէ վնաս չհասցրեց: Սկզբում Մերմբոնեսը, տեղեկանալով, որ Գուբազեսի քույրը ինչ-որ ամրո-

ցում է գտնվում, զորքը տարավ նրա վրա, ամեն գնով այն գրավելու համար: [Ամրոցի] պաշտպանները համառորեն դիմադրում էին, նրանց օժանդակում էր նաև տեղանքը և այսպիսով բարբարոսները ստիպված եղան հեռանալ: Այնուհետև նրանք շտապեցին արագգների վրա: Յիբիլե ամրոցի հռոմեական կայազորը փակեց ձանապարհը, որն, ինչպես ասվեց վերևում, շատ նեղ էր և դառնիթափ տեղում էր գտնվում և անանցանելի էր: Մերմերոեսը, ի վիճակի չլինելով պաշտպանների վրա որևէ կերպ ձնշում գործադրելու, զորքը ետ՝ դեպի Արխայոպոլիս տարավ այն պաշարելու համար: Նա փորձեց գրոհել պարսպի վրա, բայց երբ տեսավ, որ գործը առաջ չի գնում, նորից ետ դարձավ: Հռոմայեցիները հալածում էին նահանջող թշնամիներին և շատերին՝ դժվարանցանելի տեղերում կոտորեցին, այդ թվում նաև սաբեյրների հրամանատարին: Նրա դիակի շուրջը կատաղի մարտ տեղի ունեցավ և երբ մութն ընկավ, պարսիկները կարողացան ետ մղել և փախուստի մատնել հակառակորդներին, որից հետո շարժվեցին դեպի Կոտաիս և Մոխերեսիս: Ահա թե այնտեղ ինչ տեղի ունեցավ հռոմայեցիների և պարսիկների միջև:

Ինչ վերաբերում է Լիբիայի գործերին, ապա ամեն ինչ հռոմայեցիների համար շատ հաջող էր ընթանում, որովհետև Հովհաննեսը, որին Հուստինիանոսը նշանակել էր այստեղի զորավար, շլսված և շատ մեծ հաջողությունների հասավ: Նա բարեկամացավ մավրուսիոսների մի իշխանավորի հետ, նրա անունն էր Կուցինաս, ապա նախ մարտում հաղթեց [մավրուսիոսների] մնացած իշխանավորներին, իսկ քիչ հետո իրեն ենթարկեց Անտալասին և Իավդասին, որոնց իշխանությունը տարածվում էր Բյուզակիոնի և Նումիդիայի մավրուսիոսների վրա և նրանց իր ստրուկները դարձրեց: Այսուհետև Լիբիայում հռոմայեցիները շունեին ոչ մի թշնամի, քանդի այդ [երկրի] վրա տեղադրած պատերազմների և ապստամբությունների հետևանքով երկիրը մեծամասամբ մարդաթափ եղավ:

Գ Լ Ո Ւ Խ 19

«...Հուստինիանոս կայսրը զորավար Արատիոսին ուղարկեց Խինիալոնի և մյուս հոների մոտ..., որպեսզի նրանց զրամ խոստանալով շտապ կարգով հեռացնի հռոմայեցիների երկրից: Նրանք իմանալով ուտիգուրների հարձակման մասին, ապա և դրամական մեծ գումար ստանալով Արատիոսից, որոշեցին այլևս սպանություններ, գերեվարություններ և այլ շարիքներ չգործել ու հեռանալ [հռոմեական] երկրից...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 21

«...Հաջորդ տարին Հովհաննեսը մտադրվել էր Սալոնայից դուրս դալ և շուտափույթ առաջնորդել զորքը՝ Տուտիլասի և դոթերի դեմ: Սակայն կայսրը թույլ չտվեց նրան, հրամայեց մնալ տեղում, մինչև որ տեղ հասնի ներքինի Նարսեսը, քանզի նա ցանկանում էր, որ [Նարսեսը] լինի սույն պատերազմի գլխավոր հրամանատարը...»

...Նարսեսը կայսրից ստացած մեծ զորքով և շատ դրամով ուղարկվեց: Նա իր զինվորներով հասավ Թրակիայի մեջտեղը և մի որոշ ժամանակ մնաց Ֆիլիպպուպոլսում¹, որովհետև ճանապարհը փակ էր. մի հոնական զորամաս մուտք էր գործել հռոմեական պետության սահմանները և որևէ դիմադրության չհանդիպելով, տակն ու վրա էր անում ամեն ինչ: Եվ երբ նրանց մի մասը շարժվեց դեպի Թեսալոնիկե, իսկ մյուս մասն էլ Բյուզանդիոն, [Նարսեսը] հազիվ կարողացավ դուրս դալ այնտեղից ու շարժվել առաջ»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 24

«Նույն այդ ժամանակ Սիկիլիայում գտնվող հռոմայեցիների գործերը հետևյալ վիճակում էին: Լիբերիոսը Բյուզանդիոն եկավ, կանչվելով կայսեր կողմից, իսկ Արտավանը կայսեր որոշման համաձայն գլխավորեց Սիկիլիայում գտնվող ամբողջ հռոմեական զորքը: Նա պաշարեց [Սիկիլիայի] ամրություններում թողնված փոքրաթիվ զոթերին և ուժքեր որ իր դեմ կռվի դուրս եկան, պարտության մատնեց, իսկ մնացածները, երբ նրանց պարենը լրիվ վերջացավ, համաձայնության դալով հանձնվեցին...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 25

«...Փոքր անց լանգոբարդները դիմեցին Հուստինիանոս կայսեր, որ նա, համաձայն դաշնակցային պարտավորությունների, իրենց օգնական զորք ուղարկի՝ ընդդեմ գեպացիների: Հուստինիանոսը բավարարեց խնդիրքը, հիմնվելով այն բանի վրա, որ գեպացիները իր հետ դաշինք կնքելուց հետո, ի վնաս հռոմայեցիների, Իստորոս դետով են անցկացրել սկլավեններից ոմանց:

Այդ զորքը գլխավորում էին Գերմանոսի որդիներ Հուստինոսն ու Հուստինիանոսը, ապա նաև Արատիոսը և Սուարտուասը...»

...Կատաղի ճակատամարտում գեպացիները պարտվում են և, ինչպես սլատմում են, այս ընդհարման ժամանակ նրանցից շատերը սպանվում են: Լանդոբարդների թագավոր Ավդուինը իր մարդ-

կանցից ումանց ուղարկեց Բյուզանդիոն՝ ավետիսներ հաղորդելու Հուստինիանոս կայսեր, որ պարտվել են թշնամիները, բայց միաժամանակ պախարակելու համար, որ կայսեր զորքը, հակառակ կնքված դաշինքի, չի ժամանել իր մոտ, թևե ինքը: Լանդոբարդների մի մեծ գորք քիչ առաջ ուղարկեց Նարսեսի մոտ՝ [Ըարտնչելու] համար ընդդեմ Տուտիլասի և գոթերի...

...Իսկ Իտալիայում տեղի ունեցավ հետևյալը. կրոտոնացիք⁵⁵ և Պալլադիոսի գլխավորութեամբ այստեղ [Կրոտոն քաղաքում] գտնվող կայազորը, առնված լինելով գոթերի սեղմ օղակի մեջ և զգալով պարենի սուր պակաս, բազմիցս, թշնամիներից գաղտնի մարդ ուղարկեցին Սիկիլիա, հայտնելու այնտեղի հոմեակիան զորքի հրամանատարներին և հատկապես Արտավանին, որ եթե նրանք շտապ կարգով օգնութեան չհասնեն, իրենք շուտով կամավոր կերպով կհանձնվեն թշնամիներին և նրանց կհանձնեն նաև քաղաքը: Բայց այդտեղից ոչ ոք օգնութեան չհասավ: Վերջանում էր ձմեռը, ինչպես և տասնյոթերորդ տարին⁵⁶ այս պատերազմի, որ Պրոկոպիոսը շարագրեց»:

Գ Լ Ո Ւ Ն 26

«...Նարսեսը, դուրս դալով Սալոնայից, ամբողջ հոմեակիան զորքով, որն անշափ մեծ էր, շարժվեց Տուտիլասի և գոթերի վրա: Նա կայսրից ահագին դրամ էր ստացել, որով նա պետք է շատ մեծ զորք հավաքագրեր և ապահովեր այն ամեն ինչով, ինչ պատերազմին էր անհրաժեշտ, բացի դրանից վճարեր Իտալիայում գրտնրվող զինվորների անցյալի բոլոր պարտքերը, մի բան, որ կայսրը շատ էր ձգձգել. նրանք, ինչպես ընդունված է պետութեան կողմից, չէին ստացել իրենց հասանելիք ոռճիկը: Նա պետք է նաև ճնշում զործեր Տուտիլասի մոտ փախած դասալիքների վրա և սիրաշահեր դրամով, որպեսզի փոխեն իրենց դիրքը դեպի պետութունը:

Եթե Հուստինիանոսն անցյալում այս պատերազմի վրա ի միջի այլոց էր նայում, այժմ ի վերջո շատ մեծ պատրաստութուն տեսավ: Երբ Նարսեսն իմացավ, որ [կայսրը] մտադիր է իրեն տալ Իտալիայի զորահրամանատարութունը, ցուցաբերեց զորավարին վայել սպասարկութուն, ասաց, թե միայն մի ձևով կժառայի կայսեր, եթե նա իրեն տրամադրի բավարար քանակութեամբ զորք: Եվ ահա նա այս ձևով հոմեակիան պետութեան կայսրից ստացավ բավարար քանակութեամբ դրամ, զորք ու զենք և իր հանդես բերած արտակարգ ջանասիրութեամբ կազմեց մեծ բանակ...

...Նարսեսը շատ առատաձեռն էր, կարիքի մեջ գտնվողներին օժանդակելու միշտ ընդունակ. կայսեր կողմից օժտված լինելով շատ մեծ իրավունքներով, առանց վախենալու նա անում էր այն, ինչ ուզում էր: Բաղում հրամանատարներ և զինվորներ դեռ անցյալում արժանացել էին նրա բարերարությանը: Նրբ նա նշանակվեց Տուտիլասի և գոթերի դեմ մղվող պատերազմի գլխավոր հրամանատար, ամեն մեկը ուրախությամբ պատրաստակամությամբ էր հայտնում նրան ծառայել, ոմանք դրանով ցանկանում էին երախտապարտ լինել անցյալում նրանից տեսած լավության համար, ոմանք էլ, բնակյանբար, ակնկալելով մեծ բախտի արժանանալ նրա ձեռքով: Նրա հանդեպ շատ լավ էին տրամադրված հատկապես էրուլները և մյուս բարբալոսները, որովհետև այս մարդուց շատ լավություններ էին տեսել...

...Նարսեսն ամբողջ զորքով հասավ Ռավեննա»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 28

«Ռավեննա ժամանած Նարսեսին և նրա զորքին միացան զորավարներ Վալերիանոսն ու Հուստինոսը և ինչքան հռոմեական զորք. որ կար այնտեղ...

...Նարսեսը... Ռավեննայում Հուստինոսի գլխավորությամբ կայացրո թողնելով, անմիջապես արշավանքի դուրս եկավ: Հասնելով Արիմինոն քաղաքի մոտակայքը, գտավ որ իրենց համար անցումը այնտեղով դժվարին կլինի, որովհետև գոթերը քիչ առաջ քանդել էին տեղի կամուրջը...

...Նարսեսը առանց երկյուղի գետի վրա կամուրջ կապեց և հեշտությամբ անցկացրեց ամբողջ զորքը...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 29

«...Տուտիլասն, իմանալով որ թշնամիները անցել են Արիմինոնը, ամբողջ Տուսկիան⁵⁷ կտրելով հասավ Ապեննինա կոչված լեռի և ճամբար դրեց տեղացիների կողմից Տագինա կոչված գյուղին շատ մոտ վայրում: Հռոմայեցիների զորքը ևս Նարսեսի գլխավորությամբ քիչ հեռո նույնպես ճամբար դրեց Ապեննինա լեռան վրա, հակառակորդի ճամբարից մոտ հարյուր ասպարեզ հեռավորության վրա...

...Նարսեսը իր մարդկանցից ոմանց ուղարկեց Տուտիլասի մոտ խորհուրդ տալու, որ նա վերջ տա պատերազմին, մտածի հաշտության մասին, նկատի ունենա, որ իր մարդիկ փոքրաքանակ են, այն էլ ի միջի այլոց հավաքագրված և այդ պատճառով ի վիճակի

չէ երկար պայքարել ամբողջ հռոմեական պետութեան դեմ: Նա կարգադրեց նաև, որ եթե տեսնեն, որ Տուտիլասը մտադիր է պատերազմելու, իմանան, թե ե՛րբ է ուղում նա ճակատամարտ տալ, թող սրոշակի օր նշանակի: Երբ պատգամավորները եղան Տուտիլասի մոտ, ի կատար ասեցին այն, ինչ կարգադրվել էր: Տուտիլասը երիտասարդական ավյունով ասաց, որ բոլոր դեպքերում իրենք պատերազմելու են, իսկ պատգամավորների հարցին, թե «ով քաջդ, ո՞ր օրն ես նշանակում ճակատամարտը», պատասխանեց. «մենք կհանդիպենք այստեղ ութ օր հետո»: Պատգամավորները, գալով Նարսեսի մոտ հաղորդեցին ամեն ինչի մասին, իսկ նա, ենթադրելով, որ Տուտիլասը խորամանկութեան է դիմել, պատրաստվեց հաջորդ օրը մարտ տալու: Նա ճիշտ էր հասկացել թշնամիների մտադրությունը, քանզի հաջորդ օրն իսկ անձնապես Տուտիլասը ամբողջ զորքով հայտնվեց: Նրանք գտնվում էին միմյանցից ոչ ավելի, քան երկու նետրնկեց հեռավորության վրա...»:

Գ Լ Ո Ւ Ն 31

«...Զորքերը մարտի լին դասավորվել հետևյալ կերպ. երկու կողմն էլ շարվել էին դեմ առ դեմ, հնարավորին չափ խոր ու լայն ճակատ կազմած: Հռոմեական զորքի ձախ թևը՝ բլրի մոտ գլխավորում էին Նարսեսն ու Հովհաննեսը, ունենալով հռոմեական զորքի լավագույն մարտիկներին... Աջ թևում էին գտնվում Վալերիանոսը, Հովհաննես Ֆագասը և Դագիսթայոսը՝ մնացած բոլոր հռոմեական զորքով: ...Ճակատի կենտրոնում Նարսեսը տեղագրեց լանգոբարդներին, չրուլներին և մնացած բարբարոսներին: Նա նրանց հրամայեց ձիերից իջնել, կազմել հետևակ, որպեսզի եթե հանկարծ մարտի րնթացքում վախկոտություն ցուցաբերեն, կամ էլ դավաճանություն, չկարողանան անմիջապես փախուստի դիմել: ...Որոշ ժամանակ ոչ ոք չէր սկսում մարտը, այլ հանգիստ մնում էին, սպասելով հակառակորդի հարձակմանը:

Այնուհետև գոթերի զորքից Կոկկաս անունով մեկը, որը քաջ մարդու մեծ հռչակ ուներ, ասպանդակեց իր ձին, եկավ կանգնեց հռոմեական զորքի դիմաց և հրավիրեց ցանկացողին իր հետ մենամարտի դուրս գալ: Այդ Կոկկասը անցյալում հռոմեական դինավոր էր և դասալիք էր եղել Տուտիլասի մոտ: Իսկույն նրա դեմ դուրս եկավ Նարսեսի դորիֆորներից մեկը, ծագումով հայ, անունը Անդալաս⁵⁸, նա ևս ձի էր հեծած: Կոկկասը նախահարձակ եղավ թշնամուն նիզակահար անելու մտադրությամբ, նշան բռնելով նրա փո-

րին: Բայց Անգալասը հանկարծակի մի կողմ քաշեց իր ձին և [հակառակորդի] թափը օգուտ չունեցավ: Այդ ձևով [Անգալասը] հայտնվեց թշնամու կողքին և իր նիզակը խրեց նրա ձախ կողին: Նա անշնչացած, ձիուց դետին գլորվեց: Հռոմայեցիների զորքի մեջ մեծ աղաղակ բարձրացավ...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 32

«...Արդեն երեկո էր և երկու զորքերն էլ հանկարծ շարժվեցին, գոթերը բռնեցին նահանջի ճամփան, իսկ հռոմայեցիները նրանց հալածելու: Գոթերը շէին կարողանում դիմադրել հարձակվող թրշնամիներին և տեղի տալով փախուստի դիմեցին...: Այս մարտում սպանվեց վեց հազար գոթ, իսկ շատերն էլ գերի հանձնվեցին հակառակորդներին, որոնք քիչ հետո կոտորեցին նրանց: [Տուտիլասը սպանվում է փախուստի ժամանակ]:

...Ահա այսպես վերջ գտավ Տուտիլասի կյանքն ու իշխանությունը, նրա, ով տասնմեկ տարի ղեկավարել էր գոթերին և եթե նկատի ունենանք նրա անցյալում ցույց տված քաջագործությունը, նման [մահը] անփառունակ էր...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 33

«Նարսեսը կատարվածից շատ գոհ մնաց, նա ամեն ինչ վերադրում էր աստծուն, իսկապես էլ դա այդպես էր. ապա նա սկսեց իր գործերը կարգի բերել:

...Նա հրամայեց Վալերիանոսին իր ամբողջ զորքով պաշտպանել Պադոս գետի շրջակայքը, որպեսզի գոթերը չկարողանան առանց երկյուլի հավաքվել, իսկ ինքը մնացած ամբողջ զորքով շարժվեց Հռոմի վրա: Անցնելով Տուսկիայի վրայով, նա պայմանով տիրացավ Նարնիային, իսկ Սպուլիտիոնում, որն անպարիսպ էր, թողեց կայազոր, կարգադրելով վերականգնել գոթերի կողմից պարսպի ավերված մասերը. որոշ քանակությամբ էլ զինվորներ ուղարկեց՝ գրավելու համար Պերուսիոնի պահակատեղին...»

Հռոմում գտնվող գոթական կայազորը հենց որ իմացավ, թե հռոմեական զորքը և Նարսեսը իր վրա են գալիս, նախապատրաստվեց հնարավորին շափի դիմադրելու: Տուտիլասը, երբ առաջին անգամ էր գրավել քաղաքը, նրա շինություններից շատերը կրակի էր տվել: Բայց հետագայում, մտածելով, որ գոթերը իրենց փոքրաթիվ զորքով ի վիճակի չեն լինի պաշտպանել Հռոմի ամբողջ պարիսպը, մի կարճ պատենշով պարսպապատեց քաղաքի մի փոքր մասը՝ Ադրիանոսի գերեզմանի մոտակայքում և այդ [նոր] պատենշը,

կպցնելով նախկին պարսպին, բերդանման դարձրեց: Գոթերը այստեղ փոխադրեցին իրենց գանձերը և այդ ամրությունը հաստատորեն պահպանում էին, ոչ մի ուշադրություն չդարձնելով քաղաքի մնացած պարիսպների վրա: ...Նարսեսը աղեղնավորների մեծաքանակ զորքի գլուխն անցած հարձակվեց սլարսպի մի մասի վրա, իսկ նրա մի այլ մասի վրա հարձակվեց Վիտալիանոսի եղբորորդի Հովհաննեսն իր զինվորներով: Իսկ Ֆիլեմոսն ու էրուլները մի այլ կողմից էին հարձակվում: ... Այդ միջոցին Դագիսթալոսը Նարսեսի կարգադրությամբ մեծաքանակ զորքով և Նարսեսի ու Հովհաննեսի դրոշով, բազում աստիճաններով անսպասելիորեն գրոհեց պարսպի մի հատվածի վրա, որը ոչ մի պաշտսյան շուներ: Առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու, նա պարսպին հենեց աստիճանները, իր զինվորներով անցավ :պարսպից ներս և բաց արեց ցանկացած դարպասը: Երբ գոթերը այդ տեսան, ալլևս արիության մասին չէին մտածում. յուրաքանչյուրը, ինչպես որ հայողվեց փախուստի դիմեց... Նարսեսն այն ժամանակ ամբողջ զորքով գրոհեց [նշված] ամրության վրա: Բարբարոսները վախեցան և իրենց կյանքի ապահովության մասին երաշխիքներ ստանալով, իրենց էլ, ամրությունն էլ իսկույն հանձնեցին՝ Հուստինիանոս կայսեր իսքնակալության քսանվեցերորդ տարին⁵⁹: Ահա այսպես նույն կայսեր թագավորության ընթացքում Հռոմը հինդերորդ անգամ գրավվեց և նրա դարպասների բանալիները Նարսեսն անհապաղ ուղարկեց կայսեր»:

«ԳԱՂՏՆԻ ՊԼՏՄԱԻՔՅՈՒՆ»

Գ Լ Ո Ւ Խ 2

«...Երբ Բելիսարիոսն արդեն գրավել էր Սիսավրանոն ամրոցը, մեկից իմանում է, որ [իր կին Անտոնինան] ճամփա է դուրս եկել: [Բելիսարիոսը] ամեն ինչ մի կողմ թողած, զորքը ետ բերեց: Ես նախապես պատմել էի, որ ճամբարում գանաղան դեպքեր էին պատահել, որոնք նրան ստիպում էին ետ վերադառնալ, սակայն վերոհիշյալ հանգամանքն ամենից առաջնահերթն էր նրա վերադարձի համար: Բայց ինչպես ես այս գրքի սկզբում ասացի², ինձ համար այն ժամանակ բոլոր պատճառների մասին խոսելը վտանգավոր էր: Բելիսարիոսն այսպիսով հանցավոր է բոլոր հոռմայեցիների առջև, որովհետև նա իր անձնական գործերը պետութայն ամենակարևոր գործերից բարձր դասեց: Համակված լինելով կնոջ հանդեպ ունեցած իր կրքով, նա ամենևին չէր ուղում հոռմեական երկրից հեռու գտնվել, որպեսզի հենց որ իմանա իր կնոջ Բյուղանդիոնից հեռանալու մասին, անմիջապես վերադառնա, բռնի նրան և պատժի: Այդ էր պատճառը, որ նա հրամայեց Արեթասին և նրա զորքին անցնել Տիգրիս գետը, որոնք ոչ մի խոսքի արժանի բան չկատարած տուն վերադարձան, իսկ [Բելիսարիոսը] այդ ժամանակ հազիվ մեկ օրվա հեռավորության վրա էր գտնվում հոռմեական սահմաններից. Սիսավրանոն ամրոցը գտնվում է Նիսիբիս քաղաքից թեթև զինված մարդու համար մեկ օրից ոչ ավել հեռավորության վրա, այսքան է նրանց միջև ընկած տարածությունը: Ես համոզված եմ, որ եթե [Բելիսարիոսը] ամբողջ զորքով անցներ Տիգրիս գետը, ապա կկարողանար ավարի առնել Ասորեստանի բոլոր շրջանները և առանց դիմադրության հանդիպելու կհասներ Կտեսիֆոն քաղաքը, ազատելով այստեղ գտնվող անտիրացի և մնացած բոլոր հոռմայեցի ռազմագերիներին, կվերադառնար իր հայրենի սահմանները: Նա իր այդ արարքով նաև պատճառ դարձավ, որ Խոսրովը աներկյուղ վերադառնա Կոլխիսից: Ես այստեղ կպատմեմ, թե ինչպես դա տեղի ունեցավ:

Երբ Կավադի որդի Խոսրովը ներխուժեց Կոլխիս երկիրը, գրավեց Պետրան և կաթարեց այն, ինչ նախապես ես պատմեցի³, ահա

այդ ժամանակ մարական զորքը դժվարանցանելի ճանապարհների և մարտերի պատճառով բազում զոհեր տվեց. Լազիկան, ինչպես ես ասել եմ, լեռնային է և դժվարանցանելի: Այդ բոլորից բացի մարերի վրա խուժեց նաև ժանտախտը, որի պատճառով զորքի մեծ մասը ոչնչացավ, մի մասն էլ պարենի պակասութիւնից կոտորվեց: Այդ միջոցին պարսից երկրից եկած մարդիկ հայտնեցին, թե Նիսիբիս քաղաքի տակ Բելիսարիոսը մարտում պարտութիւն մատնելով Նաբեդեսին, առաջ է շարժվում, թե պաշարելով Սիսավրանոն ամրոցը գրավել է այն և դերի վերցրել Բլեսիսամեսին և ութ հարյուր պարսից հեծյալների, թե հռոմեական մի այլ զորաբանակ, սարակինոսների ցեղապետ Արեթասի գլխավորութեամբ ուղարկված է, որպեսզի անցնելով Տիգրիս գետը, ավարի առնի այդ բոլոր շրջանները, որոնք գեռ չէին թալանվել: Այդ միջոցին խոսքով հոններից բաղկացած զորք էր ուղարկել հռոմայեցիներին ենթակա Հայաստան, որպեսզի այգտեղի հռոմայեցիները, զբաղվելով դրանցով, չկարողանան օգնութեան հասնել Լազիկայում: Ուրիշները [խոսքովին] պատմեցին, թե այս բարբարոսները հանդիպեցին ու կովի բռնվեցին Վալերիանոսի և հռոմայեցիների հետ, թե նրանք ճակատամարտում գլխովին պարտութիւն կրեցին, և թե նրանց մեծ մասը ոչնչացավ: Երբ այդ իմացան պարսիկները, որոնք իրենց հերթին վատ վիճակում էին Լազիկայում, ապա վախենալով, որ նահանջի ճանապարհին, ժայռոտ և անտառախիտ վայրերում կհանդիպեն թշնամու զորքին և բոլորը խայտառակամա՛հ կլինեն, նաև երկյուղ զգալով իրենց երեխաների, կանանց և հայրենիքի համար, նրանց երևելիները սկսեցին պախարակել խոսքովին, թե նա դրժել է իր երդումները և բոլոր մարդկանց համար ընդհանուր օրենքները, հաշտութեան գոյութեան ժամանակ անտեղի ներխուժել հռոմայեցիների երկիրը, թե անարդարութիւն է գործել մի հին և ամենապատվական պետութեան հանդեպ, որին պատերազմում պարտութեան մատնելի վիճակի չէ: Նրանք մտադիր էին ապստամբութիւն բարձրացնել: Խոսքովը վախենալով դրանից, շարիքի առաջն առավ հետևյալ կերպ. նրանց կարդաց այն նամակը, որ մի քիչ առաջ Զաբերգանեսին էր դրել [Թեոդորա] կայսրուհին: Նամակում հետևյալն էր գրված. «Թե դու, ով Զաբերգանես, ինչքան »բարեկամաբար ես տրամադրված մեր պետութեան հանդեպ, ես »համոզվել եմ այն ժամանակ, երբ դու փոքր առաջ դեսպանութեամբ ժամանել էիր մեզ մոտ: Արդ, դու արդարացրած կլինես քո »հանդեպ ունեցած իմ հույսերը, եթե համոզես խոսքով արքային՝

»խաղաղասիրական զգացմունքներ տածել դեպի մեր պետությունը:
 »Եթե դու այդ կատարես, ապա խոստանում եմ, որ անշափ մեծ բա-
 »րերարություն կցուցաբերի քո հանգեպ իմ ամուսինը, որը առանց
 »իմ համաձայնության ոչինչ չի անում»: Խոսքովն այդ կարողալուց
 հետո ամոթանք տվեց պարսից երևելիներին, որոնք պետություն են
 համարում կնոջ կառավարածը և այդ ձևով կարողացավ նրանց
 սթափեցնել: Բայց հակառակ դրան, նա այնտեղից մեծ երկյուղով
 հեռացավ, ենթադրելով, որ ճանապարհին կհանդիսի Բելիսարիոսի
 զինվորներին: Սակայն նրա դեմ ոչ մի թշնամի դուրս չեկավ և նա
 ուրախությամբ վերադարձավ իր երկիրը»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 3

«...[Բելիսարիոսը] անմիջապես ուղարկվեց մարերի և Խոս-
 րովի դեմ, որոնք երրորդ անգամ էին ներխուժում հռոմայեցիների
 երկիրը, բայց խայտառակվեց միայն, թեև նա մեծ բան էր համար-
 րում այն, որ պատերազմը այդտեղից հեռացրեց: Բայց երբ Խոս-
 րովն անցնելով Եփրատ գետը առանց որևէ դիմադրության գրավեց
 մարդաշատ Կալլինիկոն⁴ քաղաքը և բյուրավոր հռոմայեցիների գե-
 րի վերցրեց, Բելիսարիոսը շտապեց վռնդել թշնամիներին, այլ
 մնաց տեղում, այն տպավորությունը թողնելով, որ կամ դավաճան
 է, կամ՝ վախկոտ»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 11

«...[Հուստինիանոսը] խաղաղությունն ապահովելու համար
 Խոսրովին բաղում կենտինար ոսկի տալուց հետո, կամայականո-
 րեն, առանց որևէ պատճառի ինքը պատճառ դարձավ հաշտության
 վերացման: Նա ջանք էր թափում և աշխատում Ալամունդարոսին
 և պարսիկներին դաշնակից հոներին իր կողմը գրավել, որի մա-
 սին իր տեղում ես, թվում է, պարզ ու հստակ ասել եմ...»⁵:

Գ Լ Ո Ւ Խ 12

[Հուստինիանոսի և Թեոդորայի ապօրինի կերպով դրամ շոր-
 թելու մասին. թե ինչպես նրանք հափշտակեցին Բասիլեյոսի որդի
 Հովհաննեսի ունեցվածքը]:

«...Բասիլեյոսի որդի Հովհաննեսը, որ Եդեսիայի ամենաերևե-
 լի բնակիչն էր, Բելիսարիոսի կողմից բռնի, իբր պատանդ, հանձ-
 նրվում է՝ պարսիկների ձեռքը, որի մասին ես նախորդ շարադրան-
 քում գրել եմ⁶: Այս Հովհաննեսին Խոսրովը շէր աղատում, մեղա-
 դրելով հռոմայեցիներին բոլոր պայմանները խախտելու մեջ, պայ-

մաններ, որոնք շխախտելու համար էր Բելիսարիոսի կողմից ստացել [Հովհաննեսին] և պնդում էր, որ նրան կվերագարձնի միայն որպես ռազմագերու: [Հովհաննեսի] տատր (նա դեռ ողջ էր), ուղում էր ոչ պակաս քան երկու հազար լիտր ոսկի փրկագին տալով աղատել իր թոռան, բայց երբ այդ վրկագինը Դարա հասավ և այդ մասին իմացավ կայսրը, թույլ չտվեց, որ գործարքը տեղի ունենա, պատճառաբանելով, որ չպետք է հռոմայեցիների ոսկին բարբարոսներին տրվի: Շատ շանցած Հովհաննեսը հիվանդացավ ու մահացավ, իսկ [Դարայի] քաղաքատեղը մի նամակ սարքեց, որն իբր մի փոքր առաջ իրեն՝ որպես բարեկամի, դրել էր Հովհաննեսը, թե ուղում է, որ այդ հարստությունը կայսրն ստանա...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 18

«...Այս նույն ժամանակները սարակիները հռոմեական Արևելքի վրա՝ Եգիպտոսից սկսած մինչև Պարսկաստանի սահմանները, անգագար արշավանքներ կատարելով ու շարունակ կոտորածներ սարքելով, այդտեղի շրջանները ամբողջութամբ մարդաթափ արեցին, նույնիսկ հնարավոր չէր ստուգել և իմանալ կոտորված մարդկանց քանակը: Իսկ Խոսրովը և պարսիկները շորս անգամներխուժեցին հռոմայեցիների երկիրը, ավերեցին քաղաքները: Քաղաքներում և յուրաքանչյուր վայրում դերի վերցրած մարդկանց մի մասին նրանք սպանեցին, մյուս մասին էլ իրենց հետ տարան: Ուր նրանք ոտք էին դնում, այդ երկիրն ամալանում էր բնակիչներից: Նրանք այդտեղից ներխուժեցին Կոլխիս երկիրը և մինչև օրս շեն դադարեցնում կոլխերի, լադերի և հռոմայեցիների կոտորածները:

Բայց միաժամանակ հռոմայեցիների երկրից պարսիկները, սարակիները, հոները, սկլավենները կամ էլ ուրիշ հայտնի բարբարոսներ շեն կարողացել անվնաս հեռանալ, որովհետև արշավանքների, իսկ առավել ևս պաշարումների և ընդհարումների ժամանակ հաճախ սյարտություն էին կրում և ոչ սլակաս չափով, [քան հռոմայեցիները] կոտորվում: Ոչ միայն հռոմայեցիները, այլև գրեթե բոլոր բարբարոսները ճաշակեցին Հուստինիանոսի արյունոշտությունը: Խոսրովն էլ, ճիշտ է, շարագործ մարդ էր, ինչպես տեղում ասել եմ, բայց սլատերազմների առիթները ինքր [Հուստինիանոսն] էր տալիս: Նա չէր ուղում իր ծրագրերի իրականացման համար հարմար առիթ որոնել, այլ ամեն ինչ անում էր անպատեհ ժամանակին: Խաղաղության և հաշտության ժամանակ նա անվերջ առիթներ էր ստեղծում հարևանների հետ պատերազմե-

լու համար: Առանց որևէ պատճառի պատերազմի բռնվելով, նա իր դրամասիրության պատճառով անհրաժեշտ միջոցառումների չէր դիմում, հրատապ դործը մի կողմ թողած, վերացական գործերով էր տարվում, ուսումնասիրում աստուծո բնության հարցերը: Լինելով արյունոտ և արյունարբու, պատերազմին էլ վերջ չէր տալիս, բայց ոչ էլ կարողանում էր հաղթել թշնամիներին, որովհետև իր գծծության պատճառով չէր դիմում անհրաժեշտ միջոցների: Ահա ամբողջ երկիրը նրա թագավորության ժամանակ ողողված էր մարդկային արյունով, և՛ հոռմայեցիների, և՛ բարբարոսների:

Գ Լ Ո Ւ Խ 23

«...Մարերն ու սարակինոսները ավարի առան Ասիայի մեծ մասը, իսկ հոները, սկլավենները և անտերը՝ ամբողջ Եվրոսյան: Նրանք քաղաքների մեծ մասը հիմնահատակ ավերեցին, մյուս մասի վրա էլ շատ մեծ ուղմատուգանք դրեցին, բնակիչներին ստրկացրին, գրավելով նրանց ունեցվածքը: Նրանց անվերջ արշավանքների պատճառով յուրաքանչյուր երկիր ամայացավ իր բնակիչներից և ահա նույնիսկ այդպիսի պայմաններում [Հուստինիանոսը] չվերացրեց հարկերը, բացի այն քաղաքներից, որոնք թշնամու ձեռքն էին ընկել, այն էլ միայն մեկ տարով: Եթե նա, ինչպես Անաստասիոս կայսրն արեց, յոթ տարով վերացներ [թըշնամու] ձեռքն անցած քաղաքների հարկերը, նույնիսկ այդ քիչ կլինեն, որովհետև եթե Կավադր հեռացավ քաղաքներից շատ քիչ ավար վերցնելով, ապա Խոսրովը ամեն ինչ կրակի տվեց ու հիմնահատակ ավերեց. նա շատ ավելի մեծ դժբախտություն պատճառեց տառապյալներին...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 24

«...Քանի որ խոսք բացեցի ստրատիոտների՝ մասին, կավե-լացնեմ նաև հետևյալը: Անցյալում հռոմեական կայսրերը պետու-թյան բոլոր հեռավոր շրջաններում, հռոմեական պետության սահ-մանների պաշտպանության համար մեծաքանակ զորքեր էին պահում, որոնց անվանում էին լիմիտանայոս⁸: Սրանք հատկապես արևելյան սահմաններում դիմադրում էին պարսիկների և սարա-կինոսների հարձակումներին: Հենց սկզբից Հուստինիանոս կայսրը վատ էր վերաբերվում սրանց հետ, ի միջի այլոց նայում նրանց վրա, և նույնիսկ շորս-հինգ տարվա ոռճիկը ուշացրել էր, և երբ հոռմայեցիների ու պարսիկների միջև խաղաղություն կնքվեց, այս խնդրերը ստիպված եղան, կարծես խաղաղության բարիքներից օդ-

տրվելու համար, պետութեանը նվիրել այդքան երկար ժամանակվա իրենց [չստացած] ոռճիկը: Հետագայում առանց որևէ պատճառի նրանցից խլվեց և ստրատիոտես անունը: Դրանից հետո ահա հոռմեական պետութեան սահմանները զուրկ մնացին պաշտպաններից, իսկ ստրատիոտեները մյուս օրն իսկ սկսեցին բարեպաշտ մարդկանցից ոզորմութիւն խնդրել:

Սկզբում պալատի պահպանութեան համար առանձնացվել էին երեք հազար հինգ հարյուրից ոչ պակաս ստրատիոտեներ, որոնց սխուլարիոս էին անվանում: Ի սկզբանե անտի պետութիւնը սրանց վճարում էր շատ ավելի բարձր ոռճիկ, քան մնացած բոլոր [ստրատիոտեներին]: Անցյալում կայսրերը սրանց ընտրութեան ժամանակ նկատի ունեին մարդկանց արժանիքները և հայերին էին տալիս նախապատվութիւնը: Բայց սկսած Զենոն կայսրից, [ստրատիոտ] անունը սկսվեց տրվել վախկոտ և պատերազմի մասին բոլորովին գաղափար չունեցող մարդկանց: Ժամանակի ընթացքում նույնիսկ ստրուկները գրամով դնում էին ստրատիոտի կոչումը: Երբ թագավորութիւնը Հուստինոսն ստացավ, Հուստինիանոսը շատերին արժանացրեց այդ պատվին, նրանցից շատ դրամ շորթելով...»:

Գ Լ Ո Ւ Խ 30

«...Հետախույզների մասին կասեմ հետևյալը: Պետութիւնը դեռ վաղուց բազմաթիվ մարդկանց էր սլահում, որոնք գնալով թշնամիների մոտ, լինելով պարսից արքունիքում, կամ առևտրի, կամ էլ այլ պատրվակով, ճշգրիտ կերպով ամեն ինչ հետախուզում էին, վերադառնում հոռմայեցիների երկիրը և թշնամիների բոլոր գաղտնիքները հաղորդում իշխանութիւններին: Վերջիններս նախօրոք տեղյալ լինելով, ապահով էին և ոչ մի անակնկալի չէին հանդիպում: Այս սովորութիւնը դեռ վաղուց գոյութիւն ուներ նաև մարերի մոտ: Խոսքով, ինչպես պատմում են, ավելի բարձր ոռճիկ տալով հետախույզներին, մեծ օգուտներ քաղեց նրանցից: Նա իմանում էր այն ամենը, ինչ տեղի էր ունենում հոռմայեցիների մոտ: Իսկ Հուստինիանոսը նրանց վրա ոչ մի դրամ չծախսելով, հոռմայեցիների երկրից վերացրեց հետախույզների անունն անգամ, որի պատճառով շատ սխալներ թույլ տրվեցին, և լազիկան գրավվեց թշնամիների կողմից, որովհետև հոռմայեցիներն ամենեվին չդիտեին, թե պարսից արքան իր զորքով երկրի որ մասում է գտնվում...»:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ

ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԸ,
ԲՅՈՒՋԱՆԳՈՒԿԱՆ ՀԱՅՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHILOSOPHY DEPARTMENT
1100 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637

100-100000-100000

ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՐ ԲՅՈՒՋԱՆԳԱԿԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ՝

«Հուստինիանոս կայսրը Զետային² Հայաստանի, Պողեմոնյան
Պոնտոսի և ազգությունների փառավորյալ զորավարին:

Շնորհիվն աստուծո, ստանալով հոռմայեցիների իշխանու-
թյունը, մենք, մղված հոգատարությունից և խոհեմ կշռադատելով
գտանք, որ անհրաժեշտ է Հայաստանի, Պողեմոնյան Պոնտոսի և
ազգությունների համար սույն հրովարտակով հիմնադրել հատուկ
ոազմական ղեկավարի պաշտոնը: Մենք քո պայծառափայլությա-
նը, որն իր նախկին գործունեությամբ աչքի է ընկել, նշանակում
ենք այդ պատասխանատու պաշտոնին: Հայտնի պրովինցիաներից
Մեծ Հայքը, որը և ներքնագույն է կոչվում, և ազգությունները
(այն է Անդեթենան, Ինգիլենան, Ասթիանենան, Սոֆենան, Սոֆա-
նենան՝ Մարտիրոպոլիս քաղաքով և Բալաբիտենան), նաև Առաջին
և Երկրորդ Հայքերը հանձնում ենք քո հոգատարությանը՝ նրանց
դուքսերի հետ միասին, որով միանգամայն վերանում է կոմեսի
պաշտոնը: Քո տրամադրության տակ ենք դնում որոշ լեգեոններ՝
ոչ միայն նրանք, որոնք մենք նոր ենք հավաքագրում, այլև առանձ-
նացնելով մայրաքաղաքի զորքերի կազմից, ինչպես և Արևելյան
ու այլ զորքերից: Դրանով սակայն այս վերջին զորաբանակների
լեգեոնների թիվը չի կրճատվում, քանի որ մենք նախապես նրանց
կցել էինք բազում լեգեոններ. դրանով մենք պետությանը չենք
ծանրաբեռնում, ոչ էլ ավելորդ ծախսեր անում: Մենք այժմ վերո-
հիշյալ զորաբանակներից վերցնում ենք որոշ լեգեոններ, բայց
դրանից հետո նրանց կազմում մնում է ավելին, քան կար մինչև
մեր երջանիկ թագավորությունը»:

ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ ԷԳԻԿՏԸ ՀԱՅՈՑ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ
ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՄԱՍԻՆՅ

«Հայոց ժառանգական [իրավունքի] մասին:

Մենք ցանկանում ենք հայերի վրա ևս ամբողջությամբ տարածել մեր օրենքները, տալ նրանց պատշաճ հավասարություն, ազատել նրանց նախկին անարդարությունից:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

Մենք վերջերս իմացանք նրանց մոտ գոյություն ունեցող բարբարոսական և կոպիտ մի օրենքի մասին, որ վայել չէ ո՛չ հոռոմայեցիներին, ո՛չ էլ մեր պետության արդարության ողուն, այն, որ ծնողներին ժառանգելու [իրավունք] ունեն միայն տղամարդիկ, բայց ոչ երբեք կանայք: Այդ իսկ պատճառով սույն սրբազան օրենքով հրամայում ենք քո սլաշժառավայլություն¹, որ ժառանգելու իրավունքը նույնը լինի, ինչպես թելադրում են հոռոմայեցիների օրենքները, որ Հայաստանում ժառանգելու իրավունքը տարածվի և՛ տղամարդկանց, և՛ կանանց վրա: Մենք այդ նպատակով ենք մեր օրենքներն այնտեղ ուղարկել, որպեսզի նման հարցերի կապակցությամբ դիմեն նրանց:

1. Եվ քանի որ մենք բոլորովին անտեղի ենք համարում [վերանայել] այն, ինչ արդեն կատարվել է անցյալում, այդ սլատճառով հրամայում ենք, որ սույն օրենքը ուժի մեջ մտնի մեր բարեպաշտ թագավորության սկզբից հաշված², և այդ օրից մինչև այժմ՝ վախճանված մարդկանց թողած ժառանգության հարցերը լուծել այս [նոր] օրենքի համաձայն, բացառյալ այն դեպքերը, երբ հարցն արդեն լուծված է, և այս կամ այն կերպ որոշված: Այդպիսի դեպքերում հրամայում ենք հարցը չվերանայել և թողնել ուժի մեջ:

2. Մենք ցանկանում ենք, որ նշված ժամանակվանից կանայք ևս իրավունք ունենան, այսպես կոչված, տոհմային կալվածքներից ժառանգություն ստանալու: Իսկ եթե գտնվեն այնպիսիք, ովքեր հակառակ իրենց սովորութային ժառանգական իրավունքի, իրենց դուստրերին արդեն գրանցել են որպես ժառանգորդ, այդ դեպքում այդ կանայք և նրանցից ծնված երեխաները մասնակից թող դառնան տոհմային կայքի ժառանգմանը:

[Վ Ե Ր Զ Ա Ք Ա Ն]

Քո գերազանցությունը թող պահպանի և ի կատար ածի սույն սրբազան օրենքով արտահայտված մեր կամքը, որպեսզի մեր օրենքները տարածվեն և ուժ ունենան բոլորի վրա: Սույն օրենքը, ինչպես ասացինք, գործողության մեջ է մտնում մեր թագավորության սկզբից, որից սկսած պետք է խստիվ դեկավարվել նրանով, և բոլորը [պարտավոր են] այն պահպանել:»

ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ 21-ՐԿ ՆՈՎԵԼԼԱՆ՝ ՀԱՅՈՅ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՄԱՍԻՆ՞

«Հայերի մասին, որպեսզի նրանք ևս ամեն ինչում հետևեն հոռմայեցիների օրենքներին: Նույն կայսրը Ակակիոսին, Հայաստանի գերապայծառ անքյուպառոսին:

[Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն]

Յանկանալով, որ Հայոց աշխարհում գործեն լավ օրենքներ և այնպես անել, որ այն ոչնչով չտարբերվի մեր պետությունից, մենք զարգարեցինք այն հոռմեական վարչաձևով, վերացրինք նրա նախկին անվանումները: Մենք սովորեցրինք նրանց օգտվել հոռմեական կարգ ու կանոնից և կարգազրեցինք, որ նրանք [կառավարվեն] միայն այն օրենքներով, որոնք ընդունված են հոռմայեցիների մոտ: Մենք որոշեցինք սույն օրենքով վերացնել նրանց այդ սխալը, որպեսզի, հակառակ իրենց բարբարոսական սովորույթին, ծնողներին, եղբայրներին և մնացած ազգականներին ժառանգելու իրավունք ունենան ոչ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք, որ կանայք առանց պոռոգի շամուսնանան, և որպեսզի նրանք այսուհետև չգնվեն իրենց ապագա մուսուխների կողմից, մի առավել բարբարոսական սովորույթ, որ մինչև օրս նրանց մոտ օրենքի ուժ ունի: Լուկ նրանք չեն, որ նման վայրենի սովորություն ունեն, այլև ուրիշ ժողովուրդներ ևս: Դա մարդկային բնության անպատվությունն է, կանանց սեռի ստորացումը: Կնոջը դիտում են որպես ցածր և անպատիվ մի էակի, ամեն մի պատվից զրկված լինելու արժանի, կարծես նա աստուծուց չի ստեղծվել և չի մասնակցում սերնդի հարատևմանը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

Արդ, սույն սրբազան օրենքով սահմանում ենք, որ հայերի մոտ ևս ուժ ունենան կանանց՝ ժառանգելու մասին մեր իրավունքը, մեր օրենքները, ոչ մի տարբերություն գոյություն չունենա տղամարդկանց և կանանց միջև: Ինչպես որ սահմանված է մեր օրենքներով՝ ծնողներին ժառանգելու իրավունքի մասին, այն է հոր, մոր, պապին, տատին և այսպես վերընթաց գծով, կամ էլ վայրընթաց գծով՝ որդուն, դստեր ժառանգելու մասին, ահա այդ նույն կայսրով կատարվի նաև հայերի մոտ և Հայաստանում գործող օրենքները ոչնչով չտարբերվեն հոռոմայեցիների [օրենքներից]: Քանի որ նրանք մեր պետության հպատակներն են և մյուս ժողովուրդների հետ միասին մեզ են ծառայում և վայելում մեր [բարիքները], ապա չի կարելի, որ միայն նրանց մոտ կանայք չօգտվեն այն հավասարությունից, որ գոյություն ունի մեզ մոտ: Բոլորի վրա հավասարապես թող տարածվեն մեր օրենքները, և այն [օրենքները], որոնք մենք վերցրել ենք հներից և զետեղել մեր ինստիտուցիաների և դիդեստանների մեջ, ինչպես նաև նախկին ինքնակալների և մեր կողմից հրապարակված օրենքները:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ

Մենք սահմանում ենք, որ այս բոլորը ուժի մեջ լինեն ընթացիկ տասնևչորսերորդ ինդիկտիոնի սկզբից⁷, սույն օրենքի հրապարակումից: Մենք գտնում ենք, որ անցյալի վրա այն տարածելը ոչ թե կկարգավորեր հարցը, այլ ընդհակառակը առաջ կբերեր խառնաշփոթություն: Այն թող ուժի մեջ մտնի, ինչպես ասացինք, ընթացիկ ինդիկտիոնի սկզբից. այսուհետև ժառանգելու մեջ հավասարություն կա, ժառանգելու իրավունքը հավասարապես տարածվում է և՛ կանանց, և՛ տղամարդկանց վրա: Անցյալում կատարվածը և՛ տոհմական կալվածներին⁸, և՛ որևէ այլ կայքի [ժառանգության] վերաբերյալ՝ թույլ ենք տալիս մնա անփոփոխ, և կանայք ոչ մի դեպքում չլիտք է մաս ունենան այդ տոհմական կալվածներից և ընդհանրապես ժառանգությունից, որն արդեն տրվել է մինչև 13-րդ ինդիկտիոնը ներառյալ: Մեր սույն օրենքը ուժի մեջ է մտնում միայն նշված ժամանակվանից, այն է 14-րդ ինդիկտիոնից:

Վ Ե Բ Չ Ա Ր Ա Ն

Քո պայծառափայլությունը և քեղանից հետո պաշտոնդ ստացողները մեր սույն սրբազան օրենքը թող հավիտյան պահպանեն»:

ՀՈՒՍՏԻՆՆԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ 31-ՐԳ ՆՈՎԵՂԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈՑՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ՞

«Հայաստանի շուրս արխոնտների նշանակման մասին

Նույն կայսրը Արևելքի սրբազան պրետորիոնի երկիցս պրե-
ֆեկտին, ամենափառավորյալ Հովհաննեսին՝ ապոճյուլատոսին և
պատրիկին:

[Ն Ե Ր Ծ Ո Ւ Յ Յ Ո Ւ Ն]

Այն ինչ թափթփված է և դես ու դեն ցրված, եթե պետք եղած
կարգի բերվի և դասավորվի՝ բոլորովին այլ տեսք կստանա: Տղեղը
գեղեցիկ կդառնա, վատը՝ լավ, այն, ինչ նախկինում ցրված էր և
խառնիճաղանջ, ձև կստանա և որոշակիություն ձեռք կբերի: Մենք
հաճապիտի վատ դրույթյան մեջ գտանք Հայոց երկիրը և որոշե-
ցինք ընդհանուր ձևի բերել այն, որպեսզի բարեկարգ վիճակը նրան
անհրաժեշտ հղորույթյուն տա և պետք եղած կարգ ու կանոնը հաս-
տատվի:

Գ Լ ՈՒ Խ Ա

Այգ իսկ նպատակով մենք կազմակերպեցինք շուրս Հայք, մեկը՝
Ներքնագույնը, որի մայրաքաղաքը կրում է մեր բարեպաշտ անու-
նը, անցյալում Բաղանիս կամ Լեոնտոպոլիս: Նրան մենք շնորհե-
ցինք անթյուլպատոսություն և նրա կառավարիչ նշանակեցինք
պայծառափայլ Ակակիոսին, որի պաշտոնը համարում ենք սպեկ-
տաբիլային¹⁰ և շնորհում նրան բոլոր այն, ինչ հասնում է անթյու-
լպատոսության: Մենք նրան շնորհեցինք անթյուլպատոսի նշա-
նակներ և օժտեցինք բոլոր այն իրավունքներով, որ հասնում են
այդ պաշտոնին: Ներքնագույն [Հայքին] մենք տալիս ենք հետևյալ
քաղաքները. Թեոդոսուպոլիսը, որը նախկինում ևս նրա կազմի մեջ
էր մտնում, Սատալան, Նիկոպոլիսը, Կոլոնիան՝ վերցնելով այն,
այսպես կոչված, Առաջին Հայքից, Տրապիզոնն ու Կերսուսը՝
նախկին Պողեմոնյան Պոնտոսից: Այսպիսով որոշ [քաղաքներ]
վերցնելով պրովինցիայի սլաշժառափայլ արխոնտից, ինչպես և
երևելի մոդերատորից, կազմում ենք մեկ ամբողջական պրովին-
ցիա՝ յոթ քաղաքով և նրանց շրջաններով:

1. Մենք կազմակերպեցինք Երկրորդ Հայքը, որ նախապես
Առաջին [Հայք] էր կոչվում՝ Սեբաստիա կենտրոնով: Մենք նրան
տվեցինք Սեբաստուպոլիս քաղաքը, որն անցյալում էլ նրա կազ-

մում էր, դրա վրա ավելացրած նաև Կոմանան՝ վերցնելով այն անցյալում Պողեմոնյան Պոնտոս կոչվածից, Զելան՝ Հելենոպոնտոսից, նաև Բրիսան, այնպես որ այս պրովինցիայի կազմում կա հինգ քաղաք, իսկ կառավարման հեգեմոնային ձևը թողնում ենք, ինչպես որ նախկինում էլ էր, իսկ կառավարչին շտվեցինք ավելի բարձր աստիճան, այլ թողեցինք նույնը, ինչ նախկինում ունեեր:

2. Այնուհետև կազմեցինք Երրորդ Հայքը, որ նախկինում Երկրորդ [Հայք] էր կոչվում: Կենտրոնը հին, երևելի Մելիտենե քաղաքն է, որ գտնվում է շատ հարմար վայրում, ունի առողջ կլիմա և գտնվում է Եփրատի հոսանքից ոչ հեռու: Մենք ներկա հրամանագրով հարմար գտանք այն բարձրացնել սպեկտաբիլային աստիճանի, նրա արխոնտին հորջորջել հուստիեիսեոսյան կոմես, և որպես ոռձիկ սահմանում ենք յոթ հարյուր սոլիդ, նրա օգնականին՝ յոթանասուն երկու սոլիդ, իսկ նրա գիվանատան՝ վաթսուհի սոլիդ և այն ամենը, ինչ սահմանված է նման աստիճանների համար: Տաքսետո կոչվածները [պարտավոր են] զբաղվել ինչով որ իրենք անցյալում զբաղվում էին, մասնավորապես սլետական հարկերի գանձման գործով: Նրանց անունն է միայն փոխվում և կոչվում են այժմ կոմիտիանոսներ, իսկ մնացած ամեն ինչը մնում է անփոփոխ, ինչպես նախկինում տաքսետների ժամանակ: Նրան տալիս ենք հետևյալ քաղաքները. Արքա, Արաբիսոս, Արիարաթիա, մյուս Կոմանա (սա կոչվում է նաև Ոսկե [Կոմանա]), Կուկուսոս, որոնք և անցյալում էլ ունեեր, և այսպիսով նրա կազմում կա վեց քաղաք:

3. Մենք կազմեցինք նաև Զորրորդ Հայքը, որ նախկինում պրովինցիայի կառուցվածք չուներ: Նա բնակեցված լինելով ազգություններով, կրում էր տարբեր բարբարոսական անուններ՝ Յոֆանենե, Անզիտենե, Յոֆանե, Ասթիանենե, Բալաբիտենե և գտնվում էր սատրապների իշխանության ներքո: Այս իշխանության նման հորջորջումը ո՛չ հոռմեական է, ո՛չ էլ մեր նախնիներից է գալիս, այլ ներմուծված է օտար պետությունից: Մենք այնտեղ ևս քաղաքացիական կառավարում հաստատեցինք, քաղաքացիական արխոնտ նշանակելով, և նրան տվեցինք Մարտիրոպոլիս քաղաքը ու Կիթարիզոն ամրոցը: Եվ բանի որ մենք նրան կոնսուլային դարձրինք, հետևաբար նա դասվեց օրդինար¹¹ պրովինցիաների շարքը, այնպես որ շորս Հայքերից երկուսը սպեկտաբիլային են, որոնցից մեկը կառավարվում է անթյուպատոսի կողմից, մյուսը՝ կոմեսի, Առաջին Հայքի կառավարիչը անթյուպատոս է, իսկ երկրորդ Հայ-

քինը՝ կոմես: Ինչ վերաբերում է Երկրորդ և Չորրորդ [Հայքի] կառավարիչներին, ապա նրանք օրդինար են: Մենք կարգադրեցինք, որ մինչև հինգ հարյուր դահեկան գումարի բողոքարկման հարցերով շղիմեն երջանիկ քաղաքին, այլ մերձակա սպեկտաբիլային արխոնտներին: Այդ իսկ պատճառով մենք սահմանում ենք, որ Սեբաստիա, Առաջին Հայքի արխոնտին, այն է՝ անթյուպատոսին ուղղվեն բողոքարկումները Երկրորդ Հայքից, իսկ մինչև վերոհիշյալ գումարի շափով բողոքարկումները Չորրորդ Հայքից՝ Մելիտոնես, Երրորդ Հայքի կոմեսին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ

Այս բոլորից հետո մենք նպատակահարմար գտանք, որ Երրորդ Հայքի կառավարիչ նշանակենք մի հայտնի մարդու, որն արդեն երկար ժամանակ ծառայել է մեզ և արժանի է այդ մեծ և կարևոր պաշտոնին: Այդպիսին մենք համարում ենք պայծառափայլ Թովմային, որը երկար ժամանակ պաշտոնավարել է Հայաստանում, բացի դրանից նա օգտակար է և զանվորեն է մեզ ծառայել ու ծառայում: Ահա նրան ենք մենք առաջ քաշում այդ պաշտոնին, որպեսզի նա կառավարի այս պրովինցիան մեր կողմից սահմանված կարգի համաձայն, հոգ տանի կատարելու մեր այլևայլ կարգադրությունները, որոնք ուղղակի մեր կամ անուղղակի՝ սրբազան կոմմոնիտորիաների կողմից են տրվում նրան, և՛ իրեն վստահված պրովինցիայի, և՛ մյուս [պրովինցիաների] վերաբերյալ: Այդ առթիվ մենք պատրաստել ենք նրա համար բազում և զանազան հարցերի վերաբերյալ սրբազան կոմմոնիտորիաներ, որոնք նա պետք է ի կատար ածի շրջաններում ևս:

1. Ինչպես բազմիցս ասել ենք, հոգևորականության վերաբերյալ պետք է պահպանել նախկին իրավիճակը, ոչ մի բան չի փոփոխվում ո՛չ մետրոպոլիտների իրավունքների հարցերում, ո՛չ էլ նրանց ձեռնադրության գործում: Ովքեր որ անցյալում իրավունք են ունեցել ձեռնադրելու, այժմ էլ թող ձեռնադրեն, և նախկին մետրոպոլիտները թող մնան իրենց վիճակում: Այդ հարցում որևէ նորամուծություն չի կատարվում:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ

Միանգամայն հասկանալի է, որ քանի որ Երրորդ Հայքի կոմեսին մենք ոչ միայն քաղաքացիական, այլև ռազմական իշխանությունամբ օժտեցինք, ապա նրան են ենթարկվում նաև այդ [պրո-

վինցիաներում] գտնվող զինված ուժերը: Նա, որպես ռազմական ղեկավար, իրավունք ունի իր կողմից կարգադրություններ անելու նրանց, հոգ տանել և ապահովել նրանց մատակարարումը, քննել նրանց թույլ տված ապօրինությունները, թույլ չտալ, որ զինվորները բռնանան հպատակների վրա: Եթե ավելի ծանր հանցանք կատարվի, ապա նա [պետք է] լսի այդ քրեական գործը՝ եթե օրինազանցները զինվորականներ են: Նա օժտված է այն բոլոր լիազորություններով, ինչ որ ռազմական ղեկավարները: Ինչպես որ մենք ռազմական լիազորություններ տվեցինք Իսավրիայի, Պակատյան Փոյուզիայի կոմեսներին, նույնպես և Լիկաոնիայի, Պիսիգիայի և Թրակիայի պրետորներին, այնպես և նա ոչ միայն քաղաքացիական գործերում իշխանություն ունի, այլև ռազմական: Նա իրավասու է և՛ զինվորական, և՛ քաղաքացիական անձնավորություններին կարգադրություններ կատարելու, որպես միասնական իշխանության կրող: Նրա հիմնական հոգսը պիտի լինի այն, որ պրովինցիաներում ոչ մի հանցագործություն տեղի չունենա, անհրաժեշտ պատիժը սահմանի [զանցանքների համար]: Նրա այդ իրավասությունը տարածվում է պրովինցիայի բոլոր անձնավորությունների վրա [հավասարապես], մասնավոր անձնավորություն է նա, զինվորական, թե պետական պաշտոնյա: Մենք ուզում ենք, որ մեր հպատակների մեջ մշտապես տիրի անգործությունը, որպեսզի աչառությունը օրենքի հանդեպ արհամարհանք չառաջացնի:

Վ Ե Ր Զ Ա Ք Ա Ն

Այդպիսով քո գերադանցությունը թող ջանա այժմ և միշտ պահպանել այն, ինչ ներկայացրել ենք մենք՝ չորս Հայքերի կազմակերպման մասին կարգադրությամբ, մասնավորապես Երրորդ [Հայքի] մասին, որը և պատճառ դարձավ սույն սրբազան օրենքի հրապարակման, և ամեն ինչ անի, իր կողմից նույնիսկ հատուկ կարգադրություններ հրապարակելով, մեր սահմանած ամենամյա հարկերը հավաքելու համար»:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

- 1 Հուստինիանոս կայսր (527—565): Մինչև 527 թ. իշխել է իր հորեղբայր Հուստինոսի հետ: Նրա մասին ավելի մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության Առաջաբանում:
- 2 Բարբարոս բառը հունական աղբյուրներում շունի այն նշանակությունը, ինչ տալիս ենք մենք նրան այժմ: Հույները բարբարոս էին անվանում բոլոր ոչ հունական ժողովուրդներին իրենց համար անհասկանալի, կոպիտ թվացող լեզվի համար: (Հմմտ. Ստրաբոն, 14, 2, 28. „ὅτι καὶ ὅτι ἕξις βαρβάρων κατὰ γρῆσιν ἐκπεφωγῆσθαι οὕτως κατ' ὄνομαστοποιαν ἐπὶ τῶν ὀυσεεμφερός καὶ σκλερῶς καὶ τραγέως λαλοῦντων“): Մրանից էլ բարբարոս բառը դարձավ հավասարադոր օտարազգի, այլազգի, այլացեղ, այլալեզու, հասկացություններին:
- 3 Զորավար Բելիսարիոսը ծնվել է 505 թվականին Դարդանիայում: Երիտասարդ ժամանակ ապագա կայսր Հուստինիանոսի թիկնապահն էր: Երբ Հուստինիանոսը կայսր դարձավ, նա նշանակվեց Պարսկաստանի դեմ տարվող պատերազմի ղորահրամանատար: 527 թ. նշանակվեց Դարա ամրոցի կալազորի պետ: Այդ ժամանակ էր, որ Պրոկոպիոսը դարձավ Բելիսարիոսի խորհրդականը: 532 թ. Կոստանդնուպոլսում Հուստինիանոսի դեմ ծագած «նիկա» ապստամբության հիմնական ճնշողը Բելիսարիոսն էր: 532 թ. պարսկաբյուզանդական հաշտությունից հետո, 533 թ. Բելիսարիոսը գլխավորեց վանդալների դեմ մղվող պայքարը Աֆրիկայում: 535 թ. Բելիսարիոսը գլխավորեց վեստգոթերի դեմ մղվող պայքարը Իտալիայում: 540 թ. նա նորից գլխավորեց վերսկսված բյուզանդա-պարսկական պատերազմը, բայց սկզբում անհաջողության մատնվելով, 541 թ. կանչվեց Բյուզանդիոն: 545 թ. նա նորից Իտալիայում էր գտնվում և գլխավորում էր գոթերի դեմ մղվող պայքարը: 549 թ. հետո մասնավոր կյանք էր վարում: Իր կյանքի վերջին տարիներին, 563 թ. մեղադրվեց Հուստինիանոսի դեմ դավադրություն կազմակերպելու մեջ: Բելիսարիոսը մահացավ 565 թ. մարտին: Պրոկոպիոս Կեսարացին նրան ամենամոռայլ գույներով է նկարագրում իր «Գաղտնի պատմության» մեջ:
- 4 Պրոկոպիոսն այստեղ ակնարկում է Հոմերոսի Իլիականի հետևյալ հատվածները, որոնք ժամանակին մատնացույց է արել Պրոկոպիոսի բնագրի հրատարակիչ Մալտրետուսը: Իլիական, Ե. 192, Ը. 267, ԺԱ. 370, 371, Դ. 123, ԺԱ. 390: Աղեղնավորների արհամարհված լինելը Հոմերոսի ժամանակ երեվում է Իլիականի ԺԱ երգի 385-րդ տողից:
- 5 Հոռոմայեցիներ: Բնագրում Վρωμαῖοι: Բյուզանդական աղբյուրներում հոռոմա-

լեցինք են անվանվում ոչ միայն լատինալեզու բնակչությունը, այլև հույն: Միջին դարերում «հոռոմայեցիներ» անվան տակ ենթադրվում էին հույները (այստեղից հալոց «հոռոմներ»), որովհետև Ἑλλητες — հելլեն բառը ստացել էր նոր նշանակություն՝ հեթանոս, կռապաշտ:

- 6 Պրոկոպիոսը հաճախ պարսիկներին հին ավանդությամբ անվանում է մարեր:
- 7 Արկադիոս կայսրը, Թեոդոս Մեծի որդին: Իշխել է Արևելահռոմեական կայսրության վրա 395—408 թթ.: Պրոկոպիոսը և՛ բյուզանդական կայսեր, և՛ պարսից արքայից արքային, և այլ ժողովուրդների թագավորներին անվանում է βασιλευς: Մենք, երբ հարցր բյուզանդացիների թագավորի մասին է, թարգմանում ենք «կայսր», պարսիկների թագավորի մասին՝ «արքա», իսկ մնացած ժողովուրդների՝ «թագավոր»:
- 8 Խոսքը ապագա Թեոդոս Փոքր կայսեր մասին է: Իշխել է 408—450 թթ.:
- 9 Հոնորիոսը Թեոդոս Մեծի մյուս որդին էր, Արկադիոսի եղբայրը: Իշխել է Արևմտահռոմեական կայսրության վրա 395—423 թթ.:
- 10 Ակնարկում է գոթական արշավանքները:
- 11 ՏԼ՝ս ծանոթություն 6:
- 12 Հունարեն Ἰσθγιέρδος (պարսկ. Yazdegerd): Խոսքը Հագկերտ Ա-ի մասին է (399—421): Մովսես Խորենացին Թեոդոս Փոքրի մասին դրում է հետևյալը. «վախճանեալ Արկադեայ փոխանակ նորա թագաւորէ նորին որդի, որ կոչեցան Թէոդոս փոքր. և զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ մերում աշխարհիս և ընդ արքային մերում Վուամշապհոյ. բայց գմասն իւր ոչ հաւատաց նմա, այլ ինքեան կալաւ գործակալօք և խաղաղութիւն արար ընդ Յագկերտի արքայի Պարսից» (Գ, 54):
- 13 Բնագրում Ἰσθγιέρδος (նույն անունն ունեցող մի այլ անձնավորություն Պրոկոպիոսի մոտ բերված է Ἰσθγιέρδος ձևով): Խոսքը պարսից արքա Bahram V Gōr-ի մասին է, Հագկերտ Ա-ի որդու (421—438): Թեոփանեսը ժամանակագրության մեջ նա հիշատակվում է որպես Γορδοχέρδος կամ Γορδοχέρδος (Վա-յի փոխարեն Go-, կամ ինչպես ենթադրում է Յուստին (տե՛ս F. Justi, Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895, S. 362, No 14) փխ. Gōr Warahran-ի): Հիշատակվում է եղիշեի կողմից Վոամ ձեվով (տե՛ս Եղիշե. Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 6), ինչպես և Մովսես Խորենացու (Գ, 56), Սեբեոսի (տե՛ս Սեբեոսի Պատմութիւն ի Հերակլին, Երևան, 1939, էջ 20): Այս Վոամի ժամանակ է, որ վերանում է հայ Արշակունիների թագավորությունը՝ 428 թ.:
- 14 Արևելքի գորավար, բնագրում արքայ թագաւոր: Բյուզանդական կայսրությունը քաղաքական իմաստով բաժանված էր շորս մասի, պրեֆեկտուրաների, որի յուրաքանչյուրի գլխին կանգնած էր praefectus praetorio-ն: Պետության արևելյան մասը գտնվում էր praefectus praetorio Orientis և praefectus praetorio Illyrici իշխանության ներքո: Արևելյան պրեֆեկտուրայի մեջ էին մտնում հինգ զիոցեղներ. Oriens, Aegyptus, Asiana, Pontica և Thracia: Գերագույն իշխանությունը գտնվում էր magister militum—գորահրամանատարի ձեռքում: Պետության արևելյան կիսում այդպիսի հրամանատարները հինգն էին, որոնցից երկուսը մնում էին մայրաքաղաքում և կոչվում էին magistri militum praesentales, իսկ երեքը՝ Թրակիայում, Իլլիրիայում և Արևելքում: Վերջինս լատիներեն տերմինով կոչվում էր magister militum per Orientem — հունարեն, ինչպես վերևում հիշատակեցինք արքայ թագաւոր: Հուստինիանոսը

սրանց կողքին Հայաստանի վրա նշանակեց մի նոր magister militum, որի իշխանությունը բացի Հայաստանից, տարածվում էր նաև Պողոսմոնյան Պոնտոսի և հարավային Հայաստանի սատրապություն-նախարարությունների վրա: Նրա պաշտոնական անվանումն էր magister militum per Armeniam, et Pontum Polemoniacum et gentes: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս. *Н. Адоку*, Армения в эпоху Юстиниана, С.-Петербург, 1908, стр. 92—93; *Byzantium, An Introduction to East Roman Civilization*, ed. by *N. H. Baynes* and *H. St. L. B. Moss*, Oxford, 1949, p. 295; *G. Ostrogorsky*, Histoire de l'État byzantin, Paris, 1956, p. 70; *E. Stein*, Histoire du Bas-Empire, t. I, Paris, 1959, p. 122 sqq.

15 Հաշտության պայմանագրի այս կետը, այսինքն այն, որ սահմանամերձ գոտում ռազմական շինարարությունը արգելվում է, արձանագրված է նաև Պրոկոպիոսի մյուս աշխատության մեջ (տե՛ս «Կառուցումների մասին», Բ, 1, սույն աշխատության 167 էջը):

16 Հունարեն Περόζης. պարսկ. Pērōz: Հազկերտ Բ-ի որդին (459—484): Հայ աղբյուրներից նրան բազմիցս հիշատակում է Ղազար Փարպեցին և Սեբեոսը:

17 Հփթաղներ (հունարեն Ἐφθαλίται) կամ «սպիտակ հոներ» (λευκοί Όνοροι), պարսկ. Hētal, արաբ. Haital (հմմտ. *Bailey*, Bulletin of the School of Oriental Studies, VI, 4 (1932), p. 946 sq.): Հփթաղները բյուզանդական այլ աղբյուրներում կոչվում են նաև հոներ, հաճախ թուրքեր և արդելներ. Տե՛ս *Theophylacti Simocattae Historiae*, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1887, lib. VII, cap. 7, 8, p. 257, lib. IV, cap. 6, 10, p. 161): Հփթաղների առաջին ներխուժումը հորասան տեղի ունեցավ 427 թ.: Նրանց դեմ համառ պայքար մղեցին պարսից Վարահրան Ե (Վոամ կամ Վահրամ Գուր) և Հազկերտ Բ արքաները, որոնց հաջողվեց պարտության մատնել նրանց: Բայց Հազկերտի մահից հետո հփթաղներն իրենց թագավոր Ակշունվարի գլխավորությամբ գրավեցին Չագանխանը, Բաղաշխանը, Բալխը, Թոհարիստանը և Գարջիստանը: Պարսից արքա Պերոզի արշավանքները (459 և 478 թթ.), ինչպես և վերջին 484 թ. արշավանքը անհաջող էին: Հփթաղների հաջողությունը պայմանավորված էր այն սուր դասակարգային պայքարով, որ տվյալ ժամանակաշրջանում ծավալվել էր Պարսկաստանում և որի արտահայտությունը հիմնականում մազդակյան շարժումն էր: Հայ հեղինակներից հփթաղների մասին հիշատակում է Եղիշեն (քուշաններ անվան տակ): Պերոզի պատերազմների մասին ընդդեմ հփթաղների մանրամասն խոսում է Ղազար Փարպեցին, իսկ օտար հեղինակներից՝ Հովհաննես Անտիոքացին (տե՛ս *Excerpta de insidiis ex Joanne Antiocheno*, ed. C. de Boor, Berolini, 1905), *ինչպես և համառոտակի Իեշու Սյունակյացը* (տե՛ս *Н. В. Пузылевская*, Месопотамия на рубеже V—VI вв. II. э. Сирийская хроника Иешу Стилита как исторический источник, Москва—Ленинград, 1940, стр. 131—132) Պրոկոպիոսի աղբյուրը տվյալ պատմության համար եվստաթիոս եպիփանեցու աշխատությունն է, որը հասնում էր մինչև Անաստասիոս կայսեր 12-րդ տարին: Եվստաթիոսի աշխատությունը մեղ չի հասել: Նրանից որոշ մեջբերումներ է արել Եվագրիոսը (տե՛ս *Evagrius*, The ecclesiastical history, ed. Bidez and Parmantier, London, 1896). Հփթաղների մասին նորարդույն ուսումնասիրություններից տե՛ս *O. G. Wesendonk*, Kūsan,

Chioniten und Hephthaliten, *Klio*, 26 (1933), 336—346; *R. Ghirshman* Les Chionites-Hephthalites, Le Caire, 1948; *A. Christensen*, L'Iran sous les Sassanides, 2-e ed., Copenhagen, 1944, p. 292 sqq.; *C. П. Толстов*, По следам древнехорезмийской цивилизации, Москва—Ленинград, 1948; стр. 213 и сл.; *A. Н. Бернштам*, Очерк истории гуннов, Ленинград, 1951, стр. 183—197; *К. В. Тревер*, Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IV—VII вв., Советская археология, том 21 (1954), стр. 131—147; *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker, Zweite durchgearbeitete Auflage, Berlin, 1958, Bd. I, S. 69 sq.

18 **Գորգո քաղաք**: Միջին պարսկերենում՝ Գուրգան: Քաղաք պարսից պետության հյուսիս-արևելքում, Կասպից ծովի մոտ, Գուրգան գետից հարավ: Ռուսները ենթադրում էր, որ այն կառուցվել է Պերոզի կողմից որպես պատվար ընդդեմ սպիտակ հոնների: Այժմ այն կոչվում է Sadd-i-Iskander կամ Kizil Alang: Տե՛ս *P. Sykes*, A History of Persia, vol. I, London, 1921, p. 436.

19 **Զենոն կայսր—474—491 թթ.**:

20 Բյուզանդիան ձգտում էր սասանյան պետության թուլացման, դրա համար էլ դրոնց պարսկա-հիթաղյան պատերազմը, սակայն երբ տեսավ, որ պարսից զորքը կարող էր գլխավորն ոչնչանալ հիթաղների կողմից, նա իր դեսպան Եվսերիոսի միջոցով ուղեց կանխել այդ բանը: Տե՛ս *Н. В. Пузылевская*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 87.

21 Հիթաղների թագավորի անունը մեղ տալիս են արևելյան աղբյուրները միայն, այն է պարսկական և արաբական, որոնք օգտագործել են եվատայնամակր: Նա կոչվում էր Akhshunvar, Akhshuvan կամ Khushnuvāz, որ փաստորեն անուն չէ, այլ սոգդերեն kushēvan «թագավոր» բառի ազգավայժ ձևը: Տե՛ս *A. Christensen*, L'Iran sous les Sassanides, p. 294, n. 1; *G. Widengren*, Xosrau Anōsurvān, les Hephthalites et les peuples turcs, Orientalia Suecana, vol. I, Uppsala, 1952, p. 75, n. 1.

22 **Մոգեր** (հունարեն μαγοί): Մեծ տաճարների վերակացուները կրում էին mōghan mōgh (գրվում էր maguan magu կամ magu maguān) տիտղոսը: Ամենաբարձր խավին էին պատկանում mōbadh-ները: Հունական և լատինական հեղինակները ոչ մի տարբերություն չեն դնում մոգերի և մորապետի միջև, երկուսին էլ պարզապես անվանելով μαγοί կամ magus: Բոլոր mōbadh-ների վրա կանգնած էր mōbadhan mōbadh-ը, որը կոչվում էր նաև Mōghan andarzbadh. Հայկական սկզբնաղբյուրներում նա անվանվում է «մոգպետ», «մովպետան մովպետ», «մուրիտան մուրիտ», «մովան հանդերձապետ» կամ «մովան անդերձապետ» և կամ էլ «մոգաց անդերձապետ» (տե՛ս Ն. Անադյան, Հայերեն արմատական բառարան, «մոգ» բառը): Մորպան մորազը արքայից արքայի խորհրդականն էր. նա ուներ խոշոր ազդեցություն պետական բոլոր հարցերի լուծման գործում: Այդ մասին գրում է և Եղիշեն. «քանզի ի բառնալ ազգին Արշակունեաց,—գրում է նա,— տիրեցին աշխարհիս Հայոց ազգն Սասանայ պարսկի, որ վարէր զիւր իշխանութիւնն օրինօք մոգուց» (Եղիշէ, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 6): Մոգերի մասին մանրամասն տե՛ս *A. Christensen*, L'Iran sous les Sassanides, p. 116—122; *Н. В. Пузылевская*, Города Ирана в раннем средневековье, М.—Л., 1956, стр. 305.

- 23 Բնագրում Καβάτος, պարսկ. Kawāt, Արքայից արքա Կավադը (488—531):
 Հայ հեղինակներից նրան հիշատակում է Սեբեոսը:
- 24 Աղոյվ երգվելը Պարսկաստանում շատ էր տարածված: Այդ մասին հիշատակու-
 թյուն կա նաև հայկական աղբյուրներում: Երբ հայոց արքա Արշակ Բ-ը
 որոշեց գնալ Տիրզոն, այնուամենայնիվ նա նպատակահարմար համարեց
 պարսից արքայից պահանջել, որ նա երգվի աղոյվ: Այդ մասին Փավստոս
 Բուզանդը գրում է. «Իսկ Արշակ խնդրէր (ի Շապհէ—Հ. Բ.) հաւատարիմ
 երգումն ուխտիւ ի նմանէն, զի յայսմ հետէ անկասկած երթիցէ առ նա: Եւ
 նա ետ բերել՝ ըստ օրինացն հաւատարիմ երգմանց թագաւորութեանն Պար-
 սից՝ աղ, կնքել վարազ նկարադիր մատանեաւ, և յլեաց» (Դ., 53):
 Հփթաղների և Պերոզի երգման մասին հիշատակութիւնն ունի Ղազար
 Փարպեցին. «առաքեաց առ Պերոզ Հփթաղն, թէ «քո ընդ իս ուխտ է երգ-
 մամբ, դրով և կնքով, թէ չկուեմ ընդ քեզ. և սահմանս կարգեցաք, զորովք
 չիշխեսցուք թշնամութեամբ անցանել առ միմեանս. արդ յիշեա զուխտն և
 ղնեղութեան պաշարումն, յորմանէ ողորմեալ իմ արծակեցի զքեզ, և ոչ
 սպանի, և ի րաց դարձիր խաղաղութեամբ, և մի մեռանիր. ապա թէ ոչ լսե-
 բանից իմոց՝ գիտա, զի կորուսանեմ զքեզ և զամենայն զանպիտան բազ-
 մութիւնդ, յոր դու յուսացեալ ես: Քանզի ես և արդարութիւն ուխտապահու-
 թեան ի միասին կուուիմք, և դու և ուխտազանցութեանն ստութիւն ի միա-
 սին եք. և արդ՝ դու ինձ զիարդ կարես յաղթել» (Գ. 85):
- 25 Արաբ և պարսիկ ժամանակագիրների նկարագրութեան համաձայն Պերոզը
 սպանվեց իր բաղամթիվ մարդկանց հետ միասին հփթաղների թագավորի
 կողմից փորված մի փոսի մեջ և այս պատմվածքը (եթե դա նույնիսկ ճշ-
 մարիտ չէ) համենայն դեպս շատ հին է, որովհետև Ղազար Փարպեցին, մի
 ժամանակակից հեղինակ, ակնարկում է այդ մասին (տե՛ս Գ. 85): Հմմտ.
 A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, p. 294.
- 26 Պրոկոպիոսը սխալմամբ Պերոզի անմիջական հաջորդ է համարում Կավագին:
 484—488 թթ. թագավորել է Վաղարշը:
- 27 Կավաղը իշխանութեան սկզբում իր դիրքն ամրապնդելու համար կապեր հաս-
 տատեց Մազդակի հետ, ժամանակի խոշոր մի սոցիալական շարժման պա-
 րագլխի: Կանանց համայնացման մասին, որ վերագրվում է մազդակյաննե-
 րին և Կավաղին, խոսում է նաև Իեշու Սյունակյանցը, բայց ուսումնասի-
 րողները դտնում են, որ համենայն դեպս ընտանիքի վերացման մասին օրենք
 չի եղել, բայց չեն փորձում ժխտել Պրոկոպիոսի և Իեշու Սյունակյացի հա-
 ղորդած վերոհիշյալ փաստերը: Մազդակյան շարժման և գաղափարախո-
 սութեան մասին մանրամասն տե՛ս Th. Nöldeke, Geschichte der Perser
 und Araber zur Zeit der Sassaniden aus der arabischen Chronik des
 Tabari, Leiden, 1879; A. Christensen, Le règne du roi Kawadh I et le
 communisme mazdakite, Det kongelige Danske Videnskaberne Sels-
 kabs historisk-filologiske Meddelelser, IX, 6, 1925; Idem, Two ver-
 sions of the history of Mazdak, Dr. Modi memorial volume, Bombay,
 1930; H. B. Пугулевская, Города Ирана в раннем средневековье,
 стр. 278—316; Otakar Klima, Mazdak. Geschichte einer sozialen Be-
 wegung im Sassanidischen Persien, Praha, 1957.
- 28 Պրոկոպիոսի մոտ շփոթութիւնն կա: Նա այստեղ Վաղարշ է անվանում իրակա-
 նում Զամասպին: Կավաղի դեմ բարձրացված ապստամբութիւնից հետո
 դահ բարձրացավ ոչ ինչ Վաղարշը, այլ Զամասպը: Վաղարշը իրականում

թագավորել էր Պերոզից անմիջապես հետո, 484—488 թթ., որի մասին Պրոկոպիոսը ոչինչ չգիտե, և Պերոզի անմիջական հաջորդ է համարում Կավազին: Այդ մասին տե՛ս *A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides*, p. 348—349:

29 Գուսանաստադես, բնագրում Γουσανασταδης, պարսկերեն Gushnaspadh անունն է:

30 Խանարանգես, պարսկ. kanārang: Խանարանգը Աբհարշահը նահանգի (սրակենտրոնն էր Նիշապուր քաղաքը) մարդպանի հատուկ տիտղոսն էր, որի խնդիրն էր պաշտպանել երկիրը բարբարոսների հարձակումներից: Խանարանգ նշանակում էր ռազմական գործերի ղեկավար: Այդ պաշտոնը ժառանգական էր և պատկանում էր, սկսած Պերոզ արքայի ժամանակներից, Աբհարշահը նահանգի իշխանավորներին: Խանարանգ տիտղոսը հանդիպում է նաև ասորական աղբյուրներում qanaraq ձևով: Խանարանգեսի մասին մանրամասն տե՛ս *A. Christensen, L'Empire des Sassanides*, p. 27; *Idem L'Iran sous les Sassanides*, p. 107 n. 3; *J. Marquart, Eransahr nach der Geographie des Pseudo-Moses Chorenazi*, Berlin, 1901, S. 74—75; *H. B. Пугачевская, Города Ирана в раннем средневековье*, стр. 301:

31 Անհուշ բերդի մասին տե՛ս ցածր, ծանոթ. 38:

32 Տե՛ս ցածր, ծանոթ. 34:

33 Տե՛ս հաջորդ ծանոթությունը:

34 Խոսքը Արշակ Բ-ի մասին է (350—367): Պրոկոպիոս Կեսարացին որպես աղբյուր է հիշատակում «Հայոց պատմությունը», որոշակի ցույց շտալով նրա հեղինակի անունը: Այդ մասին ուսումնասիրողները արտահայտել են զանազան կարծիքներ, որոնց մասին խոսք կլինի հետագայում: Ինչ էլ որ լինի նրա աղբյուրը՝ Փավստոս անմիջականորեն կամ միջնորդված, ինչպես ենթադրում են ոմանք, թե Փավստոսի օգտագործած որևէ աշխատություն, համենայն դեպս այս պատմությունը համրնկնում է Փավստոս Բուզանդի մոտ եղածին (Գ. 54), այն տարբերությամբ, որ Պրոկոպիոսի մոտ պարսից արքան կոչվում է Պակուր, իսկ Փավստոսի մոտ դա Շապուհն է:

35 Խոսքը սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի մասին է:

36 Ինադրում Նոթրոս. որ միայն այդ իմաստն ունի՝ դոմադը: Շարունակության մեջ Պրոկոպիոսը մի քանի անգամ էլ այն անվանում է Նոթրոս. բայց այլ տեղերում՝ հող՝ շոթոս:

37 Վասակի մահապատժի մասին վկայություն ունի Փավստոս Բուզանդը: «Ապստոս հրաման թագաւորն Պարսից մորթել զգօրաւարն Հայոց Վասակ, և դմորթն հանել և լնուլ խոտով, և տանել ընդ նոյն բերդն յԱնդմրշն՝ որ Անյուշն կոչեն, ուր արգելին իսկ ղթաղաւորն Արշակ»: Այսպիսի մահապատիժ տարածված էր Պարսկաստանում և զալիս է դեռ Աբհամենյան ժամանակներից և այն կոչվում էր «պարսկական» մահապատիժ: Հայկական աղբյուրները ևս այս անվանում են պարսկական մահապատիժ. «ըստ պարսկի օրինակին հրամայլը (ներսեհ արքան) դմորթն ի բաց հանել (Վարդի), և խոտով լնուլ» (Փավստոս Բուզանդ, Գ., 21, հմմտ. Խորենացի, Գ, 50):

38 Անհուշ բերդ, պարսկերեն Andmishn, կամ Gelgard, Թեոփիլակտոս Սիմոկատտասի մոտ (Գ, 5) Γελγερδα. Պրոկոպիոսը թարգմանում է անունը անհուշ: Այժմիս քրոսրուս (Մոռացության բերդ), և անհավանական չէ, որ նա ներքոհիշյալ փաստը ևս վերցրած լինի Փավստոսից կամ նրա որևէ աղ-

բյուրից: Փափստոսի մոտ այդ մասին հետեյալն է գրված. «յաւուրց ժամանակաց՝ յորմէ թագաւորութիւնս Պարսից կանկնեալ է, եւ բերդն այն Անյուշ բերդ կոչեցեալ է, շիբ ոք մարդ եղեալ ի մարդկանէ՝ որ իշխեցեալ է յիշեցուցանել թագաւորաց զոր յայնմ բերդի եղեալ զոք է թագաւորաց, յիշելով զայն մարդ՝ որ յայնմ բերդի զոք եղեալ է» (Ե., 7): Նույն Փափստոսը Արշակի բանտարկութեան մասին գրում է հետեյալը. «Ապա տայր հրաման Շապուհ արքայ Պարսից՝ բերել շղթայս եւ արկանել ի պարանոցն Արշակայ և յոտս և ի ձեռս նորա երկաթս, և խաղացուցանել զնա յԱնդմրշն՝ զոր Անյուշ բերդն կոչեն» (Գ., 54): Մի քիչ հետո նա նույնիսկ տեղագրում է այս բերդը՝ «գի յԱնդմրշն բերդի կայ յերկրին հուժաստանի» (Ե., 5), «ի կողմանս հուժաստանի յԱնդմրշն բերդին. այս ինքն որ անուն Անյուշն բերդն կոչեն» (Ե., 7): Այս բերդը հիշատակում է նաև Մովսես Խորենացին. «Անյուշն կոչեցեալ բերդն» (Գ., 35, Գ., 50, Գ., 55) և այլ հայ պատմագիրներ: Հյուբշմանը Անդմիշը նույնացնում է Անդիմիշկի հետ, Dizfūl քաղաքի (Պոստիսաան) հին անվան հետ: *Տե՛ս II. Hubschmann, Armenische Grammatik, I Theil, Leipzig, 1895, S. 19:*

- 39 Փափստոս Բուղանդը տալիս է մանրամասնություններ այս հայ իշխանի մասին (Ե., 7), որ նա կոչվում էր Դրաստամատ և «լեալ էր իշխան տան գաւառին և հաւատարիմ գանձուց Անգեղ բերդին, և ամենայն բերդացն արքունի՝ որ ի կողմանս յայնս. սոյնպէս և յերկրին Մոփաց ի Բնաբեղ բերդին գանձքն լեալ էին ընդ նովաւ, և բարձ նորա ի վեր քան զամենայն նախարարացն»: Նա միաժամանակ ցույց է տալիս, որ «զայս Դրաստամատն ներքինի զիշխանն զԱնգեղ տանն գերեալ տարեալ էր յերկիրն Պարսից ի ժամանակին յորժամ կալան զԱրշակ արքայն Հայոց»: Փափստոսը կոնկրետացնում է այն «բարբարոս ժողովրդի» անունը, որի դեմ էր կռվել այս Դրաստամատը, զրանք քուշաններն էին, այսինքն Պրոկոպիոս Կեսարացու հիֆաղները:
- 40 Փափստոսը գրում է, որ Դրաստամատը «ուրախ առնէր զնա (զԱրշակ) գուսանօք»: (Ե., 7):

- 41 Այս պատմությունը, ինչպես ենթադրում է Ն. Ադոնցը, վերցված է Մար Աբաս Կատինայի (IV դար) Հայոց Պատմությունից, որը մտել է Փափստոս Բուղանդի Պատմության մեջ (տե՛ս *H. Adonci, Начальная история Армении у Себеоса в её отношениях к трудам Моисея Хоренского и Фавста Византийского, Византийский Временник, том VIII, 1901, вып. 1—2 стр. 20 и 33 отдельного оттиска*): Մանուկ Աբեղյանը գտնում է, որ Պրոկոպիոսը օգտվել է Փափստոսի հայերեն տեքստից կամ անձնագրից, կամ էլ մեկի օգնությամբ (տե՛ս նրա Հայոց հին գրականության պատմությունը, Գիրք առաջին, Երևան, 1944, էջ 168): Իսկ Հ. Մանանդյանը (տե՛ս նրա Начальная история Армении Мар-Абаса (К вопросу об источниках Себеоса, Моисея Хоренского и Прокопия Кесарийского), Палестинский Сборник, выпуск 2 (64—65), 1956, стр. 76—77) հավանական է զտնում, որ Պրոկոպիոս Կեսարացին ուղղակի կամ անուղղակի կերպով օգտվել է Մար Աբասի պատմության ոչ թե հայերեն, այլ հունարեն տեքստից: Գ. Աբգարյանը վերջերս հրատարակած իր ուսումնասիրության մեջ պնդում է, որ Պրոկոպիոսի՝ Փափստոսից օգտվելու հանգամանքը անկասկած է: Տե՛ս նրա «Սեբեոսի պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965, էջ 103:

XIX դարի հայագետների արտահայտած կարծիքների մասին (Սեն-

- Մարտենի, Նեյմանի, Ք. Պատկանյանի և Մ. էմինի, ապա նաև Դեստունիսի) մանրամասն տե՛ս Прокопия Кесарийского История вои́н Римлян с Персами, книга первая, Санкт-Петербург, 1876, приложение 1 (стр. 349—354) «Сличение рассказа Прокопия о Пакурии и Арсаке с сходным рассказом о них Фавста».
- 42 Սեոսես, բնագրում Σεούσης: Պարսկերեն Siyāvush անունն է, որի աստիճանն էր artēshtārānsālār, զորահրամանատար: Այս Սիյավուշի մասին մանրամասն տե՛ս A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, p. 355 sq.
- 43 Կավադի փախուստի մասին հիֆաղների մոտ և նրա Պարսկաստան վերադառնալու տե՛ս նաև Իեշու Սյունակյացի ժամանակագրության մեջ. H. B. Пугулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 136: Կավադի փախուստը Պարսկաստան թվագրվում է 498/499 թվականով: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 92:
- 44 Տե՛ս ծանոթ. 29:
- 45 Տե՛ս ծանոթ. 30:
- 46 Ադերգունդունբադես (հունարեն Ἀδεργουνδοσυβαδης). պարսկերեն Adhurgundādih անունն է: Տե՛ս A. Christensen, op. cit., p. 351:
- 47 Ոչ թե Վլասեսը (Վաղարշը) պիտի լինի, այլ Ջամասպը: Տե՛ս ծանոթ. 28:
- 48 Ադրաստադարան սալանես (artēshtārānsālār): Սա զորքի գլխավոր հրամանատարն էր: Պրոկոպիոսի պնդումը այն մասին, որ Սեոսեսը (Սիյավուշը) առաջին և վերջին մարդն էր, որ ստացավ այս պաշտոնը ճիշտ չէ, որովհետև նրանից առաջ Kārñāmagh-ում (13. 3) հիշված Միհր Նարսեհի որդիներից մեկը՝ Կարդարը (V դարում) կրում էր այս տիտղոսը: Կավադ Ա-ից հետո սկզբնաղբյուրներում այս տիտղոսը այլևս չի հանդիպում: Տե՛ս A. Christensen, op. cit., p. 131—132, n. 1.
- 49 Ասորական աղբյուրների տվյալների համաձայն Կավադի դեսպանությունը Բյուզանդիոն և դրամ պահանջելը տեղի ունեցավ 491 թվականի վերջում: Իեշու Սյունակյացը մեջ է բերում Անաստասիոս կայսեր պատասխանն այդ առթիվ. «Ինչպես ինձանից առաջ թագավորած Զենոնը քեզ դրամ չէր ուղարկում, այնպես էլ ես չեմ ուղարկում քեզ (ոսկին), քանի չես վերադարձրել ինձ Նիսիբիսը: Ես էլ քիչ պատերազմներ չեմ մղում բարբարոսների դեմ. որոնք զեպիղներ են կոչվում և նրանց դեմ, ովքեր բլեմմիեսներ են կոչվում և շատ շատերի դեմ: Ես (սոված) չեմ թողնի հռոմեական զորքը, որպեսզի կերակրեմ քո զորքը»: Տե՛ս H. B. Пугулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 135. Անաստասիոսի նման խիստ պատասխանոբացատրվում է Պարսկաստանի թուլացումով՝ տվյալ ժամանակաշրջանում: Երկրում գնում էր բացահայտ դասակարգային պայքար, բացի այդ, Իրանին հպատակ բաղամթիվ ժողովուրդներ ապստամբություն էին բարձրացրել: Երբ Բյուզանդիայում ծագեց իսավրացիների ապստամբությունը, Կավադը խորհելով, որ Բյուզանդիան յժվարին դրուծյան մեջ է գտնվում, 495 թվականի վերջին, կամ 496 թ. սկզբին նորից դրամ պահանջեց, բայց դարձյալ բացասական պատասխան ստացավ: Ըստ Իեշու Սյունակյացի տվյալների, Անաստասիոսը նրան պատասխանեց հետևյալ կերպ. «Եթե դու փոխարինաբար ես ուզում, ապա ես քեզ կուղարկեմ, բայց եթե ըստ սովորության, ապա ես չեմ արհամարհի հռոմեական զորքերին, որոնք կովի մեջ են իսավրացիների հետ, որպեսզի օգնություն ցուցաբերեմ պարսիկներին»:

Տե՛ս *Н. В. Пугулевская*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 136:

50 Անաստասիոսի և Կավադի ժամանակվա պարսկա-բյուզանդական պատերազմների պատմությունը շարադրելիս Պրոկոպիոս Կեսարացին օգտագործել է նվաստաթիոս եպիփանեցու աշխատությունը: Այդ պատմությունը Պրոկոպիոսի մոտ որոշ չափով մանրամասն է մինչև 503 թվականի դեպքերի շարադրությունը, դրանից հետո ավելի համառոտ է դառնում, որովհետև նվաստաթիոսի գործը ավարտվում է 503 թվականի դեպքերի շարադրմամբ: Պրոկոպիոսի աղբյուրները հետագա շրջանի մասին պետք է ենթադրել, որ ավելի սուղ են եղել: Տե՛ս *Н. В. Пугулевская*, Месопотамия на рубеже V—VI вв. с. 27, Վերոհիշյալ պատերազմների մասին կա առանձին ուսումնասիրություն: Տե՛ս *Merten*, De bello Persico ab Anastasio gesto, Lipsiae, 1905.

51 Պրոկոպիոս Կեսարացին ընդհանուր կերպով ասում է, որ Կավադը սկզբում «ինքը անձամբ հարձակվեց Հայաստանի վրա» և մեծ ավար վերցրեց: Ասորի ժամանակագիր Իեշու Սյունակյացը տալիս է արժեքավոր մանրամասնություններ, որ արշավանքը Կավադը կատարել է հոնական զորքով և նախ և առաջ հարձակվել է Թեոդոսուպոլիս քաղաքի վրա Հայաստանում (502 թվականի օգոստոսի վերջին և սեպտեմբերին), և որ մի քանի օր հետո գրավեց այդ քաղաքը, այն պատճառով, որ նրա կառավարիչ Կոստանդինը, որը թըշնամաբար էր տրամադրված դեպի կայսրը, ապստամբություն էր բարձրացրել հռոմայեցիների դեմ և քաղաքը հանձնել թշնամուն: Այս դեպքը հիշատակում է նաև բյուզանդական ժամանակագիր Թեոփանեսը, որն այս Կոստանդինին հիշատակում է որպես սենատոր և իլլիրական զորաբանակների հրամանատար (տե՛ս *Theophanis Chronographia*, t. I, p. 144): Իեշու Սյունակյացը տալիս է ուրիշ մանրամասնություններ էլ, որ Կավադը թալանեց քաղաքը, հրդեհեց այն, ամայացրեց քաղաքի հյուսիսային մասում գտնվող բոլոր բնակատեղիները և գերեվարեց բնակչությունը, որ նա հիշյալ Կոստանդինին իր զորահրամանատարը դարձրեց, ապա քաղաքում կայսրը թողնելով հեռացավ: Տե՛ս *Н. В. Пугулевская*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 148. Իեշուն պատմում է նաև, որ պարսից զորքը Թեոդոսուպոլիսը գրավելուց հետո ամայացրեց Ագելը, Սուֆը, Արմենիան և Արաբը (նույն տեղում, էջ 149): Ագելը գա Անգեղն է, Սուֆը՝ Մոփքը, Արմենիան՝ Բյուզանդական Հայաստանը, իսկ Արաբը՝ բյուզանդացիներին պատկանող մի նահանգ Մծբինից արևմուտք (տե՛ս *Marquart*, *Eiansahrt* S. 162—63, նաև *Н. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 41, прим. 1. հմմտ. *Н. В. Пугулевская*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 149): Նույն Իեշուն մի քիչ հետո պատմում է, որ երբ Կավադի զորքի մի մասը արաբ թագավոր Նաամանի (Նաաման Գ Իբն ալ Ախվազ, Խիրայի արաբների թագավոր 438—503 թթ.) գլխավորությամբ պաշարում էր Եդեսիա քաղաքը, նրա պաշտպան նվաճեցիոսը, տեսնելով պաշտպանության անհուսալիությունը, իր զորքը փրկելու համար դուրս եկավ քաղաքից, հարձակվեց Թեոդոսուպոլիսում դտնվող պարսկական կայսրի վրա, կոտորեց բոլորին և գրավեց քաղաքը: Տե՛ս *Н. В. Пугулевская*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 150:

52 Ամիդ քաղաք, Միջագետքի հնագույն կենտրոններից մեկը, այժմ Դիարբեքիր, Տիգրիս գետի աջ ափին: Դեռևս 230 թ. այստեղ դաղթել էին հռոմայեցիներ: Կոստանդին Բ. կայսրն այն ընդարձակեց և ամրացրեց: Կավադի կողմից

Ամիդի պաշարման մասին խոսվում է նաև Զաքարիա Միտիլենացուն վերագրված ժամանակագրությունում (Historia ecclesiastica Zachariae Rhe-tori vulgo abscripta, lib. VII, cap. 4. Corpus scriptorum christiano-rum orientalium, Scriptores syri, series tertia, t. VI, f. 2, ed. E. W. Brooks, t. II, Parisiis, 1921), *ինչպես և Իեշու Սյունակյացը (տե՛ս II. B. Пигулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 149—150):* Բյուզանդական աղբյուրներից այդ պատերազմի մասին խոսում են Թեոփանեսն ու Մալալասը: Ամիդի պաշարումն սկսվեց 502 թվականի հոկտեմբերի 5-ին:

53 Այս Հակոբը հիշատակվում է նաև Իեշու Սյունակյացի ժամանակագրության մեջ: Նա Հակոբ Սերուզցին է կամ Բատնացին, ասորի գրող, Իեշուի ժամանակակիցը: Տե՛ս *H. B. Пигулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 151:*

54 Բնագրում 'Ενδοιλων:

55 503 թվականի հունվարի 11-ին: Ասորական պատմիչներ Զաքարիա Միտիլենացին, Հովհաննես Եփեսացին և Իեշու Սյունակյացը գտնում են, որ Ամիդ քաղաքը պարսիկների ձեռքն անցավ դավաճանությունից: Վանքի վանահայրը լինելով պարսիկ, դավաճանել էր: Տե՛ս *H. B. Пигулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 101—102:*

56 Իեշու Սյունակյացի և Զաքարիա Միտիլենացու տվյալներով Ամիդ քաղաքում կոտորվեց 80.000 մարդուց ավելի: Տե՛ս *H. B. Пигулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 151:*

57 Ասորական սկզբնաղբյուրները ցույց են տալիս, որ Կավադի կայազորը բաղկացած էր երեք հազար հոգուց: Տե՛ս *H. B. Пигулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 105:*

58 Խոսքը ապագա կայսր Հուստինոս Ա-ի մասին է (518—527):

59 Թեոփանեսն այս Փարսմանին ավանում է Զունալի հայր, ծագումով լադ: Տե՛ս *Theophanis Chronographia, p. 224.*

60 Քաղաք Միշագետում:

61 Բնագրում 'Αρχαίωσ:

62 Սիֆրիոսի ասորերեն անվանումը Աշպարին է: Տե՛ս *H. B. Пигулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 153:*

63 Այժմ Բատման գետ:

64 Բնագրում 'Αρχαίωσ: Խոսքը Աղծնիքի մասին է:

65 Սեկ լիտր ոսկին հավասար էր 72 ոսկեդրամի, դահեկանի:

66 Իեշու Սյունակյացը պատմում է, որ Ամիդի գրավումից հետո Արեոբինդոսը իր զորքով ղնաց Պարսկահայաստան, կոտորեց տաս հազար հայ և պարսիկ տղամարդ, գերեզարեց երեսուն հազար կին ու երեխա, թալանեց ու կրակի տվեց բազմաթիվ գյուղեր: Ամիդ վերադարձին նա քչեց տարավ հարյուր քսան հազար ոչխար, խոշոր եղջյուրավոր անասուններ և այլն: Պատմիչը դրում է նաև, որ այս դեպքերի ժամանակ ոմն «Մուշլեկ (իմա Մուշեղ) հայ, որը պարսիկների իշխանության ներքո էր, դավաճանեց և իր զորքով անցավ բյուզանդացիների կողմը»: Տե՛ս *H. B. Пигулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 161:*

67 Զաքարիա Միտիլենացին գիտե այս դավաճան գյուղացու անունը՝ Գադոնա, Ակարա գյուղից: Տե՛ս *H. B. Пигулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 122:*

- 68 Բնագրում Θιλασάμων. գտնվում էր Ամիդից հարավ-արևմուտք: Տե՛ս E. Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1935, 600 թվականի քարանդակ:
- 69 Ասորական աղբյուրների համաձայն, Գլոնեսի որդին դրանից հետո բանտարկեց տաս հազար երևելի ամիդցիների, արգելեց ամիդցիներին քաղաքից դուրս գալ պարեն հայթայթելու համար: Այդ պատճառով քաղաքում զգացվեց պարենի խիստ պակասություն, սով, որը հասավ մարդավերության: Տե՛ս Н. В. Пугулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 122—123:
- 70 Բյուզանդական ժամանակագիր Թեոփանեսը պատերազմի վերջն է համարում Անաստասիոս կայսեր թագավորության տասնհինգերորդ տարին: Եթե Անաստասիոսի թագավորության առաջին տարին համարել 491 թվականը, ապա պատերազմը ավարտվել է 505 թվականին: Հաշտության բանակցությունները տևեցին բավական երկար և հաշտությունը կնքվեց 506 թվականին: Տե՛ս Н. В. Пугулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 126: Ասորի պատմիչ Զաբարիա Միտիլենացու տվյալներով մագիստրոս Կելլերը Կավադին ուղարկեց 11 կենտինար ոսկի Ամիդ «քաղաքի աղատագրման և խաղաղության համար»: Տե՛ս Н. В. Пугулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 126: Բյուզանդական ժամանակագիր Թեոփանեսը գրում է, որ բյուզանդացիների կողմից տրվել է երեք տաղանդ ոսկի, որի դիմաց նրանք ստացան Ամիդը, պարսիկների մոտ գտնվող պատանդներին, որոնց թվում և Բարսեղ Եղեսացուն: Ալիպիոսը հիվանդանալով վախճանվել էր գերության մեջ: Տե՛ս Theophanis Chronographia, p. 148—149:
- 71 Ասպեբեդ, պարսկ. Aspahapet-ի հունարեն տառագարձությունը. ծագում է հին պարսկական spādhapati-ից, պահլավական spāhbadh-ը, որն արտասանվում էր Ծspāhbadh: նշանակում է զորագլուխ, զորապետ: Հայկական սկզբնաղբյուրներում հանդես է գալիս «սպարապետ» ձևով (Ագաթանգեղոս, Եղիշե), ինչպես և «ասպարապետ» (Փարպեցի): Փոտ պատրիարքի մոտ նա հանդես է գալիս որպես Ἀσπένδοτος: Թեոփանեսի ժամանակագրության մեջ այս տիտղոսը սխալմամբ ընդունված է որպես հատուկ անուն (ὡς ἀποστειλάει Κουσόδη Ἀσπένδοτον τὸν στρατιῶν περὶ εἰρήνης ἐπισυδασμένον διαλεχθῆναι Ῥωμαίοις, Theophanis Chronographia, p. 148: Իեշու Սյունակյացի աշխատության մեջ նա հանդես է գալիս որպես «աշտարեդ», որ Թարգմանվում է «մադիւարոս»: Տե՛ս Н. В. Пугулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 155: Aspahapet—սպարապետի մասին տե՛ս F. Justi, Iranisches Namenbuch, S 306; H. Hübschmann, Armenische Grammatik, I Theil, S. 240; Հ. Անաոյան, Հայերեն արձատական բառարան, հատոր 2, էջ 399; A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, p. 104, n. 1:
- 72 Կասպից դռներ, բնագրում Κάσπιαί πύλαι (լատիներեն Caspiae portae) Դարյալի կիրճը: Հ. Մանանդյանը առաջ է քաշել մի նոր ենթադրություն, որի համաձայն Caspiae portae-ն դա Մեոտիս—Կոլխիսի ճանապարհն է, որի երկարությամբ, այժմյա Ախալքալաքի քաղաքի մոտ գտնվում էր Ասպիդա կամ Կասպիդա գավառը և Caspiae կայանը: Տե՛ս նրա О местонахождении Caspia via и Caspiae portae, Исторические Записки, том 25, 1948, стр. 65—66:

- 73 Ենթադրվում է Բյուզանդիային ենթակա Հայաստանը:
- 74 Ոչ թե Պարսկահալք նահանգն է նկատի առնված, այլ պարսից տիրապետութեան տակ գտնվող Հայաստանը:
- 75 Հասկանալի է, Աղվանքի մասին է խոսքը:
- 76 Նկատի ունի Արևելյան Վրաստանը: Արևմտյան Վրաստանը Պրոկոպիոսի մոտ կոչվում է Լագիկա կամ հին անունով՝ Կոլխիս:
- 77 Մեոտիս լճի տակ Պրոկոպիոսը հասկանում է այժմյա Աղովի ծովը:
- 78 Ալեքսանդր Մակեդոնացին:
- 79 Ալեքսանդր Մակեդոնացու այստեղ կառուցած զարպասների մասին, ինչպես նաև ամրոցի՝ վկայում է Արրիանոսը: Տե՛ս *Arriani Anabasis*, III, 15, 2:
- 80 Դարա, հունարեն Δαρα կամ Δαρα: Բյուզանդական տերիտորիայում, Մծբինից մի քիչ հյուսիս և նրա դիմաց գտնվող մի փոքր աննշան վայր էր, որ Անաստասիոս կայսեր կողմից 507 թվականից վերածվեց ամրացված քաղաքի և ստացավ Անաստասիուպոլիս անունը: Այդ քաղաքի ավերակների վրա այժմ գտնվում է մի փոքր գյուղ, որ կոչվում է Դարա կամ Կարադերե: Դարայի մասին տե՛ս հետևյալ ուսումնասիրությունները. *Sachau Reise in Syrien und Mesopotamien*, Leipzig, 1883; *Collinet, Une ville neuve byzantine en 507. La fondation de Dara (Anastasiopolis) en Mesopotamie*, Melanges offerts a G. Schlumberger, Paris, 1924, I, 55; *W. Ensslin, Zur Gründungs-geschichte von Dara—Anastasiopolis*, Byzantinische—Neugriechische Jahrbücher, V, 1927, 324—347: Ասորի պատմիչ Իեշու Սյունակյացը Դարա քաղաքի հիմնադրումը դնում է 505—506 թթ. (տե՛ս *H. B. Пигулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 166—7*), իսկ Զաքարիա Միտիլենացին գրում է, որ շինարարությունը ավարտվեց «երկու երեք տարում» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 129), այսինքն հաշտության պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո, մի բան, որ արդեն այդ պայմանագրի բացահայտ խախտումն էր: Շինարարության գործով զբաղվողներին պարսիկների հարձակումներից պաշտպանելու համար այնտեղ էր ուղարկվել Փարսմանը (տե՛ս ծանոթ. 59) իր զորաբանակով (տե՛ս նույն տեղում, էջ 167):
- 81 Նիսիբիս, հունարեն Νισίβις: հայերեն Մծբին: Քաղաք բյուզանդա-պարսկական սահմանագլխում: Այն հիշատակվում է դեռ սեպագիր արձանագրություններում: Վերանորոգվում է հունա-մակեդոնական տիրապետության ժամանակաշրջանում: Պարթևական ժամանակաշրջանում Նիսիբիսը դառնում է պատվար մեկ Պարթևաստանի, մեկ Հռոմի ձեռքում: Երբ Սասանյան Պարսկաստանը տնտեսական և կուլտուրական կապեր հաստատեց Բյուզանդիայի հետ, սահմանամերձ Նիսիբիս քաղաքը հայտարարվեց որպես մի կետ, ուր աղատ կերպով կարող էին մուտք գործել Պարսկաստանի հետ առևտուր անող բյուզանդական առևտրականները: Սովորաբար Նիսիբիսում էին տեղի ունենում զիվանագիտական հարաբերությունները և կնքվում պայմանագրեր՝ Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև: Մովսես Խորենացին Մծբին քաղաքի հիմնադրումը սխալմամբ վերագրում է հայոց Սանատրուկ արքային: Ինչպես ցույց է տալիս Հ. Մանանդյանը, դա ոչ թե Մծբինն էր, այլ Մծուրնը: Տե՛ս *Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V век до н. э.— XV в. н. э.)*, Ереван, 1954, стр. 112 и сл.): Մծբինի մասին մանրամասն տե՛ս *H. B. Пигулевская, Города Ирана в раннем средневековье*, стр. 50—64:

- 82 Թեոդոսուպոլիս-Կարինը կառուցվել էր Թեոդոս Բ կայսեր կողմից: Պրոկոպիոսն ավելի մանրամասն է գրում այս քաղաքի վերաբերյալ իր «Կառուցումների մասին» աշխատության մեջ: Թեոդոսուպոլիսը Հուստինիանոս կայսրը դարձրեց բյուզանդական Մեծ Հայքի (կամ Ներքնագույն Հայքի) դորավարի նստավայրը:
- 83 Հուստինոս Ա. (518—527):
- 84 Կոստես (պարսկերեն Kāūs): Gushnaspshāh -ների տոհմի վերանալուց հետո, մի տոհմ, որ տիրում էր Padhashkhvārgar -ում՝ Padhashkhvār -ի լեռնային շրջաններում (Տաբարիստան) մինչև Արշակունիների հարստության վերջը, Կավադր այս շրջանների կառավարումը թողեց Կոստեսին: Մարկավարտը ենթադրում է, որ Phthasuarsan-ը (Padhashkhvārshāh—„Padhashkvār-ի իշխանը“), Կավադի որդին, որը հիշառակվում է Թեոփանեսի կողմից (տե՛ս Theophanis Chronographia, p. 261) ոչ այլ ոք է, քան Կոստեսը: Տե՛ս A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, p. 353:
- 85 Զամես, հունարեն Ζάμας: Պարսկական Զամասպ անունն է:
- 86 Խոսքը ապագա արքայից արքա Խոսրով Անուշիրվանի մասին է (531—579):
- 87 Բնագրում Ἀσπερίεθης: այն է spāhbadh-ի կամ Eran spāhbadh Բոե-յի (Boë անունը տալիս է Իեշու Սյունակյացը) բրոջից: Տե՛ս A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, p. 336, n. 6. հմմտ. H. Hübschmann, Armenische Grammatik, I, S. 59, 78: Ասպերեդր, ինչպես ցույց ենք տվել (տե՛ս ծանոթ. 71) հատուկ անուն չէ, այլ ռազմական տիտղոս, որ նշանակում է դորավար, հայերեն՝ սպարապետ:
- 88 Հուստինիանոս Ա (527—565):
- 89 Քվեստոր, հունարեն κωιστωρ. լատիներեն՝ Quaestor, այն է Quaestor Sacri Palatii: Սա կայսերական պետական խորհրդի՝ Consistorium-ի նախագահն էր, ժամանակակից տերմինով՝ արդարադատության մինիստրը:
- 90 Խոսքը Հուստինիանոսի մասին է:
- 91 Տե՛ս ծանոթություն 42:
- 92 Տե՛ս ծանոթություն 48:
- 93 Բնագրում Μεξοδης. պարսկերեն Māhbōdh անվան հունարեն արտասանությունը:
- 94 Լադիկան Արևմտյան Վրաստանն էր, ի տարբերություն Իբերիայի, որի տակ հասկացվում էր Արևելյան Վրաստանը: Պրոկոպիոսը և ընդհանրապես բյուզանդական աղբյուրները հաճախ Լադիկայի փոխարեն գործ են ածում հին անունը՝ Կոլխիս, իսկ լադերին անվանում են կոլխեր: Այդ առթիվ Ագաթիասը ուղղակի գրում է, որ «οἱ δὲ Λαζοὶ Κόλχοι τὸ παλαιὸν ὠνομαζόντες, καὶ οὗτοι ἐξεῖνοι τὸ γχάουουσιν ὄντες», Agathiae Historiae, p. 103: Նույն բանն է ասում նաև Պրոկոպիոսը մի այլ տեղում: Տե՛ս սույն աշխատության 242-րդ էջը:
- 95 Պրոկոպիոսի այս հաղորդումը շատ հետաքրքրական է, որովհետև հիմք է տալիս ենթադրելու, որ դեպքը վերաբերում է մազդակյանների դեմ մղված պայքարին, մի շարժում, որ իր առավելագույն տարածումն էր գտել տվյալ ժամանակաշրջանում: Պրոկոպիոսը միակ հեղինակն է, որ տալիս է մեզ Սիյավուշի (Սևոսեսի) անկման մանրամասնությունները, առանց հիշատակելու, որ նա աղանդավոր էր եղել, քանի որ բյուզանդացի հեղինակը չէր էլ հետաքրքրվում Պարսկաստանում տարածված աղանդներով: Մենք չգիտենք, արդյոք

մազդակյանների մոտ կա՞ր իրենց մեռելներին թաղելու սովորությունը: Մենք այնքանը դիտենք, որ Սեոսեսը աղատեց դահրնկեց արված և բանտարկված Կավադին՝ վերջինիս մազդակյանների հետ ունեցած կապի պատճառով և որովհետև Կավադը հովանավորում էր զրադաշտական հաստատություններին և հավատքին թշնամական տրամադրված և կրոնական նորամտծությունների կողմնակից մարդկանց: Սրանից բխում է, որ Սեոսեսը հարում էր մազդակյաններին: Սակայն մազդակյան զաղափարները սկսում են սպառնական դառնալ արքայի համար և այդ տեսակետից Կավադի դիրքը Սեոսեսի հանդեպ հասկանալի է: Արքայից արքան սկսեց ավելի ու ավելի հակադրվել մազդակյաններին և անցնել զրադաշտական հոգևորականության կողմը: Նրա ամենամոտիկ խորհրդականներից մեկն է դառնում Մերոզեսը, այն է Մահbodh-ը, որն ստանում է Sarnakhvèraghàn այսինքն «nakhvēr-ների (նախարարների) գլխավոր» տիտղոսը. *Sb'us A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, p. 356:*

- 96 *Sb'us* ծանոթություն 48:
- 97 Պրոկոպիոսը գրում է Ասիայի իբերներ, որպեսզի շփոթեն Եվրոպայի իբերների հետ, որոնք ապրում էին Իսպանիայում:
- 98 Գուրգենը վրաց թագավոր օժվեց Վախթանգ Գորգասալից հետո: Վրաց ապրտամբությունը ընդդեմ Պարսկաստանի թվագրվում է 523 թ.: *Sb'us* „Очерки истории СССР“, III—IX вв., М., 1958, стр. 251:
- 99 Բոսպորոսի տակ ենթադրվում է Կիմմերյան Բոսպորոսը, ժամանակակից Կերչ քաղաքը:
- 100 Խերսոնի տակ ենթադրվում է ժամանակակից Սևաստոպոլ քաղաքը:
- 101 Վարիզ, հունարեն ()Ὠαριζης: Դա հայերեն Վահրիճն է, որ պարսկերենից է փոխառնված, պարսկերեն ձևն է Վահրիզ: Հայկական աղբյուրներում այդ հանդես է գալիս ոչ թե որպես տիտղոս, այլ հատուկ անուն:
- 102 Այս Պերանիոսը հետագայում գլխավորում էր Հուստինիանոսի ղորքը Լիբիայում և Իտալիայում մղվող մարտերում:
- 103 Սիտտասը (աղբյուրներում նրա անվան գրության ձևերը բազմապիսի են՝ Σιττας, Τξιττας, Ζιττας, Ζπιττας) նշանավոր բյուզանդական զորավար էր, ծաղումով հայ: Ըստ Ն. Ադոնցի Սիտտաս նրա կոչումն էր, իսկ իսկական անունն էր Ուրսիկիոս: 528—529 թթ. Հուստինիանոսը նրան նշանակեց magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes: Նա առաջին անձնավորությունն էր հայերի այն երկար շարքում, որոնք նրանից հետո բազում գարեր և՛ ռազմական, և՛ քաղաքական ասպարեզում հսկայական դեր խաղացին Բյուզանդիայում: Սիտտասը խնամիական կապերով կապված էր նաև Հուստինիանոսի արքունիքի հետ: Իր կինը Թեոդորա կայսրուհու քույր Կոմիտոն էր: *Sb'us H. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 138; Ernest Stein, Histoire du Bas-Empire, tome II, Paris-Bruxelles-Amsterdam, 1949, p. 290:*
- 104 Այս Նարսեսին շպետք է նույնացնել նույնանուն Նարսես ներքինու հետ, որ Բյուզանդիոնում պետական դանձապահ էր, և որին Պրոկոպիոսը հիշատակում է մի փոքր հետո: *Sb'us* Գիրք Ա, 15,:
- 105 Սեն-Մարտենը Արատիոս (Ἄρατιος) անունը համարում է հայկական Հրահատ անվան բյուզանդական արտասանությունը: *Sb'us* նրա 2-րդ ծանոթությունը I ebeau-յի Histoire du Bas-Empire նոր հրատարակության 8-րդ հատորի 43-րդ էջում: Նարսեսն ու Արատիոսը ունեին մի եղբայր ևս՝

- Իսաակեսին (Սահակին), որի մասին Պրոկոպիոսը հիշատակում է մի քիչ հետո (Ա. 15): Ն. Ադոնցն այս երեք եղբայրների համարում է Կամսարական ընտանիքին պատկանող, որպես կովան ունենալով այն փաստը, որ վերոհիշյալ անձնավորություններից մոտ կես դար առաջ ապրած Արշավիր Կամսարականի երեք որդիները կոչվում էին նմանապես Ներսեհ, Հրահատ և Սահակ (Ղազար Փարսեցի, Գ. 68, Գ. 90): *Sb'us E. Stein, Histoire du Bas-Empire, t. II, p. 292, n. 1*: Արատիոսը բյուզանդական գործում կարևոր դեր է խաղացել և բազմիցս է հիշատակվում Պրոկոպիոսի գործերում:
- 106 Նարսեսի և Արատիոսի իտալական արշավանքի մասին Պրոկոպիոսը մանրամասն պատմում է «Գոթական պատերազմի մասին» աշխատության մեջ:
- 107 Մինդոլոս, բնագրում, Μινδοσος:
- 108 Հիերապոլիս (Ἱεροπολις նաև Βαρβύλη, Manbidj): Հին քաղաք Հալեպից հյուսիս-արևելք՝ երկու օրվա հեռավորության վրա: Հիշատակվում է նաև «Աշխարհացոյց»-ում «քաղաք Հերապալիս՝ որ է Մաբուկ»: *Sb'us U. S. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 112*:
- 109 Ամմոդիոս (Պրոկոպիոսի մոտ՝ Ἀμμόδιον): Ամրոց հյուսիսային Միջագետքում, Դարայից 14 փարսախ հեռավորության վրա: Նրա արամեական անունն է 'Ammudin: Այժմ այն կոչվում է Tell 'Amude:
- 110 Պիտյուաքսես, հայկական սկզբնաղբյուրների «բզխ»-ը, որից և «բզխություն», մի ինստիտուտ, որ փոխ է առնվել Պարթևական Պարսկաստանից: Սասանյանների ժամանակ նրանք Պարսկաստանում կոչվում էին bi-dhakhsh, վրացերեն՝ pitiakhshi, patiashkhi, patiashk: Հունական սկզբնաղբյուրներում Πιτιάξης, Πιτσαξίης, Πιτιάξις, ասորերեն՝ aptaksha: Բզխությունները Հայաստանում առաջին կարգի մեծ իշխանություններ էին սահմանային շրջաններում: Այդ պատճառով էլ բզխներն հայկական սկզբնաղբյուրներում կոչվում են «սահմանապահ», «կողմնակալ»: Արշակունիների ժամանակ Ազաթանգեղոսի և Փավստոսի տվյալների համաձայն Հայաստանում գոյություն ունեին չորս բզխություն: Սեն-Մարտենը ենթադրում է, որ վերոհիշյալ Պիտյուաքսեսի տակ ենթադրվում է Ադանիքի հայ բզխը, որը գտնվում էր պարսից հպատակության մեջ: *Sb'us* նրա 2-րդ ծանոթությունը Lebeau-ի Histoire du Bas-Empire-ի 8-րդ հատորի, 136-րդ էջում: Բզխների և բզխությունների մասին տե՛ս *Marquart, Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Choren., Berlin, 1901*; Լ. Մանանդյան, Ֆեոգալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934; *Herzfeld, Paikuli Monument and Inscriptions of the Early history of the Sassanian Empire, gloss. No 214, 781*; *A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, pp. 22, 102*:
- 111 Սեն-Մարտենը Բարեսմանաս (Βαρεσμανᾶς) անունն ուզում է ուզել Μαρεσθανᾶς — Մարեսբանաս և նրա տակ տեսնել «մարզպան» տիտղոսը, ավելի կոնկրետ, հայոց մարզպան Մծեծ Գնունուն: *Sb'us* նրա 3-րդ ծանոթությունը Lebeau-ի Histoire du Bas-Empire-ի 8-րդ հատորի էջ 136: *Sb'us* նաև *V. Minorsky, Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene, BSOAS, 1944, XI, 2, p. 260*:
- 112 Միրրանես (պարսկերեն Mihrān հայերեն՝ Միհրան): Սասանյան Պարսկաստանում եղել են յոթ մեծ ընտանիքներ, որոնց ձեռքում էր գտնվում երկրի իշխանությունը: Նրանցից մեկ ընտանիքը կոչվել է Mihrān: Բյուզանդական հեղինակները պարսկական տոհմանունները շփոթում են տիտղոսների

հետ: Տվյալ դեպքում Պրոկոպիոսը Պերոզի տոհմանուն Միհրանը ընդունում է սխալմամբ որպես տիտղոս: Նա Պերոզ-Միհրան էր: Տե՛ս A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, p. 103, n 3: Հայկական սկզբնաղբյուրներում «Միհրան»-ի տոհմանուն լինելը շատ պարզ է երևում: Այսպես, օրինակ, Եղիշեի մոտ կարդում ենք. «Իսկ կրտսեր որդւոյն Յազկերտի դայեակն, Ռահամ անուն ի Միհրան տոհմէն» (Եղիշեի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, էջ 197): Ղաղար Փարպեցու մոտ՝ «ղՇապուհն ի Միհրան տոհմէն» (Գ., 79):

113 էրուլները (Eruli, Heruli) գերմանական ժողովուրդ էին, որոնք, դաշնակցած գոթերի հետ, սկսած III դարից արշավանքներ էին կատարում Հռոմեական կայսրության դեմ: Անաստասիոս կայսեր ժամանակ ընդունեցին քրիստոնեությունը և հաստատվեցին Պանուր գետի հարավում (512 թ.): Նրանք, դաշնակցած Հուստինիանոս կայսեր հետ, մասնակցեցին պարսիկների, վանդալների և դոթերի դեմ Բյուզանդիայի մղած պատերազմներին:

114 Մասսագետների քոչվոր ժողովուրդը ապրում էր Կասպից ծովի հյուսիսարևելյան շրջաններում, մինչև Արսւյան լիճը: Նրանց մասին հիշատակում է Հերոդոտոսը: Պրոկոպիոսը հին տրադիցիայով այստեղ մասսագետ է անվանում հոներին: Հայկական աղբյուրներում նրանք կոչվում են մազքութներ:

115 Այսինքն Բյուզանդիոն քաղաքի (Կոստանդնուպոլսի) բնակիչ:

116 «Անմահներ»-ի զորաբանակ գոյություն ունեւ Պարսկաստանում դեռ Աքեմենյան ժամանակաշրջանում և բաղկացած էր տաս հազար հեծյալներից: Այդ մասին հիշատակում է Հերոդոտոսը: Սասանյան ժամանակաշրջանի «անմահները» ըստ երևույթին կաղմակերպված էին ակեմենյան ձևով: Նրանք «անմահ» էին կոչվում, որովհետև անընդհատ համարվում էին և պահպանում սահմանված տաս հազարի քանակը: Նրանց հրամանատարի տիտղոսն էր varthraghnighan-khvadhāy (տե՛ս A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, p. 208): Հայկական սկզբնաղբյուրներում «անմահների» գնդի մասին հիշատակում են Եղիշեն «գունդն մատեան» ձևով (էջ 115, 117) և Փավստոսը «մատենիկ գունդ» ձևով: Բարսեղ վաբդապետի Մարկոսի ավետարանի մեկնության մեջ այդ գնդի մասին հետևյալն է գրված. «էր և ի պարսկաց տունն գունդ մի՝ անուանեալ գունդի և նմայրեան, այսինքն գունդ անմահական և ոչ ոք ունէր իշխանութիւն տանջել զնոսա՝ երբ մեղանչէին»: Տե՛ս H. Hübschmann, Armenische Grammatik, I Theil, S. 192: Հ. Աճառլան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. 'բ, էջ 867:

117 Բնագրում Καδισιγγοί:

118 Բնագրում Σαρδατουμε Σουγιτωγι: Ուսումնասիրողների մի մասը սունիտների տակ ենթադրում է սյունեցիներին, Հայաստանի Սյունիք նահանգի բնակիչներին (տե՛ս N. Adontz, Les Taronites en Arménie et à Byzance, Byzantion 10 (1935), fasc. 2, p. 531) իսկ մյուս մասը՝ Սվանեթիայի բնակիչներին: Ավելի հավանական է այս վերջին ենթադրությունը, թե իոսորը սվանների մասին է:

119 Բնագրում Ουγοι. οί Σαζαίροι επιχαλσόνται: Աաթեյր հոները ապրում էին Հյուսիսային Կովկասում: Նրանց տեղադրման մասին Պրոկոպիոսը խոսում է «Պարսկական պատերազմների մասին» աշխատության Բ. գրքի 29-րդ գլխում: Նրանց մասին տե՛ս G. Moravcsik, Byzantinoturcica, Bd. I, S. 67—68, ուր և մանրամասն գրականություն:

- 120 Հունարեն գրության ձևն է Μερμεροϋ: պարսկերենն է՝ Mihr-mah-rūi (տե՛ս F. Justi, Iranisches Namenbuch, S. 203) կամ Mihr-Mihroe (E. Stein, Histoire du Bas-Empire, t. II, p. 291): նրա մասին մանրամասն խոսում են Մենանդրոսն ու Ագաթիասը: Վախճանվել է Մցխեթայում 554 թվականին:
- 121 Գորոթեոսը Հայաստանի դուքսն էր, իսկ իրականում Հայաստանի դորավարը Սիտտասն էր magister militum per Armeniam: Տե՛ս Н. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 135:
- 122 Սատաղ, քաղաք Փոքր Հայքում, Մեծ Հայքի սահմանի մոտ: Հուստինիանոսի ու Ֆորմենների ժամանակ մտավ ներքնադույն Հայքի մեջ, նախապես I Հայքի մեջ էր գտնվում: Վերոհիշյալ ճակատամարտը տեղի ունեցավ 530 թվականին:
- 123 Հունարեն Βόλος. համապատասխանում է հայոց Բողրերդ ամրոցին, այժմ Բուղա-կալա:
- 124 Բնագրում Փαράγγιον: Այս ոսկեհանքերը գտնվում էին Թորթումի ավազանը զատող Ղազան լեռնաշղթայի արևմտյան փեշերի վրա, ուր սկիզբ է առնում Ճորոխը, Սպերի դեմ առ դեմ: Այս լեռները այժմ էլ հռչակված են իրենց հանքերով: Ն. Ադունցը ենթադրում է, որ Ֆարանդիոն հենց «հանք» է նշանակում, հայ-իրանական «հրահանգ» բառի հետ համեմատելով (պարթևերեն frahang): Տե՛ս Ն. Ադունց, Հայաստանի ոսկեհանքը, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948, էջ 206—222:
- 125 Բնագրում Τζανου. այլ տեղերում Σανου:
- 126 Տե՛ս վերը, գլուխ 10:
- 127 Ֆասիս գետը ժամանակակից Ռիոնի գետն է:
- 128 Կոլխիսի տակ ենթադրվում է Լադիկան, Արևմտյան Վրաստանը: Տե՛ս ծան. 94:
- 129 Տե՛ս ծանոթություն 124:
- 130 Տե՛ս ծանոթություն 104, 105, 106:
- 131 Սա այլ նարսես է, ոչ Արատիոսի եղբայրը: Հմմտ. ծանոթ. 104:
- 132 Սահակ Կամսարականը: Տե՛ս ծանոթ. 105:
- 133 Խոսքը, հասկանալի է, Հուստինիանոս կայսեր մասին է:
- 134 Տե՛ս Պրոկոպիոս, «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Ա., 2:
- 135 531 թ.:
- 136 Աղարեթես (հունարեն Ἀγαρέθης. հավանաբար Ἀζαρέθης): Պարսկերեն Hazāraft (Hazārabhd) անունն է: Հանդես է գալիս նաև հայկական սկզբնաղբյուրներում «Հազարաուխտ» ձևով: Հմմտ. Փավստոս, Գ, 22, տե՛ս նաև Ղազար Փարպեցի, Գ., 66, Գ., 85:
- 137 Սակիկ Ալամունդարոս, բնագրում Ἀλαμουνδαρος ὁ Σακκιτικ: Սա Hira-յի թագավոր al-Mundir III-ն է, Լախմիդների ցեղից: Նրա արաբական մականունն է ibn ash-Shaqiqa: Ալ-Խիյարի ճակատամարտում 554 թվականին նա սպանվում է մի ուրիշ արաբական ցեղի՝ գասանիդների ցեղապետ Harith b. Djabala-յի (Պրոկոպիոսի մոտ՝ Արեթաս) կողմից: Նա թագավոր է դարձել 504 թվականին: Տե՛ս А. Г. Лундин, Из истории Аравии в начале VI в. н. э., Палестинский Сборник, № 2, 1956: стр. 42—52. մանրամասն գրականությունը տե՛ս «Արեթասի» մասին գրված ծանոթագրությունների մեջ ստորև, ծանոթ. 148: Ալամունդարոսի մասին Պրոկոպիոսը ավելի մանրամասն խոսում է մի քիչ հետո (Գիրք Ա., գլ. 17):
- 138 Բնագրում Κελεσιγγί, նաև Ἐκελεσιγγί: Խոսքը Եկեղյաց գավառի մասին է Բարձր Հայքում: Հիշատակվում է դեռևս Ստրաբոնի կողմից Ἀκαλισιγγί

ձևով: Այս գավառը կոչվել է նաև Անահտական ('Αναίτις χώρα) Երիզս կամ Երեզ (այժմ Երզնկա) ավանում գտնվող Անահիտի հուշակավոր տաճարի անունով: Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 50:

139 Իրիս գետը այժմ կոչվում է էշիլ-Շրմաղ:

140 Կոմանա (բնագրում Κόμανα) քաղաքի անունը Պրոկոպիոսը բխեցնում է չօւշ բառից, որ նշանակում է վարսեր: Կոմանա քաղաքը (կամ Ոսկե Կոմանա չօւշի Κόμανα, ինչպես մի քիչ հետո) այժմ կոչվում է էլ-Բոստան, Սաբոս (այժմ Սեյխան շայ) գետի վրա:

141 Սաբոս գետը այժմ կոչվում է Սեյխան շայ:

142 Հունարեն μαγιά ն. Ադոնցը ենթադրում է, որ «Օրեստեսի խելագարությունը մանիա շեշտելով, զրույցը ձգտում է մեկնել Մանայարքը, որ մե) սրբարան է եղել նման Երեզի և Կոմանի»: Տե՛ս ն. Ադոնց, Հին հայոց աշխարհայացքը, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948, էջ 287:

143 Բնագրում Ἀρσινός, Արածանի գետն է:

144 Այժմ Մալաթիա:

145 Այսինքն Եփրատեսիա:

146 Տե՛ս վերը, գլ. 14:

147 Մենք «պատիվ» ենք թարգմանում հունարենի γοσιός բառը, նրա տակ հասկանալով ոչ իհարկե պատիվ բառի ժամանակակից սովորական նշանակությունը: Հին հայ հեղինակների մոտ «պատիվ» բառը ուներ նաև լանջի և գլխի զարդարանքի, թագի, դիադեմայի նշանակություն: Այգ պարզ երևում է հայ հեղինակների հետևյալ հիշատակություններից. «պսակօք և պատուվք մեծարեաց զբազումս ի մոգաց և բազմագոյնս ի մոգպետաց», «կապէր և զպատիւ վարսին» (Եղիշե), «եւ այլ յայսմ ազգաց և ի խոնարհ, որ գործակալս անուն բարձեօք առաջի արքային պատիւ ի գլուխ բազմէին» (Փավստոս) և այլն: Այգ մասին տե՛ս *К. П. Патканов*, Материалы для армянского словаря, вып. II, стр. 2.

148 Արեթաս Գաբալայի որդի (բնագրում Ἀρεῖας τοῦ Γαβαλά), արաբերեն՝ Harith b. Djabala-ն, Ասորիքի արաբական մի հարստության թագավորը՝ գասանիդների տոհմից: Այդ հարստությունը ծագումով եմենից էր: Գասանիդները միաբնակ քրիստոնյաներ էին և որպես սյուզերեն ճանաչում էին Բյուզանդիայի կայսրերին: Նրանք սլաշտպանում էին սահմանները ընդդեմ պարսիկների և վերջիններից վասսալական կախման մեջ գտնվող Խիրայի Լախմիդների: Գասանիդների տիրապետությունը տարածվում էր Արաբիայի Hawzān-ի և Balkā-յի տերիտորիաների վրա, Փյունիկեի և 2-րդ ու 3-րդ Պաղեստինի վրա: Ի տարբերություն իրենց ազգակից և միաժամանակ իրենց թշնամի Լախմիդների, որոնք կուլտուրական տեսակետից շատ էին գերազանցում իրենց, գասանիդները նստակյաց չէին: Գասանիդների հարստության պատմությունը արաբ ժողովրդի պատմության ամենից մութ շրջաններից մեկն է: Արաբական ավանդության համաձայն գասանիդները ծագել են Ադդ ցեղից, որը հարավային Արաբիայից էր: Այդ ցեղը Մարիբի կառավարման վերացումից հետո թողեց եմենը և բարձրացավ հյուսիս՝ դեպի Բատն Մարր, Մեկկայի մոտ: Ավելի ուշ Ադդ-երի մի ուրիշ խումբ Amr b. Amir Muzaykiyā-յի ղլխավորությամբ գնաց Ասորիք: Նրանք երկար ժամանակ մնացին Գասան լճի ափին, Ասորիքի անապատում և այնտեղից ստացան Գասանիդներ անվանումը: Գասանիդների հարստության առաջին

և ամենանշանավոր իշխանը Ջաբալայի որդի Խարիթն էր, որը միաբնակ եկեղեցու շերմ պաշտպաններից էր: 529 թ. նա Հուստինիանոս կայսրից ստացավ Ասորիքի բոլոր արաբական ցեղերի ղեկավարի *φύλαρχος*-ի (ցեղապետի) և պատրիկի կոչում: Իր թագավորության մեծագույն մասը նա անցկացրեց պատերազմների մեջ՝ ընդդեմ Խիրայի ալ-Մունդիր (Ալամունդարոս) ցեղապետի: 554 թվականին Հարիթը Կիննեսուրի շրջանում (հունարեն *Χαλζις*) վերջնական հաղթանակ է տանում ալ-Մունդիրի դեմ, որը և սպանվում է կովի դաշտում: Արեթասի մասին տե՛ս *J. Sauvaget, Les Ghassanides et Sergiopolis, Byzantion, XIV (1939), pp. 116—130; I. Kawar, Procopius on the Ghassānids, Journal of the American Oriental Society, 77 (1957), pp. 79—87; I. Kawar, Procopius and Arethas, Byzantinische Zeitschrift, Bd. 50, (1957); pp. 39—67, 362—382; J. Schleifer-Ghassān հոդվածը Encyclopedie de l'Islam-ում, ուր և ընդարձակ դրականություն: Նաև *Н. В. Пугулевская, Анонимная хроника временч сасанидов, Записки Института Востоковедения, том 7, 1939, стр. 55—78; Н. В. Пугулевская, Арабы VI в. по сирийским источникам, Труды второй сессии ассоциации арабистов, 19—23 октября 1937 г., Труды Института Востоковедения, вып. XXXVI, Москва—Ленинград, 1940; А. Лундин, К вопросу о хронологии хымъаритских надписей, Палестинский Сборник, вып. 3 (66), 1958, стр. 101.**

149 Խալկիս (հունարեն *Χαλζις*) արաբերեն *Kinnasrin*: Քաղաք հյուսիսային Արաբիայում: Հիշատակվում է նաև «Աշխարհացոյց»-ում «/Քաղկիդիկ, յորում քաղաք Քալկիսա, որ է Նիկորիա» (տե՛ս Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 112): Կիննասուրի տերիտորիայի վրա, al—Hivār-ում 554 թվականին տեղի ունեցավ ճակատամարտ, որը վերջացավ գասանիդ Արեթասի հաղթանակով ընդդեմ լախմիդ Ալամունդարոսի:

150 Կալլինիկոն քաղաքը գտնվում էր Միջագետքում:

151 531 թվականի ապրիլի 19:

152 Ջամբուղների մեջ նետեր նետելու միջոցով հաշվառում կատարելը մի շատ հին սովորություն էր իրանական ժողովուրդների մոտ: Մենք Հերոդոտոսի մոտ (գիրք Դ., գլ. 81) գտնում ենք մի առասպելական պատմվածք, որի համաձայն Սև ծովի շրջաններում ապրող սկյութները մոտավորապես այդ ձևով հաշվառում էին բնակչությունը: Նման հիշատակություն կա նաև Փավստոս Բուղանդի մոտ՝ մազթթաց զորքի հաշվառման վերաբերյալ: Նա գրում է. «Ինքեանք զինքեանս զիրեանց զօրս թուել ոչ կարէին: Բայց ուր լինէր հանդէս, ի նշանաւոր տեղիս գնդի գնդի, դրօշու դրօշու, վաշտուց վաշտուց, յերևելի տեղեաց՝ մէն մի բռնաքար առ այր հրամայէին, զի բերցեն ընկեսցեն՝ զեղջ կուտել. զի որչափ լիցի, այնու երևեսցի նշանակ բազմութեանն, առ իմանալ առ վաղիւ անցելոց իրացն ահաւորութեան նշանակ» (Գ., 7):

153 Հոմերիտներ, հունարեն *(Ὁμηριται, արաբերեն՝ Himyar*: Արաբիայի հարավում ապրող մի ժողովուրդ: Արաբական հեղինակների համաձայն հոմերիտները բաժանված էին բազմաթիվ ցեղերի և բնակվում էին Lahadj -ի շրջակայքում, Zafar -ի և Ridā -յի նահանգներում: Նրանք քրիստոնեությունն ընդունեցին միայն Անաստասիոս կայսեր ժամանակ: Հոմեբական կայսրերը կանոնավոր հարաբերությունների մեջ էին հոմերիտների հետ՝ իրենց առևտրական շահերից ելնելով, ինչպես նաև ապահովելու համար

իրենց սասանյաններից, որոնք ջանում էին ներթափանցել հարավային Արաբիա՝ Օմանի վրայով: Բյուզանդիայի հոմերիտների և եթովպացիների հետ ունեցած փոխհարաբերությունների մասին նշված ժամանակաշրջանում տե՛ս *J. Guidi*, Bisanzio ed il regno di Aksum, *Studi Byzantini*, I (1924), p. 137—139; *A. Vasiliev*, Justin I (518—527) and Abyssinia *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. 33 (1933), S. 67—77; *Н. В. Пугулевская*, Эфиопия и Химьяр в их взаимоотношениях с Восточноримской империей, *Вестник Древней истории*, 1948, № 1, стр. 87—97; ее же, Законы Химьяригов, *Византийский Временник*, № 3 (1950), стр. 51—61; ее же, Византия на путях в Индию, Из истории торговли Византии с Востоком в IV—VI вв., Москва—Ленинград, 1951, стр. 260 и сл.; *A. A. Vasiliev*, Notes on some Episodes concerning the Relations between the Arabs and the Byzantine Empire from the fourth to the sixth century, *Dumbarton Oaks Papers*, 9/10, 1956, p. 306—316:

154 Արաբիայի ափերը:

155 Ֆինիկոն նշանակում է արմավենիների պարտեղ:

156 Աբոխարաբու: Դա Աբուղարիբն է, հավանաբար գասանիդ Արեթասի (Հարիթի) եղբայրը: Տե՛ս *E. Stein*, *Histoire du Bas-Empire*, t. II, p. 297:

157 Ավելի ճիշտ՝ Արաբական ծոցի:

158 Ֆիլայ, հունարեն $\varphi\iota\lambda\omicron\varsigma$ — «բարեկամ», «սիրելի» բառից:

159 Արատիոսի և Իսաակեսի եղբայրը: Պրոկոպիոսը սրա մասին խոսում է Առաջին գրքի 12-րդ գլխում:

160 Եթովպացիների այս արշավանքի մասին հարավային Արաբիա հիշատակում է Խուան ալ-Գուրաբում գտնված հարավ-արաբական մի արձանագրություն, որի տվյալների համապատասխանելը բյուզանդական ժամանակագիրների և պատմիչների հաղորդումների հետ ցույց է տվել դեռևս Հալեվին: Տե՛ս *J. Halevy*, *Etudes sabeennes*, *Journal Asiatique*, 7-e serie, t. I—II 1873, p. 519: Արաբական այս արձանագրությունը թվագրված է Խիմյարների 640 թվականով, որը համապատասխանում է մ. թ. 525 թ.:

161 Էսիմիֆայոսի իսկական անունը Սումաիֆա էր:

162 Բնագրում $\sigma\tau\rho\iota\chi\tau\iota$. լատիներեն *serica*, որպես Չինաստանում (*Seres*) տարածված:

163 Սոֆանենե (հունարեն $\Sigma\omega\varphi\alpha\lambda\eta\eta$): Համապատասխանում է Մեծ Ծոփք գավառին: Հուստինիանոսի ժամանակ մտավ 4-րդ Հայքի մեջ:

164 Այս հետախույզների մասին Պրոկոպիոսն ավելի մանրամասն խոսում է իր «Գաղտնի պատմության» մեջ: Տե՛ս սույն աշխատության 296 էջում:

165 Մեբողես (հունարեն Μεβόλις): Խոսքը վերաբերում է ամենայն հավանականությամբ մոբեղան-մոբեղին, գերագույն քրմին, որը պաշտպանում էր Խոսրովին որպես մաղդակյանների թշնամի մի արքայի և դրադաշտականության պաշտպանի: Կաոսեսը մաղդակյանների կողմնակից էր: Տե՛ս *Н. В. Пугулевская*, Города Ирана в раннем средневековье, стр. 309: Մեբողեսի և մոգերի մասին տե՛ս վերը, ծանոթություն 22:

166 Կավադը վախճանվեց 531 թվականի սեպտեմբերի 13-ին:

167 Խոսրով Ա. Անուշիրվան (պարսկերեն *Anōsharvan* = *anōshag-ruvān*), որ նշանակում է «անմահ հոգով»: Խոսրովի նկարագրությունը Պրոկոպիոսի մոտ չի համապատասխանում նրա մասին եղած արևելյան աղբյուրների

նկարագրութեանը: Պրոկոպիոսը տվյալ դեպքում մի անկողմնակալ զրոյ չէ: Նա իր աշխատութեան մեջ ջանք է թափում ամեն կերպ սև գծերով ներկայացնելու Բյուզանդիայի այս ոխերիմ թշնամուն: Հակառակ դրան, հոսրովը արևելյան աղբյուրներում արդարութեան տիպարն է: Պարսկական ու արաբական աղբյուրներում կարելի է հանդիպել բազմաթիվ առասպելախառն պատմվածքների, որտեղ փառաբանվում է այս արքայի արդարամտութիւնը: Բացի դրանից, այդ աղբյուրները հոսրովին համարում են մեծահոգի և ողորմած արքայի տիպար: Հայկական աղբյուրներում ևս հոսրով արքան դրական է արտացոլված: հոսրովը, «որ կոչեցաւ Անուշ Ըռուն... հաստատեաց զերկիր, քանզի էր խաղաղասէր և աշխարհաշէն» (Սեբեոս): Նույն պատմիչի ասելով «ի ժամ վաղճանին ծագեալ վայլակնացեալ զնովա լոյս աստուածային բանին. քանզի հաւատաց ի Քրիստոս» (նույն տեղում): հոսրով Ա-ի ժամանակաշրջանը գրականութեան և փիլիսոփայութեան բուն զարգացման մի շրջան էր, բարձր զարգացման էր հասել բժշկութիւնը: Փիլիսոփայութեան բնագավառում հայտնի էր Պավղոս պարսիկը, որը հատուկ արքայի համար ասորերեն լեզվով շարադրեց Արիստոտելի դիալեկտիկան: Ինչպես ցույց է տալիս բյուզանդական պատմիչ Ագաթիասը, ինքը հոսրովը Արիստոտելի և Պլատոնի գործերի սիրահարն էր: Հակառակ Բյուզանդիայում լայն տարածված կրոնական անհանդուրժողութեան, Պարսկաստանում տվյալ ժամանակաշրջանում համեմատաբար այդ հարցում այնքան խիստ չէին: Երբ 529 թ. փակվեց Աթենքի փիլիսոփայական դպրոցը և սկսվեց փիլիսոփաների հալածանքը, նրանցից յոթ հոգի՝ ասորի Դամասկիոսը, կիլիկեցի Միմալիկիոսը, փոյուզիացի Եվլամիոսը, լյուզացի Պրիսկիանոսը, փյունիկեցի Հերմիասը և Դիոգենեսը, նաև Իսիդոր գաղացին ապաստան գտան Տիգրանում և լավ ընդունելութիւն հոսրովի կողմից: Իայց այս բոլորը դրամի մի կողմն է միայն: հոսրով Ա-ի ժամանակ էր, որ առավել լայն տարածում գտավ ժամանակի ամենահուժկու սոցիալական շարժումներից մեկը՝ մազդակյան շարժումը, որ շահագործվող ու կեղեքվող աշխատավոր մասսաների ընդլայնման արտահայտութիւնն էր: Հենց ինքը հոսրովն էր, որ կատաղի պայքար մղեց նրանց դեմ:

- 168 Կենտինար լատիներեն բառ է՝ centenarium (ժամանակակից ցենտները այստեղից է ծագում), centum բառից, որ նշանակում է հարյուր: Մեկ կենտինարը հավասար էր հարյուր լիտրի, մոտավորապես 32,75 կիլոգրամի:
- 169 Մեկ լիտրը, ինչպես նշել ենք, հավասար է 72 ոսկեդրամի, դահեկանի:
- 170 «Հավիտենական» կոչվող հաշտութիւնը կնքվեց 532 թվականին:
- 171 Պարսկերեն Zaurān (հին պարսկ. Zarwān): Sb'u F. Justi, Iranisches Namenbuch, S. 377:
- 172 Այս ապստամբութիւնը, որը կոչվեց «Նիկա»-յի ապստամբութիւն, ծագեց 532 թվականի հունվարին: «Դեմոսները» (δὲ δῆμοι) ժողովրդական միութիւններ էին, որոնց արմատները գալիս են դեռ հին համայնքից, իսկ «կողմերը» ἱά γερῶ) ավելի ուշ առաջացած կազմակերպութիւններ էին, ոչ միայն կրկեսային, այլև սոցիալական, բնակչութեան բարձր և ցածր խավերի շահերն արտահայտող: «Կողմերն» ունեին քաղաքային և ռազմական ֆունկցիաներ: Կայսրը և սենատը կարևոր դեպքերում միշտ անհրաժեշտ էին գտնում խորհրդակցել և ստանալ «դեմոսների» համաձայնութիւնը այս կամ այն հարցի մասին որոշում ընդունելու կապակցութեամբ: «Կողմերը» առաջացան ձիարշավարանում: Բյուզանդիայում գոյութիւն ունեին շորս

«կողմեր»՝ կապույտներ, կանաչներ, սպիտակներ և կարմիրներ: Սպիտակները հանդես էին գալիս կապույտների հետ, իսկ կարմիրները՝ կանաչների: Թեև իրենց հիմքում «կողմերը» սպորտային կազմակերպություններ էին, բայց նրանք չէին կարող շօգտագործվել քաղաքական նպատակների համար, որովհետև դեմոսները ուրիշ լայն միություններ չունեին: Այնպես որ «կողմերը» վերածվում էին քաղաքական միությունների, իսկ սպորտային ներկայացումներն էլ՝ քաղաքական պայքարի: Ելնելով այն բանից, որ կապույտների թաղամասերը գտնվում էին Կոստանդնուպոլսի կենտրոնում, հին քաղաքում, իսկ կանաչներին՝ հին քաղաքի պարսպից դուրս, ուսումնասիրողները եկել են այն եզրակացության, որ կապույտներն իրենցից ներկայացնում էին բնակչության առավել բարձր, իսկ կանաչները՝ ցածր, գլխավորապես առևտրա-արդյունաբերական խավը: Կապույտների վերնախավը՝ արիստոկրատական էր: VII դարի կեսերից «կողմերը» դադարում են քաղաքական որևէ դեր խաղալուց: Նրանք պարզապես սպորտային կազմակերպություններ էին և ուղղակի: Բայց «կողմերի» քաղաքական դերի վերացումը դեռ չէր նշանակում դեմոսների քաղաքական դերի վերացում: Նրանք պահպանեցին իրենց քաղաքական դերը նաև VIII և IX դարերում: Դեմոսների և «կողմերի» մասին կա բավական ընդարձակ գրականություն: Նրանից հիշատակում ենք հետևյալ գործերը: Փ. Մ. Успенский, Партициркая и димы в Константинополе, Византийский Временник, том 1, 1894; S. Manojlovič; Le peuple du Constantinople de 400 à 800 après J. C., Byzantion, 1936, t. XI, 2; Yv. Janssens, Les Bleus et les Verts sous Maurice, Phocas et Heraclius, Byzantion, t. XI, 2, 1936; А. П. Дьяконов, Византийские димы и факции (τὰ μέρη) в V—VII вв., Византийский Сборник, Москва—Ленинград, 1945; М. В. Левченко, Венеты и прасины в Византии, V—VII вв., Византийский Временник, том 1 (XXVII), 1947; Sabine Winkler, Byzantinische Demen und Faktionen, In: Dt. Historiker-gesellschaft. Sozial-ökonomische Verhältnisse im Alten Orient und im klass. Altertum, Berlin, 1961, S. 317—328:

173 Խոսքը Թեոդորա թագուհու մասին է, Հուստինիանոս կայսեր կնոջ: Նրա կենսագրության մասին հարուստ նյութ է տալիս Պրոկոպիոս Կեսարացու «Գաղտնի պատմությունը», որը, սակայն, միակողմանի աղբյուր է: Նրա ճեղհնակը իր առաջ նպատակ է դրել հնարավորին չափ մութ գույներով նկարագրել նրան: Ըստ վերոհիշյալ պատմության, նրա ծնողները շատ համեստ ծագում ունեին: Հայրը՝ Ակակիոս, կրկեսում արջեր էր պահում, իսկ մայրը թեթև բարքերի տեր մի կին էր: Թեոդորան ինքը սկզբում աշխատում էր կրկեսում որպես պարուհի և երգչուհի: Հենց այնտեղ էլ նա ծանոթանում է ապագա կայսեր Հուստինիանոսին, ամուսնանում նրա հետ և թագադրվում 527 թ.: Թեոդորան, լինելով ուժեղ կամքի տեր կին, հսկայական ազդեցություն ուներ Հուստինիանոսի վրա, հատկապես վերոհիշյալ «Նիկա»-յի սպասամբության ժամանակ իր բռնած դիրքից հետո: Այն ժամանակ, երբ Հուստինիանոսը նայում էր դեպի Արևմուտք, կամենալով վերականգնել վաղեմի հռոմեական կայսրությունը, ավելի հեռատես Թեոդորան նայում էր դեպի Արևելք, նա տեսնում էր, որ Փոքր Ասիան, Ասորիքը և Եգիպտոսն են հանդիսանում պետության հենարանը, դրա համար էլ նա կողմնակից էր ավելի դիջողական կրոնական քաղաքականության դեպի միաբնակությունը:

որը լայն տարածում էր գտել վերոհիշյալ երկրներում: Իր նպատակին հասնելու համար Թեոդորան կանգ չէր առնում ոչ մի միջոցի առաջ: Նա դաժան, ուխտադրուծ մի կին էր: Վախճանվեց 548 թվականի հունիսի 29-ին՝ քաղցկեղից: Մեղ է հասել Թեոդորա կայսրուհու (ինչպես նաև նրա ամուսնու՝ Հուստինիանոսի) խճանկար պատկերը Ռավեննայի սուրբ Վիտալի տաճարում: Թեոդորայի մասին տե՛ս Mallet, The empress Theodora, English Historical Review, January, 1887; Ch. Diehl, Justinien et la civilisation byzantine au VI-e siècle, Paris, 1901 (կա այս գործի ռուսերեն թարգմանությունը. Шарль Дюль, Юстиниан и византийская цивилизация в VI в., С.—Петербург, 1908): Նույնի. Theodora, impératrice de Byzance, Paris, 1937 (2-e ed.); W. Holmes, The age of Justinian and Theodora, t. I—II, London, 1912; W. Schubart, Justinian und Theodora, München, 1943:

- 174 Տե՛ս վերը, ծանոթ. 89: Տրիբունիանոսն իր ժամանակի խոշորագույն իրավագետն էր: Հուստինիանոսը Տրիբունիանոսի վրա գրեց անցյալում տարբեր կայսրերի կողմից հրապարակված օրենքները հավաքելու գործը:
- 175 Կայսեր դիմում էին «տեր»՝ θεσποτα արտահայտությունը, իսկ կայսրուհուն՝ «տիրուհի»— θεσπουνα: Նրանց այդպես շղիմող մարդիկ համարվում էին տգետ և անկուլտուրական: Տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացու «Գաղտնի պատմության» 30-րդ գլուխը:
- 176 Բնագրում γεγαλιαι:
- 177 Խոսքը օստգոթերի թագավոր Ուլտտիգիսի (Վիտտիգիսի) և վանդալների թագավոր Գելիմերի մասին է:
- 178 541 թվականի մայիսին:

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

- 1 Հուստինիանոս կայսեր գոթերի դեմ Իտալիայում մղած պատերազմները Պրոկոպիոս Կեսարացին նկարագրել է «Պատերազմների մասին» աշխատության 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ և 8-րդ գրքերում, որոնք հրատարակիչների կողմից վերնագրված են «Գոթական պատերազմի մասին» (De Bello Gotthico): Իտալիան վերջնականապես անցավ Բյուզանդիայի ձեռքը 555 թվականին:
- 2 Ալամունդարոսի և Արեթասի մասին Պրոկոպիոսը խոսել է Առաջին գրքի 17-րդ գլխում: Տե՛ս նաև նախորդ գրքի 137 և 148-րդ ծանոթագրությունները:
- 3 Տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը:
- 4 Խոսքը «հավիտենական» հաշտության պայմանագրի մասին է, որ կնքվել էր 532 թվականին: Տե՛ս Առաջին գրքի 22-րդ գլխում:
- 5 Ստրատա (հունարեն Στρατα լատիներեն Strata) շրջանը գտնվում էր Գամակոս—Պալմիրա—Սերգիուպոլիս ռազմական ճանապարհի վրա: Տե՛ս H. B. Пугулевская, Арабы VI в. по сирийским источникам, стр. 67:
- 6 Պալմիրա կամ Ֆինիկոպոլիս, արևելյան լեզուներում՝ Թադմոր: Կառուցվել էր դեռևս Սողոմոնի կողմից ասորական անապատում: Որպես Պալմիրա առաջին անգամ հիշատակվում է Անտոնիոսի պարթևների դեմ մղած պատերազմների ժամանակ: Տրայանոսը այն հիմնահատակ կործանեց, իսկ վերա-

կանգնվեց Ադրիանոսի կողմից: Պալմիրայի ավերակները հայտնաբերվեցին 1678 թ.:

- 7 Տե՛ս Առաջին գրքի 21-րդ գլուխը:
- 8 Հիգուրացի հոգևորականների մասին, որոնք դեսպանության են գնում պարսից արքայի մոտ, հիշատակում է Պրոկոպիոս Կեսարացին նաև «Գոթական պատերազմի մասին» աշխատության Երկրորդ գրքի 22-րդ գլխում:
- 9 Այս Սիմեոնի մասին տե՛ս վերը, Գիրք առաջին, գլ. 15:
- 10 Սիտտասի մասին տե՛ս վերը, Գիրք առաջին, գլուխ 15:
- 11 Ասպետյանների տակ (բնագրում Ἀσπετιαῶν, այլ ձեռագրերում Ἀπετιαῶν) Դեստունիսը հավանական է գտնում տեսնել հայկական հայտնի Աբեդյանների տոհմը (տե՛ս նրա թարգմանության 2-րդ հատորի 18-րդ էջի ծանոթությունը): Անհավանական չէ Ասպետյանների տակ ենթադրել Բագրատունիներին, որոնց նախարարության ավագը կոչվում էր «Ասպետ»: Հմմտ. Յ. Մարկուարտ, Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրությունը, Վիեննա, 1913, էջ 3:
- 12 Բնագրում εἰς χωρίον Οἰνοχάλαζων: Բառը բարդ է: Վերջին γαλάζων-ի տակ դժվար չէ նկատել հայոց «քաղաք» բառը:
- 13 Արտավան Արշակունին հիշատակվում է Պրոկոպիոսի կողմից նաև «Վանդալական պատերազմի մասին», ինչպես և «Գոթական պատերազմի մասին» աշխատություններում: Արտավան Արշակունին Ն. Ադոնցը նվիրել է առանձին ուսումնասիրություն: Տե՛ս նրա «Արտավան Արշակունի» հոդվածը «Պատմական ուսումնասիրություններ»-ում, Պարիս, 1948, էջ 297—319:
- 14 Այս հասվածում Պրոկոպիոսը և հայ աղբյուրները համերաշխ շեն:
- 15 532 թ. «հավիտենական» հաշտությունը:
- 16 Խոսքը Բոսպորոս քաղաքի մասին է, ժամանակակից Կերչի:
- 17 Արևմտականների տակ նկատի ունի Իտալիայի գոթերին:
- 18 539 թ.:
- 19 Գիրք Բ., 1:
- 20 Իստրոսի տակ նկատի ունի Դանուբ դետը:
- 21 Իլլիրիան ժամանակակից Ալբանիայի տերիտորիան է:
- 22 Խերրոնեսոսի տակ նկատի ունի Թրակական թերակղզին:
- 23 Այս Անաստասիոսի մասին տե՛ս վերը, էջ 76: Սա Դարա քաղաքում սպանել էր բռնատիրոջ Հովհաննեսին:
- 24 Խոսքը Հուստինիանոս կայսեր՝ Ալամունդարոսին և հոներին դրած նամակների մասին է, որոնցով կայսրը յրդում էր նրանց ընդդեմ պարսիկների:
- 25 540 թ.:
- 26 Կիրկեսիոնը ամրոց էր Միջագետքում, կառուցված Եփրատ և Խաբուր դետերի խառնման տեղում: Կիրկեսիոնի և այնտեղ կատարված շինարարության մասին Պրոկոպիոսը խոսում է իր «Կառուցումների մասին» դրքում (Բ., 6): Տե՛ս սույն աշխատության 177 էջում:
- 27 Աբորրաս գետ (հունարեն Ἀβόρρας) Խաբուր գետը Միջագետքում: Հիշատակվում է դեռ սեպագիր արձանագրություններում Cha-bur ձևով:
- 28 Զենոբիա քաղաքի մասին տե՛ս Պրոկոպիոսի «Կառուցումների մասին» աշխատությունը (Բ., 8): Տե՛ս սույն աշխատության 181 էջ:
- 29 Օդոնաթոսի մասին տե՛ս Պրոկոպիոսի «Կառուցումների մասին» աշխատությունը (Բ., 8):
- 30 Սուրոնը գտնվում էր Կալլինիկոն քաղաքի դիմաց, Եփրատի աջ ափին, Սերգիուպոլսից հյուսիս:

- 31 Սերգիուպոլիս, քաղաք Ասորիքում, Պալմիրայի անապատում, Եփրատից 25 կիլոմետր հարավ: Արաբներն այն անվանում են Al-Rusāfa: Անաստասիուկայսրը Կոստանդնուպոլիս է տանում այս քաղաքի պատրոն սուրբ Սերգիոսի աջր, որն ըստ ավանդության հրաշքներ էր գործում: Այգ դեպքի պատվին քաղաքն ստանում է Սերգիուպոլիս անունը: Գեորգ Կիպրացին (ԵՎ. Gelzer, V, 86:3) հիշում է քաղաքի երրորդ անունը՝ Անաստասիուպոլիս: Առաջին անգամ Հուստինիանոս կայսրն էր, որ պարսպապատեց այն 542 թվականից առաջ: Սերգիուպոլիս մասին մանրամասն տե՛ս Honigmann-ի հոդվածը (Al-Rusāfa) Encyclopédie de l'Islam-ի մեջ, 1936, էջ 1265—1267, ուր և մանրամասն գրականություն:
- 32 Բերիան ժամանակակից Հալեպ քաղաքն է:
- 33 Լատիներեն asecretis: Կայսեր քարտուղարն էր:
- 34 Անտիոքը գրավվեց 540 թ. հունիսին:
- 35 Այսինքն՝ Հուստինիանոսին:
- 36 Տե՛ս Գիրք Բ., գլ. 1:
- 37 Խոսքը, Օրոնտես գետի վրա գտնվող, Ասորիքի Ապամիա քաղաքի մասին է, և ոչ Միջագետքի:
- 38 Դաֆնե արվարձանում գտնվող պարտեղի մասին հիշատակություն ունի դեուկս Ատրաբոնը (ԺԶ, 2):
- 39 Խոսքը յուրաքանչյուր քաղաքի, դեմոսի տարբեր գույների՝ կողմերի (այսինքն կուսակցությունների) մասին է: Տե՛ս Առաջին գրքի առթիվ մեր 172-րդ ծանոթությունը:
- 40 Այսինքն Հուստինիանոսի սիրած գույնը:
- 41 Բարբալիսոս քաղաք-ամրոցը գտնվում էր Հիբրապոլսից հարավ, Եփրատի աջ ափին: Պրոկոպիոսն այն հիշատակում է նաև «Կառուցումների մասին» աշխատության մեջ (Բ., 9): Դա ժամանակակից Քալաաթ բալի գյուղն է: Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 44:
- 42 Աբգար անունով Միջագետքում գոյություն է ունեցել 29 թագավոր, որոնք թագավորել են Օսրոնում, մայրաքաղաք ունենալով Եդեսիա քաղաքը—նմթ. I գարից մինչև մթ I դարը: Մի առասպելի համաձայն այս թագավորներից մեկը, հավանաբար Աբգար V-ը, որը տառապում էր ծանր հիվանդությամբ. նամակ է գրում Քրիստոսին, որ նա գա իրեն բուժի: Վերջինս մերժում է հրավերը, բայց գրում, որ կուղարկի իր աշակերտներից մեկին: Եվսեբիոսն իր «Եկեղեցական պատմության» մեջ գրում է, որ ուղարկվում է Բաղեսոս առաքյալի որդի Հուդան (29 թ.): Այս առասպելն ունի այլևայլ տարբերակներ: Լիպսիուսը գտնում է բազմաթիվ անախրոնիզմներ, որոնցից երևում է, որ առասպելն իր տակ պատմական հոգ չունի: Առասպելը ըստ երևույթին հորինվել է, որպեսզի ասորական եկեղեցուն առաքելական ծագում տրվի: Աբգար թագավորի հետ կապված առասպելի մասին մանրամասն տե՛ս Lipsius, Die Edessenische Abgarsage kritisch untersucht, Brunswick, 1880; Alfr. Gutschmidt, Untersuchungen über die Geschichte des Königreiches Osroene, Memoires de l'Academie de St. Petersbourg, vol. 35, 1887; Tixeront, Les origines de l'église d'Edesse et la legende d'Abgare, Paris, 1888; N. Cartoian, Legenda lui Augar, Bucarest, 1925; H. B. Пугулевская, Города Ирана в раннем средневековье.
- 43 Բնագրում lacuna:

- 44 Բատնե (հունարեն Βάτωναι): Այժմ կոչվում է Sarūdīj, Քաղաք Միջագետքում, Եղեսիալին մոտիկ, կառուցվել է մակեդոնացիների կողմից:
- 45 Կարրե (հունարեն՝ Καρραι, արաբերեն՝ Harrān): Միջագետքի հնագույն քաղաքներից, Balikh գետի ակունքների մոտ, Եղեսիայի և Ras 'Ain-ի միջև:
- 46 Կտեսիֆոնը հայկական սկզբնաղբյուրների Տիգրոն քաղաքն է, սլարսից պետության մայրաքաղաքը՝ Տիգրիս գետի ափին:
- 47 Խոսրովի Անտիոքը ('Αντιοχεια Χοσροου), Տիգրոնից արևելք, ուր այժմ գտնվում է մի մուսուլմանական սրբավայր, որ կոչվում է Salman Pak: Խոսրովի Անտիոքի պաշտոնական անունն էր Vēh-Antiokh-Khusrō, սակայն նա սովորաբար կոչվում էր Rumiaghān (արաբերեն՝ Er-Rumiyya— «հույների քաղաք»): Հայկական սկզբնաղբյուրներից Սեբեոսը, խոսելով Խոսրով Ա-ի մասին, գրում է, որ նա «առ մարտիս զԱնտիոք պիսիդացուց, եւ գերեալ նստոյց առ Թագաւորական կայանին»: Նույն հեղինակը Խոսրովի Անտիոք քաղաքի կառուցման մասին գրում է. «Շինեալ քաղաք եւ անուանեալ զնա Վեհ Անջատոք Խոսրով, զոր անուանեալ Շահաստանի Ոկնոյ կոչեն» (զլուխ Բ.):
- 48 Երկրաշարժը տեղի ունեցավ 526 թ.:
- 49 541 թ.:
- 50 Լաղերի Թագավորի ստացած նշանակները մանրամասն նկարագրում են Պրիսկոսը, նաև Զատկական ժամանակագրությունը և Մալալասը: Նման նշանակներ էին ստանում նաև հարավային Հայաստանի հայ նախարարները, սատրապները, մինչև Հուստինիանոս կայսրը: Պրոկոպիոսը դրանց մանրամասն նկարագրությունն է տալիս իր «Կառուցումների մասին» աշխատության մեջ (Գ., 1), որի Թարգմանությունը տե՛ս սույն աշխատության 190 էջում:
- 51 Տե՛ս Գիրք Ա., զլուխ 12:
- 52 Այսինքն Աղձնիքից, Եղիշեի մոտ մեկ անգամ հիշատակվում է Արզնարզին ձևով: Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 33—34:
- 53 Ժամանակակից Ցիխիսձիրի քաղաքը:
- 54 «Մոնոպոլիոնի» մասին Պրոկոպիոսը հիշատակություն ունի նաև «Գաղտնի պատմության» մեջ (Գլ. 20):
- 55 Անիաբեդ անվան այլ տարրնթերցումներն են Βενιαμιόγν, 'Αβενιαμιόγν: Համապատասխանում է պարսկերեն ā'inbed-ին, որ նշանակում է արարողապետ: Տե՛ս F. Justi, Iranisches Namenbuch, S. 16:
- 56 Պետրա հունարեն նշանակում է վեմ, ժայռ:
- 57 Հունարենում՝ Ναβεδος: Լագարդը (Gesammelte Abhandl., 191) այդ համարում է ոչ թե հատուկ անուն, այլ հասարակ, հայերեն «նահապետ» բառը, որը նաև տիտղոս էր:
- 58 Սիսավրանոն, հունարեն Σισαυραων: Քաղաք Միջագետքում, ժամանակակից Serwan-ը, Նիսիբիսից 39 կիլոմետր արևելք:
- 59 Պրոկոպիոսը հին անունով Ասորեստան է անվանում պարսից երկիրը: Հայկական աղբյուրներում էլ է հանդիպում նույն բանը:
- 60 Ֆագաս (Φαγᾶς) հունարեն նշանակում է «շատակեր»:
- 61 Արեթասի Ասորեստանյան գործունեության մասին Պրոկոպիոսը հիշատակում է նաև «Գաղտնի պատմության» մեջ (զլուխ 2), որի Թարգմանությունը տե՛ս 291-րդ էջում:
- 62 542 թ.:
- 63 Հմմտ. Գիրք Բ., զլ. 5:

- 64 Հին քաղաք Եփրատի աջ ափին: Կոչվում էր նաև Դուրա: Այս քաղաքի ավերակները հայտնաբերվեցին 1920 թ. և այնտեղ կատարվեցին հնագիտական հսկայական նշանակություն ունեցող սյեղումներ:
- 65 Σιλεντιάριος, գալատիներեն Silentiarius-ն է: Սիլենտիարիոսները սկզբում, հռոմեական ժամանակաշրջանում, ստրուկներ էին, որոնց պարտականությունն էր տիրոջ տան անդորրի պահպանումը: Հետագայում արքունիքում հանդես եկավ սիլենտիարիոսների հատուկ ծառայություն, որն հետևում էր կայսեր և նրա ընտանիքի անդամների ննջասենյակներում կարգ ու կանոնի, ապա նաև հանդիսակարգի պահպանման և այլն: Նրանք մոտ երեսուցի հոգի էին:
- 66 Ինչպես և հայերեն՝ կայսր:
- 67 «Գաղտնի պատմության» մեջ Պրոկոպիոսը ցույց է տալիս այս Հովհաննեսի պատանդ հանձնվելու իսկական դրդապատճառները: Տե՛ս սույն աշխատության 294 էջը:
- 68 Այս Վասակը, Արտավան Արշակունու աներձագը, 539 թ. դիտավորել էր հայապատմաբանների պատվիրակությունը խոսրովի մոտ: Տե՛ս Գիրք Բ., գլ. 3:
- 69 Համաճարակը բռնկվեց 542 թ., Անտիոքի գրավումից (540 թ.) երկու տարի հետո (տե՛ս Evagrius, Hist. eccl. IV, 29, Migne, Patr. t. 86, pars 2 col. 2752):
- 70 Պելուսիոն, քաղաք Եգիպտոսում, նեղոսի դելտայում, ժամանակակից Պորտ Սալիդից արևելք:
- 71 Հասկանալի է, որովհետև նրանք իմունիտետ էին ձեռք բերել:
- 72 Համաճարակը տարածվում էր, ըստ երևույթին, նավերի միջոցով:
- 73 544 թ.:
- 74 Տե՛ս 71 ծանոթությունը:
- 75 Ἀποκρισιάριος կամ Referendarius.
- 76 Սիկայ (հունարեն Σοχαι) ժամանակակից Ղալաթիան:
- 77 Խոսքը Կոստանդնուպոլսի դեմոսի մասին է, որ բաժանված էր տարբեր «կողմերի»: Այդ մասին տե՛ս Ա. գրքի 24 գլուխը:
- 78 543 թ.: Աղարբիզանի տակ ենթադրվում է Ատրպատականը: Ատրուշանը հայկական աղբյուրների համաձայն գտնվում էր Ատրպատականի Գանձակ քաղաքում: Սերբոսը այս ատրուշանը անվանում է «հրատ»: Խոսելով արաբական առաջին արշավանքների մասին, Սերբոսը ցույց է տալիս, որ արաբները գրավեցին, հասան «մինչև ցԳանձակ քաղաք և ցՀրատն մեծ՝ որ (Ատրպատական դաւառի»):
- 79 Հունարեն Ἑστία-ն, լատիներեն՝ Vesta: Օջախի աստվածությունը: Ἑστία հունարեն նշանակում է օջախ:
- 80 Այսինքն հայոց կաթողիկոսին: Սեն-Մարտենը ենթադրում է, որ խոսքը Հովհաննես Բ. Գաբելյանի (533—551) մասին է: Տե՛ս նրա 2-րդ ծանոթությունը Lebeau-ի Histoire du Bas-Empire-ի 9-րդ հատորի 75-րդ էջում:
- 81 Խոսրովի դեմ որդու բարձրացված ապստամբության մասին Պրոկոպիոսը հիշատակում է նաև «Գոթական պատերազմի մասին» աշխատության մեջ: Տե՛ս սույն աշխատության 259 էջում: Այնտեղ Պրոկոպիոսը տալիս է ապստամբ որդու անունը՝ Անատոզադոս ('Ανατωζαδός), պարսկերեն՝ Anōsazad (տե՛ս F. Justi, Iranisches Namenbuch, S. 18): Ապստամբությունը ճնշվում է և Անատոզադոսը խեղանդամ դարձվում, որպեսզի այլևս արքա

- չղառնա, որովհետև ըստ պարսից օրենքի, մարմնական որևէ պակասություն ունեցող անձանավորություն չէր կարող գահ բարձրանալ:
- 82 Իհարկե, ոչ ներքինի նարսեսը, այլ նարսես Կամսարականը:
- 83 Կիթարիզոն, հունարեն Κιθαρίζων: Այն գտնվում էր պարսկա-բյուզանդական սահմանի վրա, Հաշտյանք գավառում: Նրա կոնկրետ տեղը դեռ հայտնի չէ: Ն. Ադոնցը հնարավոր է համարում այն տեղադրել ժամանակակից ներքոհիշյալ ամրացված տեղերից որևէ մեկում—Շեյխ-Սելիմկալա, Աղնաբերդ կամ Աստեղաբերդ, կամ էլ Ճապաղ ջրում գտնվող Դարեղոա-յում II. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 19,22): Ս. Երեմյանը գտնում է, որ Կիթարիզոնը, ըստ երևույթին հետազայում կոչվել է Ճապաղջուր: Տե՛ս Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 59:
- 84 Սահակ Կամսարականը, կրտսեր եղբայրը նարսեսի և Արատիոսի (տե՛ս Պարսկական պատերազմի մասին» Գիրք Ա., գլ. 15), որ Բողբերդը գաղտնի կերպով հանձնեց բյուզանդացիներին:
- 85 Խորգիանենե, Պրոկոպիոսի մոտ՝ Χορξιανηνος: «Կառուցումների մասին» աշխատության մեջ հիշատակվում է Χορξανη — Կորգանե կամ Χορξανη — Խորդանե ձևով: Հայոց Խորձյան գավառն է Չորրորդ Հայքում: Կորյունի մոտ կոչվում է «Խորձենական գաւառ»: Գտնվում էր Կիթառիճի և Թեոդոսուպոլսի միջև: Այս գավառում էր գտնվում Արտալեսոն քաղաք-ամրոցը, որ Հուստինիանոսը դարձրեց դուքսի նստավայր (տե՛ս «Կառուցումների մասին» աշխատության Գ., 3): Այժմ կոչվում է Քրդի՝ Մելս Գայլ գետի վերին և միջին հոսանքի ձորահովիտը: Կենտրոնն էր Կողոբերդ կամ Կեղի: Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 55:
- 86 Ֆիսոն վայրը (հունարեն Φισων): Մայաֆարկինից ոչ հեռու, Գինի և Գագրուի միջև այժմ գտնվում է մի փոքր գյուղ Ֆիս անունով: Նրա հյուսիսային մասում գտնվում են հին ամրոցի հուսկապ ավերակները, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում են Հուստինիանոս կայսեր կողմից կառուցված Ֆիսոն ամրոցին: Տե՛ս II. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 11: Ֆիսոնի մասին Պրոկոպիոսը հիշատակում է նաև «Կառուցումների մասին» աշխատության Գ գրքի 3-րդ գլխում:
- 87 Բնագրում Δουβιζος: Խոսքը Դվին քաղաքի մասին է: Պրոկոպիոսն այն անվանում է γωρα. որ նշանակում է համընդհանուր, տիեզերական: րածություն, ազարակ, շրջան նաև քաղաք՝ ավելի ուշ շրջանի բնագրերում:
- 88 Καθαλιζος. որ նշանակում է համընդհանուր, տիեզերական:
- 89 Բնագրում Ἀγγλων: Հայկական Անգղ անունով ամրոց է: Այդպիսի Անգղներ Հայաստանում բազմաթիվ էին: Սեն-Մարտենը դրա տակ ենթադրում է Մաղկոտն գավառում գտնվող Անգղը: Տե՛ս նրա 4-րդ ծանոթությունը Lebeau-ի Histoire du Bas-Empire աշխատության 9-րդ հատորի 76-րդ էջում: Այն հիշատակվում է Եղիշեի կողմից:
- 90 Բնագրում Ἰαρεχών. γωρα: Խոսքը Տարոնի (Տարաւն) մասին է: Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 85:
- 91 Խոսրովի 4-րդ արշավանքը տեղի ունեցավ 544 թ.:
- 92 Լատիներեն aggesta: նշանակում է «հողաբլուր»:
- 93 Այսինքն Κασσα: քաղաքի բնակիչներին:
- 94 Եղեսիա քաղաքն ուներ վեց դարպաս, որոնցից ամեն մեկը իր անունն ուներ: Պրոկոպիոս Կեսարացու Βαριχασῶ πύλαι կոչվածը համապատասխանում է Barlahā -ին: Մի այլ դարպասի անունն էր Shāe , որն ամենայն հա-

- վանականությամբ համապատասխանում է Պրոկոպիոսի *Συναί πύλαι-յին*, Այդ մասին տե՛ս *Duval*, Histoire d'Edesse, p. 207, n. 1: Հմմտ. *E. Honigmann-ի* հոդվածը (Orfa) Encyclopedie de l'Islam-ում:
- 95 Բնագրում *Ἰριπυργία*. այսինքն «երեք աշտարակ»:
- 96 Տե՛ս 94-րդ ծանոթագրությունը:
- 97 Տրիբունոս բժշկի մասին տե՛ս նաև «Գոթական պատերազմի մասին» աշխատության մեջ (Դ. 10):
- 98 545 թվականին:
- 99 Պրոկոպիոսը հունացնում է սեմական սստվածուհի *Al Uzza-յին*, դարձնելով Ափրոդիտե:
- 100 Արեթասին դավաճանության մեջ կասկածելու պատճառը Պրոկոպիոսը ցույց է տվել վերը: Տե՛ս էջ 128:
- 101 Իսդիգունաս, հունարեն *Ἰσθίδουνας*. պարսկերեն *Yazdwašnasp* անունն է: Ծագումով Միհրանյան տոհմից: Տե՛ս *F. Justi*, Iranisches Namenbuch, S. 149, № 4:
- 102 Գիրք Ա, գլուխ 12:
- 103 Գիրք Բ, գլուխ 19:
- 104 Այս Բրադուկիոսի ճակատագրի մասին տե՛ս «Գոթական պատերազմի մասին» աշխատության մեջ, գիրք Դ, գլուխ 11:
- 105 Բնագրում *Φαρσαγοί*:
- 106 549 թվականին:
- 107 Բնագրում *Βόας* (միջին դարերում արտասանվում էր Վոաս), համապատասխանում է հայերեն Վոհ կամ Յոհ գետին: Ճորոխ գետն է, որ լատինական սկզբնաղբյուրներում կոչվում էր նաև Ակամպսիս:
- 108 Զեխերի ազգային պատկանելիությունը դեռ լրիվ չի որոշված: Նրանց տա՛յ ենթադրվում են ադիգեական (չերքեզական) ծագում ունեցող ցեղեր: Տե՛ս *Յ. Յ. Анчабадзе*, Из истории средневековой Абхазии (V—XVIII вв.), Сухуми, 1959, стр. 34:
- 109 Բնագրում *Ἀρχαίοπολις*: Եգերացիների Զիխան-Քվիչա, վրացերեն Ցիխե-Գոչի քաղաքը: Այժմ նաքալաքեվի գյուղն է: Արխայոպոլիսը լազիկայր թագավորության մայրաքաղաքն էր: Տե՛ս Երեմյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 41:
- 110 Այժմ Սուխումի քաղաքը:
- 111 Բնագրում *Πιτσοβος* (սեռականը *Πιτσοβοςτος*): Վրացական աղբյուրների Բիճվինթան, այժմ Պիցունդա վայրը Արխազիայում:
- 112 Բնագրում *Σαχόα*:
- 113 Բնագրում *Σαραπανος*: Այժմ կոչվում է Շորապանի:
- 114 Հոռոգպոլիս (*Ῥοδρόπολις*) հունարեն նշանակում է «վարդերի քաղաք», «վարդաքաղաք», «վարդաշեն»: Վրացական Վարդցիխե կամ Վարցիխե քաղաքն է:
- 115 Մոխորեսիս քաղաքը և գավառը գտնվում էին այժմյան Մղենիս ծղալի և Ռիունյի գետերի միջև:
- 116 Մոնոպոլիոնի մասին տե՛ս վերը, Գրքք Բ, գլ. 15:
- 117 Բնագրում *Ῥιχάσιον*. համապատասխանում է այժմյան Ռիդե նավահանգիստին:
- 118 Աթինա քաղաքը հաղտիքում, այժմ էլ նույն անունով բնակավայր: Վերջերս անվանվել է Բաղար: Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 32:

119 Այս Թովմայր որդի հայազգի Հովհաննեսի մասին Պրոկոպիոսը հիշատակում է նաև «Գոթական պատերազմի մասին» աշխատության Դ գրքի 8-րդ գլխում (տե՛ս սույն աշխատության 252 էջը)։ Ն. Ադոնցը վերոհիշյալ Թովմային նույնացնում է Հուստինիանոսի 31-րդ նովեբլլայում (գլ. 2) հիշատակված Հայաստանի կոմես Թովմայի հետ։ *Տե՛ս Ի. ԱՃՈՒԱ, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 178:*

120 Այսինքն Աթինա։ *Տե՛ս ծանոթ. 118:*

121 549 թվականին։

122 548 թվականին, Հովհաննես Կապադովկացու և Թեոդորա կայսրուհու սրված հարաբերությունների մասին տե՛ս վերը, էջ 71: Հովհաննեսը հնարավորություն չունի Կոստանդնուպոլիս վերադառնալ Թեոդորայի կենդանության ժամանակ։

ԿԱՌՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

1 «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Ա, գլ. 9:

2 «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Ա, գլ. 10:

3 «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Ա, գլ. 2:

4 Փզերր պարսկական բանակում օգտագործվում էին հեծելազորի հետ միասին և իրենց մոնչյունով, զարհուրելի արտաքինով աճ ու սարսափ էին տարածում թշնամու և նրա ձիերի վրա։ Պարսիկները փղեր օգտագործեցին նաև հայերի դեմ Ավարայրի ճակատամարտում։

5 Ֆրուրա (հունարեն *φρουρά*) նշանակում է պահակատեղի։

6 Խոսքը, հասկանալի է, ոչ թե Թեոդոսուպոլիս-Կարինի մասին է, այլ Աբորրա գետի ափին գտնվող Թեոդոսուպոլիսի, որի մասին Պրոկոպիոսը խոսում է մի քիչ հետո։

7 Անթիմիոս Տրալլացին և Իսիդորոս Միլետացին Հուստինիանոսի խոշորագույն ճարտարապետներն էին, որոնց նախագծով կառուցվեց, ի միջի այլոց, նաև սուրբ Սոֆիայի տաճարը Կոստանդնուպոլսում։ 537 թ.։

8 Բերդը գտնվում էր Ամիդի շրջակայքում և հունարեն կոչվում էր 'Ρασιδίοσ կամ Τασραΐδίοσ, որը Tur Abdin-ի տառադարձությունն է։ Հիշատակվում է «Աշխարհացոյց»-ում «Տուր-Աբդին գաւառ» ձևով։ *Տե՛ս Ս. Երևմյան. նշվ. աշխ., էջ 113: Ներկայումս կոչվում է Hatim Ta i Qalesy (տե՛ս Կ. Marquart, Eransahr, S. 114; E. Honigmann, Die Ostgrenze, S. 12 sq.).*

9 Բնագրում 'Ρωσιδίων τειρεσ. որ նշանակում է «Հռոմայեցիների ագարակ»։

10 *Տե՛ս* «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 19: Մանրամասնություններ տե՛ս «Փաղտնի պատմության» մեջ, գլ. 2:

11 Ապաղնաս, հունարեն 'Απαλνας. գտնվում էր Ամիդի շրջակայքում։ Նույնանուն բերդ կար նաև Օսրոնում։ Երկուսի մասին էլ հիշատակություն կա *Notitia dignitatum*-ում։ *Տե՛ս E. Honigmann, Die Ostgrenze, S. 14.*

12 Բիրթոնը գտնվում էր Եփրատի ափին, Դէյր-էդ Զորի շրջակայքում։

13 Նշանակում է սպիտակ քար։

14 Բնագրում 'Αντιόχεια. համապատասխանում է Tell Hānūqa- յին։ *Տե՛ս E. Honigmann, Die Ostgrenze, S. 16.*

- 15 Բնագրում Σελούτζα: Համապատասխանում է Դայսան գետին: Տե՛ս *H. B. Пу-
гулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 33:*
- 16 Հավանաբար ժամանակակից Տաբուսը Դեյր-էզ Զորի մոտ:
- 17 Զենոբիա քաղաքը կառուցված էր Եփրատի վրա: (Նրա մասին տե՛ս նաև
«Պարսկական պատերազմի մասին» աշխատության Բ գրքում, գլ. 5): Նրա
տեղում այժմ գտնվում է Զելեբիյե գյուղը:
- 18 Բնագրում lacuna.
- 19 Բնագրում Ζεῦγλα: Նշանավոր գետանցք և քաղաք Եփրատ գետի աջ ափի
վրա, Ասորիքում, կառուցված Սելևկոս Ա-ի կողմից, այժմյան հալիֆան
գյուղի մոտ: Տե՛ս Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 52:
- 20 Ասորիքի Անտիոքում կատարված շինարարության և այլ հարցերի մասին տե՛ս
*G. Downey, Procopios on Antioch, A Study of a Method in the „de
Aedificiis“ Byzantion, 14 (1939), p. 361—378:* «Աշխարհացոյց»-ում
այն կոչվում է «Աւագն Անտիոք»: Տե՛ս Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 112:
- 21 «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 8:
- 22 Ἰσοπύχτης, Թարգմանաբար նշանակում է «էշ խեղդող»:
- 23 Կյուրոս, քաղաք հյուսիսային Ասորիքում: Կառուցվել է 320—300 թթ. մթա
մակեդոնացիների կողմից: Այս քաղաքի անունից հյուսիսային Ասորիքի մի
ամբողջ շրջան կոչվում էր Կյուրոսետիկե: Այժմ կոչվում է հորրես:

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Ր Ո Ր Դ

- 1 Արևելք ասելով Պրոկոպիոս Կեսարացին, ինչպես նաև այլ բյուզանդական հե-
ղինակներ, նկատի ունի Միջագետքն ու Ասորիքը: Պարսկահայաստանը
Արևելք հասկացողության մեջ չէր մտնում:
- 2 Այսինքն Կարինը, և ոչ թե Աբորրա գետի ափին գտնվող Թեոդոսուպոլիս քա-
ղաքը:
- 3 Խոսքը Ալեքսանդր Սևերոսի մասին է (205—225):
- 4 Այս «Հայոց պատմության» մասին Պրոկոպիոսը հիշում է մի քանի անգամ:
Տե՛ս վերը, «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Ա, 34, 41-րդ ծանո-
թագրությունները: Պրոկոպիոս Կեսարացին առաջին հայ Արշակունուն հա-
մարում է պարթևների թագավորի եղբայր ու անվանում նրան Արշակ: Անա-
նունի մոտ ևս առաջին հայ Արշակունին կոչվում է Արշակ, բայց նա հանդես
է գալիս որպես պարթևների թագավոր Արշակի որդին: Խորենացին ի տար-
րերություն Անանունի, առաջին հայ Արշակունուն համարում է պարթև Ար-
շակի եղբայր, ինչպես և Պրոկոպիոսի մոտ, բայց վերջինիս տալիս է վա-
ղարշակ անունը, ինչպես Գ. Սարգսյանն է ցույց տալիս, Պրոկոպիոսի վերո-
հիշյալ ցուցումը անհնար է բխեցնել Անանունի կամ Խորենացու տվյալնե-
րից: Մանրամասն տե՛ս Գ. Սարգսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմու-
թյան» ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1966, էջ 127 և հտ.:
- 5 Խոսքը Արշակ Գ թագավորի մասին է, որի ժամանակ տեղի ունեցավ Հայաստա-
նի առաջին բաժանումը՝ 387 թ.:
- 6 Թեոդոս Մեծի որդին (395—408):
- 7 Թեոդոս Փոքրը (408—450):
- 8 «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 3:

- 9 Հայաստանի կոմեսը նստում էր Թեոդոսուպոլիս—Կարինում: Նրա նշանակման մասին հիշատակում է նաև Մովսես Խորենացին (Գ., 46):
- 10 Բնագրում *ἄρχαρχος*: Լատիներեն տերմինով այս զորավարը կոչվում էր *Magister militum per Armeniam*: Նա նշանակվեց 529 թ.: Մեզ է հասել այդ առթիվ հրապարակված հրամանագիրը: Առաջին զորավարը Սիտասան էր, որն այդ պաշտոնում մնաց մինչև 531 թ.: Տե՛ս *Н. Адоки*, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 136: Նրա իշխանությունը տարածվում էր ոչ միայն Մեծ Հայքի, այլև Պողեմոնյան Պոնտոսի և հարավային Հայաստանի ինքնավար իշխանությունների, սատրապությունների վրա: Սիտասան լրիվ տիտղոսն էր *Magister militum per Armeniam et Pontum Polemonia cum et gentes*: Տե՛ս *Corpus Iuris Civilis*, vol. II, *Codex Iustinianus-liber I*, 29, 5. *Զորավարի նստավայրն էր Թեոդոսուպոլիս—Կարինը*:
- 11 Այսինքն բյուզանդական Մեծ Հայքը, որը կոչվում էր նաև ներքնագոյն Հայք *Magnum Armeniam, quae Interior dicebatur*, *Cod. Iust. lib. I*, 29, 5, Հուստինիանոսի 31-րդ նովելլայում այն կոչվում է *εὐδοσεαρχία*:
- 12 Սատրապների տակ հասկացվում են հայկական ինքնավար նախարարությունների հարավային Հայաստանում: Պրոկոպիոսը նրանք թվով հինգ է համարում, բայց իրականում, ինչպես ցույց է տրված Հուստինիանոս կայսեր մի հրովարտակում (*Codex Iustinianus, De officio magistri militum*, I, 29, 5) վեց էին (*gentes: Anzetenam videlicet, Ingilenam, Asthianenam, Sophenam, Sophanenam, in qua est Martyropolis, Balabitenam*): Աղբյուրների այս հակասության շուրջ տե՛ս Կ. Դյուլոեբրոկ, *Հոովմեական Հայաստան*, էջ 45, նաև *Н. Адоки*, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 43—44:
- 13 Նշանակների նման նկարագրության մենք հանդիպում ենք նաև Մալալասի մոտ՝ լազերի թագավորի կապակցությամբ: Տե՛ս *Malalae Chronographia*, p. 413: հմտ. *Theophanis Chronographia*, p. 259—260:
- 14 Իլոսի և Լեոնտիոսի ապստամբությունը Ձենոն կայսեր դեմ ծագեց 484 թ.:
- 15 Հունարեն *Βαλαβιτινή*. լատ. *Balabitena*: Համապատասխանում է հայոց Բալահովիտին, Արածանի գետի վրա, Եփրատի և Արևմտյան Տիգրիսի միջև: Այժմ կոչվում է Պալու:
- 16 Բնագրում *εἰς*. լատիներեն *gentes*.
- 17 Նախքան Հուստինիանոսի ռեֆորմները, ռազմական կենտրոն էր համարվում Մելիտենն քաղաքը, ուր նստում էր Հայաստանի զուբսը: Հուստինիանոսի ռեֆորմներից հետո զուբսը ենթարկվում էր զորավար-ստրատեգին: Նոր նշանակված զուբսերից մեկը նստում էր Արտալեսում, Երկուսը, ինչպես ցույց է տալիս Պրոկոպիոսը, սատրապական տերիտորիայում՝ Կիթարիդոնում և Մարտիրոպոլսում, իսկ երկուսն էլ Օրոնում և Ցանդակում: Տե՛ս *Н. Адоки*, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 139—140:
- 18 Մարտիրոպոլիս քաղաքը գտնվում էր Նիմֆիոս գետի ափին, որը բյուզանդացիների և պարսիկների միջև սահման էր այստեղ: Պրոկոպիոսն այն հիշատակում է նաև «Պարսկական պատերազմի մասին» աշխատության մեջ (Ա, 21): Հայկական աղբյուրներում այն կոչվում է Մարտիրոսաց քաղաք:
- 19 Կիթարիդոն-Կիթառիճի մասին տե՛ս վերը, ծան. 83:
- 20 Մեծ Մոփք գավառը:
- 21 Նիմֆիոս գետն այժմ կոչվում է Բաթման սուլ:

- 22 Արքսանենե, Պրոկոպիոսի մոտ 'Αρξανηνη. Ամմիանոս Մարկելինոսի մոտ Arzanena, Arzianena, արաբական աղբյուրներում Arzan: Հայոց Աղձն— Արղն գավառն է Աղձնիք աշխարհում: Մանրամասն տե՛ս Հ. Հյուրչուման, Հին հայոց տեղվո անունները, Վիեննա, 1907, էջ 73 հտ.:
- 23 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Ա, գլ. 9:
- 24 Իլլիրիոսոս և Սաֆխաս լեռնանցք: Գտնվում էր Ֆիսոն վայրի մոտ: 586 թ. բյուզանդական զորավար Ֆիլիպպիկոսը իր դեպի Ամիդ նահանջի ժամանակ ճանապարհին վերակառուցեց Ֆատախ և Ալալեյս ամրոցները Իզալա լեռներում և այնտեղ զորաբանակ հաստատեց: Այս երկու ամրությունները համապատասխանում են Պրոկոպիոսի հիշատակած կլեյսուրներին՝ Իլլիրիոսոսին և Սաֆխասին: Իլլիրիոսոսը հանդիպում է հայկական աղբյուրներում Ոլոր ձևով, ասորիների մոտ՝ Հալորաս, իսկ արաբների մոտ՝ Հալուրիս: Տե՛ս Н. Адоки, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 10—11:
- 25 Ասթիանենե երկիր: Զորորդ Հայքի երկրորդ գավառն էր, ուներ կարևոր ուղմա-ստրատեգիական նշանակություն և կազմում էր արքունի տան սեփականությունը: Տե՛ս Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 62: Հիշատակված է Հուստինիանոսի կողբքում Asthianena նաև նրա 31-րդ նովեմբրում՝ 'Ασθιανηνη ձևով: Համապատասխանում է հայկական աղբյուրների Հայտեանք գավառին: Նա հարավային Հայաստանում գտնվող վեց ինքնավար սատրապություններից մեկն էր: Հաշտյանքը, ինչպես նաև Բալասոսիտր Պարսկահայաստանից անջատվել էին և մտել բյուզանդական պետության կազմում 377 թ.: Տե՛ս Н. Адоки, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 44:
- 26 Խորղանե, բնագրում Χορζανη: Խորձյան գավառն է:
- 27 Արտալեսոնը գտնվում էր Կիթաբիղոնից մեկ օրվա հեռավորության վրա դեպի հյուսիս, Մանանաղիի մոտ: Բյուզանդական պատմիչ Մենանորոսը 576 թվականին Խոսրով Անուշիրվանի արշավանքի կապակցությամբ հիշատակում է Արաբեսոն ('Αραβέσσων) գյուղը, որն համապատասխանում է Արտալեսոնին: Արտալեսոնը ժամանակակից էնդիրիսն է: Տե՛ս Н. Адоки, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 20—21:
- 28 Սատալան (Սատաղը) Առաջին Հայքի քաղաք էր, որը հետագայում, Հուստինիանոս կայսեր ժամանակ, մտավ նորաստեղծ Ներքնագույն Հայքի սահմանների մեջ: Սատալայից Մելիտենե ձգվում էր պաշտպանական երկրորդ գիծը, որն իր դիրքով և նշանակությամբ հավասար էր Թեոդոսոպոլիս—Մարտիրոպոլիս առաջին գծին: Տե՛ս Н. Адоки, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 141:
- 29 Այս Օսրոենե վայրը ոչ մի առնչություն չունի Օսրոենե երկրի հետ, որը հիշատակված է «Կառուցումների մասին» աշխատության Երկրորդ գրքում (գլ. 8): Պողոմենոսը իր «Աշխարհագրության» մեջ հիշատակում է այն շրջանը, որտեղ էր գտնվում նաև Սատալա քաղաքը, Օրբալեսենե ձևով: Նրանից հարավ գտնվում էր ըստ Պողոմենոսի Օրսենե գավառը: Պրոկոպիոսի տեքստի հրատարակիչ Մալտրետուսը Պրոկոպիոսի հիշատակած այս Օսրոենեն նույնացնում է Պողոմենոսի վերոհիշյալ Օրսենեի հետ: Ն. Աղոնցը ոչ մի ընդհանուր բան չի գտնում ոչ Օրբալեսենեի, և ոչ էլ Օրսենեի հետ և ենթադրում է, որ ավելի շուտ այս Օսրոենեի տակ ենթադրվում է հայկական Երեզը (տե՛ս Н. Адоки, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 60, прим. 1):

- 30 Կոլոնիա քաղաքը կառուցվել է դեռևս հռոմեական ժամանակաշրջանում, բայց զարգացավ առանձնապես բյուզանդանիցների կողմից: Հուստինիանոս կայսեր կառուցած ամրությունների ավերակները մինչև օրս երևում են: Կոլոնիայի տեղում է գտնվում այժմ Կոլի-Հիսար գյուղը:
- 31 Հունարենն Βασιλεύων: Հայոց Բաբերդն է: Ավելի ուշ շրջանի բյուզանդական աղբյուրներում նա հանդես է գալիս արևմտահայ արտասանությամբ Βασιλευσε կամ Βασιεσε:
- 32 Արեոն, Լյուսիորմոն և Պետրիոս վայրերի տեղադրությունը հայտնի չէ: Ն. Ադոնցի ենթադրությամբ նրանք Բայբերդի մոտակայքում պետք է գտնված լինեն: Տե՛ս Ի. ԱՃՈՒԿ, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 147:
- 33 Լյուտարարիզոնը (հուն. Λυταραριων) Ն. Ադոնցը նույնացնում է Օլոտոյարիզի հետ: Տե՛ս Ի. ԱՃՈՒԿ, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 147:
- 34 Գերմանոսի Ֆուսատոնը Ն. Ադոնցը նույնացնում է IX գարում Տրապիզոնի մետրոպոլիտի մեջ մտնող եպիսկոպոսանիստ քաղաքներից մեկի՝ Կերամեոնի հետ, ժամանակակից Կրոմի, Գյումուշխանեից հյուսիս գտնվող մի գյուղ (Ի. ԱՃՈՒԿ, Կ. ՍՈՒՄ., ՍՏՐ. 148:): Ս. Տ. Երեմյանը Գերմանոսի Ֆուսատոնի տակ ենթադրում է VII դարի «Մղոնաշափք»-ում հանդիպող Փոսաղուոն վայրը, որ գտնվում էր Կարինից դեպի Կոլոնիա տանող ճանապարհի վրա, Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի սահմանագծում, Գայլ գետի (Լյուկոս) ակունքների մոտ, և որ Փոսաղուոն լեռնանցքը համապատասխանում է այժմյան Վալուկի լեռնանցքին: Տե՛ս Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 88:
- 35 Ժամանակակից Սվաղ քաղաքը:
- 36 Նիկոպոլիսը գտնվում էր Փոքր Հայքում: Կառուցվել էր Պոմպեյոսի կողմից՝ Միհրդատի դեմ հաղթանակ տանելուց հետո: Այժմ կոչվում է Շարին Գարահիսար:
- 37 Տեղն անհայտ: Ն. Ադոնցի ենթադրությամբ Բաբերդի մոտակայքում պետք է եղած լինի: Տե՛ս Ի. ԱՃՈՒԿ, Կ. ՍՈՒՄ., ՍՏՐ. 147:
- 38 Կուկարիզոնը գտնվում էր Կարինի մոտ, ժամանակակից Կուկարիսի տեղում: Հայերեն անունն է Կուկայառիճ և հիշատակված է դեռ հորենացու կողմից «Հաուկի Ի Կուկայառուոյ» (Բ, 65): Տե՛ս Ի. ԱՃՈՒԿ, Կ. ՍՈՒՄ., ՍՏՐ. 147:
- 39 Հունարենում Βιζυα: Այս քաղաքը Հուստինիանոս կայսեր 31-րդ նովեբլլայում (գլ. 1) կոչվում է Լեոնտոպոլիս և Բաղանիս և համապատասխանում է հայերեն Վժանին: Նույնանուն մի գյուղ գոյություն ունի մինչև օրս էլ եփրատի ափին, Եկեղյաց գավառի և Մանանաղիի սահմանագլխին (տե՛ս Ի. ԱՃՈՒԿ, Կ. ՍՈՒՄ., ՍՏՐ. 144—145): Հուստինիանոսն այն վերանվանում է Հուստինիանուպոլիս: Ն. Ադոնցը ցույց է տալիս, որ Վժանը գտնվում էր Թևոկոսուպոլիսի և Երզնգյանի միջև, որ Լեոնտոպոլիսը սխալմամբ են նույնացնում Վիժան—Բիղանա—Բաղանիսի հետ, նույնիսկ կայսեր վերոհիշյալ նովեբլլայում, այդ քաղաքների իրար շատ մոտիկ գտնվելու պատճառով:
- 40 Այժմ կոչվում է էսկի Մալաթիա: Մինչև Հուստինիանոս կայսրը բյուզանդական դուքսի նստավայրն էր: Ինչու Սյունակյացը ամբողջ Հայաստանի դուքսին անվանում է Մելիտենեի դուքս (տե՛ս Ի. Յ. Փիցուլեւսկայա, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 150):
- 41 Հոմեական կայսր Տրայանոս (98—117):
- 42 Տե՛ս վերը, ծանոթ. 11:
- 43 Տե՛ս «Կառուցումների մասին», Գիրք Գ, գլ. 1:
- 44 Այսինքն անվանվեց Անաստասիուպոլիս:

- 45 Բնագրում հոգնակի թվով է բերված τῶν Ἀρχιεπιστῶν: Նկատի ունի Ա, Բ, Գ, Դ Հայքերը:
- 46 Յումինա քաղաքը գտնվում էր Բիղանա—Վժանից ոչ հեռու, Երզնկայի մոտ, Քեշիշ-ղաղի նախալեռներում, ուր այժմ գտնվում է Զիմին վայրը: Հուստինիանոսն այն վերանվանեց Հուստինիանուպոլիս: Այստեղ էր նստում նաև եպիսկոպոսը, որը կոչվում էր Հուստինիանուպոլսի եպիսկոպոս կամ դավառի անունով՝ Եկեղյաց գավառի եպիսկոպոս: Տե՛ս Ի. ԱԾՈՒԱ, ԿԿ. ՏՕԿ. ՏԻՐ. 145:
- 47 Խոսքը Սիտտասի մասին է, որին Պրոկոպիոսը հիշատակել է «Պարսկական պատերազմի մասին» աշխատության մեջ և այլուր:
- 48 Սխամալինիսոնը դտնվում էր ժամանակակից Զիմլա գյուղի տեղում:
- 49 Հորոնոն ամրոցը գտնվում էր ժամանակակից Խալանեն խանլարի տեղում, երկու լեռնանցքների առաջ, որոնցից մեկը տանում է դեպի Բաբերդ, մյուսը՝ դեպի Երզնկա:
- 50 Օկենիտ ճաներն ապրում էին Բաբերդից հյուսիս, Ճորոխի արևմտյան վտակի շրջանում, Խարտ-ի դաշտավայրում: Տե՛ս Ի. ԱԾՈՒԱ, ԿԿ. ՏՕԿ., ՏԻՐ. 63:
- 51 Ժամանակակից Խարտը՝ Բաբերդից վերև, Ճորոխի արևմտյան վտակի վրա, Խարտ Օվասը-յում: Տե՛ս Ի. ԱԾՈՒԱ, ԿԿ. ՏՕԿ., ՏԻՐ. 62—63:
- 52 Հավանաբար գտնվում էր Պարխար լեռների շրջանում: Տե՛ս Ի. ԱԾՈՒԱ, ՏԻՐ. 63:
- 53 Կենան և Սիսիլիսոնը գտնվում էին Պարխար լեռների հյուսիսային վերջավորությունում: Մանրամասն տե՛ս Ի. ԱԾՈՒԱ, ԿԿ. ՏՕԿ., ՏԻՐ. 63—64:
- 54 Ցանդակոն (հունարեն Τζανζακων: Ադոնցն առաջարկում է ուղղել Τζανζακων — Ցավզակոն): Սև ծովի ափին մոտ այժմ գտնվում է Զավզագա գյուղը, Կարա-դերե գետի վրա, որն հավանաբար համապատասխանում է Պրոկոպիոսի հիշատակած Ցանզակոնի հետ: Տե՛ս Ի. ԱԾՈՒԱ, ԿԿ. ՏՕԿ., ՏԻՐ. 65:
- 55 Հայտնի չէ կոնկրետ ինչին է համապատասխանում:
- 56 Տե՛ս «Գոթական պատերազմի մասին» աշխատության Դ գիրքը, գլ. 12 (սույն աշխատության 268-րդ էջը):
- 57 Տե՛ս «Գոթական պատերազմի մասին», Գիրք Դ, գլ. 4 (սույն աշխատության 248 էջը):
- 58 Նկատի ունի վեստգոթերի թագավոր Թեոդորիքոս Ա-ին (419—451), նշանավոր Ալարիքոս Ա-ի թոռան:

ՎԱՆԴԱԼԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

- 1 Ֆեդերատներ էին կոչվում բյուզանդական բանակում ծառայող օտարերկրացիները: Նրանք ոչ միայն զինված էին իրենց ժողովրդին հատուկ զենքերով, այլև պահպանում էին իրենց սովորությունները, նիստն ու կացը, լեզուն, պատերազմ մղելու իրենց հատուկ եղանակը: Նրանց ղեկավարները հասնում էին բարձր աստիճանների, տիրանում բարձր պաշտոնների՝ և՛ ռազմական, և՛ քաղաքական: Նրանք խոշոր դեր էին խաղում պետության գործերում: Սկսած Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանից, ֆեդերատների հրամանատարները բյուզանդացիներ էին, իսկ զորքերի էթնիկական կազմն արդեն խառն էր, բացի օտարերկրացիներից, կային նաև բյուզանդացիներ:

- 2 Զորավար Դորոթեոսը մինչև 532 թ.՝ բյուզանդա-պարսկական հաշտության պայմանագրի կնքումը, կոչվում էր պարսիկների դեմ որպես Հայաստանի զորավար և հմուտ պատերազմող (տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին» Ա, 15): Նա ենթարկվում էր Սիտտասին: Ն. Աղոնցը ենթադրում է, որ Դորոթեոսը Հայաստանի դուքսն էր, և ոչ զորավարը: Հայաստանի զորավարը (magister militum per Armeniam) ինչպես Պրոկոպիոսն է ցույց տալիս, Սիտտասն էր: Տե՛ս *И. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана*, стр. 135: Դորոթեոսի Աֆրիկայում գործող հայկական զորամասը որակված է որպես ֆեդերատ (դաշնակցային), մի բան, որ վկայում է նրա ինքնուրույնության մասին: Այգպիսի վիճակում էին նաև հայկական նախարարությունների (սատրապությունների) զորքերը:
- 3 Կավկանա քաղաքը այժմ կոչվում է Պորտո Լոմբարդո:
- 4 Բնագրում *Καρχηδών*: Խոսքը Կարթագեն քաղաքի մասին է, Աֆրիկայի հյուսիսային ափին, ժամանակակից Թունիսում:
- 5 Հյուպատպիստ (հունարեն *ὑπαποταπτης*) բառացի նշանակում է վահանակիր, բայց միաժամանակ նշանակում է թիկնապահ:
- 6 Դեկիմոն, այն է *Decimum miliarium*, Կարթագենից տաս մղոն հեռավորության վրա:
- 7 Դորիֆոր (հունարեն *δωριφορος*) բառացի նշանակում է նիզակակիր, բայց միաժամանակ նշանակում է թիկնապահ:
- 8 Այս Արտավան Արշակունու մասին Պրոկոպիոս Կեսարացին հիշատակում է «Պարսկական պատերազմի մասին» աշխատության մեջ, Գիրք Բ, գլ. 3:
- 9 Բյուզանդիոնը մավրուսիոսների մի շրջանն էր Լիբիայում:
- 10 Մավրուսիոսները հյուսիսային Աֆրիկայում ապրող բնիկ ժողովուրդն էին:

ԳՈԹԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

- 1 Խոսքը հայազգի հռչակավոր զորավար Նարսես ներքինու մասին է:
- 2 Պիկենոն (լատիներեն *Picenum*) քաղաք Միջին Իտալիայի արևելքում:
- 3 Խոսքը Ներսես և Հրահատ Կամսարականների մասին է:
- 4 Ավքսիմոս քաղաքը այժմ կոչվում է Օսիմո:
- 5 Ժամանակակից Ռիմինին:
- 6 Ալարիքոս Բ-ը, Վեստգոթերի թաղավոր (484—507 թթ.):
- 7 Ռավեննա, նշանավոր քաղաք Ադրիատիկ ծովից 8 կիլոմետր հեռավորության վրա, Ֆերրարա-Ռիմինի ճանապարհին: Հայտնի է իր նշանավոր պատմական հուշարձաններով:
- 8 Ժամանակակից Միլան քաղաքը:
- 9 Լիգուրիա, նահանգ Իտալիայի հյուսիս-արևմուտքում: Կենտրոնն է Մեդիոլանոն (Միլան) քաղաքը:
- 10 Ուրբիվենտոն, հռոմայեցիների *Urbus Vetus*, այժմ Օրվիետո:
- 11 Էմիլիա երկիր, շրջան հյուսիսային Իտալիայում, Պո գետի աջ ափին:
- 12 Պերանիոսը ծագումով իբերացի էր: Նրա սկզբնական գործունեության մասին Բյուզանդիոնում Պրոկոպիոսը հիշատակում է «Պարսկական պատերազմի մասին» աշխատության մեջ: Տե՛ս Գիրք Ա, գլուխ 12, գիրք Բ, գլ. 24, 25, 26—28:

- 13 Այժմ կոչվում է Ուրրինո:
- 14 Կայսենա (Կեսենա), ամրոց հյուսիսային Իտալիայում, Ռավեննայից 300 ասպարեզ հեռավորության վրա, ինչպես վկայում է Պրոկոպիոսը:
- 15 Ֆորոկորնելիս (Forum Corneli) քաղաք հյուսիսային Իտալիայում, Ռավեննայից մի փոքր արևմուտք, այժմ Իմոլա:
- 16 Բնագրում 'Αρταξάξιος — Արտավազ:
- 17 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին» Գիրք Բ, գլուխ 19: Նաև «Գաղտնի պատմություն» գլուխ 2:
- 18 Վերոնա, Իտալիայի նշանավոր քաղաք, Միլանից 150 կմ. դեպի արևելք:
- 19 Ժամանակակից Պո գետը:
- 20 Այժմ կոչվում է Ֆաենցա:
- 21 Իլլիրիայի քաղաք, Ադրիատիկ ծովի ափին:
- 22 Հոռմը կառուցված է այս Տիբերիս գետի վրա: Այժմ այն կոչվում է Տիբր:
- 23 Հոռմի նավահանգիստը:
- 24 Քաղաք Տիբրի գետաբերանի մոտ:
- 25 Գիլակիոս (հունարեն Γιλκίσιος) հայկական Գլակ անունն է: Տե՛ս Հ. Անառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Ա, Երևան, 1942, էջ 477, Ֆ. Յուստին սխալմամբ կարծում է, որ Գիլակիոս նշանակում է Գիլանցի: Տե՛ս F. Justi, Iranisches Namenbuch, S. 115 B.
- 26 Դրիունտ, նավահանգիստ հարավային Իտալիայում:
- 27 Բրենտեսիոն, քաղաք Կալաբրիայում, ժամանակակից Բրինդիզին:
- 28 Քաղաք Կալաբրիայում:
- 29 Տե՛ս «Վանդալական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 28:
- 30 Տե՛ս «Վանդալական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 28:
- 31 Պրոկոպիոսը պարսկահայի տակ նկատի ունի Պարսկաստանին ենթակա Հայաստանի բնակիչին:
- 32 Կեֆալոնիա, կղզի Հոնիական ծովում:
- 33 Կալաբրիա, Ապենինյան թերակղզու ամենահարավային ծայրամասը:
- 34 Այժմ կոչվում է Մելիդա, Դալմատիայի մի կղզի:
- 35 Պարսկական անուն, որ տարածված է նաև հայերի մոտ հորեն ձևով: Տե՛ս Հ. Անառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Բ, Երևան, 1944, էջ 543:
- 36 Պրոկոպիոսը նկատի ունի Քսենոփոնի Անաբազիսը (Դ, 8, 22) և Արրիանոսի «Պերիպլուս»-ը (ԺԱ), որոնք ցույց են տալիս, որ կոլխերը տրապիզոնցիների հարևան են:
- 37 Հունարեն 'Αχαΰσις: Պրոկոպիոսը ստուգաբանում է γαλατῶα բայից, որ նշանակում է «ծուել», «հաղթահարել»: Առաջին Ա-ն ժխտական մասնիկ է, իհարկե, ժողովրդական ստուգաբանություն է:
- 38 Այժմ կոչվում է Ախավա:
- 39 Բնագրում 'Αΰαρσῶς:
- 40 Խոսքը ճորսի պահակի մասին է:
- 41 Իարյալի կիրճը:
- 42 Խոսքը արխայների մասին է:
- 43 Ժամանակակից Սուխումին ու Պիցունդան:
- 44 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Ա, գլ. 17:
- 45 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 30:
- 46 Հունարեն Τραχῆα. նշանակում է խորտուբորտ, քարքարոտ, անհարթ:

- 47 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 28:
- 48 Բնագրում *Ρέων*:
- 49 Բնագրում *Σταπανά*. Ժամանակակից Շորապանին:
- 50 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Ա, գլ. 15:
- 51 Խոսքը Քութայիս քաղաքի մասին է:
- 52 Նկատի ունի Այետեսին, Մեգեյայի հորը, արգոնավորդների մասին առասպելի հերոսներից մեկին:
- 53 552 թ.:
- 54 Ժամանակակից Պլովզիվ քաղաքը Բուլղարիայում:
- 55 Կրոտոն քաղաքը գտնվում էր ժամանակակից Կալաբրիայում:
- 56 551 թ.:
- 57 Բնագրում *Τουσαχ*. համապատասխանում է ժամանակակից Տոսկանային:
- 58 Մ. Չամչյանը ենթադրում է, որ գա հայկական Ընձյուղ (ծիլ) բառից է: Տե՛ս նրա «Պատմություն Հայոց», հատ. Բ, էջ 272: Հ. Աճառյանը գտնում է, որ դրա հայերեն ձևն է Ընջյուղ (երինջ բառից): 5-րդ դարում Եղիշեն հիշատակում է ոմն Ընջյուղի, Վասակ Սյունեցու կողմնակիցների թվում: Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, էջ 239—240:
- 59 553 թ.:

«ԳԱՂՏՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»

- 1 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 19:
- 2 Այսինքն «Գաղտնի պատմության» առաջաբանում:
- 3 «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 17:
- 4 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 13:
- 5 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 1:
- 6 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 21:
- 7 Ստրատիոտները բյուզանդական զինվորականներն էին, որոնք բանակում կամ նավատորմիղում ծառայելու համար ստանում էին սլետուսթյունից հողամաս:
- 8 Լատիներեն *Limitaneus*, այդպես էին կոչվում բյուզանդական սահմանապահները: Հետագայում հունարեն կոչվում էին ակրիտասներ:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԸ ՔՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱՔԵՐՅԱԼ

- 1 Corpus Iuris Civilis, vol. II, Codex Iustinianus, recognovit et retractavit *Paulus Kreuger*, Berolini, 1959, I, 29, 5, p. 82:
Հրովարտակր հրապարակվել է Հուստինիանոսի գահակալության հենց սկզբում: Տե՛ս *Н. Адоиц*, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 135:
- 2 Խոսքը նշանավոր դորավար, հայադգի Սիտտասի մասին է:
- 3 Corpus Iuris Civilis, vol. III, Novellae, Appendices, Edictum III de Armeniorum successione, p. 760—761: Հրապարակվել է 535 թ. հուլիսի, 23-ին: Տե՛ս *Н. Адоиц*, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 184:
- 4 Բնագրում չի պահպանվել այն անձնավորության անունը, որին է հասցեագրված սույն հրովարտակր: Ն. Ադոնցի ենթադրությամբ, դա Արևելքի պրետորյան պրեֆեկտ Հովհաննեսն է, որին հասցեագրված է 31-րդ նովելլան: Տե՛ս *Н. Адоиц*, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 185:
- 5 Հուստինիանոսը սույն հրովարտակր ուժի մեջ գնելով իր թագավորության սկզբից, 527 թ., բազում դժվարությունների առաջ կանգնեց, որովհետև տեղում մեծ դժգոհություններ առաջացան: Այդ պատճառով նա հաջորդ տարին ստիպված եղավ հրապարակել նույն հարցին վերաբերող մի նոր հրովարտակ, որով վերանայում էր այդ հարցը և հրովարտակը ուժի մեջ դնում նրա հրապարակման օրից, որովհետև, «անցյալի վրա այն տարածելը... առաջ կբերեր խառնաշփոթություն»:
- 6 Corpus Iuris Civilis, vol. III, Novellae, Nov. XXI, p. 144—146:
Հրապարակվել է 536 թ. մարտի 18-ին: Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 181:
- 7 14-րդ ինգիլտիոնը սկսվում էր 535 թ. սեպտեմբերից:
- 8 Բնագրում՝ γενηαρχια γλωσσια:
- 9 Corpus Iuris Civilis, vol. III, Novellae, Nov. XXXI, p. 235—239:
Հրապարակվել է 536 թ. մարտի 18-ին: Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 184:
- 10 Հուստինիանոսն անցկացնելով պրովինցիաների վերակառուցումը ղեկավարվում էր ոչ միայն վարչական դրդապատճառներով, այլև դատավարության շահերով: Մինչև Հուստինիանոսը հռոմեական կայսրության մեջ դատավարությունը իրականացնում էր նույն ինքը պրովինցիայի ղեկավարը: Յուրաքանչյուր ղեկավար միաժամանակ դատավոր էր: Պրովինցիաներում կար դատարանային երեք աստիճան, համաձայն պրովինցիաների ղեկավարների երեք աստիճանների. օրդինար կամ կլարիսիմային, սպեկտաբիլային և իլլյուստրական: Հուստինիանոսի ռեֆորմների հետևանքով կառավարիչները բարձրացան սպեկտաբիլային աստիճանի, այսինքն նույն ժամանակ դարձան *judices spectabiles*: Մինչև 500 սուլիդ հայցագին ունեցող գործերի մասին նրա վճիռը վերջնական էր: Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 163—164:
- 11 Օրդինար դատավորների վճիռը մինչև 300 սուլիդ հայցագին ունեցող գործերի մասին վերջնական էր: Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 164:

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

Ա Ն Ձ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի 3 Ա Ն Կ

- Արգար 108—110
 Արոխարաբոս 54
 Արբամոս 57, 58
 Ազամեմնոն 44, 249
 Ադերգուդունբադես 14, 63, 65
 Ադալիոս 81, 131, 132, 141, 145
 Այոնախոս 108
 Աեյմաֆոս 105
 Ագարեթես 43, 48—50, 53, 152
 Աթանասիոս 207, 208, 211, 213, 223, 237
 Աթենայա 243
 Ալամունդարոս 43, 47—49, 53, 77, 78, 84, 87, 103, 119, 127, 129, 153, 154, 260, 293
 Ալարիֆոս 217
 Ալեֆսանդր Մակեդոնացի 23, 80, 153, 189
 Ալեֆսանդր Մամայաի որդի 189
 Ալեֆսանդր դեսպան 61
 Ալրիաս 205
 Ալուիթ 215
 Ակակիոս 80, 81, 131, 209, 301, 303
 Ամբագուկես 23
 Ամբրոս 129
 Ամմատոս 204
 Այգան 32, 37, 205
 Այետես 276
 Անաստասիոս կայսր 14, 17, 18, 23, 24, 26, 28, 31, 42, 68, 114, 115, 166, 192, 195, 196, 250, 295
 Անաստասիոս դարացի 76, 86, 87, 90, 101
 Անատոզադոս 258, 259
 Անատոլիոս 4, 43
 Անդրեսաս մարմնամարզիկ 32, 33
 Անգալյաս 288, 289
 Անրեմիոս նարտարապետ 171
 Անիաբեդ 120, 121
 Անտալաս 207, 210, 284
 Անտոնինոն 72—74, 291
 Ապիոն 18
 Ապսյուրտոս 243
 Ասկան 32, 37, 51, 52
 Ասպերեդես 22, 24, 59, 63
 Ասպետյաններ 81
 Ավդուին 285
 Արատիոս 30, 41, 215, 217, 218, 221, 223, 229—240, 284, 285
 Արգեկ 147
 Արեքաս 48, 50, 51, 77, 118, 125, 126, 128, 153, 154, 260, 291, 292,
 Արեոբինդոս 17—20, 207—209, 213, 214, 233
 Արիանոս 276
 Արկադիոս 3, 190
 Արշակ Պարթև 189
 Արշակ Բ 10—12
 Արշակ Գ 189, 190
 Արշակ վերջին Տ3, 189, 196, 196
 Արշակ Արշակունի, Արսավանի ազգական 234—237
 Արշակ հայագրի, Սուրոնի կայագորի պես 88
 Արուֆոս 231, 232
 Արտաշիւր 209, 211—213
 Արտավազես 224—227
 Արտավան Արշակունի 82, 207, 208, 210—214, 233—240, 252, 253, 285, 286
 Արտեմիս 44, 45, 249
 Ափրոդիտես 153

Բարաս 255, 270, 273, 274
Բասի լեյու 133, 293
Բասիիդես 67
Բարադոտու 111, 112
Բարբառու 205
Բարեսմտնա 31, 36—38
Բելիսարիոս 1, 29—38, 41, 42, 48—50, 52, 53, 59, 69—73, 76, 77, 85, 91, 114, 118—120, 122—134, 140, 148, 203—207, 209, 215—224, 226, 229—232, 237, 238, 291—294
Բենիլոս 255, 270
Բեսաս 59, 223, 255, 260, 262—264, 266, 268—270
Բերոս 141, 142, 232
Բեսարոս 277
Բլեսիամես 124, 126, 174, 224, 292
Բոնես 29
Բորայիդես 71, 234, 236
Բուզես 30—33, 59, 82, 83, 91, 98, 111, 119, 130, 238, 255
Բուրկենաիոս 222
Բրադուկիոս 156, 260

Գարալա 48
Գելիմեր 133, 205, 206
Գևորգիոս 126, 155, 156
Գերմանոս 32, 92, 94, 95, 234—240, 285
Գիլակիոս 231
Գլոնես 17, 20—22
Գողիդիսկոլոս 18
Գոնրարիս 208—213, 233, 234
Գուրգես 120, 155, 157—159, 162—164, 250—253, 255, 257, 258, 279—283
Գուսանասադես 10, 13, 14
Գուրգեն 28, 29, 115, 154
Գրիգոր 209—212

Դագարիս 39, 62
Դագիսբալոս 157—164, 250, 252—255, 258, 288, 290
Դամիանոս սուրբ 188
Դեմետրիոս 228
Դեմոստրատոս 47
Դիոգենես 131, 132
Դիոկլետիանոս 56, 177, 180
Դոմենտիոս 141
Դորոթեոս հոռոմալեզի 32

Դորոթեոս Հայաստանի գորավար 39, 203

Եվարիլես 105
Եվգենիոս վկա 200
Եվսեբիոս դեսպան 5
Եվսեբիոս Լպիսկոպոս 75
Եվփեմիա 72, 73
Եվֆրատաս 247
Եվրեմիոս 94, 95

Ջաբերգանես 65, 99, 146, 292

Չամես 24, 63, 65, 101

Ջենոբիա 88, 181

Ջենոն 5, 191, 296

Ջեսա տե՛ս Սիսուբաս

Էսիմիֆայոս 57, 58

Թեոդոս Փոֆր 3, 4, 24, 167, 190, 196

Թեոդորա բագուհի 69, 71, 72, 165, 292, 293

Թեոդորա, Օպսիտեսի կին 255

Թեոդորոս ապոկրիսիարիոս 138

Թեոդորոս մեխանիկոս 113

Թեոդորոս, Սոֆանենեսի սատրապ 192

Թեոկտիստոս 96, 98, 119, 127, 141

Թեոֆոբիոս 279, 280

Թեդերիֆոս 18, 201

Թովմա, Ասլամիալի եպս. 105—107

Թովմա դեսպան 61

Թովմա, Հովհաննես Գուզեսի հայր 161, 252, 254, 255, 258, 265, 266, 305

Խավդաս 284

Խլդիգեր 141, 217, 218

Խլլոս 191

Խասակես [Վամսարական] 42, 141, 144, 229—231

Խադիգուսնա 154—156, 259, 260, 277, 278, 283

Խադորոս ճարտարապետ 171, 182

Խադորոս (ճախորդի եղբորուդին) 182

Խաիս 56

Խրիենես 29

Խֆիգենիա 44—45, 249

Կեոնտիոս 191, 237, 238

Կիբելաիոս 30

- Լիբերրոս 239, 285
 Լոնգիճոս 48, 199
- Խանաբանգես պարոիկ 59, 60
 Խանաբանգես պարսկահայ 225- 237
 Խոսրով արքա պարոից 24 - 27, 60-65,
 76-80, 83, 85-108, 110-114, 116,
 118, 120-123, 128-134, 140, 141,
 145, 146, 148-159, 182-185, 200,
 209, 234, 248-251, 256, 258-260,
 267, 268, 275, 277, 279, 280, 282, 283,
 292-296
- Խորիանես 241, 250, 252-254
 Խրյուսես 171-173
- Կայսոս 58
 Կանդիդոս Եպս. 90, 128, 129
 Կաոսես 24, 60, 101
- Կավաղ արքա պարսից 6, 8-10, 13-19,
 21, 23, 24, 26-29, 38, 41-43, 47,
 48, 53, 58, 60, 61, 63-65, 87, 90, 101,
 103, 111, 112, 120, 128, 145, 147,
 171, 192, 196, 292, 295
- Կավաղ ինքնակոչ 65
 Կելեր 17, 19, 22, 115
 Կիպրիանոս 205
 Կիրիլլոս 32
 Կյուրոս 80, 187
 Կոզմա սուրբ 188
 Կոկկաս 288
 Կոնոն 228
 Կոստանդիանոս ղեսպան 140, 153
 Կոստանդիանոս զորահրամանատար 240
 Կոստանդիոս 238
 Կուցես 30
 Կուցինաս 210, 284
- Հակերտ 3, 4
 Հակոբ ասորի 15
 Համագասպ 80
 Հելլեսքայոս 57, 58
 Հեստիա 140
 Հերմոգենես 31-33, 35-38, 43, 49, 58--
 62
 Հերոդիանոս 217, 228
 Հիսոս տե՛ս Քրիստոս
 Հյուպատիոս 18, 19, 26-28, 68, 70, 71,
 234
 Հոմերոս 2
- Հովհաննես Արշակունի հայր Արտավանի
 82, 83, 207
 Հովհաննես Արշակունի Եղբայր Արտավա-
 նի 207, 208
 Հովհաննես Բասիլեյոսի որդի 133, 134,
 293, 294
 Հովհաննես Գուգես 161, 252-256, 258,
 265, 266
 Հովհաննես Դարայի բռնատիրոջ 76
 Հովհաննես Լիբիայի բռնապետ 210, 211,
 213
 Հովհաննես Կապադոկյացի 67, 71-75,
 165
 Հովհաննես Հոուփինոսի որդի 94
 Հովհաննես Ղուկասի որդի 47
 Հովհաննես ճարտարապետ 182
 Հովհաննես Միջագետքի հրամանատար
 114, 123, 126
 Հովհաննես Նիկիտայի որդի 32, 127, 141
 Հովհաննես Պապպոսի Եղբայր 205, 214,
 284
 Հովհաննես Պոմպեյոսի որդի 234
 Հովհաննես Սիսինիոլոսի որդի 207, 208
 Հովհաննես Վիտալիանոսի Եղբորդի
 215-218, 220-223, 229, 231, 232,
 285, 288, 290
 Հովհաննես Յիվոս 115, 120-122, 158
 Հովհաննես օպտիոն հայազգի 203-207
 Հովհաննես Ֆազան 125, 141, 240, 288
 Հուլիանոս ղեսպան 58, 77, 94
 Հուլիանոս սուրբ 102
 Հուստինիանոս կայսր passim
 Հուստինիանոս Գերմանոսի որդի 285
 Հուստինոս Գերմանոսի որդի 235-238,
 240, 285
 Հուստինոս կայսր 18, 24-26, 28-30,
 115, 296
 Հուստինոս իլլիրացի զորավար 215, 218,
 221, 222, 229, 287
 Հուստոս 71, 129, 130, 141, 142, 145, 153
 Հոնկինարիոս 151
 Հոնկիբրասիոս 119, 127, 163
 Հոուփինոս 26, 28, 31, 34, 42, 43, 47, 61,
 62
 Հոուփինոս Հովհաննեսի հայր 94
- Ղուկաս Հովհաննեսի հայր 47

Մամաս ֆահանա 76
 Մարիա Հյուպատիոսի կին 68
 Մարկելլոս Հուստինիանոսի ֆրոջորդի 153
 Մարկելլոս պալատական կայազորի պետ
 32, 74, 236—238
 Մարկելլոս ֆեդերատների դուֆս 205
 Մարկենտիոս 210
 Մարկիանոս վենետիկցի 224
 Մարտինոս զորավար 112, 114, 141—143,
 147—149, 152, 205, 217, 223, 283
 Մարտինոս պատանդ 61
 Մաֆսիմինոս 228
 Մեթոդես 26, 27, 60, 65
 Մեզաս եպս. 92—96
 Մեղեյա 120, 243—215, 263, 265
 Մերմերոս 39, 59, 158, 160—163, 261,
 269—274, 276, 279—284
 Միրանես զորավար օե՛ս Պերոզ զորա-
 վար
 Միրանես Պետրայի կայազորի պետ 161
 Մոլացես 96, 98
 Մունդոս 6Ը, 70

 Յասոն 120, 243—245

 Նաբեղես 123, 140, 112—144, 255, 292
 Նազարես 240
 Նարսես [Կամսարական] 30, 41, 57, 141,
 143, 144, 215, 217, 218, 222, 223,
 229
 Նարսես ներքինի 42, 74, 215, 216, 218—
 222, 229, 284, 286—290
 Նիկիտա 32, 127, 141

 Ուիտտիգիս 78, 79, 85, 86, 114, 153, 219
 Ուլիարիս 206, 217, 222
 Ուլիզազոս 255, 256, 276
 Ուլիքես 210, 212, 213
 Ուրախաս 219, 222

 Պալլադիոս 286
 Պակուր 10—12
 Պակուր որդի Պերանիոսի 232
 Պապպոս 205, 214
 Պասիֆիլոս 210, 211, 213
 Պավլոս քարզման 93, 97, 107, 116, 146,
 151, 152
 Պատրիկիոլոս 18

Պատրիկիոս 18—21, 26
 Պետրոս Արզանենացի 115, 119, 123, 124,
 141—143, 147, 148
 Պետրոս զորավար 29
 Պետրոս քիկնապահ Հուստինիանոսի 48
 52
 Պետրոս քրակացի 211—213
 Պետրոս (տե՛ս Հովհաննես Կուսպողովա-
 ցի)
 Պետրոս պատրիկ 259
 Պերանիոս 29, 141, 145, 147, 148, 152—
 153, 220, 221, 228, 232
 Պերոզ աբա պարսիչ 1—Յ. 147
 Պերոզ (Միրանես) Վարսից զորավար
 31, 33—37, 48, 171
 Պերոզ հայազորի 80
 Պիտյուսֆես 31, 36, 37
 Պլուվալես 44
 Պոմպեոս 68, 71, 195, 234
 Պրեչեկտա 214, 233, 234
 Պրիապոս 56
 Պրոբոս 28, 29
 Պրոկլոս 25, 26
 Պրոկոպիոս Կեսարացի 1, 50, 286
 Պրոմեթեոս 242

 Թուղերիֆոս 230, 231

 Սակկիկ Ալամունդարոս Թ. և Ալամունդա-
 րոս
 Սբեսաս 18
 Սենեկիոս 61
 Սեոսես 13, 14, 26—28
 Սերգիոս Բաֆոսի որդի 207, 208, 232
 Սերգիոս դեսպան 140, 143
 Սերգիոս սուրբ 90
 Սիլվանոս 26, 42
 Սիմեոն 41, 80
 Սիմմաս 32, 37
 Սիսինիոլոս 207
 Սիտտաս 29, 30, 39, 41, 59—61, 80—82,
 84, 198, 209, 299
 Սկեպարեան 255, 256
 Սոլոմոն դոմոստիկոս 203, 211, 232
 Սոլոմոն հայ 82
 Սուարտուաս 285
 Սուսմոս 77, 78
 Սուսիկաս 32, 37, 38

Ստեփանոս բժիշկ 147, 148

Ստեֆանակիոս 48

Ստոցաս 207, 208, 210, 211

Սարաբոն 246

Ստրատեգիոս 77, 78

Վալարիս 227

Վալերիանոս 114, 140—143, 205, 232,
253, 277, 287—289, 292

Վասակ 82, 83, 134

Վասիկիոս 11, 12

Վարագես 232, 270

Վարարան 4

Վարդանես 130

Վարրամ 64, 65

Վիսանդոս 215

Վիտալիանոս 18, 31, 229, 232

Վլաս 9, 14

Տատիանոս 102

Տերդեանես 257, 258

Տիգրան 189, 190

Տուսիլաս 225, 226, 228, 231, 232, 239,
240, 285—289

Տրայանոս զորավար 125, 126

Տրայանոս կայսր 195, 244

Տրիբունիանոս 67, 71

Տրիբունոս 153, 258, 259

Ցագոն 205, 206

Ցիտտաս տե՛ս Սիտտաս

Փարեսմանես 18

Փիլիպպոս Մակեդոնացի 23, 153

Փոկաս էպարֆոս 67

Քրիստոս 105, 109, 110

Օգոստոս կայսր 108, 109, 165

Օգոստոս հոգևորական 165

Օդոնաթոս 88, 181

Օդոնաթոս 255, 270, 273, 274

Օլյուբրիոս 17

Օպսիտես 255, 257

Օսիրիս 56

Օսրոնես 45

Օրեստես 44, 45, 249

Օրիգենես սենատոր 68, 69

Ֆաբրիգոս 154, 157, 163, 259

Ֆազաս 228

Ֆանիթես 215

Ֆաւրաս 31, 32, 36, 37

Ֆարսանես 157

Ֆիլեգագոս 252, 253

Ֆիլեմոս 141, 142, 229, 290

Ֆլորենտիոս 40

Ֆուլբիս 162

Ց Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Ց Ա Ն Կ

- աբազգներ 247, 248, 255—257
 ադուխտներ 55
 ալաններ 38, 159, 241, 248, 251
 անտեր 295
 ապսիլացիներ 245, 247, 256
 ալֆաուփտներ տե՛ս Լրովպացիներ
 բլմփներ 56
 բոսպորիտներ 29
 բրուխեր 248
 զեպացիներ 285
 զոբեր 78, 79, 86, 111, 124, 126, 131, 201, 216, 218—221, 223—228, 230—232, 239, 285—290
 դյուլմիտներ 272
 Լրովպացիներ 53, 55, 57, 58, 78, 84
 զեխեր 158, 248
 Լուլներ 31, 36, 79, 82, 131, 141, 143, 144, 215, 218, 222, 229, 251, 232, 288, 290
 քրակացիներ 131, 201
 իբերներ 28, 29, 62, 115, 154, 244, 270
 իլլիրացիներ 131
 իսավրացիներ 48, 52
 իտալացիներ 79, 86
 լազեր 29, 83, 114—116, 154, 155, 157—159, 161, 164, 241, 242, 244, 245, 250—252, 254, 255, 257, 258, 270, 271, 274, 279—283
 լանգոբարդներ 285, 286, 288
 լիկաոնացիներ 52

 կադիչցիներ 37
 կոլխեր (տե՛ս և լազեր) 241, 242, 244, 245, 250, 276, 280

 կոտրիգուր հոներ 248
 կոխյուլինոս հանձ. 139
 հայեր *passim*
 Կնդիկներ 55
 հոմերիտներ 53—55, 57, 58, 78
 հոներ (տե՛ս և կոտրիգուրներ, հփրաղներ, սաբելյրներ) 4—7, 13, 39, 61, 62, 84, 85, 103, 145, 147, 167, 201, 246, 284, 293—295
 հոտմայեցիներ *passim*
 հեռաներ 54, 187
 հփրաղներ 4—8, 13, 13—15, 19
 հաներ (տե՛ս և կոխյուլինոս հաներ, օկենիտ հաներ) 40, 83, 157, 160, 161, 197—199, 241, 242
 մադոնոսներ 54, 58
 մասսագետներ 32, 59, 60, 204
 մավրոսիոսներ 131, 207, 210
 մարեր տե՛ս պարսիլան
 մեսիեր 244
 հորատներ 56
 պարսիկներ *passim*
 սաբելյրներ (տե՛ս և հոներ) 39, 158, 159, 163, 246, 261, 262, 270, 272
 սագիներ 244, 248
 սառակինոսներ 43, 47, 48, 50, 51, 54, 58, 77, 118, 129, 151, 153, 154, 178, 294—296
 սկլավեններ 240, 294, 295
 սկյուրներ 249
 տունիտներ 39
 վանդալներ 59, 131, 203, 205, 213
 օկենիտ հաներ 199
 ֆրունկներ 219

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Ց Ա Ն Կ

- Արագգլիա 256
 Արիդոս 86
 Արորբա 88, 126, 173, 173
 Աղանա 202
 Աղարբիզան 140, 141
 Աղուլիս 55, 57
 Աղրամետոս 210
 Աղրիանուպոլիս 240
 Աղրիատիկ ծով 239
 Աթենք (Պոնտոսի) 158, 161, 243
 Ալբանիա 22
 Ալեքսանդրիա 135
 Ալուստոս 200
 Ակամսիս 243
 Ամասիա 200
 Ամասուրիս 242
 Ամիդ 14, 15, 17—22, 44, 45, 59, 111, 115, 166, 173, 175, 189, 190, 192, 196
 Ամիսես 242, 246
 Ամմոդիոս 31, 33, 169
 Այլաս 54, 55
 Անգլոն 142, 143
 Անգլետեն 299
 Անհուշ բերդ 10, 12, 13
 Անեոկաս 178
 Անտոնոսի (Բաղաթ) 75
 Անտիոք 46, 92—95, 99, 102, 104, 185—187, 250
 Անտիոք Խոսրովի 113, 114
 Անֆիպոս 201
 Ապաղնաս 175
 Ապամիա 104—106
 Ապենենիան 287
 Ապսարոս 243, 244
 Ապսիլիա 255—258
 Ապսյուրոսոս (Ապսարոս) Բաղաթ 243
 Առաջին Հայր 299, 303—305
 Ասրիանեն 193, 299, 304
 Ասիա 28, 86, 245, 246, 295
 Ասորեստան 44, 45, 48, 125, 140, 141, 153, 187
 Ասորիք 46, 88, 93, 119, 127, 129, 187, 188
 Ավսիմոս 215—217, 219—223
 Ավստմիս 55
 Ատտախաս (Ատախաս) 59, 175
 Արարական ծոց 55
 Արարիա 48, 55
 Արարիսոս 304
 Արենոն 195
 Արզամոն 18
 Արզանեն, Արֆանեն 19, 115, 192
 Արիարաթիա 304
 Արիմենոն 215—218, 220, 221, 257
 Արիարիս 243
 Արխայոպոլիս 158, 269—272, 274, 276, 280, 284
 Արսինոս 45
 Արտալեսոն 194
 Արֆա 304
 Բագանիս 303
 Բալարիտեն 191, 299, 304
 Բալբերդոն 195
 Բանասիմոն 175
 Բասիլոն 175
 Բասոն 110, 180
 Բարաս 175
 Բարբալիսոս 108, 183
 Բարիոն 199
 Բելապատոն 258
 Բերիա 92, 93, 95, 107

- Բիդամաս 178
 Բիզան 195, 197
 Բիմիսդեոն 178
 Բիրքոն 175
 Բյուզանդիոն 207, 210, 284
 Բյուզանդիոն 3, 18, 20, 25, 27, 29, 32, 39, 42, 43, 57, 59, 61, 62, 65, 66, 70—73, 76, 80, 86, 90, 92, 114, 117, 126, 128, 133—135, 138—140, 149, 151, 155, 156, 165, 166, 182, 214, 215, 222—224, 229, 233, 234, 237, 239, 240, 242, 250, 254, 255, 260, 269, 276—279, 281, 283, 285, 286, 291
 Բոսս 158, 159, 243
 Բոլոս 40, 42, 61, 62, 271
 Բոսպորոս 28, 200, 201
 Բուլկաս 55
 Բուրզուանոն 199
 Բրենդեսիոն 232
 Բրիսա 304

 Գարբուլոն (Գարուլոն) 49, 183
 Գազա 55
 Գերմանոսի ֆոսսատոն 195
 Գորգո 4, 7
 Գորդոփոս 200

 Դարանաս 175
 Դալմատիա 229
 Դավսարոն 178
 Դարա 23, 24, 30, 31, 34, 42, 43, 48, 61, 62, 76, 86, 104, 106, 112, 113, 118, 122, 126, 127, 154—156, 166, 167, 170—172, 174, 175, 196, 249, 250, 294
 Դաֆն 93, 104, 114
 Դեկիմոն 204
 Դոյոլ 201
 Դուրիոս 140, 142, 163
 Դրիոնտ 232

 Եգիպտոս 47, 54, 75, 135
 Եգեսիս 45, 108—111, 133, 140, 145, 146, 148, 178, 179, 275, 293
 Եթովպիա 55
 Եվրոպա 85, 201, 245, 246, 295
 Եվրոպոս 130, 183, 240
 Եվսինյան Պոնտոս 28, 44, 120, 154, 158, 199, 201, 241—245, 248, 250, 256
 Երկրորդ Հայք 193, 299, 303—305
 Երուսաղեմ 105, 129
 Երրորդ Հայք 304—306
 Եփրատ 31, 44, 45, 48, 49, 58, 64, 88, 91, 108, 126, 128, 130—133, 177, 180—183, 190, 195, 196, 293, 304
 Եփրատեսիա (տե՛ս և Կոմմադենե) 43, 129, 180, 183, 184

 Ջամարբաս 178
 Ջեյա 304
 Ջենոբիա 88, 181, 182
 Ջեղմա 184

 Էլեֆանտինե 55
 Էմիլիա 220—222, 225
 Էնդիելոն 15
 Էպիդամնոս 229
 Էրիյանոս 225

 Թաննուրիոս 178
 Թեմերես 178
 Թեմիսկուրոն 242, 246
 Թեոդոսուպոլիս Արորասի 126, 170, 176, 178
 Թեոդոսուպոլիս Հայաստանի 24, 39, 42, 43, 80, 141, 142, 189, 193, 195, 196, 303
 Թերմոզոն 242, 246
 Թերմոպիլե 86
 Թեուպոլիս տե՛ս Անտիոֆ
 Թիալասսամոն 21
 Թիոլա 178
 Թրակիա 18, 30, 78, 127, 201, 229, 237, 239, 240, 245, 255, 285, 306

 Իբերիա 22, 23, 29, 40, 118, 120, 142, 158—160, 162, 164, 244, 245, 269—271, 280
 Իդրիֆրոն 175
 Իլլիրիա 85, 236, 245
 Իլլիրիսոս 193
 Ինգիլենե 299
 Իոտարե 54
 Իսավրիա 306
 Իստրոս 85

Իտալիա 3, 18, 30, 72, 77, 91, 114, 126,
134, 185, 207, 208, 218, 220, 222,
228, 229, 232, 236, 255, 270, 286

Իրիս 44

Լազիկա (տե՛ս Ե Կոլխիս) 27—29, 61, 62,
115—117, 120, 153—161, 163, 164,
200, 241—243, 245, 249, 250, 255,
258, 262, 267, 269, 270, 276—283,
292, 296

Լեոնտոպոլիս 303

Լեկանիա 231

Լեկոսիրիա 45

Լիբանան 30, 96, 119, 127, 188

Լիբիա 76, 185, 203, 207—210, 214, 233,
284

Լիգուրիա 219

Լիկանիա 306

Լյուտաբարիզոն 195

Լյուսիորմոն 195

Լոնգինոսի ֆոսսատոն 199

Լոսորիոն 200

Լուրենս 175

Խալկիս 48, 49, 107, 187, 188

Խարտոն 199

Խերսոն 28, 200

Խերրոնեսոս 86

Խինիալոն 284

Խորգիանենե, Խորգանե 141, 194

Կալարիա 239

Կալլիսիկոն 49, 53, 133, 178, 180, 182,
293

Կայսենե 221

Կասպալովիա 22, 45

Կապուս 231

Կասանդրիա 85

Կասպից դոնե 22, 23, 28, 42, 43, 61,
104, 246

Կավկանա 203

Կարթագեն տե՛ս Կարթեգոն

Կարմիր ծով 54, 55, 84

Կարբե 178, 180

Կարթեգոն 203—205, 207, 208, 210

Կելեսենե 44, 45, 249

Կենա 199

Կերասոս 303

Կերատայոն 102

Կեֆալոնիա 239

Կիզիկոս 74, 75

Կիբարիզոն 141, 191, 193, 304

Կիլիկիա 22, 88, 93, 95

Կիրկեսիոն 88, 177, 178

Կիֆաս 175

Կյուրոս ֆաղաֆ 187, 188

Կոլխիս (տե՛ս Ե Լազիկա) 27, 40, 64, 114—
116, 118, 120, 154, 157, 159, 162,
163, 241, 254, 269—271, 276, 278,
291, 292, 294

Կոլոնիա 195, 303

Կոմանա 44, 45, 249, 304

Կոմմազենե (Եփրատեսիա) 43, 45, 48,
129, 180

Կոյտաիս (Կոլխիս) 276

Կոյտայոն տե՛ս Կոտաիս

Կոստանդինե 18, 19, 61, 111, 114, 176

Կոստանդնուպոլիս տե՛ս Բյուզանդիոն

Կովկաս լեռ (Կովկասյան լեռներ) 41, 115,
117, 158, 245—248, 256, 257, 261,
262

Կոտաիս 276, 280, 284

Կոտիաիոն տե՛ս Կոտաիս

Կորդես 169

Կուկարիզոն 195

Կուկուսոս 304

Կտեսիֆոն 113, 153, 258, 291

Կրոտոն 286

Հայաստան passtim

Հելենոպոնտոս 304

Հեմերիոս 183

Հերակլիա 242

Հիերապոլիս 31, 45, 91—93, 130, 184

Հիպպիս 241, 250

Հնդկաստան 54, 55, 58, 142, 282, 283

Հոնիական ծոց 85, 215

Հորոնոն 198, 199

Հունաստան 244

Հոռադիոն 173, 174

Հոիգայոն 158, 161, 200, 242, 243

Հոիպարաս 175

Հոոմ 108, 109, 219, 229, 231, 269, 289,
290

Հոռոպոլիս 158, 271

Հոոմայոն ագրոս 174

Հրեաստան 110

ճանիք 158, 197, 198, 201, 243

Մագդալարոն 178

Մամբրի 180

Մարգրիս 175

Մարտիրոսյոյիս 19, 59, 60, 141, 174,
191—193, 299, 304

Մեղիթաւնոն 219, 220, 222

Մելիտա 240

Մելիտենէ 45, 195, 196, 304, 305

Մեծ Հայք 189, 190, 196, 299, 303

Մեոտիս 23, 200, 248, 250

Միլետոս 182

Միւնզոս 30, 43

Միջագետք 14, 38, 43, 45—48, 59, 61,
88, 108, 114, 118, 123, 127, 140, 145,
175—178, 180, 191

Մոխրեւսիս 158, 241, 276, 280, 281,
283, 284

Մոպսուստիա 102, 202

Նարեհ 289

Նեապոլիս 228

Նեոս 56

Նեոկեսարիա (Եփրատեսիայի) 183, 184

Ներհագոյն Հայք տե՛ս Մեծ Հայք

Նիկոպոլիս 195, 303

Նիմֆիոս 19, 59, 115, 192

Նիսիբիս 23, 27, 30, 31, 33, 45, 62,
122—126, 128, 291, 292

Նումիդիա 284

Ուրիմլերևոս 276, 279—281

Ուրբիւնոն 220, 221

Ուրբիսալիա 217

Ուրբիվենտոն 219, 221

Չորրորդ Հայք 304, 305

Պաղոս 289

Պալմիրա 77, 188

Պակատյան Փոյուզիա 306

Պաղեստին 54, 77, 109, 129, 135, 187

Պարսից ծով 8

Պարսկաստան *passim*

Պելոպոնես 239

Պելոսիոն 134

Պենտակոմիա 183

Պետրա (Սրաբիայի) 55

Պետրա (Հազիկայի) 115, 116, 120—122,
128, 157—164, 200, 244, 245, 248,
254, 258, 260, 262, 266—270, 272

Պետրիոս 195

Պերուսիոն 289

Պերսարմենիա 22, 24, 29, 39—41, 45,
140, 141, 145, 163, 193, 245, 253

Պիկկենոն 215, 219

Պիսիդիա 306

Պիտիուս 158, 200, 248

Պոլեմոնյան Պոնտոս 299, 303, 304

Պոնտոս 115, 270

Պոտիդեա տե՛ս Կասանդրիա

Պորտոս 230, 231

Ռավեննա 218—220, 223—225, 229, 287
Ռեոն 276

Սալոնա 285, 286

Սամոսատա 45

Սազրաս 175

Սատալա 39, 194, 303

Սարապանիս 158, 271, 281

Սարոս 45, 202

Սաֆիսա 193

Սերաստիա 195, 303, 305

Սերաստուպոլիս (Երկրորդ Հայքի) 303

Սերաստուպոլիս (Սուլսումի) 158, 200
248

Սելևկիա (Միջագետքի) 153

Սելևկիա (Օրոնտեսի վրա) 104

Սև ծոց 86

Սեստոս 86

Սերգիուպոլիս 90, 128, 129, 183

Սերիւդա 283

Սիկայ 138

Սիկիլիա 219, 228, 239, 285, 286

Սիկկարբեներիա 207

Սինաս 175

Սիւնոպ 242

Սիսազրանոն 124, 126, 128, 156, 224,
291, 292

Սիսիլիոն 199

Սիրակուսա 228, 239

Սիֆրիոս 19, 175

Սյամալանիիոն 198, 199

Սկանդա 158, 271

Սկիրտոս 178

Սկյումնիա 244, 276, 280
Սուսուրմենա 242
Սուրոն 49, 88, 128, 182
Սոֆանեն 59, 191—193, 299, 304
Սոֆեն 299, 304
Սպոլիտիոն 289
Սվանիա 244, 276, 280
Ստավրին 186
Ստրատա 77

Վազահեն 258
Վերոնա 224, 225

Տագինա 287
Տանայիս 248
Տավրոս 22, 40, 44, 45
Տավրիկա 249
Տավրոս (Ղրիմի) 200
Տավրոսկյութիա 200
Տարանո 232
Տարավնոն 145
Տիրերիս 230
Տիգրիս 27, 44, 45, 61, 125, 127, 128, 153, 189, 291, 292
Տուսկիա 287, 289
Տրախես 256
Տրապիզոն 158, 161, 199, 200, 242, 248, 303
Տրեոնոս 105
Տրիպլյուրգիա 152

Ֆանգակոն 199
Ֆիբիլ 257, 258, 284

Ֆումինա 197
Ֆուր 246
Ֆոֆանե տե՛ս Սոֆեն
Ֆոֆանեն տե՛ս Սոֆանեն

Փյունիկ 119, 127, 188
Փոֆր Հալֆ 45, 195

Քաղկեդոն 242

Օագիս 56
Օրբան 108
Օկտաբե 39
Օլոնոֆալակոն 81
Օնոպիկտես 186
Օստիա 230
Օսրոնե (Միչագետի) 45, 46, 180
Օսրոնե (Սատալաի) 194
Օրոկասիադա (Օրոկասսիադա) 92, 185, 186
Օրոնտես գետ 92, 97, 100, 185

Ֆասիս 40, 158—161, 163, 164, 242, 244, 245, 269—271, 280, 281, 283
Ֆարանգիոն 40, 41, 61, 62, 80, 158, 271
Ֆավենտիա 225
Ֆիլալ 56
Ֆիլիպպոպոլիս 285
Ֆիլաս 178
Ֆինիկոն 54, 84
Ֆիսոն (Ֆելսոն) 141, 193
Ֆիրմոն 215, 221
Ֆորոկորենլիոս 221

Բ Ո Վ Ա Ն Կ Ա Ռ Ի Թ Յ Ո Ւ Ն

	42
Պրոկոպիոս Կեսարացին և նրա գրական ժառանգությունը	v
«Պատերազմների մասին» գիրք առաջին [Պարսկական պատերազմի մասին գիրք առաջին]	1
«Պատերազմների մասին» գիրք երկրորդ [Պարսկական պատերազմի մասին գիրք երկրորդ]	77
«Կառուցումների մասին»	166
«Պատերազմների մասին» գիրք երրորդ [Վանդալական պատերազմի մասին գիրք առաջին]	203
«Պատերազմների մասին» գիրք չորրորդ [Վանդալական պատերազմի մասին գիրք երկրորդ]	205
«Պատերազմների մասին» գիրք վեցերորդ [Գոթական պատերազմի մասին գիրք երկրորդ]	215
«Պատերազմների մասին» գիրք յոթերորդ [Գոթական պատերազմի մասին գիրք երրորդ]	224
«Պատերազմների մասին» գիրք ութերորդ [Գոթական պատերազմի մասին գիրք չորրորդ]	241
«Գաղտնի պատմություն»	291
Հ ա վ ե լ վ ա ծ. Հուստինիանոս կայսեր հրովարտականները Բյուզանդական Հաստատանի վերաբերյալ	297
Ս ա ն ո թ ա գ Ր ո թ յ ու ն ն ե Ր	307
Անձնանունների ցանկ	351
Ցեղանունների ցանկ	356
Տեղանունների ցանկ	357

Աշխարհագրական քարտեզներ.

I Կայսրության արևելյան սահմանները

II Իտալիան և Աֆրիկան Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանում

III Կայսրությունը շուրջ 560 թ.

(Քարտեզների հեղինակ Jean-Rémy Palanque. Վերցված են հետևյալ հրատարակութունից. Ernest Stein, Histoire du Bas-Empire, tome II, De la disparition de l'empire d'Occident a la mort de Justinien (476-565), Paris-Bruxelles-Amsterdam, 1949):

ՍՈՒՅՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐՈՎ ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

1. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Թարգմանություն թուրքերեն բնագրերից, ներածությունով, ծանոթագրություններով, տերմինաբանական բառարանով և հավելվածով, հատոր Ա, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1961:
2. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Թարգմանություն թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, հատոր Բ, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1964:
3. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:
4. Օսուր աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 4: Թուրքական աղբյուրներ, գիրք Գ, էվլիյա Չելեբի: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Երևան, 1967:

Տպագրվում է ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի
պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Հ. Շաղգամյան
Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Կ. Առաքելյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. Կափլանյան
Սրբագրիչ՝ Ա. Հ. Զոլախյան

ԿՖ 04312, հրատ. 2668, ԽՀԽ № 1015, պատվեր № 482, տպարանակ 2000

Հանձնված է արտագրության 26/1 1966 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 4/11 1967 թ.:

Տպագրական 22,75 մամուլ + 3 քարտեղ, հրատարակչական 20,2 մամուլ
թուղթ № 1, 60 × 90¹/₁₆, Գինը 1 ո. 47 կոպ.:

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչության
էջմիածնի տպարան:

Տպագրվում է ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի
պատմության ինստիտուտի դիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Հ. Շաղգամյան
Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Կ. Ալաֆադարյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. Կափլանյան
Սրբագրիչ՝ Ա. Հ. Չոլախյան

ՎՖ 04312, հրատ. 2668, ԽՀԽ № 1015, պատվեր № 482, տպաքանակ 2000

Հանձնված է արտադրության 26/1 1966 թ.:

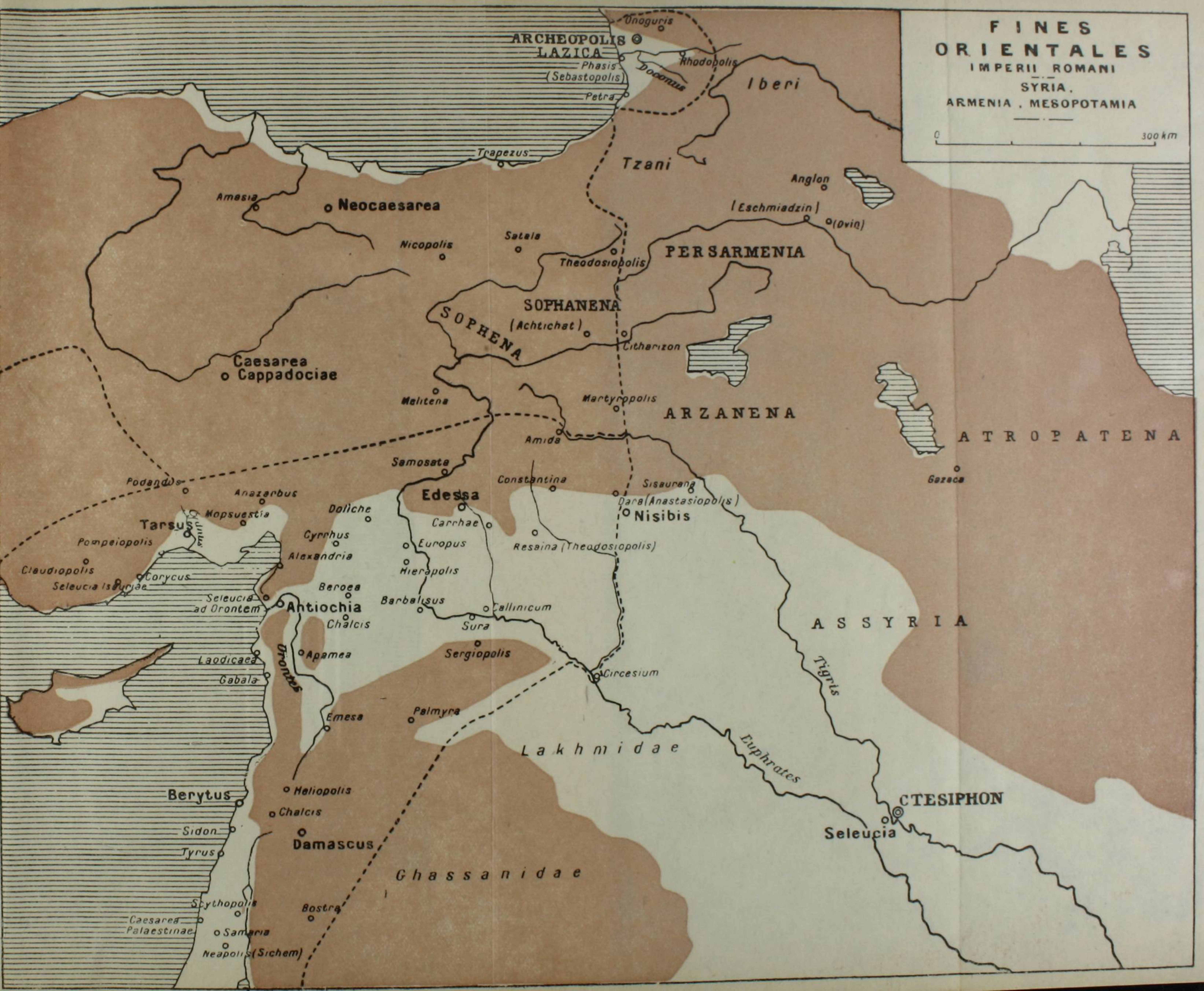
Ստորագրված է տպագրության 4/II 1967 թ.:

Տպագրական 22,75 մամուլ + 3 քարտեզ, հրատարակչական 20,2 մամուլ
թուղթ № 1, 60 × 90¹/₁₆, Գինը 1 ո. 47 կռպ.:

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչության
էջմիածնի տպարան:

**FINES
ORIENTALES
IMPERII ROMANI
SYRIA,
ARMENIA, MESOPOTAMIA**

0 300 km

ITALIA
ET
AFRICA
TEMPORE JUSTINIANI

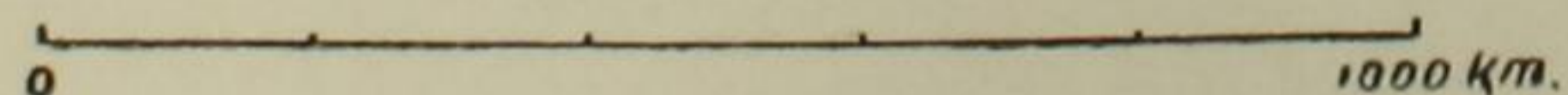
0 600 km

IMPERIUM ROMANUM

CIRCA ANNUM 560 POST CHRISTUM

Tabulae modulus:

- fines diocesium seu regnorum barbarorum
- fines provinciarum
- Anti** Nomina populorum barbarorum extra Imperium romanum
- "Quaestura exercitus"

REGNUM Remi

FRANCORUM

REGNUM VISIGOTHORUM

HISPANIA

TINGITANA

MAURETANIA

AFRICA

NUMIDIA

BYZACIUM

TRIPOLITANA

LIBYA SUP.

LIBYA INF.

ARCADIA

THEBAIS INF.

THEBAIS SUP.

AEGYPTUS

PALESTINA

VENETIA

LIGURIA

ALPES COTTIAE

AEMILIA

TUSCIA

CORSICA

SARDINIA

CAPIVIA

BRUTIUM

SICILIA

AFRICA

NUMIDIA

BYZACIUM

TRIPOLITANA

LIBYA SUP.

LIBYA INF.

ARCADIA

THEBAIS INF.

THEBAIS SUP.

AEGYPTUS

PALESTINA

SYRIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA

ARMENIA